

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**MARDİN ANITSAL YAPILARINDA DEĞİŞMİŞLİK VE ÖZGÜNLÜK
SORUNLARI**

DOKTORA TEZİ

Murat ÇAĞLAYAN

Mimarlık Anabilim Dalı

Restorasyon Programı

ŞUBAT 2017

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**MARDİN ANITSAL YAPILARINDA DEĞİŞMİŞLİK VE ÖZGÜNLÜK
SORUNLARI**

DOKTORA TEZİ

**Murat ÇAĞLAYAN
(502112204)**

Mimarlık Anabilim Dalı

Restorasyon Programı

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Gülsün TANYELİ

ŞUBAT 2017

İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü'nün 502112204 numaralı Doktora Öğrencisi Murat ÇAĞLAYAN, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı "MARDİN ANITSAL YAPILARINDA DEĞİŞİMİŞLİK VE ÖZGÜNLÜK SORUNLARI" başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

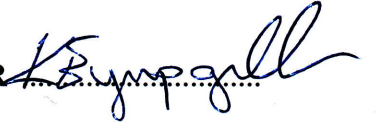
Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Gülsün TANYELİ
İstanbul Teknik Üniversitesi

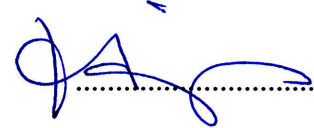
Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Yegân KÂHYA SAYAR
İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Kemal Kutgün EYÜPGİLLER
İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Füsün ALİOĞLU
Kadir Has Üniversitesi

Prof. Dr. Demet BİNAN
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Teslim Tarihi : 29 Aralık 2016
Savunma Tarihi : 2 Subat 2017

Aileme,

ÖNSÖZ

Tez çalışmamda bilgi ve tecrübesiyle bana yol gösteren, ilgisini esirgemeyen danışmanım Sayın Yrd. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli'ye çok teşekkür ederim. Tezimle ilgili fikirlerini paylaşan tez jüri üyeleri Sayın Prof. Dr. Yegân Kâhya'ya, Sayın Prof. Dr. Füsün Alioğlu'na, Sayın Prof. Dr. Kemal Kutgün Eyüpgiller'e ve Sayın Prof. Dr. Demet Binan'a çok teşekkür ederim.

Arşiv araştırmalarında yardımcı olan Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden Sayın Gökçe Günel'e, Diyarbakır Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu çalışanlarına, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden Mimar Semra Hillez ve Mimar Neslihan Alökmen'e, Mardinli mimarlar Mehmet Ata İletmiş ve Fethullah Duyan'a, Arapça çevirilerde yardımcı olan tarihçi Sayın Abdulkaki Bozkurt'a teşekkür ederim.

Doktora öğrenimim boyunca bilgi ve yardımlarını esirgemeyen, Sayın Prof. Dr. Zeynep Ahunbay'a, Sayın Doç. Dr. Yüksel Demir'e ve İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Kürsüsü'ndeki tüm öğretim üyesi ve elemanlarına teşekkür ederim.

Hoşgörü ve sabırla, maddi, manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, ilgi ve destekleriyle hayatımın her döneminde yanımda hissettiğim sevgili aileme sonsuz teşekkür ederim.

Aralık 2016

Murat Çağlayan
(Yüksek Mimar)

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
ÇİZELGE LİSTESİ.....	xiii
ŞEKİL LİSTESİ.....	xv
ÖZET.....	xxv
SUMMARY	xxvii
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Tezin Amacı ve Kapsamı	3
1.2 Tezin yöntemi.....	5
1.3 Tezin Önemi	5
1.4 Literatür Araştırması	6
2. MARDİN ANITLARI: 12.- 15. YÜZYIL ÖRNEKLERİ	11
2.1 Mardin Ulu Cami.....	12
2.1.1 Tarihçe.....	12
2.1.2 Vakfiye	30
2.1.3 Mimari çözümleme	32
2.1.4 Onarım dönemleri	35
2.1.4.1 Artuklulardan Osmanlılara Mardin Ulu Cami (12.yy -16.yy)	36
2.1.4.2 Osmanlılardan Cumhuriyete kadar Mardin Ulu Cami (16.-20.yy)	40
2.1.4.3 Cumhuriyet döneminde Mardin Ulu Cami.....	47
2.2 Şehidiye Medresesi (1201-1239).....	56
2.2.1 Tarihçe.....	56
2.2.2 Vakfiye	60
2.2.3 Mimari çözümleme	62
2.2.4 Onarım dönemleri	66
2.3 Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi (1385).....	78
2.3.1 Tarihçe.....	78
2.3.2 Vakfiye	86
2.3.3 Mimari çözümleme	88
2.3.4 Onarım dönemleri	96
2.3.4.1 Geç Osmanlı dönemi onarımı (1797).....	97
2.3.4.2 1949 Onarımı.....	98
2.3.4.3 1963 tarihli fişe göre yapılan işler.....	100
2.3.4.4 1966 tarihli fişe göre yapılan işler.....	100
2.3.4.5 2006 onarımı	102
2.3.4.6 Medresenin geçirmiş olduğu afetler	107
2.4 Kasımiye Medresesi	110
2.4.1 Tarihçe.....	113
2.4.2 Vakfiye	118

2.4.3 Mimari çözümleme.....	122
2.4.4 Onarım dönemleri.....	127
2.4.4.1 Geç Osmanlı dönemi onarımı.....	128
2.4.4.2 1965 tarihli fişe göre yapılan işler.....	128
2.4.4.3 1967 tarihli fişe göre yapılan işler.....	129
2.4.4.4 2007 onarımı.....	134
2.4.4.5 2008 yılı çevre düzenleme çalışması ve koruma alanı belirlenmesi	137
2.5 Kasımiye Medresesi'nin Zinciriye Medresesi ile Karşılaştırılması	142
2.5.1 Geçmiş dönem karşılaştırmaları	142
2.5.2 Günümüz karşılaştırmaları	145
3. YAPIM TEKNİĞİ VE YAPI ELEMANLARI ÇÖZÜMLEMESİ	155
3.1 12.- 15. Yüzyıllarda Kullanılan Uzunluk Birimleri.....	155
3.2 Plan Çözümlemeleri	165
3.3 Duvar, Ayak, Payanda ve Döşemeler	175
3.4 Altyapı, Düzeyleme Kotları ve Yükseklik Oranları	186
3.5 Pencere ve Kapılar.....	197
3.5.1 Pencereleler	197
3.5.2 Kapılar.....	204
3.6 Örtüler.....	210
3.6.1 Kemerler	210
3.6.2 Kubbe	217
3.6.2.1 Kubbe geçiş elemanları	225
3.6.3 Tonoza.....	230
3.6.3.1 Beşik tonoz	230
3.6.3.2 Haç ve yıldız tonoz.....	230
3.6.3.3 Çapraz Tonoza.....	232
3.7 Malzeme	233
4. MARDİN ANITLARI (12.- 15. YÜZYIL) İÇİN YAPIM TEKNİĞİ	
DEĞERLENDİRMESİ.....	239
5. SONUÇ	257
KAYNAKLAR.....	269
EKLER.....	279
ÖZGEÇMİŞ.....	293

KISALTMALAR

AAEA	: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi
AE. SAMD. III..	: Ali Emiri 3. Ahmet Tasnifi Belgeleri
AE. SMHD. I..	: Ali Emiri 1. Mahmut Tasnifi Belgeleri
ASÜA	: Ali Sami Ülgen Arşivi
BDA	: Başbakanlık Devlet Arşivleri
BEO	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası Tasnifi Belgeleri
BVGMA	: Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
BVGMKTD	: Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi
C. BLD.	: Cevdet Belediye Tasnifi Belgeleri
C.. EV..	: Cevdet Evkaf Tasnifi Belgeleri
C.. MF..	: Cevdet Maarif Tasnifi Belgeleri
DH. MKT.	: Dahiliye Mektubi Kalemi Tasnifi Belgeleri
DKVKBKA	: Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi
DVBMA	: Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi
GBA	: Gertrude BELL Arşivi
HAT	: Hatt-ı Hümayûn Tasnifi Belgeleri
İ4NKVKK	: İstanbul 4 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu
İAAMEEKEA	: İstanbul Asarı Atika Müzeleri Eski Eserleri Koruma Encümeni Arşivi
İE. TCT.	: İbnülemin Tevcihat Tasnifi Belgeleri
İE. EV..	: İbnülemin Vakıf Tasnifi Belgeleri
MÇA	: Murat ÇAĞLAYAN Arşivi
VGMAYİD	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi
İÜNEKYSFA	: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Sarayı Fotoğraf Arşivi
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
ICOMOS	: Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
KUDEB	: Koruma Uygulama ve Denetim Bürosu
MAİA	: Mehmet Ata İLETMİŞ Arşivi
M.	: Miladi
H.	: Hicri

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 2.1 : Örnek anıtların banileri ve inşa tarihleri (İbrahim ve Cevriye Artuk'un (1993) hazırladıkları secereden düzenlenmiştir).	11
Çizelge 3.1 : 19. yüzyılda Osmanlıların kullandığı mimar arşını ve metrik değerleri (Arseven,1950, s.1562).	160
Çizelge 3.2 : İslam Coğrafyasında kullanılan uzunluk ölçüsü değerleri (Ayverdi (1973), Gökyay (1975), Hinz (1990), Özdural (1990, 1998), Arseven (1950), Sönmez (1997, 1999) verilerine göre düzenlenmiştir).	161
Çizelge 3.3 : Anıtların mimari elemanlarında kullanıldığı tespit edilen ölçü birimlerinin metrik değer ile karşılaştırılması.	164
Çizelge 3.4 : Anıtlarda kullanılan taş boyutları (cm ve parmak).	179
Çizelge 3.5 : Anıtlarda pencere boyutlarının santimetre ve arşın olarak karşılaştırılması.	200
Çizelge 3.6 : Anıtlarda malzeme kullanımı.	233
Çizelge 3.7 : Anıtlardaki taş malzeme kullanımı.	234

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1 : İncelenen anıtların Mardin kentsel sit alanındaki konumları (22.11.2013 görüntü tarihli Google Earth haritası üzerinden düzenlenmiştir).....	4
Şekil 2.1 : 1899 yılında üst kat revakları da görülen Mardin Ulu Cami (İÜNEKYSFA).....	13
Şekil 2.2 : 1911 yılında Mardin Ulu Cami (GBA).	13
Şekil 2.3 : Şeklin sol altında, Ulu Cami revaklarının doğusunda tek başına bulunan kitabe parçası; şeklin üstünde Ulu Cami minare kaidesindeki özgün kitabe (MÇA).	14
Şekil 2.4 : Mardin Melik Mahmut (Savurkapı) Camisi'nin üçlü payanda düzenli kible cephesi (MÇA, 2015).	16
Şekil 2.5 : Diyarbakır Silvan Ulu Cami (solda) ile Mardin Ulu Cami (sağda) kible cephesi payandaları (MÇA, 2015).	17
Şekil 2.6 : 1899 yılı (Oppenheim, 1930) ve 1911 (GBA) yılında çekilmiş fotoğraflarda minarenin kaidesindeki şerit kitabesinden itibaren tamamen yenilediği, taş dokusunun farklılığından da anlaşılmaktadır.	18
Şekil 2.7 : 1888'de yenilenen Mardin Ulu Cami minaresi ve 1406-1408 yılları arasında tarihlenen Hasankeyf'teki Sultan Süleyman ve El Rızk Camileri minareleri.	19
Şekil 2.8 : Ulu Cami planı üzerinde kitabelerin yerleri.	19
Şekil 2.9 : Mardin Ulu Cami 1 no'lu kitabe parçası.....	20
Şekil 2.10 : Mardin Ulu Cami 2 no'lu kitabe.....	21
Şekil 2.11 : Mardin Ulu Cami 3 no'lu kitabe.....	23
Şekil 2.12 : 1899 yılında özgün minber tacındaki kitabe (Oppenheim, 1930) ve günümüz görünümü (MÇA).....	24
Şekil 2.13 : Mardin Ulu Cami 5 no'lu kitabe.....	25
Şekil 2.14 : Mardin Ulu Cami 6 no'lu kitabe.	26
Şekil 2.15 : Mardin Ulu Cami 7 no'lu kitabe.....	26
Şekil 2.16 : Mardin Ulu Cami 8 no'lu kitabe.....	27
Şekil 2.17 : Mardin Ulu Cami 9 no'lu kitabe.	28
Şekil 2.18 : Mardin Ulu Cami 10 no'lu kitabe.....	28
Şekil 2.19 : Mardin Ulu Cami Harimine açılan orta kapı üzerindeki 11 nolu kitabe.....	29
Şekil 2.20 : Mardin Ulu Cami 12 no'lu kitabe.....	29
Şekil 2.21 : Albert Gabriel'in (1940)Mardin Ulu Cami planı.....	33
Şekil 2.22 : Ara Altun'un (1971a) Mardin Ulu Cami planı.	34
Şekil 2.23 : 2009 yılı güney cephesi rölövesi (DVBMA).	34
Şekil 2.24 : 2009 yılı zemin kat planı rölövesi (DVBMA).....	35
Şekil 2.25 : DKVKBM onaylı Mardin Ulu Cami Artuklu Dönemi restitüsyonu.....	38
Şekil 2.26 : Mardin Ulu Cami Artuklu dönemi restitüsyonu önerisi (DKVKBMA çizimleri üzerinden Murat Çağlayan tarafından revize edilmiştir).	39
Şekil 2.27 : Ulu cami minaresi (MÇA, 2016).....	40
Şekil 2.28 : Ulu cami minaresi gövde bölümleri (MÇA).	41
Şekil 2.29 : Ulu cami minaresi gövde bölümleri (MÇA).	42

Şekil 2.30 : Mardin Ulu Cami avlusundan bir görünüm -solda sonradan eklenen destek duvarı görülmekte- (MÇA).	44
Şekil 2.31 : 1931’de Mardin Ulu Cami mihrabı ve detayı (Gabriel, 1940).	45
Şekil 2.32 : 1899 yılında Mardin Ulu Cami hariminden bir görünüm (Oppenheim, 1930).	46
Şekil 2.33 : 1956 yılında Vakıflar onarımı sırasında Mardin Ulu Cami hariminden çekilmiş fotoğraflar (BVGMA).	47
Şekil 2.34 : Mardin Ulu Cami’de şadırvanın olmadığı 20. yy başı (Oppenheim, 1930) ve günümüz cami avlusu (MÇA).	48
Şekil 2.35 : 1967’ de Mardin Ulu Cami mihrabı (Altun, 1971a) ve günümüzdeki görünümü (MÇA).	49
Şekil 2.36 : 1899’da Mardin Ulu Cami minberi (Oppenheim, 1930), 2004 yılında yeşile boyanmış hali ve bugünkü yenilenmiş minberin fotoğrafları (MÇA).	50
Şekil 2.37 : Yirminci yüzyılın başında (Bekin, 2010) ve günümüzde Mardin Ulu Cami minberinin görünümü (MÇA).	51
Şekil 2.38 : Mardin Ulu Cami minare kaidesindeki en eski kitabelerinden olan kufi kitabede yapılan yanlış tamamlama (1956 VGMA, 2006-2009-2016 MÇA).	52
Şekil 2.39 : Mardin Ulu Cami 1889 yılı (Oppenheim, 1930) ile 2005 yılı mihrap önü ahşap selatin mahfili ve günümüz görünümü (MÇA).	53
Şekil 2.40 : Üstte onarım öncesi Mardin Ulu Cami mahfil katını taşıyan basık kemerli sütunlar (Url-1); altta bugün cami avlusunun bir köşesindeki atıl durumları (MÇA).	54
Şekil 2.41 : Mardin Ulu Cami planında dönem müdahaleleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	55
Şekil 2.42 : Şehidiye Medresesi 1932 yılı (Gabriel,1940) ve günümüz görünümü (MÇA).	56
Şekil 2.43 : Şehidiye Medresesi planı üzerinde kitabe yerleri.	57
Şekil 2.44 : Şehidiye Medresesi 1 no’lu portal kitabeleri (2016).	58
Şekil 2.45 : Şehidiye Medresesi 2 no’lu kitabe.	59
Şekil 2.46 : Şehidiye Medresesi 3 no’lu kitabesi.	59
Şekil 2.47 : Şehidiye Medresesi 4 no’lu kitabesi.	60
Şekil 2.48 : Şehidiye Medresesi A. Kuran (1968) plan şeması.	64
Şekil 2.49 : 1916 yılında Şehidiye Medresesi (Bekin, 2010).	65
Şekil 2.50 : Şehidiye Medresesi günümüz zemin kat rölövesi (DVBMA).	65
Şekil 2.51 : Şehidiye Medresesi günümüz üst kat rölövesi (DVBMA).	66
Şekil 2.52 : Şehidiye Medresesi eyvanın 1932’deki hali (Gabriel,1940) ve 2004 yılında eyvan yan duvarı içinde görünen özgün mimari elemanlar (MAİA).	67
Şekil 2.53 : Şehidiye Medresesi 2004 onarımı sırasında duvar içinde bulunan özgün eyvana ait parçalar ve eyvan yeniden inşa edilirken (MAİA).	68
Şekil 2.54 : Günümüz Şehidiye Medresesi eyvanı ve avlusu (MÇA).	68
Şekil 2.55 : Şehidiye Medresesi avlusunda 2004 yılında havuz için yapılan kazı (BVGMA).	69
Şekil 2.56 : Solda 1932 yılında Şehidiye Medresesi’nin özgün girişi (AAEA), sağda 1911 yılında medrese portalinin görünümü (GBA).	70
Şekil 2.57 : 1930 yılında Şehidiye Medresesi portalı (Gabriel, 1940) ve 2004 onarımı sonrası günümüz görünümü (MÇA).	70

Şekil 2.58 : Sol alt tarafta Şehidiye Medresesi haziresinin parka dönüştürülmüş ve portal giriş yönünün değiştirilmiş hali (ASÜA, Url-2).	71
Şekil 2.59 : Şehidiye Medresesi'nin parka dönüştürülen mezarlığı ve yıkılan duvarın içinde görülen mezar boşlukları (MÇA, Mayıs 2016).	72
Şekil 2.60 : Şehidiye Medresesi mezarlığında yeniden örülen duvarın son hali (MÇA, Haziran 2016).	72
Şekil 2.61 : Solda medresenin 2004 yılında kurulca onaylanan vaziyet planı rölövesi, sağda vaziyet planının restorasyon projesindeki önerilen durumu. Çember içindeki alanın düzenlenmesi restorasyon projesindeki gibi uygulanmamış, rölövedeki gibi kalmıştır (DVBMA).	73
Şekil 2.62 : 20. yüzyıl başında Şehidiye Camisi'nin özgün minberi (ASÜA, Url-3).	75
Şekil 2.63 : Şehidiye Medresesi Camisi eski ve günümüz minberi üzerindeki kitabenin görünümü (BVGMA ve MÇA).	76
Şekil 2.64 : Şehidiye Medresesi Camisi minberinin 1997 ve günümüzdeki görünümü (BVGMA ve MÇA).	76
Şekil 2.65 : Plan ve kesit üzerinde Şehidiye Medresesi dönem müdahaleleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	77
Şekil 2.66 : Zinciriye Medresesi (MÇA).	78
Şekil 2.67 : Zinciriye Medresesi kubbeleri üzerindeki demir halkalardan biri (MÇA).	79
Şekil 2.68 : Zinciriye Medresesi planı üzerinde kitabe yerleri.	80
Şekil 2.69 : Zinciriye Medresesi portalini dolaşan 1 no'lu şerit kitabe.	81
Şekil 2.70 : Zinciriye Medresesi 2 no'lu kitabe.	81
Şekil 2.71 : Zinciriye Medresesi 3 no'lu kitabe.	82
Şekil 2.72 : Zinciriye Medresesi 4 no'lu kitabe.	82
Şekil 2.73 : Zinciriye Medresesi 5 no'lu kitabe.	83
Şekil 2.74 : Zinciriye Medresesi 6 no'lu kitabe.	83
Şekil 2.75 : Zinciriye Medresesi 7 no'lu kitabe.	84
Şekil 2.76 : Zinciriye Medresesi 8 no'lu kitabe.	84
Şekil 2.77 : Zinciriye Medresesi 9 no'lu kitabe.	85
Şekil 2.78 : Zinciriye Medresesi 10 no'lu kitabe.	85
Şekil 2.79 : Zinciriye Medresesi 11 no'lu onarım kitabesi.	86
Şekil 2.80 : 1899 yılında Zinciriye Medresesi (İÜNEKYSFA).	89
Şekil 2.81 : 1911'de Zinciriye Medresesi (GBA).	89
Şekil 2.82 : Üstte Zinciriye Medresesi'nin zemin kat planının erken dönem restitüsyonu, altta zemin kat günümüz rölövesi (DVBMA).	90
Şekil 2.83 : Üstte Zinciriye Medresesi'nin zemin kat, altta birinci kat Artuklu dönemi restitüsyonu (DVBMA).	91
Şekil 2.84 : Üstte Zinciriye Medresesi'nin zemin kat, altta birinci kat Osmanlı dönemi restitüsyonu (DVBMA).	92
Şekil 2.85 : Zinciriye Medresesi rölövesi (Gabriel, 1940, ss. 30-31).	93
Şekil 2.86 : Zinciriye Medresesi rölövesi (Altun, 1978, s. 173).	94
Şekil 2.87 : Üstte solda 20. yy başı (Oppenheim,1930), üstte sağda 2004 yılı (MÇA) ve altta günümüz Zinciriye Medresesi avlusu (MÇA).	95
Şekil 2.88 : Zinciriye Medresesi'nin günümüz, zemin kat ve üst kat rölövesi (DVBMA).	96
Şekil 2.89 : 1889'da Zinciriye Medresesi -1797 onarımı sonrası güney revak taşları cephede hala daha açık renkte görünmekte- (Oppenheim, 1930).	97

Şekil 2.90 : 1932 (Gabriel), 1963 (VGMA) ve günümüz Zinciriye Medresesi batı cephesi (MÇA).	98
Şekil 2.91 : Zinciriye Medresesi taç kapısının 1911(GBA), 1930 (Gabriel) ve 1963 (VGMA) görünümü.	99
Şekil 2.92 : 20. yy başında (Bekin, 2010) ve günümüzde Zinciriye Medresesi portalinin görünümü (MÇA).	99
Şekil 2.93 : 1963 yılı onarım öncesi Zinciriye Medresesi'nin kaleden görünümü; güney revak tonozundaki delik ve üst kattaki mekânın çökmüş tonozu açıkça görünmektedir (BVGMA).	100
Şekil 2.94 : Zinciriye Medresesi'nin 1963-66 onarımları önceki ve sonraki durumu (BVGMA)	101
Şekil 2.95 : Zinciriye Medresesi'nin 1963-66 onarımları önceki ve sonraki durumu (BVGMA).	101
Şekil 2.96 : Zinciriye Medresesi'nin 1963-66 onarımları önceki ve sonraki durumu (BVGMA).	102
Şekil 2.97 : Zinciriye Medresesi'nin 1963-66 onarımları üst kat revaklarının önceki-sonraki durumu ve 1990 yılındaki görünümü (BVGMA).	102
Şekil 2.98 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası güney cephesi (BVGMA ve MÇA).	103
Şekil 2.99 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası üst kattaki doğu avlusu (BVGMA ve MÇA).	103
Şekil 2.100 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası doğudaki Hanefi Mescidi (BVGMA ve MÇA).	104
Şekil 2.101 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası avlu ve eyvan cephesi (MÇA).	104
Şekil 2.102 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası avlu revakları (MÇA).	104
Şekil 2.103 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası batıdaki Şafii mescidi (MÇA).	105
Şekil 2.104 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası doğudaki Hanefi Mescidi (MÇA).	105
Şekil 2.105 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası iç avlu (MÇA).	105
Şekil 2.106 : Zinciriye Medresesi'nin zemin ve üst kattaki dönem ekleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	106
Şekil 2.107 : Zinciriye Medresesi'nin görünüş ve kesitler üzerinde dönem ekleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	107
Şekil 2.108 : 1990 yılında toprak kayması sonucu Zinciriye Medresesi'nin kuzey istinat duvarının durumu (BVGMA).	108
Şekil 2.109 : 2007 yılının Nisan ayında kaya düşmesi sonucu yıkılan Zinciriye Medresesi duvarı (MÇA).	108
Şekil 2.110 : 2007'de Zinciriye Medresesi'nin komşu parselindeki eve düşen kaya sonrası evin medrese damından görünümü (MÇA).	109
Şekil 2.111 : 2007 yılının Nisan ayında Zinciriye Medresesi'nin komşu parselindeki eve düşen kaya sonrası evin kaleden görünümü (MÇA).	109
Şekil 2.112 : 2. Abdülhamit döneminde -20.yy başı- Kasımiye Medresesi (Bekin, 2010, s. 178)	110
Şekil 2.113 : 1911 'de Kasımiye Medresesi (GBA).	111
Şekil 2.114 : 1932 'de Kasımiye Medresesi (Gabriel, 1940).	112

Şekil 2.115 : 1932'de Kasımiye Medresesi portalı -üstünde "Mardin Asker Konağı" yazılı- (Gabriel, 1940).	113
Şekil 2.116 : Fahriye Kasrı fotoğraf ve çizimleri (Çağlayan, 2010).	116
Şekil 2.117 : Solda Fahriye Kasrı eyvanı, sağda Kasımiye Medresesi eyvanı (MÇA).	116
Şekil 2.118 : Üstte Fahriye Kasrı çarkifelek tonozu, altta Kasımiye Medresesi tonozu (MÇA).	117
Şekil 2.119 : Kasımiye Medresesi eyvan duvarındaki kitabenin bugünkü fotoğrafı ve Gabriel'in (1940) kitabe rölövesi.	117
Şekil 2.120 : 1960 onarımlarında önce Kasımiye Medresesi eyvanının batıya bakan duvarı üzerinde bulunan, bugün var olmayan hat (BVGMA).	118
Şekil 2.121 : 1932 yılı Kasımiye Medresesi zemin ve üst kat rölövesi (Gabriel, 1940).	123
Şekil 2.122 : 1932 yılı Kasımiye Medresesi güney cephesi ve perspektifi (Gabriel, 1940).	124
Şekil 2.123 : 1967 yılında Kasımiye Medresesi onarılırken -kapalı olan güney revakları açılıyor- (Altun, 1971a).	126
Şekil 2.124 : Kasımiye Medresesi'nde farklı etkinliklerden kareler (Url-4 - Url-7).	127
Şekil 2.125 : Kasımiye Medresesi'nde bienal etkinlikleri (Url-8).	127
Şekil 2.126 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi güney cephesi (BVGMA).	129
Şekil 2.127 : Kasımiye Medresesi türbe mekânının bugünkü durumu (MÇA).	130
Şekil 2.128 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi damından bir görünüm (BVGMA).	131
Şekil 2.129 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi'nin batıya bakan avlu revaklarından bir görünüm (BVGMA).	131
Şekil 2.130 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi'nin doğuya bakan avlu revaklarından bir görünüm (BVGMA).	131
Şekil 2.131 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi revak tonozlarından bir görünüm (BVGMA).	132
Şekil 2.132 : 1967 onarımı öncesi ve onarım sonrası 1990 yılı Kasımiye Medresesi avlusundan bir görünüm (BVGMA).	132
Şekil 2.133 : 1967 onarımı öncesinde ve onarım sırasında Kasımiye Medresesi'nin revak tonozlarından görünüm (BVGMA).	133
Şekil 2.134 : 2007 onarımı öncesi, sonrası ve onarım sırasında Kasımiye Medresesi damından bir görünüm (MÇA).	134
Şekil 2.135 : 2007 onarımı öncesi, sonrası ve onarım sırasında Kasımiye Medresesi avlu batı revakları cephesi (MÇA).	135
Şekil 2.136 : 2007 onarımı öncesi, sonrası ve onarım sırasında Kasımiye Medresesi'nin eyvan cephesi (MÇA).	135
Şekil 2.137 : 2007 onarımı öncesi ve sonrasında Kasımiye Medresesi avlu doğu revakları cephesi (MÇA).	136
Şekil 2.138 : 2007 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi zemin kat doğu revağından bir görünüm (MÇA).	136
Şekil 2.139 : 2007 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi üst kat doğu revağından bir görünüm (MÇA).	136
Şekil 2.140 : Kasımiye Medresesi koruma alanı sınırı (DKVKBKA).	137
Şekil 2.141 : 1911'de Kasımiye Medresesi ve çevresi (GBA).	138

Şekil 2.142 : Çevre düzenlemesi çalışmalarından sonra Kasımiye Medresesi'nin güney cephesi peyzajı (MÇA).	138
Şekil 2.143 : Çevre düzenlemesi çalışmalarından sonra Kasımiye Medresesi'nin damından peyzajın görünümü (MÇA).	138
Şekil 2.144 : Kasımiye Medresesi ve çevresinin günümüzde havadan görünümü (06.09.2016 tarihli Google Earth fotoğrafı).	139
Şekil 2.145 : Kasımiye Medresesi'nin katlarındaki dönem müdahaleleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	140
Şekil 2.146 : Kasımiye Medresesi'nin kesit ve görünüş üzerinde dönem müdahaleleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	141
Şekil 2.147 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin taç kapıları (MÇA).	144
Şekil 2.148 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin taç kapı bezemeleri (MÇA). ..	144
Şekil 2.149 : 1899 yılında Zinciriye Medresesi çeşmesi (Oppenheim, 1930) ve günümüz görünümü (MÇA).	145
Şekil 2.150 : Selsebilli eyvan akış şeması (Çağlayan, 2010).	146
Şekil 2.151 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin ön ve yan cepheleri (MÇA). ..	147
Şekil 2.152 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin plan, kesit ve görünüşleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	148
Şekil 2.153 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin selsebilli eyvanları (MÇA). ..	149
Şekil 2.154 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin mescit mihrapları (MÇA).	150
Şekil 2.155 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin mescit kubbeleri (MÇA).	151
Şekil 2.156 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin özgün kalmış revak kemerleri (MÇA).	152
Şekil 2.157 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin damları (MÇA).	152
Şekil 3.1 : Özduval'ın (1998) 73,4 cm'lik 16. yüzyıl Osmanlı arşın cetvelinin Risale-i Mimariyye'ye göre bölümleri (çizim: Murat Çağlayan).	159
Şekil 3.2 : Marangoz İbrahim Acun'un 19. yüzyıldan kalan zira cetveli (MÇA). ..	160
Şekil 3.3 : İncelenen anıtların geometrileri.	165
Şekil 3.4 : Mardin Ulu Cami planı (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	167
Şekil 3.5 : Şehidiye Medresesi planı (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	170
Şekil 3.6 : Zinciriye Medresesi planı (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	172
Şekil 3.7 : Kasımiye Medresesi planı ve ölçüleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	174
Şekil 3.8 : İncelenen anıtlardaki duvar örgü biçimleri.	176
Şekil 3.9 : Kasımiye Medresesi'nin açıkta kalan duvar kesiti.	176
Şekil 3.10 : Solda Zinciriye'nin, sağda ise Kasımiye Medresesi'nin düzgün kesme taştan dik hatıllı kaba yonu dolgulu istinat duvarları (MÇA).	178
Şekil 3.11 : Solda, Medrese Mahallesi kale eteğindeki eski mezarlığın; sağda ise Gül Mahallesi'nde bir sokağın düzgün kesme taştan dik hatıllı kaba yonu dolgulu istinat duvarları (MÇA).	178
Şekil 3.12 : Ulu Cami ampatmanlı kaidesinde kullanılan bazı geçmeli taşlar ve yerleri.	180
Şekil 3.13 : Kasımiye Medresesi avlu döşemesi.	181
Şekil 3.14 : Kasımiye Medresesi Hanefi Mescidi Batı duvarındaki onarım öncesi ve sonrası kenetlerin yeri (MÇA).	182
Şekil 3.15 : Yanaşık derzli, iki yüzü düzgün kesme taş duvar örgüsünde kenet kullanımı (Tanyeli, 1993).	183

Şekil 3.16 : Kasımiye Medresesi portal mukarnasında görünen kenetler.	183
Şekil 3.17 : Ulu Cami payanda, ayak ve duvar ölçüleri.	184
Şekil 3.18 : Şehidiye Medresesi payanda, ayak ve duvar ölçüleri.....	185
Şekil 3.19 : Zinciriye Medresesi payanda, ayak ve duvar ölçüleri.	186
Şekil 3.20 : Kasımiye Medresesi payanda, ayak ve duvar ölçüleri.	186
Şekil 3.21 : Ulu Cami kesitinde yükseklik seviyeleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	188
Şekil 3.22 : Ulu Cami güney cephesindeki yükseklik seviyeleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	189
Şekil 3.23 : Şehidiye Medresesi Camisi güney cephesi (MÇA).	190
Şekil 3.24 : Şehidiye Medresesi'nde yükseklikler.	191
Şekil 3.25 : Zinciriye Medresesi'nde kotlar (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	192
Şekil 3.26 : Kasımiye Medresesi planı ve güney cephesi (DVBMA).	194
Şekil 3.27 : Kasımiye Medresesi'nde kotlar (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	195
Şekil 3.28 : Kasımiye Medresesi'nde kotlar (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	196
Şekil 3.29 : Şehidiye Medresesi cami harimi penceresi iç ve dış görünümü.	197
Şekil 3.30 : Ulu Cami harimindeki kible pencerelerinden birinin planı, iç - dış görünüşleri ve ölçüleri (cm).	198
Şekil 3.31 : Zinciriye Medresesi Hanefi Mescidi penceresinin planı, iç - dış görünüşleri ve ölçüleri (cm).	199
Şekil 3.32 : Kasımiye Medresesi Hanefi Mescidi penceresinin planı, iç - dış görünüşleri ve ölçüleri (cm).	199
Şekil 3.33 : Mardin Ulu Cami kapı ve pencerelerindeki arşın değerleri.	201
Şekil 3.34 : Şehidiye Medresesi kapı ve pencerelerindeki ölçü değerleri.	202
Şekil 3.35 : Zinciriye Medresesi kapı ve pencerelerindeki arşın değerleri.....	203
Şekil 3.36 : Kasımiye Medresesi kapı ve pencerelerinde arşın değerleri.	204
Şekil 3.37 : Solda Ulu Cami avlu girişi doğu kapısı, sağda batı kapısı.	205
Şekil 3.38 : Solda Ulu Cami avludan harime giriş kapısı; sağda Şehidiye Medresesi avludan cami harimine giriş kapısı.....	205
Şekil 3.39 : Şehidiye Medresesi portalinden eski ve yeni görünüm.	207
Şekil 3.40 : Şehidiye Medresesi'nde avludan cami harimine girişi sağlayan 18. yüzyıl sonunda onarılan cephe.	207
Şekil 3.41 : Sırasıyla Şehidiye, Zinciriye ve Kasımiye Medreseleri taç kapıları (DVBM çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).	208
Şekil 3.42 : Kasımiye ve Zinciriye Medreseleri taç kapı doğramalarının ön ve arka yüzleri (MÇA).	209
Şekil 3.43 : Ulu Cami kubbesini taşıyan kemerlerde ölçüler.	211
Şekil 3.44 : Şehidiye Medresesi Cami harimindeki ayak kemerleri ve ölçüleri.....	212
Şekil 3.45 : Zinciriye Medresesi özgün ve yenilenen revak kemeri ölçü ve oranları.	213
Şekil 3.46 : Kasımiye Medresesi revak kemeri ölçüleri.	214
Şekil 3.47 : Şehidiye Medresesi batı kanadı yarım daire kemerli revakları (MÇA).	215
Şekil 3.48 : Ulu Cami, Zinciriye ve Kasımiye Medreseleri avlu revak ve kemer ölçüleri.....	216
Şekil 3.49 : Mardin Ulu Cami kubbesi ölçü ve oranları.	218
Şekil 3.50 : Zinciriye Medresesi kubbesi ölçü ve oranları.	220

Şekil 3.51 : Kasımiye Medresesi perdahlı soğan tipi kubbesi ölçü ve oranları.	221
Şekil 3.52 : Kasımiye Medresesi dilimli kubbesi ölçü ve oranları.	223
Şekil 3.53 : İncelenen anıtlarda kubbe karşılaştırması.	224
Şekil 3.54 : Tromplu kubbe geçişi (Mark, 1995, s. 150).	225
Şekil 3.55 : Zinciriye Medresesi portal mukarnası (fotoğraf: MÇA), (çizim: Ödekan, 1977, s. 172).	227
Şekil 3.56 : Kasımiye Medresesi portal mukarnası (fotoğraf: MÇA), (çizim: Ödekan, 1977, s. 173).	228
Şekil 3.57 : Ulu Cami kubbesi ve tromplu geçişi.	229
Şekil 3.58 : Zinciriye Medresesi; solda Hanefi Mescidi mukarnaslı kubbesi, sağda Şafii Mescidi tromplu kubbesi.	229
Şekil 3.59 : Kasımiye Medresesi; üstte Hanefi Mescidi mukarnaslı kubbesi, sol altta Şafii Mescidi tromplu kubbesi, sağ altta türbenin mukarnaslı kubbesi.	229
Şekil 3.60 : Beşik tonoz çeşitleri (Tükel Yavuz, 2006) ve Ulu Cami ön sahnin beşik tonozu.	230
Şekil 3.61 : Haç tonozun kuruluşu (Tükel Yavuz, 2006) ve haç tonozlu Ulu Cami Kadınlar Mescidi.	231
Şekil 3.62 : Kasımiye Medresesi çark ve sekizgen göbekli yıldız tonozları.	232
Şekil 3.63 : Çapraz tonoz oluşumu.	233
Şekil 3.64 : Mardin Ulu Cami şerefesindeki demir korkuluklar.	236
Şekil 3.65 : Ulu Cami kubbesi alemleri.	237
Şekil 4.1 : Kubbet'ül Sahra kesiti (Creswell Arşivi).	243
Şekil 4.2 : Mescid'ül Aksa kubbesi (AKAA, 1983).	243
Şekil 4.3 : Türkmenistan Minhe'deki Ebu Sait türbesi (Aslanapa, 1972).	244
Şekil 4.4 : İran Kharakan'daki türbeler (Ashkan ve diğerleri, 2012).	244
Şekil 4.5 : On ikinci yüzyılda Orta Asya'da inşa edilmiş çift cidarlı kubbeyle sahip yapılar: a) İran Tac-al-Mulk Cuma Camisi, b) İran Bersian Camisi, c) İran Zavare Cuma Camisi, d) Türkmenistan Sultan Sencer Türbesi (Ashkan ve diğerleri, 2012).	245
Şekil 4.6 : Horasan Merv'deki Sultan Sencer Türbesi (Url-9 ve Aslanapa, 1972).	245
Şekil 4.7 : Kahire, İmam Şafii Türbesi (Bayhan, 2004).	245
Şekil 4.8 : İran Sultaniye Olcayto Türbesi (Url-10).	246
Şekil 4.9 : İran'daki Çarbag Medresesi (1706 - 1714) kubbesi konstrüksiyonu (Ashkan ve Ahmad, 2010).	246
Şekil 4.10 : Kahire'deki Memlük kubbelemeleri (Cipriani ve Lau, 2006).	247
Şekil 4.11 : Kubbe kesme taşları arasındaki birleşim ilişkisi ve kubbe olası inşa teknikleri (Cipriani ve Lau, 2006).	248
Şekil 4.12 : İslam dönemi sivri kubbe tipolojisi (Ashkan ve diğerleri, 2012).	248
Şekil 4.13 : Hasankeyf Zeynel Türbesi plan ve kesiti (Yurttaş, 1996).	249
Şekil 4.14 : Zeynel Bey Türbesi'nin 2015 yılı rölövesi (DKVKBKA).	250
Şekil 4.15 : Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi ve iç mekândan çift cidarlı kubbenin görünümlemeleri (MÇA).	251
Şekil 4.16 : Ulu Cami ve Zinciriye Medresesi'nin olası çift cidarlı kubbe sistemi önerileri.	252
Şekil 4.17 : 1967 Onarımı öncesi Kasımiye Medresesi dilimli kubbelemelerinde biri (BVGMA).	253
Şekil 4.18 : Kasımiye Medresesi 2007 onarımı sırasında dilimli ve perdahlı kubbenin taşları çürütülürken (Mehmet Alper Arşivi).	254
Şekil A.1 : Mardin Kentsel Sit Alanındaki Anıtsal Yapı Haritası.	281
Şekil B.1 : Örnek 1'in genel dokusu.	288

Şekil B.2 : Örnek 1’den detay. Kireç topağı şeklinde karbonatlı agrega ve kalsit..	288
Şekil B.3 : Örnek 1’den detay; kalsit minerali.	289
Şekil B.4 : Örnek 2’nin genel dokusu.....	289
Şekil B.5 : Örnek 2’den detay; gözenekli doku ve kireç topakları şeklinde karbonatlı agrega.	290
Şekil B.6 : Örnek 4’ün genel dokusu.	290
Şekil B.7 : Örnek 4’ten detay; kireçtaşı parçası ve siyah curuf parçacıkları.	291
Şekil B.8 : Örnek 4’ten detay; kireçtaşı parçası ve kireç topağı.....	291

MARDİN ANITSAL YAPILARINDA DEĞİŞMİŞLİK VE ÖZGÜNLÜK SORUNLARI

ÖZET

UNESCO Dünya Kültür Mirası Aday Listesi'nde olan Mardin'in anıtsal ve sivil mimarisinin oluşturduğu kentsel dokusu, son zamanlarda yoğun bir restorasyon ve dönüşüm içindedir. Sivil mimarlık yapılarına yönelik çalışmalar özel şahıslar; kamulaştırılmış olanlar da Valilik tarafından yürütülmekte; anıtsal yapılar ise çoğunlukla farklı kamu kurumlarının (Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Valilik, Rölöve ve Anıtlar Bölge Müdürlüğü, vb.) sorumluluğunda ele alınmaktadır. Kamunun özellikle anıtsal eserlerin kullanımı ve işlev değişiklikleri de dâhil olmak üzere yenileme kararları; ülkemizde olduğu gibi Mardin'de de irdelenmeyi gerektirmektedir. Geleneksel yapım tekniğinin hala devam ettiği Mardin'de, anıtların ve anıtlara zamanla eklenen bölümlerin tarihlendirilmesini yapmak çok zordur. Günümüzde hala eklektik uygulamalar devam etmekte, birçok dönem ekinin ya da uygulama sonucunun yapının özgün elemanı veya özgün ifadesi olduğu sanılmaktadır. Tez, çok sayıda kültür varlığı bulunan Mardin'de, anıtsal eserlerde gözlemlenen ve özgün oldukları kabul edilen dönem eklerini ve değişiklikleri inceler. Çalışma; Mardin'in anıtsal yapılarının süreç içindeki değişimlerini ele alarak farklı zaman dilimlerinde yapılara eklenen mimari eleman ve katmanların özgünlük, değişmişlik durumlarını araştırmaktadır. Yapılan araştırma ile Mardin'deki koruma ve onarım çalışmalarında, özellikle yapılardaki dönem ekleri ve müdahaleleri konusunda bundan sonra alınacak kararlarda daha kapsamlı verilere ulaşılması sağlanmıştır. Bu çerçevede, anıtlara yönelik gelecekteki koruma çalışmalarına katkı sağlayarak eserlerin bilimsel müdahalelerle gelecek nesillere aktarılması amaçlanmaktadır.

Bu kapsamda kentsel sit alanı ve yakın çevresindeki anıtsal ya da 1. grup korunması gerekli kültür varlıkları incelenmiştir. Bunların arasında Artuklu Beyliği Dönemi eserlerinden Mardin Ulu Cami, Şehidiye Medresesi, Zinciriye Medresesi ve Akkoyunlu eseri Kasımiye Medresesi önceliklidir.

Seçilen anıtlara ait erken dönem araştırmalarına ulaşılmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ilgili anıtlara ait farklı arşivlerden görseller bulunmuştur. Alman bürokrat Oppenheim'in XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında çektiği ve 1911'de Mardin'e gelen İngiliz misyoner Getrude Bell'in çekmiş olduğu fotoğraflarından faydalanılmıştır. Bilimsel sayılabilecek en erken veriler 20. yüzyılın başında Albert Gabriel'e aittir. Gabriel, 1932'de Mardin'deki anıtsal yapıları tanıtmış, yapıların iç ve dış mekân fotoğraflarını çekip, çizimlerini yapmış, kitabelerini okumaya çalışmıştır. Cumhuriyet döneminde ise özellikle Ara Altun'un yapmış olduğu çalışmalar çok önemlidir. Altun; 1967'de Mardin kentsel sit alanındaki anıtları inceleyip plan krokilerini çıkarmıştır. Yaptığı incelemelerde Gabriel eskizlerini altlık olarak kullanmış 35-40 yıl arasındaki zaman diliminde bile mevcut farklılıkları dile getirmiştir. Anıtlar zerindeki değişimler, Altun belgelenmelerinden günümüze kadar yaklaşık 50 yıllık zaman diliminde hala devam etmektedir.

Anıtların farklı dönemlerdeki vakıf kayıtları, Başbakanlık Devlet Arşivleri'ndeki kayıtları, Mardin şer'ie sicillerindeki ve o dönem Mardin'in bağlı bulunduğu vilayet olan Diyarbakır Salnamelerindeki kayıtlar incelenmiştir. Özellikle Cumhuriyet dönemi Vakıflar onarımları sonucu anıtlara yapılmış müdahaleler, çalışmada ilk defa ele alınmış ve çok önemli verilere ulaşılmıştır. Daha önce okunamayan ya da keşfedilmemiş kitabeler okunmuştur. Anıtların yapım tekniği ve malzemeleri incelenmiş; kendi içlerinde karşılaştırılmıştır. Yapım tekniklerinin okunması; zamanla yenilenen mimari elamanların tespitinde yardımcı olmuştur. Anıtlara özgü ölçü birimlerinin yanında farklı dönemlere ait arşın değerleri bulunmuştur. Geçmişte yapılan tüm araştırmalar, güncel veriler ile karşılaştırılmış; eserlerin mimari elamanları özgünlükleri ve değişmişlikleri üzerine güncel bilgilere ulaşılmıştır.

PROBLEMS OF AUTHENTICITY AND TRANSFORMATION IN THE MONUMENTAL BUILDINGS OF MARDIN

SUMMARY

Monumental and civil architecture that shapes the urban texture of Mardin, which is recently included in the tentative list of UNESCO World Heritage, became the scene of intensive restoration and transformation works nowadays. Preservation projects focusing on civil architecture are conducted by private initiatives and the buildings under public ownership are being carried out by the Governorship, while public institutions are mostly responsible of the monumental historical buildings. Renovation decisions given by the public institutions, especially those are about reusing and restoration of the monuments, need to be discussed analytically in relation to Mardin's special conditions as well as within the general context of Turkey.

In Mardin, where the traditional construction techniques still survive, it is very difficult to date monuments because numerous annexes and features were attached to the monuments within a period extending sometimes a millennium almost using the same techniques. Eclecticist renewal practices are still taking place today, and many annexes, which have been added in different periods and as consequences of restoration interventions, are easily mistaken to be original components of centuries old monuments. This thesis analyses the cultural heritage of Mardin in relation to the periods of construction, in order to define architectural annexes and changes which can be wrongly assumed to be authentic elements of structures. The thesis investigates the authenticity and alterations on the architectural elements and layers that are articulated each other in different periods. This research provides an opportunity to reach more comprehensive data especially about the historicity of architectural additions and interventions that can be employed during future conservation and renovation works in Mardin monuments. In this context, monumental structures in and nearby the urban conservation area that are listed under the 1st protection category are studied. Among these mostly Artuqid period monuments such as Mardin Ulu Mosque, Şehidiye Madrasah, Zinciriye Madrasah and an Aqqyunlu monument Kasimiye Madrasah are discussed in detail. It has also been consulted to early researches about these monuments. For the selected structures, images dating back to the end of the nineteenth century have been found in different archives. The German bureaucrat Oppenheim's photos, which were taken at the beginning of the twentieth century, to the photos of British missionary Gertrude Bell who visited the city in 1911 and the documents belonging to Albert Gabriel, from the beginning of the 1930s provide reliable information.

They documented the monumental buildings in Mardin, photographed their interiors and exteriors, prepared measured drawings and tried to read the inscriptions. In 1960s and 1970s, especially the studies by Ara Altun are very important. Altun

examined and sketched out plans of the monuments in Mardin urban area. He pointed out the alterations in the buildings even within a short period of 35-40 years by making comparisons to Gabriel's sketch plans. Changes on these monuments have been observed for almost 50 years since Altun's documentation until today.

The pious foundation (waqf) records of monuments, records in the State Archives of the Prime Ministry, Mardin Sharia court decisions and the information in Diyarbakir Salnames (provincial annuals) concerning Mardin are investigated. The interventions on the monuments and their results during the Republican period have been discussed in this thesis, and very important data have been revealed. Previously undiscovered or unreadable inscriptions have been read. Construction techniques and materials of the monuments have been examined and they were compared with other structures in the city. Investigation on the construction techniques has helped to identify once renewed architectural elements. On the other hand, different "arshin" (cubit) values for different periods have been found. Previous studies have been compared with the information at hand and it has been reached to new data about the authenticity of architectural elements and their alterations. In the provincial archives of the General Directorate of Foundations' Mardin department important data about the monuments have been found. During the early Republican period, many monuments in Turkey were declared to be properties of the General Directorate of Foundations. Over time, some of these have been transferred or sold to some other official bodies or to private investors. For this reason, researchers who will examine the protection of monumental structures should to make detailed research in the archives of the General Directorate of Foundations of the Prime Ministry in Ankara. There is no reference to the Prime Ministry General Directorate Archives in the conservation reports of all monuments under consideration. No correspondence regarding repairs during the republican period 1950-2000 was reached by the Diyarbakir Foundations Regional Directorate, which Mardin was affiliated with. In addition to the General Directorate in Ankara, archival documents in the regional directorates of different cities of the country should be considered by the researchers, which are easily accessible. These monuments are preserved as cultural heritage, despite the changes they have undergone since they were first built to the present day. To serve new functions which will not damage the monuments in the framework of their own work or protection regulations; it needs scientific interventions in order to be able to conserve their authenticity and project them to the future generations. For example, in possible future restorations, the structures should be intervened by paying attention to the units of measurement, which are specific to the structures. Architectural elements with special measures, proportions and techniques such as arches and domes, must preserve their uniqueness in future essential interventions.

The data obtained about the architectural elements of the monuments studied in relation to their construction techniques will help for the future protection and renovation interventions. During the interventions to the monuments in the future, the measures and proportions of the different periods that are exposed in the monuments should be preserved. Focussing on the Zinciriye Madrasah, for example, the construction technique of the southern porticoes renovated in 1797, reflect the characteristics of the repair period. These portico arches are different from the porticoes in the upper courtyard of the madrasah, in terms of the construction techniques, their size and proportions. The later interventions on these porches which were integrated with the structure as an annex, should take into account their own proportions and measures. Holistic stylistic approaches should be avoided. It can be

suggested that the previous works have not considered all the details of the monuments, which are examined in this study, as necessary. It has been recently discovered after the restoration by the Foundations, the Ulu Mosque had engraving inscriptions on the praying nave walls, which dated back from the Ottoman layer. These monuments, which are significant with their pointed dome, have never been studied in relation to their domes and the construction technique has not been questioned until to this study. In this study, various measurements were made about the walls of the domes and analogues were made with works of Islamic period.

Interesting data have been reached in the Zinciriye Madrasah's and the Great Mosque's sliced pointed domes that they are double-shelled structures. The distance between the two shells varies between 1 to 2 meters. The inside dome of all of the monuments, which are thought to be the exact hemisphere from the inside, are two-centred, pointed domes. In this study, with the help of the information provided by the evidence and newly obtained information, the data which are not included in the survey and restitution projects and reports, approved by the official protection board until today. It is recommended that, these data should be revised in conservation and restoration plans that will be prepared in the future. It is understood that it is very difficult to identify the original parts in the monuments and even in civil architectural examples examined in Mardin where the traditional construction technique still continues. It can be suggested that this is the effect of the continuity of materials used in the monuments for centuries. The masonry tradition has survived as a result of the transfer of masonry artisanship from past to present via masters and their apprentices.

As a result, documentation of the work and archiving it has been signified. Even partial reinforcements and restorations that were made within a 50 year period cannot be understood without detailed documentation. It is understood that some architectural elements of monuments, which were believed to be original, were in fact rebuilt during the renovation of 1963-1966, as those are in the case of the porticoes of Kasimiye Madrasah's courtyard and in the upper floor porches of the Zinciriye Madrasah. The importance of the preparation of conservation projects with pre-repair analytical research; photography and documentation in pre-intervention, during and after the process of intervention, to convey the monuments to the future generations with their unique form as much as possible is emphasized. What is more, as it has been in the past, today stonemasons, who are raised in Mardin, still work intensively in the actual building sites in Southeastern Anatolia. In this context, it can be suggested that the stone workmanship in and around Mardin has to be regarded as an intangible cultural heritage asset.

1. GİRİŞ

Anadolu ve Mezopotamya; İslamiyet'in hızla yayılmaya başladığı VII. yüzyıldan, Türklerin Anadolu'ya artık kalıcı olarak yerleştiği XI. yüzyıla kadar İslam Devletlerinin egemenliği altındadır. Emevi ve Abbasi gibi Arap İslam Devletlerinin yanında; İlhanlılar ve Memlükler gibi Türk İslam Devletleri bu bölgede hâkimiyet mücadelesi vermişlerdir.

XI. yüzyılda Oğuz Türkleri tarafından fethedilerek ebedi Türk yurdu yapılması ile başlayıp siyasi ve medeni bakımlardan çeşitli değişiklik ve gelişmelerle günümüze kadar devam eden bölgedeki Türk devrini dört ana bölüme ayırmak mümkündür: 1. “Yerleşme ve Birleşme Devri” denilebilecek XI. yüzyıldan başlayan ve XIV. yüzyıl başlarına kadar süren “Selçuklu Hanedanı Devri”; 2. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile 1515'e kadar devam eden bağımsız beyliklerin olduğu “Beylikler Devri”; 3. Türk tarihinin en parlak dönemi olan “Osmanlı Devri”; 4. Bugün içinde yaşadığımız “Cumhuriyet Devri” (Yinanç, 1944, s.5).

Beylikler Devri döneminde Mardin, Artuklu Beyliği'ne başkentlik yapmıştır. Artuklular, Oğuz Türklerinin Döğür Boyundan gelmektedir (Artuk, 1988). Hasankeyf ve Harput Kolları bulunan beyliğin Mardin Kolu 1105'te İl Gazi tarafından kurulmuştur ve 1409'da Mardin'in Karakoyunlu Kara Yusuf'a teslim edilmesi ile Artuklu hâkimiyeti son bulmuştur (Çetin, 2009).

Artuklular, bölgede hâkim oldukları XI. ile XV. yüzyıl başına kadar Mardin'de canlı bir ekonomi oluşturmuşlar ve çeşitli bayındırlık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Beylik; coğrafi olarak İslam Halifesinin koruyucusu Memluk Devleti ile Moğolların halefi İlhanlı Devleti arasında kalmıştır. Farklı zamanlarda iki devletin sultanları adlarına hutbe okutup para basmış, vergi ödemiş, elçi göndermişlerdir (Çetin, 2009). Bu devletlere sonradan Timur Devleti de eklenmiştir.

Önceleri “emir” ve “melik” unvanlarını alan Artuklu hükümdarları XIV. yüzyılın başından itibaren “sultan” unvanını kullanmaya başlarlar. Bunun yanında “alp, sağun, inanç, kutluğ, betgu” gibi Türk unvanlarını da kullanan Artuklular;

“necmüddin, fahrüddin” gibi Arapça, “pehlivan-ı cihan, hüsrev-i iran, emir el isfahsalar” gibi Farsça lakaplar da kullanmışlardır (Atçeken ve Bedirhan, 2012, s.234). Bu lakapların çeşitliliği, İlhanlı ya da Memluk Devletlerine farklı zamanlarda olan yakınlıkları ile ilgilidir.

XV. yüzyılda Mardin; Oğuzların Bayındır boyundan gelen Akkoyunluların eline geçmiştir (Ercan ve Alican, 2014). Şehir, 1516 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı sonucu Osmanlıların idaresine girmiştir. Mardin; tarihi idari uygulamalara sadık kalınarak, liva olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. XIX. yüzyıla kadar bölgesel sorunlardan dolayı Bağdat, Musul ekseninde el değiştirir. Ancak daha sonra tekrar Diyarbakır'a bağlanmıştır (Özcoşar, Güneş, Dinç, 2007, s.109). Şehir, 1923'te Cumhuriyetin kurulması ile beraber il olmuştur.

Bölgedeki siyasi çeşitlilik ortamında Ortaçağ'da Artukluların yapmış olduğu anıtlar Türk sanat tarihi açısından önemlidir. Bu devirde şekillenen şehir dokusu ile birçok anıtsal eser; Moğol istilas, Timur saldırıları, savaşlar ve afetler yüzünden günümüze kadar çeşitli değişikliklerle gelebilmiştir.

Artuklu mirasından önce Roma ve Bizans, Artuklulardan sonra Akkoyunlu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi kültürel mirasıyla zengin bir çeşitliliğe sahip olan Mardin; günümüzde Dünya Mirası Aday Listesi'ndedir.

Mardin, UNESCO Dünya Miras Komitesi tarafından belirlenen kıstaslar kapsamında 2000 yılında ülkemizce önerilerek aday listeye alınmıştır (Pulhan, 2009, s.518). Özellikle bu tarihten itibaren, turizmin etkisinin bir sonucu olarak Mardin'in anıtsal ve sivil mimarisinin oluşturduğu kentsel dokusu yoğun bir restorasyon ve dönüşüm içine girmiştir.¹

---

¹ Mardin'in Dünya Kültürel Miras listesine girmek için 2000 yılında yaptığı ilk başvuru, tarihi kent merkezindeki betonarme yapı ve eklerin dokuya verdiği tahribat yüzünden reddedilmiştir (Gündüz, 2011, s.202). UNESCO Dünya Mirasları Merkezi kurucu yöneticisi Bernd von Droste (2013), Mardin Valiliği'nde yaptığı sunumda Mardin'in adaylık süreci konusuna açıklık getirmiştir. Buna göre Mardin'in Dünya Mirası Listesi'ne adaylık dosyası başlangıçta 2000 yılında “Mardin Kültürel Peyzajı” başlığıyla gönderilmiştir. 2002 yılında dosya içeriğinde değişiklik yapılmadan sadece adı değiştirilerek, Mardin'in “Yaşayan Kadim Kent” olarak değerlendirilmesi istenmiştir. Hazırlanan dosyada “alan yönetim planı”nın olmaması ve Deyrulzafaran Manastırı'nın yer almaması nedenleri ile adaylık başvurusunun olumsuz yönde etkileceği düşüncesiyle; dosya geri çekilmiştir. ICOMOS raportörü görüşü olarak Droste (2013); Mardin Artuklu dönemi karakteristik mimari yapılarının, adaylık seçeneklerinden biri olduğunu belirtmiştir. Droste'ye (2013) göre örnek verilecek olursa Mardin'deki Kasımiye Medresesi; formu, tasarımı, malzeme seçimi, sağlamlığı, kullanımı ve işleviyle, konumuyla, ruhu ve duygusuyla tamamıyla özgün bir yapı örneğidir, tek başına aday gösterilebilir.

Uluslararası örgütlerin dikkatini çeken Mardin'in sahip olduğu kültürel mirasının bilinçli bir korumaya ihtiyacı vardır. Mardin'in UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne kalıcı olarak girmesi ya da girememesi durumlarında da anıtların koruma bilimi açısından özgünlük ve değişmişlik durumlarının değerlendirilmeleri gerekmektedir.

Yapılan çalışmada; bu kadar önem atfedilen bir yerde bulunan anıtların geçmiş dönem onarımları incelenerek özgünlük, değişmişlik durumları üzerine kapsamlı bir biçimde, detaylı analiz ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Çalışmada; yapıların tarihçeleri, kitabeleri, mimari ve sanat değerlerinin incelemeleri yapılmıştır. Bunların yanında; geçmişten günümüze kadar farklı dönem onarımları sonucu, eserlerin mimari elemanlarının ve işlevlerinin özgünlük durumları, yapım teknik ve yöntemleri irdelenerek değerlendirilmiştir.

1.1 Tezin Amacı ve Kapsamı

Çalışma; Mardin'in anıtsal yapılarının süreç içindeki değişimlerini irdeleyerek, özgün kesim ve katmanların hangilerinin olduğu bilinciyle anıtları, gelecek nesillere aktarabilmeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken anıtların malzemeleri, yapım teknik ve yöntemleri araştırılmış; karşılaştırmalarda bulunulmuştur. Bu kapsamda kentsel sit alanı ve yakın çevresindeki anıtsal ya da 1. grup korunması gerekli kültür varlıkları incelenmiş ve EK A'daki harita hazırlanmıştır. Yapıların bütünü incelendikten sonra belirlenen dört adet yapının özgünlük ve bütünlük özellikleri bakımından irdelenebilecek anıtlar oldukları değerlendirilmiştir.

Mardin kentsel sit alanındaki yapılar; camiler, medreseler, ticari yapılar, kiliseler, manastırlar, hamamlar, kamu yapıları ve sivil yapılar olmak üzere tasnif edilmiştir. Bu yapı grupları arasında işlevini ilk yapıldığı dönemden günümüze kadar farklı onarımlarla koruyan, özgünlük ve değişmişlik tartışmalarının süregeldiği Artuklu Beyliği'nin Mardin'deki ilk anıtsal eseri olan 1176 yapım tarihli Mardin Ulu Cami ele alınan anıtlardan ilkidir. İkinci olarak bir dönem medrese-cami işlevinin bir arada olduğu; bugün sadece cami olarak hizmet veren, XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Şehidiye Medresesi'dir. Medresedeki plan şemasına da yansıyan dönem ek ve müdahaleleri dikkat çekmektedir. Cumhuriyet döneminde yapılmış olan fakat yapının özgün elemanı gibi görünen kısmi rekonstrüksiyon uygulamaları medresedeki sorunlardandır. Üçüncü eser; dilimli kubbeleri ile Ulu Cami'den

etkilenen ve kendinden sonraki medreselere ilham kaynağı olan Artuklu Beyliği'nin Mardin'deki son eseri 1385 tarihli Zinciriye Medresesi'dir. Günümüzde Artukluların karakteristik mimari unsuru olmuş dilimli kubbelerin geçmiş araştırmalarda analitik olarak incelenmemesi ve medresede artık özgün olarak kabul gören dönem ekleri hakkında bilgi kirliliğinin olması; anıtın ele alınma sebeplerindendir. Son anıt ise Zinciriye Medresesi'ne olan benzerliği ile dikkat çeken, Artuklu ya da Akkoyunlu dönemi eseri olduğu tartışılan, literatürde XV. yüzyılın son çeyreği ile tarihlenen Kasımiye Medresesi'dir. Dönem tartışmalarının yanında, medresenin kütle ve gabarisi ile değişmeden günümüze kadar geldiği söylenmektedir. Eserin ilk yapıldığı dönemden XX. yüzyılın başına kadar işlevini koruyabilmiş olması ve dönem onarımları hakkında yeterli veri olmaması, günümüze kadar hiç değişmeden gelmesinin pek mümkün olmaması, eserin incelenmesini gerektirmiştir. Medrese'nin ele alınmasında Mardin'deki anıtlar arasında ICOMOS'un tek yapı ölçeğinde Dünya Kültür Mirası Listesi'ne aday olabileceği yönündeki tavsiyesi de etkilidir (Şekil 1.1).

Şekil 1.1 : İncelenen anıtların Mardin kentsel sit alanındaki konumları (22.11.2013 görüntü tarihli Google Earth haritası üzerinden düzenlenmiştir).

Çalışma, arşivlerde ve farklı kaynaklarda yapılan araştırmalar ile anıtlar üzerinde dönem ekleriyle ilgili bilgi kirliliğinin giderilmesine yardımcı olacaktır. Mimari elemanların dönemlendirilmesi ile özgünlük-değişmişlik tartışmalarına somut delillerle katkı sağlayacaktır. Çalışma; ele alınan anıtların ve Mardin'deki diğer eserlerin gelecekteki koruma projelerinin hazırlanmasında, dönem ekleri ve

restitüsyon sorunlarını ele almasındaki yöntemi ile yardımcı olacaktır. Tez, anıtlardaki yapıım teknik ve yöntemlerini de araştırarak farklı dönemlere ait ölçü, malzeme ve teknikleri analogik değerlendirmelerle ele almış; dönem teknikleri konusunda önemli verilere ulaşmıştır.

1.2 Tezin yöntemi

Bu çalışma için anıtlara yönelik hazırlanmış olan rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerine ulaşılmış ve belgeler incelenmiştir. Mardin konusunda hazırlanmış mimarlık, sanat tarihi çalışmaları ve farklı arşiv belgelerinin araştırılıp incelenmesinin yanında; incelenen literatürlerde belgelerin doğruluğundan emin olmak için yeni çizimler ve ölçümler karşılaştırmalı olarak yapılmıştır. Bunun için çeşitli teknik ölçme yöntem ve verilerinden faydalanılmıştır.

Eserler üzerindeki çok sayıda kitabe ve kitabe kalıntısı, çalışmaya kaynaklık teşkil etmektedir. Araştırmacıların daha önce görmedikleri ya da okuyamadıkları yeni kitabeler keşfedilip tercüme edilmiştir. Kitabeler, yazıldıkları dönem ve üslup ele alınarak tasnif edilmiştir.

1.3 Tezin Önemi

Mardin mimarisi üzerine hazırlanmış yayınlar ve tezler, çoğunlukla geleneksel Mardin konut mimarisini ve kentsel dokuyu kapsamaktadır. Kentsel sit alanındaki anıtları belgelemeye yönelik birçok çalışma yapılmışsa da, yapıların özgünlük değerinin belirlenmesi ve geleceğe aktarımına yönelik öneriler yetersizdir.

Geleneksel yapıım tekniğinin devam ettiği Mardin’de birçok dönem müdahalesi eserin özgün kısmı olarak kabul görmektedir. Bu eklerde Cumhuriyet dönemi onarımları büyük yer tutar. Tez, farklı zamanlarda yapılmış olan onarımların eserlerin özgünlük-değişmişlik durumları üzerindeki etkilerini inceler.

Mardin ile ilgili tek yapı ölçeğindeki tezlerin dışında, özelde Mardin anıtsal eserleri üzerinde özgünlüğün korunması ve araştırılması konusunda yapılmış çalışmalar kısıtlıdır. Bu çalışma; geçmiş dönem onarımlarını detaylı incelemesi, önceki araştırmacıların dile getirmediği yeni verilere ulaşması bakımından, alanında yapılan ilk kapsamlı araştırmalardan biridir.

Yapıların tarihçeleri, kitabeleri, mimari ve sanat değerlerinin incelenmelerinin yanında; geçmişten günümüze farklı dönem onarımları sonucu eserlerin almış oldukları durumlar; özgünlük ve değişmişlik açısından değerlendirilmiştir.

Tez; Mardin'deki kültürel mirasımız olan kendine özgü yapım teknik ve yöntemlerine sahip anıtsal eser örnekleri üzerinden benzeri yapıların da gelecek nesillere özgün biçimde aktarılabilmesi için bir yöntem araştırmıştır.

1.4 Literatür Araştırması

Anıtların incelenmesinde yapıdan gelen özelliklerin yanında, koruma projesi müelliflerin çizim ve fikirlerinden, Mardin ile ilgili farklı kaynaklardan, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul Asari Atika Müzeleri Eski Eserler Encümeni, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü, Başbakanlık Devlet (Osmanlı) Arşivleri, Diyarbakır Salmeleri ve Mardin Şer'iye Sicilleri belgelerinden faydalanılarak eserlerin geçirdiği değişiklikler incelenmiştir. Bu bilgiler ışığında anıtların ilk yapıldıkları dönemden bugüne kadar geçen süre içindeki onarımlarla, mimari elemanlarının tarihlendirilmesi ve özgünlükleri üzerine yeni verilere ulaşılmıştır.

Mardin ile ilgili konuya ilişkin literatürden bahsetmek gerekirse günümüze kadar yapılan çalışmalar; Mardin tarihi ve kültürü, geleneksel Mardin evlerinin mimarisi, tasarım grameri ve kültür-sanat tarihi özellikleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Buckingham'ın (1827), "Travels in Mesopotamia" adlı seyahatnamesinde Mezopotamya izlenimleri anlatılmaktadır. Mardin için önemli birkaç gravür sunmaktadır.

Abdulsalam Efendi (2007), 1789-1843 yılları arasında yaşamıştır ve "Mardin Tarihi" adlı yazma eserin müellifidir. Bu özgün eser, İbrahim Muhammed Es-Serbani tarafından bilinmeyen bir tarihte "Ümmü'l İber" adıyla Arapça olarak tekrar kaleme alınmıştır. Günümüzde bu nüshadan faydalanılmaktadır. Söz konusu eser, Hüseyin Haşimi Güneş tarafından 2007'de Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Kitabın orijinal nüshası Kahire'de Daral-Kutub al-Mısriyya Kütüphanesi'nde 813 numarasıyla kayıtlıdır. Kronolojik olarak Mardin tarihini anlattıktan sonra 19. yüzyıl ikinci yarısı Osmanlı döneminde Mardin'de geçen bazı olayları anlatan ilk kaynaklardan biridir.

Abdülgani Efendi'nin (1999), "Mardin Tarihi" adlı Osmanlıca el yazması kitabı, Türkçe'ye çevrilerek Burhan Zengin tarafından yayımlanmıştır. 1864 Diyarbakır doğumlu Abdülgani Efendi; Mardin Adliyesi'nde ağır ceza azalığı yapmıştır. Eserini 1929 yılında kaleme almıştır. Mardin tarihi ve şehir yapısı hakkında bilgi veren yazar; Abdulselam Efendi'nin kitabını da kaynak olarak kullanmış ve bu eserin eksik yönlerini tamamlamıştır.

Gabriel (1940), "Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale" adlı eserinde Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunu incelemiş; Mardin hakkında da önemli belgeler yapmıştır. Gabriel, Mardin'deki önemli anıtsal eserlerin rlvelerini ıkarımış; kentsel sit alanda incelemelerde bulunmuştur.

Artuk (1944, 1971, 1988, 1993), Artuklular Tarihi ve Artuklu mimarisi üzerine önemli bilgiler vermiştir.

Altun (1971, 1972, 1978), Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisini kapsamlı olarak ele almıştır. Anıtların kitabelerini okumuş, rlvelerini almış ve tanıtımıştır.

Dolabeni'nin (1972), "Tarihte Mardin" adlı kitabında; Mardin adının nerden geldiği, Subarilerden başlayarak Artuklular ve Cumhuriyet'e kadar Mardin tarihi anlatılmıştır.

ztrkatalay'ın (1995), "Mardin ve Mardinliler" adlı kitabında; Mardin tarihi, coğrafyası, nüfusunu oluşturan halk, mimarisi, örf, adet ve gelenekleri, etnografik özellikleri anlatılmıştır.

Mardin Valiliği'nin (1999), "Yaşayan Tarih Mardin" adlı kitabında; Mardin tarihi, ilin genel coğrafyası, doğal güzellikleri ve turizm zenginlikleri, kültür, sanat, ekonomi, eğitim-ğretim ve idari yapısı hakkında bilgiler verilmiştir.

Alioğlu'nun (2000), "Mardin şehir Dokusu ve Evler" isimli kitabında; tarihsel süreç içerisinde Mardin şehir dokusu ve dokuyu oluşturan öğeler anlatılmış, geleneksel Mardin evi tipolojileri çıkarılmış, evler tüm özellikleriyle incelenip değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

Aydın ve diğerlerinin (2001), "Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet" adlı kitabında; Mardin tarihi, burada yaşayan insanların kültürel, toplumsal, ekonomik çeşitliliği ve rgtlenişleri; kentin anıtsal mimari eserleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Duyan'ın (2002), "Mardin Suphi Bisen Evinin Restorasyon Önerisi" adlı yüksek lisans tezinde; bir sivil mimarlık örneği olan eve restorasyon projesi önerilmektedir.

Sözen ve diğerlerinin (2005), "Taşın Belleği Mardin" adlı kitapta; şehrin tarihçesi, geleneksel dokusu, kültür tarihi, ekonomisi, kenti ziyaret eden gezginler hakkında birçok araştırmacının yazıları derlenerek ve Mardin'i konu etmiş edebiyatçıların yazıları da eklenip anlatılmıştır.

Maner'in (2006), "Binyılların Tanığı Mardin ve Çevresi Gezi Rehberi" isimli kitabında; Mardin tarihi, kültürü, şehir merkezi ve mahalleleri, Mardin'e bağlı ilçeler beraber anlatılmış, Mardin mimarisini yansıtan anıtsal ve sivil mimarlık örnekleri tanıtılmıştır.

Dalkılıç'ın (2007), "Midyat Kültürel Zenginliğinin Korunması" adlı kitabında; Mardin'in Midyat ilçesi kentsel sit alanı dokusu, geleneksel evleri, sosyal ve kültürel yaşam ve koruma önerileri anlatılmaktadır.

Yıldız'ın (2008); "Mardin'deki Su Mimarisi" adlı doktora tezinde; Mardin mimarisinde kullanılan selsebilli eyvan, çeşme vb. su elemanları anlatılmıştır.

Halifeoğlu'nun (2008), "Geleneksel Konut ve aile İlişkisinin Sürdüğü Bir Yerleşim Savur" adlı kitabı; Mardin'in Savur ilçesinin konumu, tarihi genel yerleşim özellikleri, geleneksel kent dokusu ve konaklarını anlatmaktadır.

Binan'ın (2009), TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası'nın 16-17 Ekim 2009'da Diyarbakır'da düzenlediği 2. Uluslararası Katılımlı Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu'nda, "Mardin Zinciriye Medresesi Restorasyon Projesi" adlı bildirisi; medresenin koruma projesi hakkında detaylı bilgi vermektedir.

Çağlayan'ın (2010), "Geleneksel Mardin Kasırlarının Mimari Özellikleri ve Korunmaları Üzerine Bir Yöntem Araştırması" adlı yüksek lisans tezinde; Anadolu'da bağ evi işlevinde olan, literatürde Artuklulara kadar tarihlenen selsebilli eyvanı ve havuzu karakteristik, bugün çoğu koruma sorunları yaşayan kasırlar ele alınmıştır.

Alkan Reis'in (2012), "Mardin Kentinin Korunması Kapsamında Surp Kevork Ermeni Kilisesi Restorasyon Önerisi" adlı yüksek lisans tezinde; kilisenin korunması için bir restorasyon projesi önerilmektedir.

Çaça'nın (2013), “Mardin’de Artuklu Dönemine Ait bir Medrese: Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi” adlı Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü’nde hazırladığı yüksek lisans tezinde; medrese sanat tarihi açısından ele alınmıştır.

Mardin Valiliği ve Çekül’ün (2013), “Mardin Kültür Envanteri” adlı kitabında; Mardin’deki tescilli eserlerin anıt fişleri bir araya getirilmiştir.

2. MARDİN ANITLARI: 12.- 15. YÜZYIL ÖRNEKLERİ

Mardin kentinin genel karakterini oluşturan dönemin 12.- 15. yüzyıllar arasındaki Artuklular dönemi olduğu söylenebilir. Mardin’de bu dönemi temsil eden EK A’da gösterilen harita üzerindeki anıtsal yapıların çoğu değişik nedenlerle bu çalışma için örnek olma özelliği göstermemiştir. Harita üzerinde Mardin kentsel sit alanındaki anıtsal eserler; 12 cami, 5 medrese, 3 ticari yapı, 9 kilise, 3 manastır, 4 hamamlar, 6 kamu yapısı olarak tasnif edilmiştir. Özgünlük açısından sürdürülebilir bir korumanın sağlanabilmesi için kentsel sit alanı ve yakın çevresindeki anıtsal nitelikte 1. grup olarak tescilli dört adet kültür varlığı incelenmiştir. Anıtların seçilmelerinde; on ikinci ile on beşinci yüzyıl arasında tarihlenmeleri, mülkiyetlerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne ya da devlete ait olmaları, her türlü bakım ve onarımlarının kamu kurumları tarafından yapılması, özellikle araştırmacıların ve halkın anıtlar üzerinde sahip oldukları bilgi kirliliği, etkili olmuştur. Bunlar; Artuklu Beyliği dönemi eserlerinden Mardin Ulu Cami (1176), Şehidiye Medresesi (XII. yy ilk çeyreği), Zinciriye Medresesi (1385) ve Akkoyunlu dönemi eseri Kasımiye Medresesi’dir (XV. yy son çeyreği) (Çizelge 2.1). Ayrıca benzerlikleri ile dikkat çeken Zinciriye Medresesi’nin, kendisinden bir asır sonra inşa edilmiş olan Kasımiye Medresesi ile karşılaştırması yapılmıştır.

Çizelge 2.1 : Örnek anıtların banileri ve inşa tarihleri (İbrahim ve Cevriye Artuk’un (1993) hazırladıkları secereden düzenlenmiştir).

ESER	İNŞA KİTABESİ	DÖNEMİ	BANİ ve BANİLERİ	HÜKÜMDARLIK SÜRESİ
MARDİN ULU CAMİ (Cami-i Kebir)	Mevcut (M.1176 / H. 572)	Artuklular Beyliği	Emir Kutbeddin İl Gazi	M. 1176-1184
			Melik Hüsamaddin Yoluk Aslan	M. 1184-1197
ŞEHİDİYE MEDRESESİ	Mevcut değil	Artuklular Beyliği	Melik Nasurridin Artuk Aslan	M. 1200-1239
			Melik El Said Necmeddin	M. 1239 -1260
ZİNCİRİYE MEDRESESİ (Sultan İsa Medresesi)	Mevcut (M.1385 / H. 787)	Artuklular Beyliği	Melik-üz Zahir Necmeddin İsa	M. 1376-1407
KASİMİYE MEDRESESİ (Sultan Kasım Medresesi)	Mevcut değil	Akkoyunlu Devleti	Cihangir Mirza Oğlu Sultan Kasım	M. 1487- 1507

2.1 Mardin Ulu Cami

2.1.1 Tarihçe

XII. yüzyılda, Anadolu'nun en eski camilerinden olan Artukluların bina ettirdikleri Mardin Ulu Cami; büyük bir kısmı Osmanlı döneminde olmakla birlikte zaman içerisinde bazı değişiklikler geçirmiş; günümüze sağlam vaziyette ulaşmış, ibadete ve ziyarete açık durumdadır.

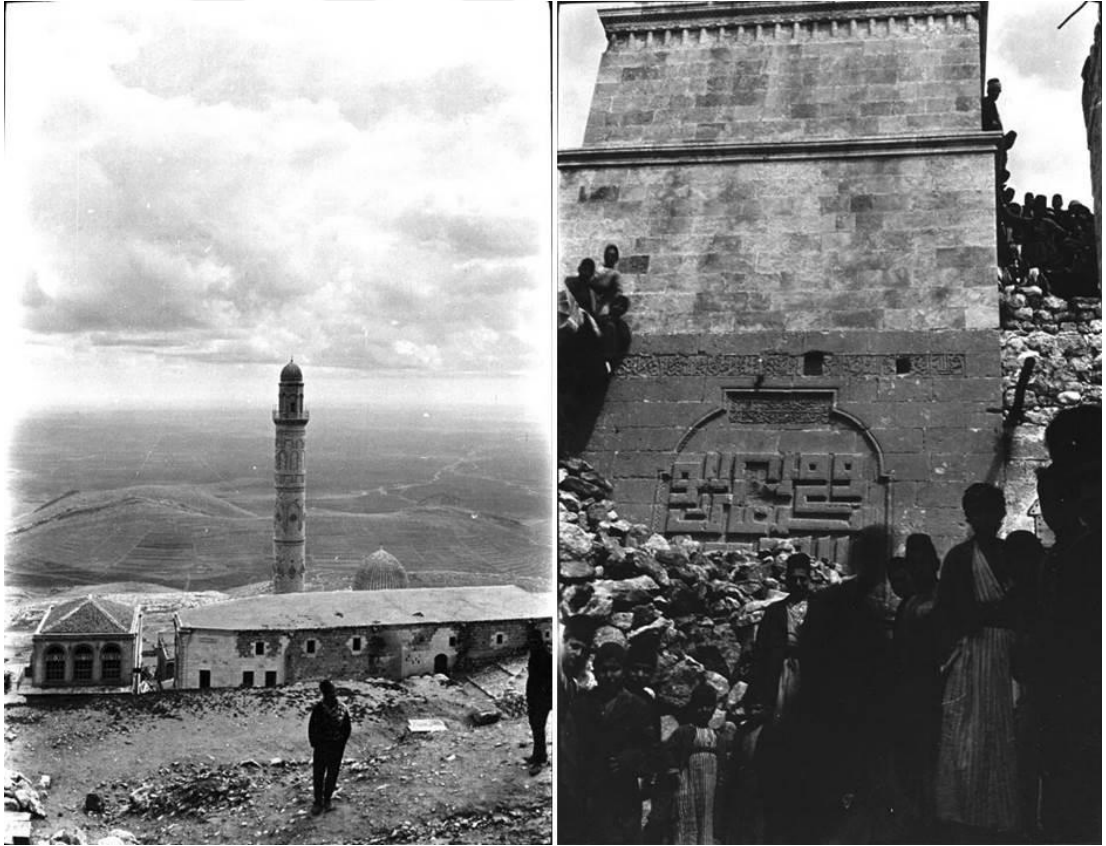
Anadolu kentlerinde görülen cuma camisi merkezli şehir oluşumu Mardin'de de görülmektedir. İslamiyet'in yayıldığı yerlerde pek çok cami yapılmışsa da bunların hepsinde cuma namazı kılınmamıştır. Cuma namazı kılınan camide minber bulunur, hutbede hükümdarın adı zikredilmektedir (Cezar, 1985). Mardin Ulu Cami örneğinde olduğu gibi Selçuklular ve onları takiben Beylikler; Rumlardan aldıkları yerlere minberli cuma camileri inşa etmişlerdir.

Tarihi dokunun yoğun olduğu şehir merkezinde, kentsel sit alanı içinde yer alan cami ile ilgili ilk görsel kaynaklara İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Sarayı Fotoğraf Arşivi'nde rastlanmaktadır (Şekil 2.1). İngiliz misyoner seyyah Gertrude Bell de 1911 yılında Mardin'e gelerek Ulu Cami ile beraber diğer anıtlarının fotoğraflarını çekmiştir (Şekil 2.2). Bilimsel amaçlı araştırmalarda kullanılmak üzere cami üzerine ilk analitik çalışmalar önce A. Gabriel (1940) sonra A. Altun (1971a,b ve 1973) tarafından yapılmıştır.

Altun (1971a); cami üzerindeki kitabe sayısının fazla olmasına rağmen yapının ilk kuruluşu ve geçirdiği değişiklikler hakkında kesin belge ve bilgiler bulunmadığını belirtir. Camideki en erken kitabenin Selçuklu devrine işaret eden çiçekli kufi parçası olduğunu ve bunun yapıyla ilişki saptamasının güçlüğü söylemektedir (Şekil 2.3). Fakat bu kitabe özgün minare kaidesindeki şerit kitabe ile aynı çiçekli hat ile yazılmıştır. Bu parçanın, vaktiyle yıkılan ikinci minarenin kaidesindeki bir kitabe parçası olma ihtimali gözden kaçırılmamalıdır.

Şekil 2.1 : 1899 yılında üst kat revakları da görülen Mardin Ulu Cami (İÜNEKYSFA).

Şekil 2.2 : 1911 yılında Mardin Ulu Cami (GBA).

Şekil 2.3 : Şeklin sol altında, Ulu Cami revaklarının doğusunda tek başına bulunan kitabe parçası; şeklin üstünde Ulu Cami minare kaidesindeki özgün kitabe (MÇA).

Altun (1971a); yapılan araştırma ve değerlendirmelerde bu kitabeye dayanarak caminin ilk inşasının Büyük Selçuklular döneminde -tahminen XI. yy-, yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Ancak caminin bugün gösterdiği mihrap önü kubbeli ve enine gelişmiş planının, Artuklular devrinde (XII. yüzyılın son çeyreği) gerçekleştiğini belirtmektedir.

Caminin inşasının minare kaidesinde yazılı kitabeye göre 1176 yılında olduğu anlaşılmaktadır. Yapıya ait en erken tarihli kitabeler, Artuklular devrine aittir. Bu veriler Altun'un tezini zayıflatmaktadır.

Cami vakfiyesinin incelenmesinden, vakfedenin Ulu Cami'yi çift minareli olarak inşa ettirdiği, yanında medrese, çeşme, abdesthane, imam odası yaptırdığı anlaşılmıştır. Ulu Cami'nin doğu tarafındaki minare, hâlâ varlığını koruyorsa da batı tarafındaki Timur tarafından tahrip edildiğini Abdüsselam Efendi (2007) 19. yüzyılın ikinci yarısında aktarmakla birlikte, bu tahripten sonra bir daha inşa edilmediğini belirtir.

Süryani metropolit ve yazar Hanne Dolebeni (1972, s.75) "Mardin Tarihi" kitabında Ulu Cami minaresinin Miladi 1596 -Hicri 1003- yılında inşa edildiğini, yapımının üç yıl sürdüğünü ve masraflarını Köse Efendi adında bir zatın karşıladığını

söylemektedir. Süryani kroniklerinde şehirdeki vakaların yazılması geleneğine sık rastlanılmaktadır. Bu da biraz söylencelerden yola çıkan Abdulselam Efendi'nin yanlış olduğunu göstermektedir. Timur'un iki minareyi de yıktırması muhtemeldir. Sonrasında, H. Dolebeni'nin kaydını aktardığı XVI. yüzyıl sonu Osmanlı döneminde doğu tarafındaki tek minare yeniden inşa edilmiş olmalıdır.

Mevcut kitabelerden yapının ve minaresinin Artuklu Emiri Kudbeddin İl Gazi ve oğlu Melik Hüsâmeddin İl Gazi tarafından 1176-1186 yılları arasında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu kitabelerden Artuklu devrinde yapının ilk şeklini aldığını ifade etmek mümkündür. Bugünkü durumunu ise, eski şekline bağlı kalınarak Osmanlı son döneminde almıştır. Ancak, bu devirde yapılan onarımlar ve revakların kapatılmasıyla Şafii mescidinin oluşması, asıl plan şeklini pek değiştirmemektedir. Fakat cami, avlusu ve revakları bir bütün olarak kabul edilirse bu eklemelerin bütünü etkilediği söylenebilir.

Mardin çevresinde 1832'de Osmanlı merkez idaresine karşı ayaklanan isyancıların devlet kuvvetleri ile yaptığı çatışmalarda patlayan bombaların Ulu Cami'yi büyük ölçüde hasara uğrattığı yolunda bilgiler vardır (Ainsworth, 1842, s.114). Bu tarihlerde yapı köklü şekilde onarılmasına rağmen, onarıma dair kitabe bulunmamaktadır (Altun, 1978). Bu tarihe en yakın kitabe, Şafii mescidine geçiş sağlayan kapının üstündeki Hicri 1278 -Miladi 1861/62- tarihli kitabedir.

A. Gabriel (1940, s.22); güney dış duvardaki, dilimli kubbelerle biten payandaların XV. veya XVI. yy. üslubunda olduklarını söz konusu onarım sırasında bu üsluba sadık kalınarak yenilendiklerini ve bugünkü dilimli kubbenin de bu sırada yeniden yapıldığını ileri sürmektedir. Aslanapa da (1973) bu görüşü tekrar etmektedir. Fakat üçlü payanda sistemine sahip kible cephesi düzeni Mardin Melik Mahmut Camisi'nde de -Miladi 1363- görülmektedir (Şekil 2.4). Yapımı 1385 yılı ile tarihlenen Zinciriye Medresesi'nin de dilimli taş kubbeleri ve cephede mihrap arkası üstü yarım kubbeli payandası bulunmaktadır.

Şekil 2.4 : Mardin Melik Mahmut (Savurkapı) Camisi'nin üçlü payanda düzenli kible cephesi (MÇA, 2015).

XII. yüzyıl sonrası örneklerine bakılırsa Ulu Cami; mimarisi ile kendinden sonraki eserlere ilham vermiş olabilir. XIV. yüzyıl son çeyreğiyle tarihlenen Zinciriyе Medresesi'nin, XV. yüzyıl Akkoyunlu eseri Kasımiye Medresesi'nin ve hatta Deyrulzafaran Manastırı Azizler Evi'nin kubbelerinin hepsi Ulu Cami kubbesi gibi yivli, dilimli, sivridir. Buna göre, A. Gabriel'in Ulu Cami'nin kubbe ve payandalarının son halini 19. yüzyılda aldığı görüşü çok zayıftır. Bununla beraber bu yüzyılda kubbe ve payanda onarımına yönelik yazılı veya sözlü hiçbir veriye ulaşılmamış, herhangi bir ize de rastlanmamıştır.

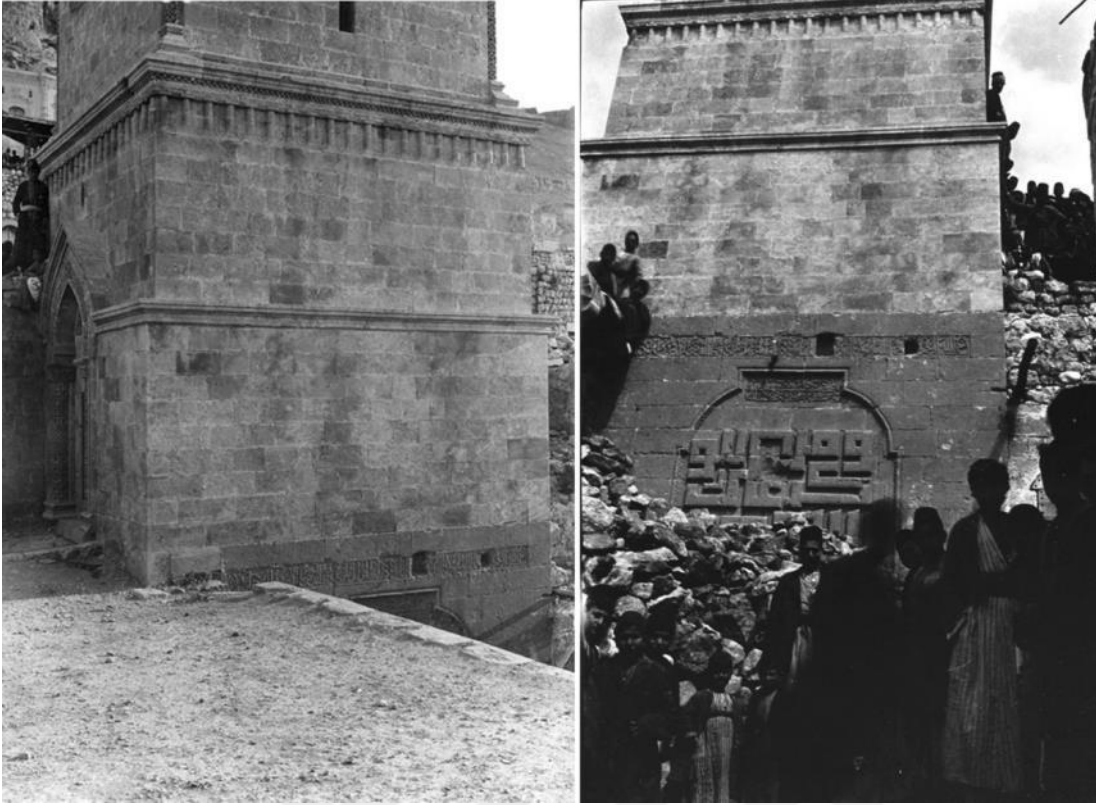
Günümüzde Artuklu Beyi Necmeddin Alpi döneminde (1152-1174) yapılan Silvan Ulu Cami de üçlü payandalı düzene sahiptir. Yapı 1913 yılında Mardinli mimar ve ustalar tarafından onarılmıştır. Bir yıkıntı halinde olan esere Mardin Ulu Cami kible duvarı cephesindeki gibi üçlü payandalı düzen, iki portal ve farklı bezemeler eklenmiştir (Gabriel, 1940). Bu uygulamada Mardinli mimar ve ustalar, Mardin Ulu Cami'nin kible cephesindeki üçlü payandalı düzeni, Silvan Ulu Cami'ye uyarlamışlardır. Silvan Ulu Cami kible cephesinin ortasındaki mihrap payandasının üstü düz yarım kubbeli, yanındakiler ise daha yüksek ve dilimli yarım kubbelidir. Bu

dönem onarımı, elde edilen yazılı ve görsel verilerin özgünlük konusundaki önemini göstermektedir (Şekil 2.5).

Şekil 2.5 : Diyarbakır Silvan Ulu Cami (solda) ile Mardin Ulu Cami (sağda) kible cephesi payandaları (MÇA, 2015).

Bugünkü Mardin Ulu Cami'nin minaresi geç dönemde yapılmıştır. Kaidesindeki kitabe, 1176 gibi erken tarihlere dayanmakla birlikte, açıkça görülebileceği gibi kare kesitli kaidenin güney yüzündeki şerit kitabenin üzerindeki bir taş sırasından sonra taş dokusu değişmektedir. Bu; Oppenheim'ın 1899 ve Gertrude Bell'in 1911'de çekmiş olduğu fotoğrafta daha net görülmektedir (Şekil 2.6). Minarenin kapısı da çok geç ve eklektik bir üsluba işaret etmekte ve kitabesi 1888/89 tarihini vermektedir. 1816'larda seyyah J.S. Buckingham (1827, 338-339) yapının tek minaresinin şimdiki gibi silindirik gövdeli, ancak sivri bir külaha sahip olduğundan bahsetmektedir. Abdülgani Efendi (1999, 50), doğu tarafındaki tek minarenin 1887 yılında düşen yıldırım sebebi ile yarısından fazlasının yıkıldığını; hayırseverlerden toplanan para ile 1888 yılında inşasına başlanıp ve bir yıl sonra da bitirildiğini anlatır. Minare; Dolebeni'nin aktardığı gibi 1596'da klasik Osmanlı dönemindeki gibi sivri külahlı olarak inşa edilmiş olabilir. 1888'de ise eski silindirik gövdeli haline sadık kalınarak sadece külahlı dilimli kubbeye dönüştürülüp yeniden inşa edilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Şekil 2.6 : 1899 yılı (Oppeheim, 1930) ve 1911 (GBA) yılında çekilmiş fotoğraflarda minarenin kaidesindeki şerit kitabesinden itibaren tamamen yenilendiği, taş dokusunun farklılığından da anlaşılmaktadır.

Ulu Cami minaresinde araştırmacıların dikkatinden kaçan bir başka özellik Hasankeyf'teki El Rızk ve Süleyman Paşa Camilerinin minareleri ile olan benzerliğidir.

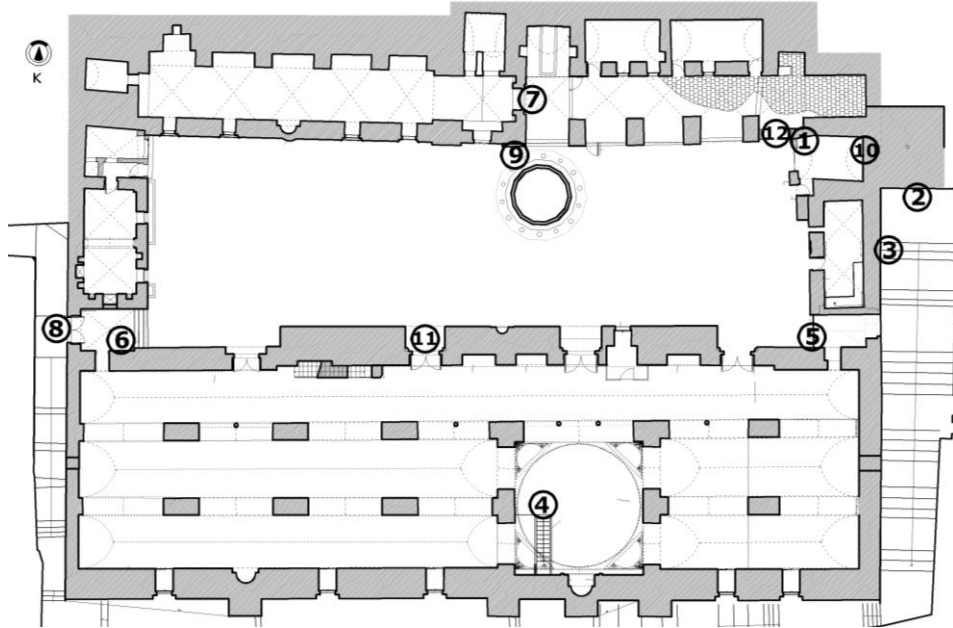
Hasankeyf'teki iki cami de 1406-1408 yılları ile tarihlenmektedir (Schneider, 2008). 1596'da Osmanlı hâkimiyeti döneminde yapılmış olan eski minarenin, bu camilerin minarelerine benzediğini söylemek yanlış olabilir. Çünkü Buckingham (1827) bu dönemdeki minarenin klasik Osmanlı camilerindeki gibi külahlı olduğunu aktarmaktadır. Bugünkü yeni yapılan minare, büyük olasılıkla Hasankeyf'teki cami minarelerinden etkilenecek inşa edilmiştir (Şekil 2.7).

Şekil 2.7 : 1888’de yenilenen Mardin Ulu Cami minaresi ve 1406-1408 yılları arasında tarihlenen Hasankeyf’teki Sultan Süleyman ve El Rızk Camileri minareleri.

Anıt üzerinde farklı yerlerde değişik dönemlere ait birçok kitabe bulunmaktadır (Şekil 2.8). İncelenen kitabeler şunlardır:

Şekil 2.8 : Ulu Cami planı üzerinde kitabelerin yerleri.

1 No'lu Kitabe:

Avlunun kuzey cephesinde, revak kalıntısının doğusunda, duvar içinde tek bir kitabe parçası olup, kufi hatlı ve Arapça'dır (Şekil 2.9). Minare kaidesindeki şerit kitabenin hattı ile benzerlik taşımaktadır. Yıkılmış olan ikinci minarenin ya da 1888'de yenilenen bu minarenin eksik kitabe parçalarından biri olma ihtimali büyüktür.

“... min hüsam el...”

Şekil 2.9 : Mardin Ulu Cami 1 no'lu kitabe parçası.

2 No'lu Kitabe:

Minare kaidesinin güney yüzünde üç parçalı kitabe bulunmaktadır. İlki Artuklu devrinden celi sülüs şerit şeklinde Arapça kitabedir, bir kısmı eksiktir (a). İl Gazi Kutbeddin adını ve iradesiyle minarenin yapımına başladığını ifade etmektedir (Şekil 2.10).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الحمد لله و اشكره الذى وقف لبناء المنارة فى دور ايام ايلغازى قطب الدين الارتقى ملك
دياربكر

“Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm el-hamdu lillâh ve eşkuruhu'l-lezî vakafe li-binâi'l-minâreti fî devri eyyâmi İlğâzî Kutbuddin el-Artukî Meliku Diyârbekr.”

Devlet-i eyyam içerisinde bu minareyi bina etmeye bizi muvaffak kılan Allah'a hamt ve şükürler olsun. İl Gazi Kutbuddin el-Artukî Melik-i Diyarbekir.

İkincisi bunun altında çerçevenin üstünde, iki satır halinde Artuklu devri celi sülüs kitabedir. “Bu minare Muharrem 572'de yapıldı (1176 Temmuz/Ağustos)” kaydı yer almaktadır (b).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بنيت هذه المنارة فى المحرم لثنة اثنتى و سبعين و خمسمائة

“Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm buniyet hâzihi'l-minâretu fî Muharremi li-seneti isnetâ ve seb'îne ve hamse mie.”

Bu minareyi Muharrem ayı, beş yüz yetmiş iki senesinde bina ettim.

Üçüncü kitabe ise, ikinci kitabenin altında çerçevenin içinde yer alan Artuklu dönemine ait kufi iri harfli kitabedir (c).

فمن يتوكل على الله فهو حسبه

“Femen yetevvekkal ale’llâh fehuve hasbuhu.”

Kim ki Allah’a tevekkül eder, O ona yeter.

Şekil 2.10 : Mardin Ulu Cami 2 no'lu kitabe.

3 No'lu Kitabe:

Caminin doğu avlu duvarı dış cephesinde, Artuklu dönemine ait iki kısım halinde çeşitli karakterde, çoğu bozuk, toplam 13 satır kitabe mevcuttur (Şekil 2.11). Kitabe; Muharrem 582 / Nisan 1186 tarihinde camiye yaptıran Kutbeddin İlgazi'nin oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan'ın emri ile veziri Ebu Mansur Alpkuş Bin Abdullah tarafından yazdırılan bir vergi kitabesidir. J. Sauvaget, A.Gabriel'in kitabındaki Arapça kitabelerin tercümesini 1940 yılında yapmıştır. Bu kitabe de tercüme edilenler arasındadır:

Bu büyük sipehsalar –başkumandan- (Merçil, 2009), adil, mutlu, dinin nizamına muvaffak olan, İslam'ın ve Müslümanların destekçisi, adaleti ihya eden, Abdullah'ın oğlu Ebu Mansur Alpkuş; müminlerin emirinin dostu (Allah onun dostlarını aziz kılsın), keyfi olarak tesis edilen erzak ve vergi alımının iptaline ki bunlar, zabitlerin aldığı erzak, un pazarından, üzüm sıkılan yerden, kurutulmuş meyveden, hayvan ticaretinden ve Mardin'e ağır gelen bütün vergiler, aynı şekilde temel ihtiyaç maddeleri, muhtesip, vali, kadılar ve

onlara bağılı kişilerce tespit ve hukuki kayıtların açılmasından alınan vergilerin kaldırılmasını emretti. Hiç kimse bu fesadı yeniden çıkarmaya yeltenmesin. Emir; bunları insanların mallarını korumak, ahirette çok mükâfat elde etmek, Allaktan sevap dilemek ve Artuk oğlu, İl Gazi oğlu, Timurtaş oğlu, Alpi oğlu, İl Gazi oğlu, Melik Hüsameddin Yavlak Aslan adına bir sadaka olsun diye yaptı. Her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değıştirse, günahı onu değıştirenleredir. Şüphesiz Allah her şeyi bilir her şeyi işittir (Kuran, Bakara Suresi, 181. Ayet). Kim bunun aksine bir şey yapar veya değıştirtmesine çalışırsa, insanların, meleklerin ve Allah'ın laneti onun üzerine olsun. 582 yılı Muharrem'in son on günü (Güler, 2005, s. 279).

Birinci kısım:

هو امير الشهيد العادل اسعيد نظام الدين

Huve emru'l-Emîru'ş-Şehîd el-âdil es-Saîd Nizâmü'd-Dîn

عند الاسلام و المسلمين محمد العادل ابو منصور تسر

'Înde'l-İslâmi ve'l-Müslimîn Muhammed el-âdil Ebû Mansûr Alpkuş

ابن عبد الله ولى امير المؤمنين اعز الله انصاره السلطان المويد

İbn Abdillâh Veliyyu Emîri'l-Mü'minîn e'aze'llâhu ensârehu es-Sultân el-Mueyyed

الشرطه و سوق الدقيق

.....eş-Şartuhu ve sûku ed-dakîk

سوق المعصرة و الكسابين و الناكهة ماردين

Sûku'l-Muassırati? Ve'l-Kassâbiine ve'n-Nâkiheti Mardin

.....

الولاية و القضا و اتباعه فى الكتب الحكيمة

el-Vilâyeti ve'l-Kazâ ve etbâ'ihî fî'l-Kütubi'l-hakîmeti

İkinci Kısım: İlk üç satır okunamamıştır.

قد عز المولى الملك حسام الدين ايلغازى

Kad 'azze'l-mevlâ el-Melik Hüsâmüddin İlğâzî

فمن بدل بعد ما ....

Femen bedel be'de mâ...

فمن تعرض لذاك او سعى بتغييره ونشيعته لعنه الله و ادخله النار

femen te'aeze li-zâlike ev se'â bi-tağyîrihî ve neş''iyetehû lea'nehu'llâh ve edhalehû'n-nâr

تاريخ الجمعة فى عشر الاخير من جمادى الاخرة ... خمسمائه من هجرة سيدنا محمد صلى الله عليه و سلم

fî târîhi'l-Cum'ati fî 'aşri'l-Ahîr min cemâdiye'lâhireti hamse mie min hicreti

Seyidinâ Muhammedin Sallâllâhu 'aleyhi vesellem.

Şekil 2.11 : Mardin Ulu Cami 3 no'lu kitabe.

4 No'lu Kitabe:

Cami içinde, minber kapı kenarında yer alan Artuklu dönemine ait, sülüs hatlı üç satırlık kitabedir (Şekil 2.12). Bugün, bu minber yenilenmiştir ve ortada bulunan 2 satırlık kitabe yerine konmamıştır. Eski resim üzerinden yapılan okumaya göre bu kitabede “mescidin ve mihrabın müjdelenen sahipleri, Ebubekir, Ömer, Osman, Haydar” yazmaktadır. Günümüzde, minber tacında bulunan mevcut kitabenin tercümesi ise bu şekildedir:

“Bu mübarek minberin yapılmasını, Allah'ın rızasını umarak ve O'ndan sevap dileyerek, âlim, adil, mücahit, murabıt, müeyyed, muzaffer, mansur, dünya ve dinin övücü sultan Melik Muzaffer emretti” (Güler, 2005, s. 278).

Sauvaget; kitabedeki unvanların Artuklu Sultanı Davud'un (H.769/M.1367–H.778/M.1376) lakapları olduğunu söyler. Fakat kitabede geçen “Melik Muzaffer” tabirinin, bir unvan değil de özel bir isim olması daha kuvvetlidir. 6 no'lu kitabede de bu isim geçmektedir (Şekil 2.14).

Melik Muzaffer Karaaslan 1260-1285 tarihlerinde sultanlık yapmıştır (Artuk, 1993). Kitabenin Melik Muzaffer Karaaslan'a ait olduğu kabul edilirse minberin tarihi biraz daha öne çekilmiş olur.

Şekil 2.12 : 1899 yılında özgün minber tacındaki kitabe (Oppenheim, 1930) ve günümüz görünümü (MÇA).

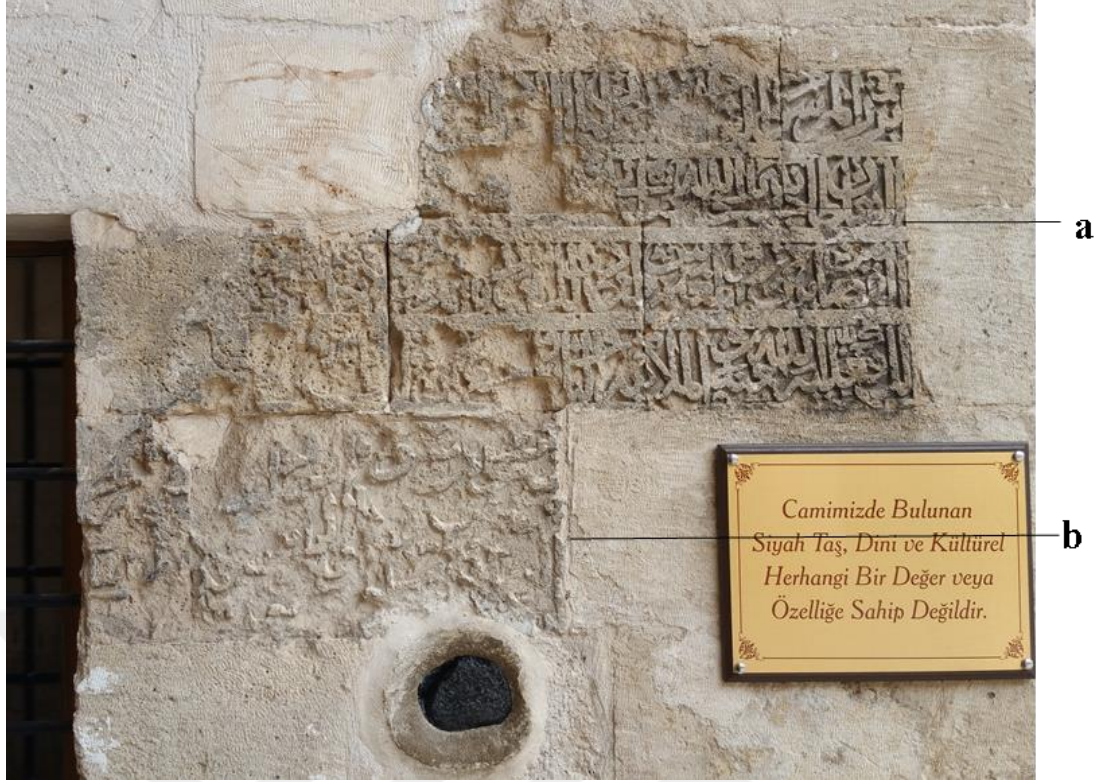
5 No'lu Kitabe:

Caminin kuzey cephesinin doğu tarafında, doğu giriş eyvanına açılan pencerenin batısında, iki kitabe mevcuttur (Şekil 2.13). Tarihleri okunamamıştır. Üstteki dört satır halinde Akkoyunlu dönemine ait sülüs kitabedir (a). Akkoyunluların dördüncü hükümdarı Sultan Cihangir'in adını verir. Kasaplardan alınan vergi ile ilgili bir fermanıdır:

“Kasaplardan koyun başına alınan vergilerin iptali ve bunun erbabına geri verilmesi hakkında, âlim, adil, mücahit, murabıt, Sultan Cihangir'in yüce fermanıdır. Allah onun mülkünü ve saltanatını ebedileştirsin. Kim bunlardan bir şey almaya taarruz ederse insanların, meleklerin, Allah'ın laneti üzerine olsun. Şu tarihtedir...” (Güler, 2005, ss. 279-280).

Bunun altındaki ise günümüzde oldukça tahrip olmuş kitabe parçası olup Akkoyunlu dönemine ait sülüs hatlıdır (b). Şu an okunamamaktadır. Sauvaget'in, Gabriel (1940) kitabındaki çevirisine göre:

“Kasapların vergisinin iptal edilmesi hakkında, büyük Emir Tanrı Vermiş'in fermanıdır. Bunu değiştiren melun oğlu melundur, tarih...” (Gabriel, 1940, s. 295).

Şekil 2.13 : Mardin Ulu Cami 5 no'lu kitabe.

6 No'lu Kitabe:

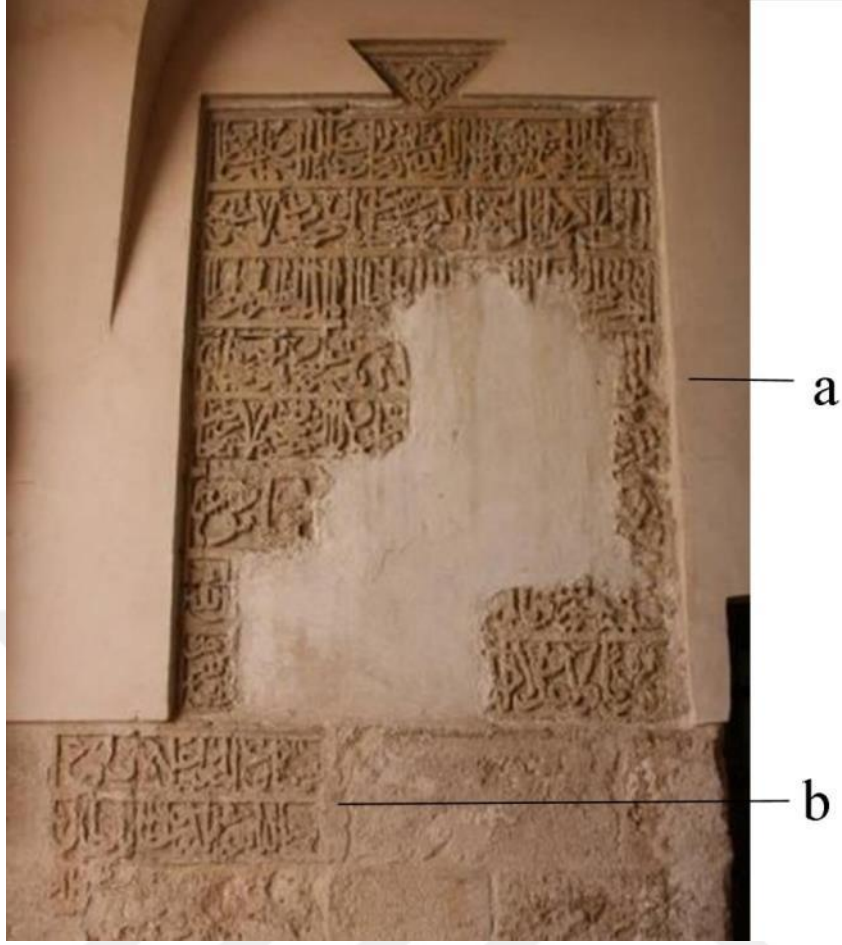
Caminin kuzey cephesinin batı tarafında giriş eyvanına açılan pencerenin doğu üst kesiminde dikdörtgen pano içinde sekiz satırlık kitabe (a) ile bunun doğu alt kesimindeki iki satırlık ikinci kitabeden (b) oluşmaktadır (Şekil 2.14). Üstteki (a) celi sülüs hatlıdır ve ikinci satırın altında kalan 6 satırlık kısmın çoğu tahrip olmuştur. Artuklu dönemine aittir, “Melik Muzaffer” adı geçmektedir. Kitabe; caminin minberinde de adı geçen 1260-1285 tarihlerinde sultanlık yapmış Melik Muzaffer Karaaslan'a ait olabilir. Besmele ile başlayan kitabenin okunabilen kısmı şöyledir:

“Bismillah el rahman el rahim, İllahi taale fadlihi ve rahmeti ala imare... - feinnel nasir velal tidu... - acrin amilin... - es sultan el melik muzaffer... - vela nudiu el ard ve sair le tuaridu... ibn'ul ferruh... hidetullah...”

“Rahman ve rahim olan Allah'ın adı ile Allah'ın ecri ve rahmeti imar eden... Sultan Melik Muzaffer... Ferruh'un oğlu... Allah ona hidayet eylesin...”

İkincisinin de yarısı bozulmuş olup, sülüs hatlı okunamamış kitabedir. Altta köşede kalan iki satırlık kitabenin (b) okunabilen kısmı “fi tarih il el muayyen alehe farage - emere el melik fillah sultan ibni sultan” şeklindedir. “Emir Melik Fillah Sultan İbn-i Sultan” sıfatlı emirin kim olduğu çıkarılamamıştır.

Şekil 2.14 : Mardin Ulu Cami 6 no'lu kitabe.

7 No'lu Kitabe:

Avlunun kuzeyinde, Şafiiler kısmı kapısında iki satır halinde Osmanlı dönemine ait olup, Hicri 1278 -Miladi 1861/62- tarihini vermektedir (Şekil 2.15). Ne yazıldığı okunamayacak kadar siliktir.

Şekil 2.15 : Mardin Ulu Cami 7 no'lu kitabe.

8 No'lu Kitabe:

Avlunun batı cephedeki giriş kapısı üzerinde, dikdörtgen pano içinde iki sütun halinde üçerden altı satır 1299 H. / 1881-1882 M. tarihli Osmanlı dönemine ait kitabedir. Camide Osmanlıca olan tek kitabedir (Şekil 2.16).

“Sahibü'l-hayrat eyler camiin tamirine / Hüsn-ü tevfik ile bari deyüp Hûda itmamına - Ğafire'z-zünub (günahları bağışlayan) ânı kıldı mağfiret-i nihane / Razı ol her kim kıta... Bu hakir müridi (Günahları bağışlayıcı onun günahlarını gizliden temizledi). - İrcii aynad der kasr-ı cinanın mesken (Geri dön cennet kasırlarını gör) / Oldu tarih-i rıza evaili hurufuna.”

Şekil 2.16 : Mardin Ulu Cami 8 no'lu kitabe.

9 No'lu Kitabe:

Avlunun kuzeyinde şadırvanın arkasında Osmanlı dönemine ait küçük karakterli sülüs hatlı altı satırlık kitabedir (Şekil 2.17). Kitabe ilk defa okunmuştur. Mustafa Mevla'nın emri ile Hacı Ahmet adındaki zat tarafından Hicri 1113 -Miladi 1701-1702- tarihinde bu bölümün onarıldığı anlaşılmaktadır.

“Fi erbab-i him... Hacı Ahmet ulu cami... umur'ul emir Mustafa Mevla - İp tede tamir'ul bi camii Kebir fi yovmi... Kale... El... Zahir...- Fi tarih'il yevmil hamis cau meali makam-ı garra fî sene 1113.”

Şekil 2.17 : Mardin Ulu Cami 9 no'lu kitabe.

10 No'lu Kitabe:

Minare kapısında, kapı kemeri alınlığında Osmanlı dönemine ait üç satır sülüs hatlı kitabedir. Hicri 1306 -Miladi 1888- tarihini vermektedir (Şekil 2.18). Sultan II. Abdülhamit zamanında bina edildiği anlaşılmaktadır.

“Bismillahirrahmanirrahim. Bûniyet hâzihi el-minaret-ü fi eyyâmi devleti el-Sultan el-Gâzi Abdülhamid Han târihuha sırrı mâ sâe'llah lâ kuvvete illâ bi'llah sene 1306”.

Şekil 2.18 : Mardin Ulu Cami 10 no'lu kitabe.

11 No'lu Kitabe:

Avludan caminin harimine açılan ortadaki kapının üzerindeki şerit şeklinde kitabedir (Şekil 2.19). Kapıda üste bulunan iki demir kuşağın arasında kalır. 60 x 7 cm boyutlarında ahşaba işlenmiş dikdörtgendir bir levha şeklindedir. İzlerden kapıya sonradan monte edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen caminin özgün kapısı

üzerinde bulunan kitabe; kapı yenilenince yeni kapıya tekrar monte edilmiştir. Üzerinde Artuklu sultanlarının sıfatları olan “melik, âlim, adil” isimlerini içerdiğinden bu döneme ait olması muhtemeldir. Kitabenin devamının nerede olduğu bilinmemektedir. Kitabe üzerindeki okunabilen kesilmiş yazı şu şekildedir:

“An li Mevlana, es sultan, el melik, el âlim, el adil...”

Şekil 2.19 : Mardin Ulu Cami Harimine açılan orta kapı üzerindeki 11 nolu kitabe.

12 No'lu Kitabe:

Camideki Cumhuriyet dönemine ait tek kitabedir. Kuzeydeki mevcut revak bölümünün damına yakın, üst kotta yer alır. Tek bir taşla kızılarak yazılmıştır. Caminin rölövesinde ve kurul raporlarında görünmeyen kitabe, ilk defa fark edilip okunmuştur. Arapça kitabede “Maşallah 1957” yazmaktadır (Şekil 2.20). Kitabenin, Cumhuriyet döneminde Arapça olarak yazılması dikkat çekicidir.

Şekil 2.20 : Mardin Ulu Cami 12 no'lu kitabe.

2.1.2 Vakfiye

Mardin Ulu Cami'nin banisi Mardin Hükümdarı Gazi lakaplı, Kudbeddin bin Necmeddin el-Artukî Vakfiyesi; Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Başkanlığı Arşivi'nde olup, Hicri 27.09.573 tanzim tarihi, 605 numaralı kütük defterinin 50. sayfa, 70. sırasında kayıtlı bulunmaktadır (BVGMMKTD).

Kâtip Ferdi; Mardin Ulu Cami vakfiyesinin Hicri 573 -Miladi 1177/78- tarihinde düzenlenip, kırk yıl sonra H. 613 -M. 1216/17- tarihinde büyük bir taşta yazıldığını kaydetmektedir. Kitabedeki tarih mısrası; “Şu yazı muazzam Şevval ayının yarısında yazılmıştır. Altı yüz on üç senesinde” şeklindedir (Ali Emiri, 2006, s.15). Bu tarih, yaklaşık 1216 senesine denk gelmektedir. Günümüzde yapı bünyesinde bu vakfiyeye ilişkin taşta yazılmış bir kitabeye bulunmamaktadır.

Sadi Bayram (2007), ilgili vakfiyeyi ilk inceleyenlerdendir. Vakfiyenin tetkikinden vakfedenin Ulu Cami'yi çift minareli olarak inşa ettirdiği, yanında medrese, çeşme, hela, imam odası yaptırdığı anlaşılmıştır. Caminin maddi ihtiyaçlarının karşılanması için 43 dükkân, 8 ev, 10 bağ, 6 bostan tarlası, 4 mezra vakfedilmiştir. Abdülgani Efendi (1999, s.51), Ulu Cami kuzeyindeki Kayseriye Bedesteni'nin de Ulu Cami Vakfî'na ait olduğunu söylemektedir.

Vakıfnamede cami ve medresede tayin edilecek görevli isimleri ve alacakları maaşlar zikredilmiştir. Vakfiyeye göre cami ve bünyesindeki medresede çalışanlar şu şekildedir: Medresede biri Hanefî diğeri Şafî mezhebinden iki müderris, bir bevvap (kapıcı), bir imam ve bir hatip, bir imam yardımcısı, bir vaiz, bir muhaddis (hadis öğreten), bir nasîh (öğüt veren), bir müderris, bir muvakkit, bir muvakkit yardımcısı, bir duahan, geceli ve gündüzlü iki müezzin, cuma günleri minberden hutbe okuyacak hatibe kılıç verecek bir zat, cemaate tuvalette ibrik hazırlayacak ibrikdar, çocuklara bir öğretmen, fetihhan (Fetih Suresi'ni okuyan), ihlâshan (İhlâs Suresi'ni okuyan), kefhan (Kef Suresi'ni okuyan), cüzhan (Kuran'dan cüz okuyan), hatimdâr, bir müsebbih (tezbihat yapan), bir temizlikçi, bir süpürgeci, bir kandilci, bir marangoz, bir mimar, bir tahsildar, bir kâtip, bir nazır, bir mütevelli; müştemilatın, ahırların, damların akmasına veya kardan temizlenmesine bakacak bir kişi.

Vakıfnamenin sonunda “Bu vakfin şartlarını değiştiren, vakfa hâlel getirenler; ister hâkim olsun ister idareci, Allah'ın şiddetli azabından kurtulamayacak. Vakfin

idamesini sağlayanlar ve vakfa yardımcı olanlar, Allah'ın kutsadıklarından olsunlar..." şeklinde beddua ve dualar vardır.

Kâtip Ferdi, vakıfnamenin sonunu şu şekilde aktarır:

Yedi kat gök ile yedi kat yerin ve onların içinde olanların Rabbi ve büyük Arş'ın da sahibi olan Allah'a hamd olsun. Övgüler olsun, büyük Arş'ın sâhibi olan Allah'a. Merhametli ve esirgeyici olan büyüğümüz Muhammed (S.A.S.)'in üzerine salât ve selâm olsun. Bu yazı, aylardan muazzam Ramazan ayının yirmi yedisinde, âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed'in hicretinin 573 (Miladi 1178) senesinde yazıldı (Ali Emiri, 2007, s. 15).

Söz konusu metinden vakfın ilk mütevellisinin baninin oğlu Hüsameddin (Yavlak-Yoluk Arslan) olduğu, camideki görevli sayısı, o tarihlerde alacağı ücretler, dolayısıyla da asgari geçim indeksi, ulemanın maaşı öğrenilmiştir. Ayrıca Mardin'de ot pazarı, kılıçlar çarşısı, kavaflar (ayakkabıcılar) çarşısı, küçük çarşı, marangozlar çarşısı, un hanı, sıkımhanenin 1178 tarihinde, zamanınızdan 837 yıl önce varlığı, XII. yüzyılda şehrinin zengin çarşılarının bulunduğu, ekonomisinin güçlülüğüne işaret eder.

Göyünç'ün (1991, s. 107) aktardığına göre, Artuklu hükümdarlarından Melik Salih (1312-62) bir kısım malını Ulu Cami'ye vakfetmiştir. Bunlar; Mardin'de 38 dükkân, bir hamam, Bab-ı Cedid civarında bir bahçe, yine Mardin köylerinde birçok bağı kapsamaktadır. Evkafın 1526'da 15.149, 1540'ta 17.915, 1565'te 16.170 akça varidatı vardır. Hicri 2 Muharrem 1175 -Miladi 3 Ağustos 1761- tarihli belgede Mardin'de olan Cami-i Kebir -Ulu Cami- Vakfı'nın gelirleri 402 kuruş 5 para, giderleri 472 akçedir (Taş ve diğerleri, 2006, s. 21).

G. Eken (2006, s. 242), incelemelerinde Kasım 1696 (Cemaziyülevvel 1108) tarihinde Cami-i Kebir'de cüzhan olan Seyid Abdurrahman'ın görevinin yenilendiğine dair bir belgeyi aktarır. XIX. yüzyıla gelindiğinde 4 Nisan 1809 (18 Safer 1224) tarihli bir berat kaydına göre; Cami-i Kebir evkafından almak üzere günlük 2 akçe karşılığı kâtip, 2 akçe ile ser-mahfel, 2 akçe ile cüzhan, 2 akçe ile ihlashan olan Seyid Ebubekir Bin Seyid Mustafa vefat ettiğinden, çocuğu olmadığı için yerine Seyid Mehmed Selim Bin Seyid Hacı Gafur atandığını nakleder.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarında ve bazı şer'îye sicillerinde Hicri 1006-1327 (Miladi 1598-1910) tarihleri arasında Mardin Ulu Cami'de cüzhan², imam³ ve hatip⁴, mimar, müezzin, duagu görevlendirmesi ile çalışan maaş tayinleri ve hayır için maaş tahsisine⁵ ilişkin belgeler bulunmaktadır.

252 no'lu Mardin şer'îye sicilindeki kayıta; Mardin'de bulunan Hicri Cemazeyilahr 1138 -Miladi Ocak 1726- yılında Cami-i Kebir'de günlüğü üç akçe ile müezzin olan Mehmed'in vefat etmesi üzerine, yerine Mardin kadısı naibi Mevlana Seyyid Hüseyin arzı ile Mehmed Halife müezzin tayin edilmiştir. Günlüğü üç akçe vazife ile duagu olan Abdulaziz oğlu Mehmed vefat ettiğinden yerine, Mardin naibi Seyyid Hüseyin'in rızasıyla Hicri Şaban 1141 -Miladi Mart 1729- tarihinde Hindiye adlı zat tayin edilmiştir (Kankal ve diğerleri, 2006).

Bu kayıtlardan Osmanlı'nın son dönemine kadar Mardin Ulu Cami Vakfı'nın aktif olarak çalıştığı ve cami kapısına bırakılan bir bebeğin emzirilmesi için bile vakıf gelirinden maaş bağlanarak hayır ve hasenat işlerine devam edildiği görülür.

2.1.3 Mimari çözümleme

Cami; kible duvarına paralel uzanır ve üç sahnıdır. Mihrap önünde iki sahnı boyunca tromplu ve dıştan yivli bir kubbe ile örtülmüştür. Altı paye üzerine oturan bu kubbe, mekâna hâkimdir. Cami; araziye eğime paralel olarak doğu-batı aksında uzunlamasına yerleşmiştir. Dikdörtgen olan harimde kubbe, doğuya kaymış ve planda asimetrik görünümündedir. Avludaki çapraz tonozlu revaklardan kuzeyde sadece beş göz mevcut olup diğer cephedeki revaklar mevcut değildir.

Anıt; Artuklu döneminde Mardin ve yakın çevresinde benzerlerine rastlanan enine gelişmiş, mihrap önü kubbeli cami plan şemasına uymaktadır. Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Cami (1204), Silvan (Mayyafarikin) Ulu Cami (1157) örnekleri bunlardandır.

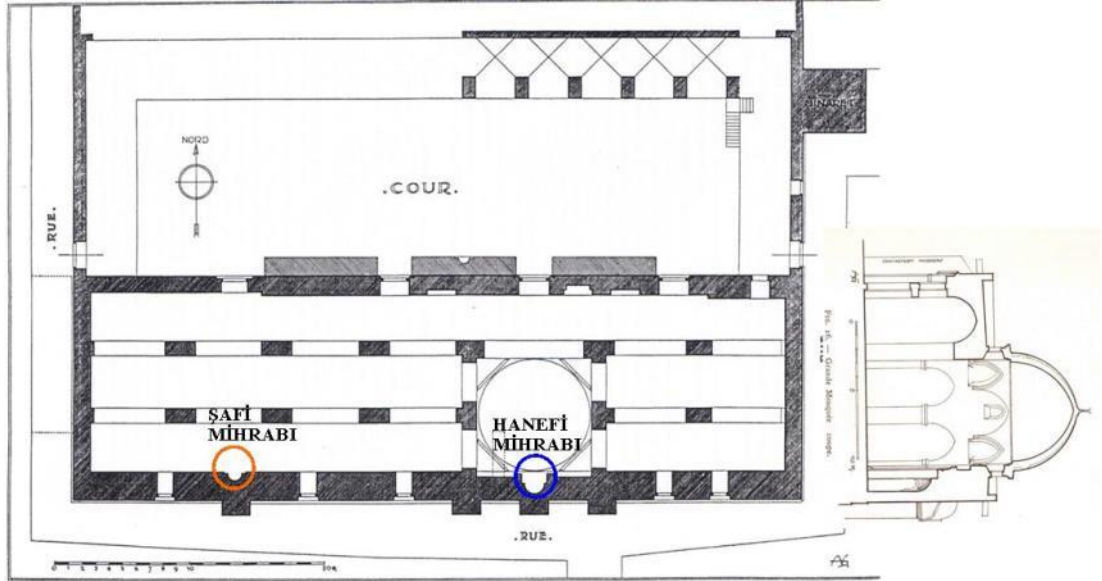
² "Mardin Cami-i Kebiri'nde Mehmed Ali Efendi'den münhal olan cüzhanlık vazifesinin, biraderi Huzade Ahmed Efendi'ye tahsisi" konulu belge, BDA, Tarih 21/Za/1319 (Hicrî), Dosya No: 1801, Gömlek No: 135001, Fon Kodu: BEO.

³ "Mardin'de bulunan Cami-i Kebir'in imamet ve hitabet görevinin es-Seyyid Mehmed Reşid Halife'ye tevcihi" konulu belge, BDA, Tarih 13/S /1212 (Hicrî), Dosya No: 1467, Gömlek No: 28, Fon Kodu: HAT.

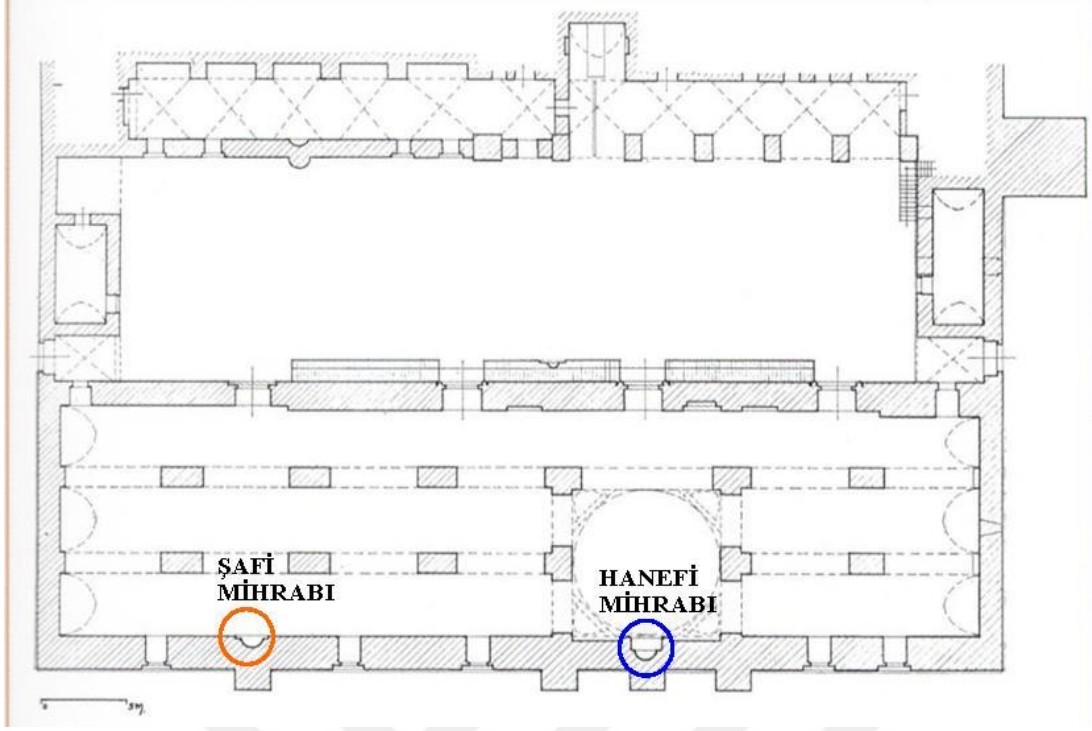
⁴ "Mardin'de bulunan Cami-i Kebir'in hitabet cihetinin Seyyid İsmail Halife'ye tevcihi." konulu belge, BDA, Tarih 16/B /1245 (Hicrî), Dosya No: 1579, Gömlek No: 57, Fon Kodu: HAT.

⁵ "Mardin'in Cami-i Kebir kapısına bırakılan bebeğin emzirilmesi için, maaş tahsis edildiği" konulu belge, BDA, Tarih 10/L /1305 (Hicrî), Dosya No: 1514, Gömlek No: 45, Fon Kodu: DH.MKT.

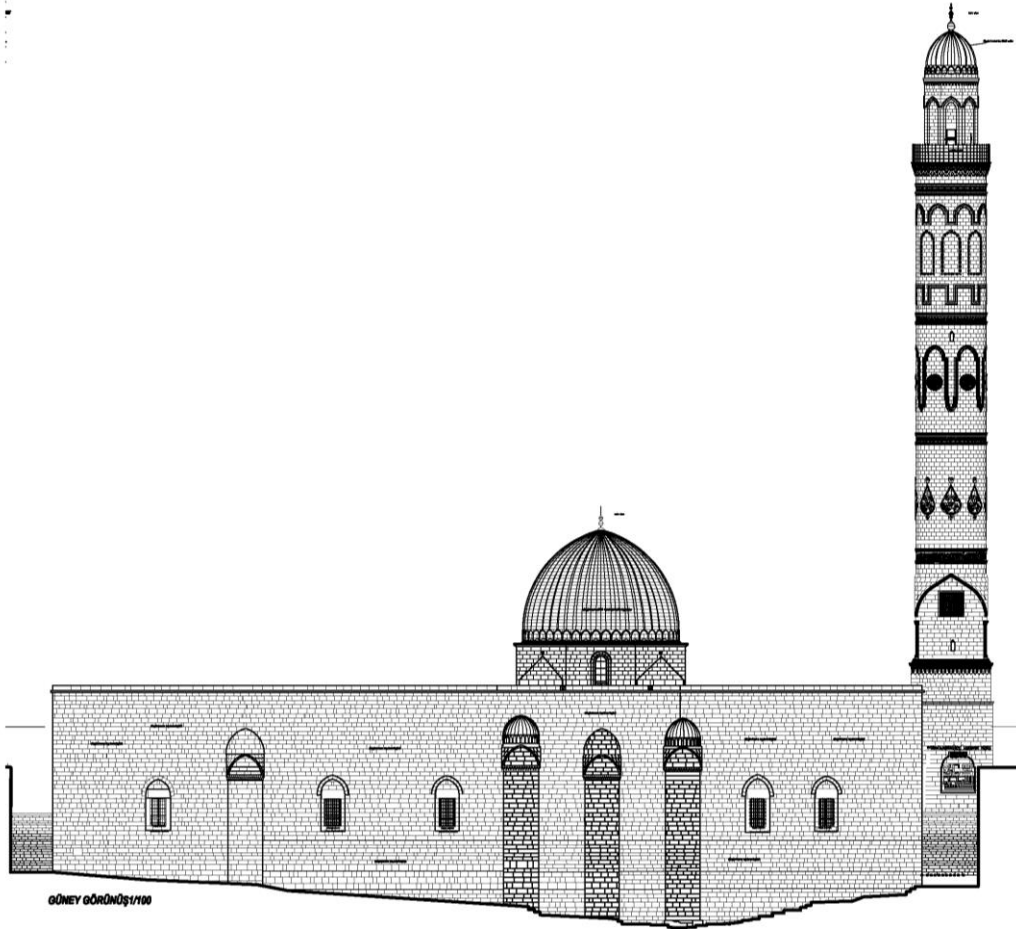
A. Gabriel (1940) ve O. Aslanapa (1973) kubbenin asimetric yerleşimini caminin zamanla batıya doğru genişletilmiş olabileceği yönünde yorumlamaktadır (Şekil 2.21, 2.22). Fakat caminin güneye bakan cephesinde herhangi bir birleşim izi görülmemektedir. Ayrıca; kuzey-güney doğrultusundaki eğimli araziye yerleşen camide, güney cephesinde eğimi düzleştirmek için yapılan ampatmanlı istinat duvarı, doğu cephesinden batı cephesine kadar uzanan cami taban oturma alanını bir bütün olarak yükseltmek üzere tek defada yapılmıştır. Harimde ana kubbe altında Hanefî, batıda Şafî olmak üzere iki mihrabı bulunan caminin, güney cephesinde iki mihrap arkasında da aynı şekilde üstü yarım daire kemerli payandalar bulunmaktadır. Doğu ile batıdaki pencerelerin yapım tekniği, ölçü ve şekillerinin de aynı olduğu görülmektedir. Camide tespit edilen bu detaylar, caminin sonradan genişletildiği ihtimalini zayıflatmaktadır. Asimetric kurgunun ise caminin inşa sırasında, batısındaki arsanın sonradan istimlak edilmiş olabileceği ile anlatılabilir (Şekil 2.23, 2.24).

Şekil 2.21 : Albert Gabriel'in (1940)Mardin Ulu Cami planı.

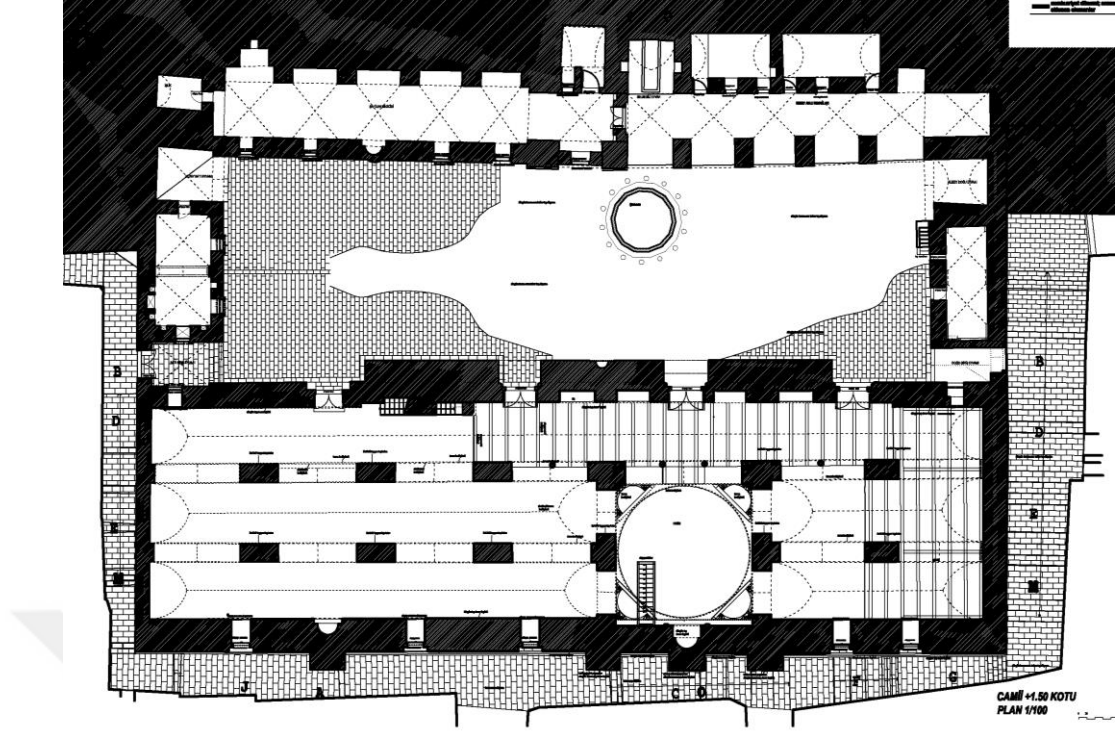

Şekil 2.22 : Ara Altun'un (1971a) Mardin Ulu Cami planı.

Şekil 2.23 : 2009 yılı güney cephesi rölövesi (DVBMA).

Şekil 2.24 : 2009 yılı zemin kat planı rölövesi (DVBMA).

XIX. yüzyılın sonunda Abdülgani Efendi (1999, s. 50); yapının kuzeyinin iki katlı bir medrese işlevinde olduğunu söyler. Caminin vakfiyesinde de cami ile beraber bir medreseden bahsedilir. Medrese kısmı için muhtemelen avlunun kuzeyindeki revaklı bölüm işlevlendirilmiştir.

2.1.4 Onarım dönemleri

Caminin minare kaidesindeki kitabeye göre XII. yüzyılın son çeyreğinde Artuklular döneminde yapıldığı kesindir. Fakat çeşitli savaşlar, isyanlar yüzünden hasar gören eser, pek çok değişikliğe uğramıştır. En erken tahribatı, Sultan İsa döneminde Timur saldırısı sonucu olmuştur.

Sultan İsa vefat edene kadar (1406) şehri onarmaya çalışmıştır (Abdüsselam Efendi, 2007, s. 59). Fakat şehir, en esaslı onarımını Akkoyunlu Sultan Kasım döneminde görmüştür. Kısa süren Karakoyunlu hükümrانlığından sonra Mardin, Akkoyunlu idaresine geçmiştir. Abdüsselam Efendi (2007, s. 71); Uzun Hasan'ın Diyarbakır idaresini kardeşi Cihangir'in oğlu Sultan Kasım'a verdiğini söyler. Sultan Kasım, Timur istilasında kale hariç her tarafı harabeye dönmüş Mardin şehrini onarmak için çalışmaya başlamıştır. Sultan; Tebriz, Azerbaycan ve başka yerlerden topladığı

kişilerle Mardin'in hamam, çarşı, cami, ev ve köylerini tamir ettirip canlandırmıştır. Şehir, bayındır hale gelinceye kadar onarım işleri devam etmiştir.

Bu imar faaliyetleri dikkate alınarak Ulu Cami'nin Sultan İsa ya da büyük ihtimal ile Sultan Kasım döneminde büyük bir onarım gördüğü düşünülmektedir. Bunun yanında Kasımiye gibi önemli bir medreseyi yaptıran Sultan Kasım, muhakkak getirtmiş olduğu mimar, kalfa ve işçilere Ulu Cami'yi de onartmıştır. Fakat bu döneme ait herhangi bir onarım kitabesi bulunamamış ya da var olanlar bozulduklarından dolayı okunamamıştır. Akkoyunlular dönemine ait 5 No'lu kitabe Sultan Kasım'ın babası Cihangir'in vergi muafiyeti kitabesidir. Bir kısmı silik olan kitabenin okunamayan bölümü bu döneme ait olabilir.

Cami; bilinen ikinci tahribatını, 1832'ye doğru Mardin'in Kürt Beylerinin Bab-ı Ali'ye karşı ayaklandığı ve şehrin Reşit Paşa tarafından kuşatılması sırasında görmüştür (Ainsworth, 1842, s. 114). Cami yakınında bir mayın patladığı ve caminin hasar gördüğü (Gabriel, 1940, s. 23), 1887 yılında da minareye yıldırım düştüğü ve minarenin yarısından fazlasının yıkıldığı kaynaklardan öğrenilmektedir (Abdülgani Efendi, 1999, s. 50).

2.1.4.1 Artuklulardan Osmanlılara Mardin Ulu Cami (12.yy -16.yy)

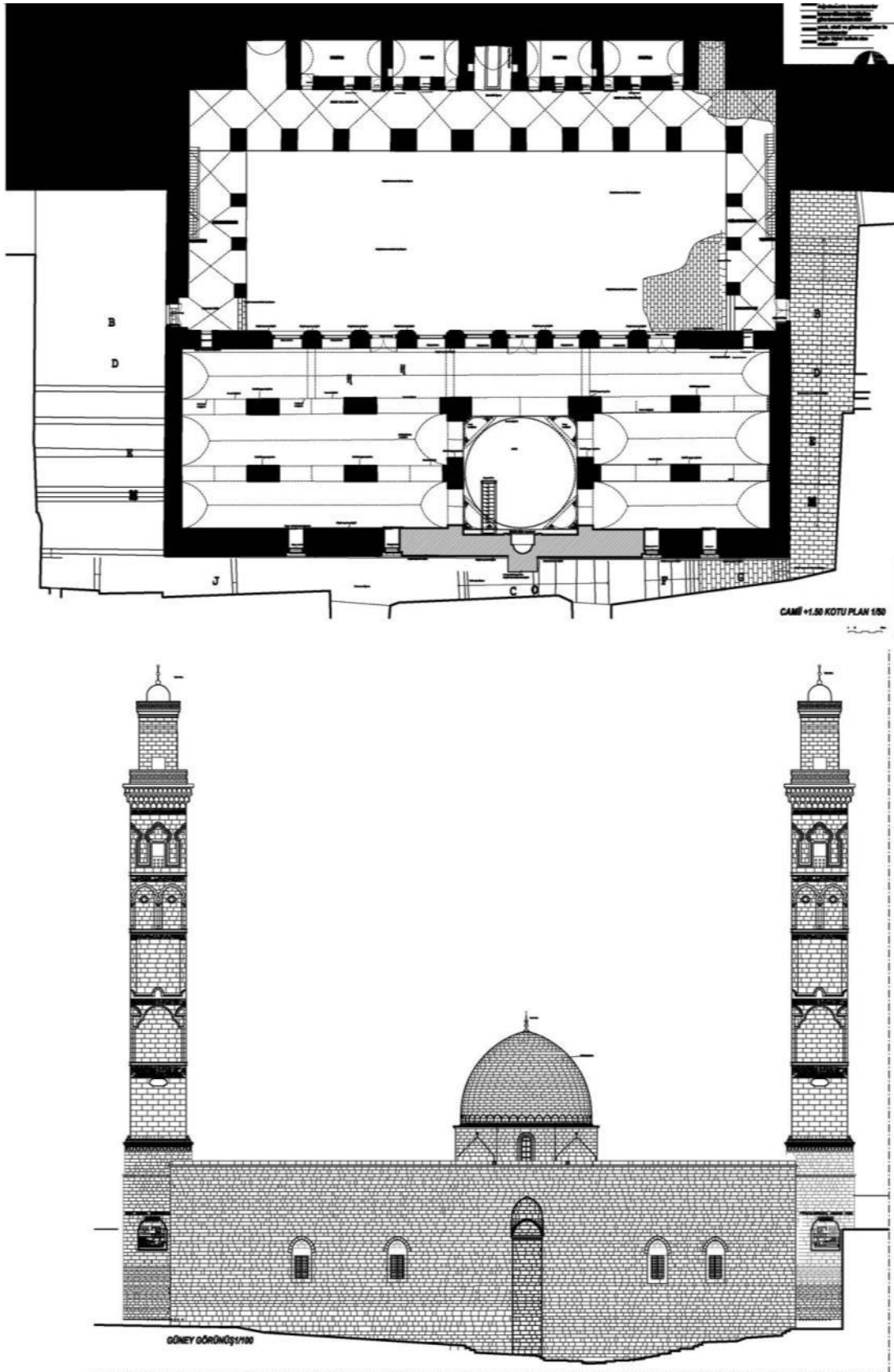
Caminin konumlandığı yerde daha önce bir kilisenin mevcut olduğu bazı kayıtlarda belirtilmektedir. Seyyah Buckingham (1827, s. 339), 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mardin'e yaptığı ziyarette Ulu Cami'nin eskiden bir kilise olduğu söylencelerini aktarır. Fakat kendisi caminin iç ve dış mekân incelemesi sonucunda kilise izine rastlamadığını bu söylentinin güven vermediğini söyler.

Günümüzde de devam eden Süryani söylencelerinde Ulu Cami'nin yapımı için arsasındaki bir kilisenin istimlâk edildiğinden bahsedilmektedir (Gabriel Akyüz, kişisel görüşme, Mart 2015). Şayet doğru ise bu istimlâk; inşa sırasında verilmiş bir karar olup harim, batıya doğru büyütülmüş olabilir.

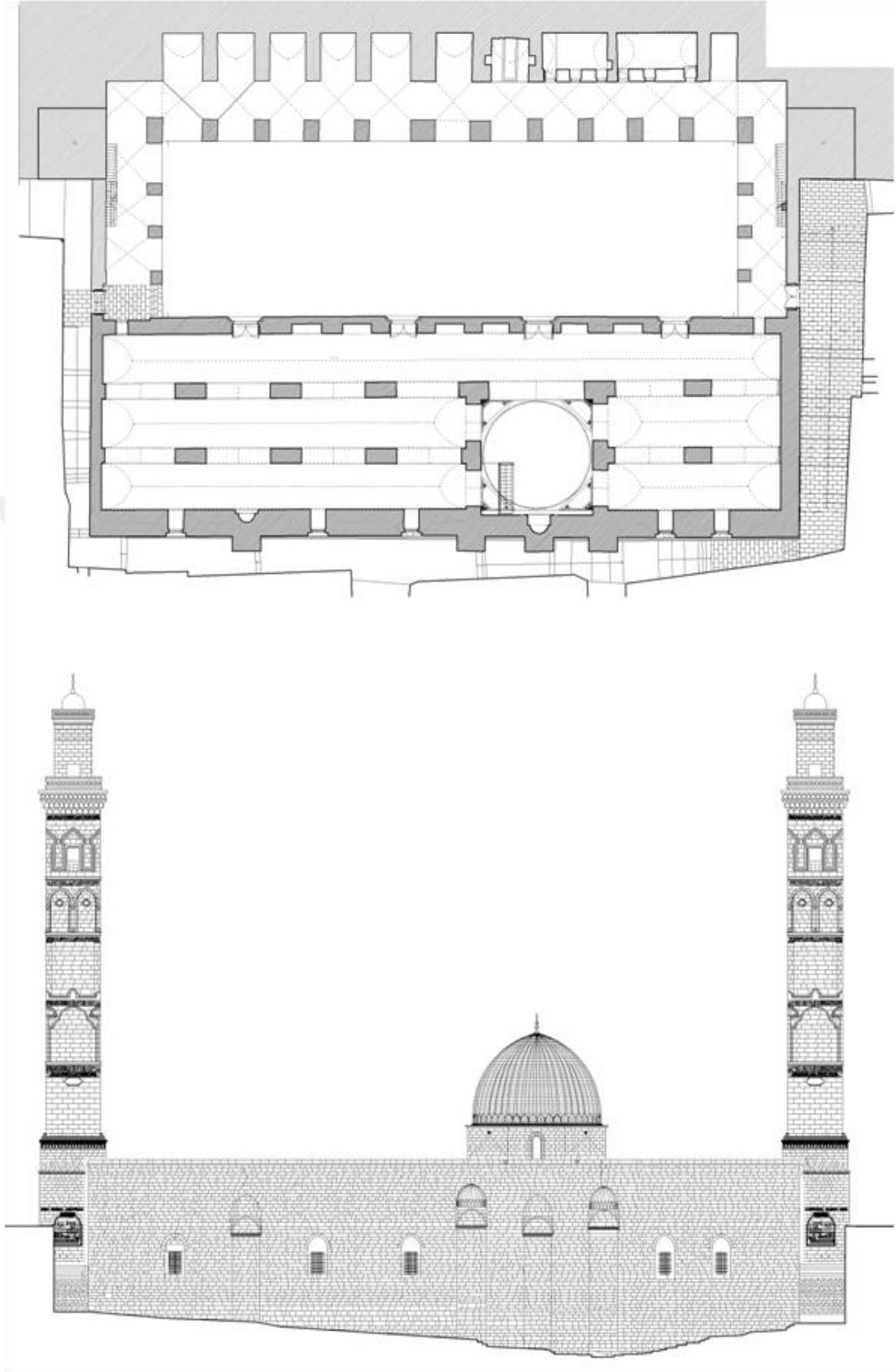
Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 2010 yılında onaylanan Artuklu dönemi restitüsyonunda yapı; kubbe merkezde kalacak biçimde sadece mihrap önünde tek payandalı biçimde gösterilmiştir. Bu restitüsyona göre yapı sonradan genişletilmiştir. Kubbenin harimdeki asimetrik yerleşimi de bundandır. Fakat caminin mimarisi bölümünde belirtildiği gibi güney cephesinde bulunan ampatmanlı istinat duvarının yapım tekniği ve malzemesi incelendiğinde bu

duvarın tek defaya özgü yapıldığı ve yapının bir bütün olarak kaidenin üstüne oturtulduğu anlaşılmıştır. Kible duvarı içinde gizlenmiş, kubbeyi taşıyan iki ayağın önünde olan mihrap payandasının sağında ve solundaki bu iki payandanın da sonradan yapılma ihtimali düşüktür. Bu payandalar ve duvar içindeki ayaklar, beraber düşünülerek inşa edilmişlerdir. Duvar ile payanda arasındaki taş boyutlarında ve taş geçişlerinde herhangi bir farklılık ya da iz görülmemiştir. Kurul onaylı restitüsyonda caminin minareleri de elde yeterince veri olmamasına rağmen farazi olarak kare gövdeli tasvir edilmiştir. Bu veriler ilgili kurulun onayladığı Artuklu dönemi restitüsyonunun çelişkiler içinde olduğunu destekler (Şekil 2.25).

Yapılan araştırmada Artuklu dönemi restitüsyonunda vakfiyesinden iki minareli olduğu öğrenilen yapının, Timur yıkımlarına kadar çift minareli düzenini koruduğu tahmin edilmektedir. Bu dönemde bu minarelerin mimarileri hakkında hiçbir veri yoktur. Kible cephesinde bulunan payandaların özgün olduğu düşünülmektedir. Günümüzde sadece beş gözü açık olan revaklar, Artuklu döneminde avlunun doğu, batı ve kuzey cephesinde U şeklinde olup avluyu çevrelemiş. Revaklar, zamanla kapatılarak odalara çevrilmiştir (Şekil 2.26).

Şekil 2.25 : DKVKBM onaylı Mardin Ulu Cami Artuklu Dönemi restitüsyonu.

Şekil 2.26 : Mardin Ulu Cami Artuklu dönemi restitüsyonu önerisi (DKVKBMA çizimleri üzerinden Murat Çağlayan tarafından revize edilmiştir).

2.1.4.2 Osmanlılardan Cumhuriyete kadar Mardin Ulu Cami (16.yy -20.yy)

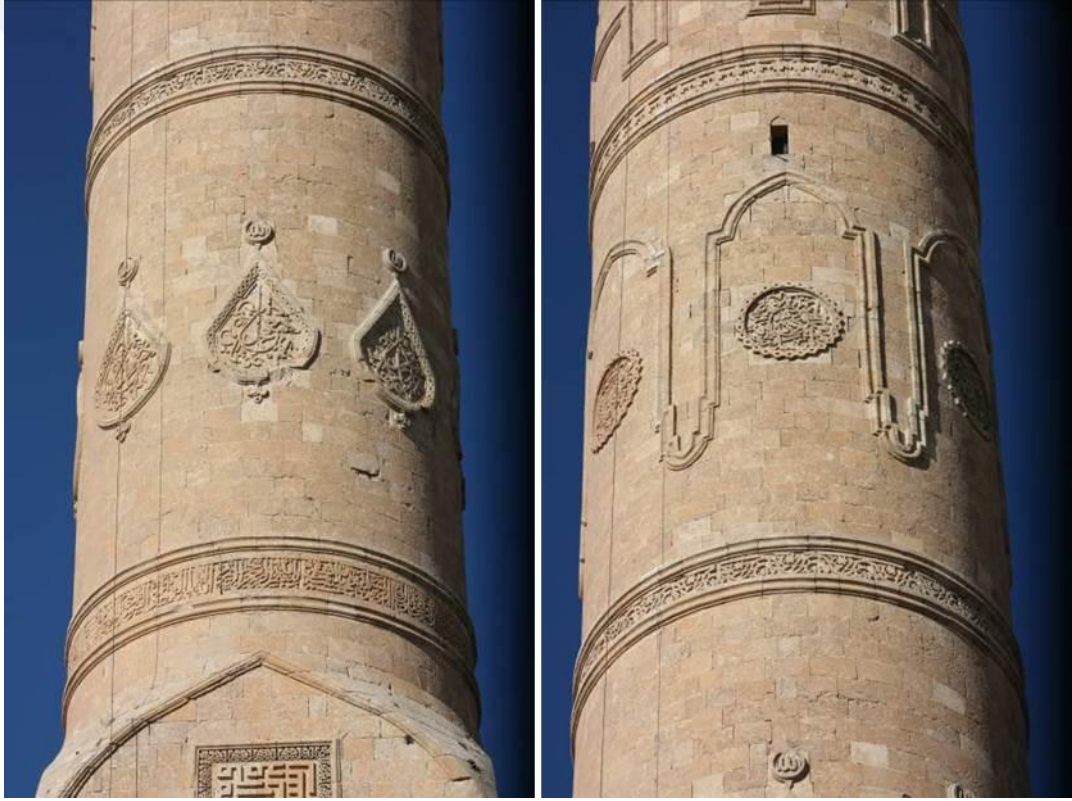
Mardin, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindedir. Bu dönemde Ulu Cami'de zaman zaman tahribat gören bölümlerin onarımları sırasında yapılan değişiklikler; kitabelerinden de anlaşılabilceği üzere 18. ve 19. yüzyıllara aittir.

En önemli Osmanlı eki; 1596'da yapılan sivri külahlı minare ve 1887'de yıldırım düşmesi sonucu yıkılan ve bu sefer dilimli kubbeli olarak yeniden inşa edilen aynı minare olmuştur. Minare avlunun kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefelidir. Güney cephede başlangıcından külahın bitimine kadar 48.80 m. yüksekliğindedir (Şekil 2. 27).

Şekil 2.27 : Ulu cami minaresi (MÇA, 2016).

Altta ve üstte birer kuşakla sınırlandırılan silindirik formlu gövde, ortadaki iki yatay süsleme kuşağıyla üç bölüme ayrılmıştır. Kuşaklar kaval, oluk ve düz silmelerle çevrelenmiştir. Alt kuşakta celi sülüs hatla besmele, Ayetü'l Kürsi ve Tevbe Suresi'nin 18. ayeti yazılıdır. Gövdenin birinci bölümünün ortasında, gövdeyi dolanan sekiz iri damla motifi bulunmaktadır. Damla motifleri kaval ve düz silmelerle düzenlenmiştir. Madalyonun iç kenarı diyagonal yerleştirilmiş zencirek motifli bir şeritle çevrelenmiştir. Merkezde de küçük bir damla motifi bulunmaktadır. Merkezdeki madalyonun içinde "Muhammed", çevresinde dört halifenin adları (Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali); madalyonun altındaki ters palmet şeklindeki sarkıtın üstünde "Bilal" isimleri sülüs hatla yazılıdır. Madalyonların, hilal içinde "Allah" yazılı tepeliği vardır (Şekil 2.28).

Şekil 2.28 : Ulu cami minaresi gövde bölümleri (MÇA).

Gövdenin ikinci bölümü düz, oluk ve kaval silmeyle düzenlenmiş altı sivri kemerle kuşatılmıştır. Kemerler alt uçlarından birbirleriyle birleşmektedir. Sivri kemerlerin içinde birer dairesel madalyon bulunmaktadır. Madalyonlar iki çeşittir. Her birisinde beşer isim olmak üzere Cennet ile müjdelenen toplam on adet sahabenin nesih hatla adları yer alır (birinde Sa'd, Said, Talha, Zübeyr, Abdurrahman; diğerinde Ebu Ubeyde, Hasan, Hüseyin, Hamza, Zeyd). Ardışık olarak sıralanan ve her birinden

üçer adet bulunan iki çeşit toplam altı madalyon gövdeyi sarar. Madalyonların her iki çeşidinin de merkezlerindeki küçük dairesel madalyonda ortak olarak “radya’llahü anhüm” (Allah onlardan razı olsun) yazılıdır.

Minare üstten yirmi dört dilimli sivri kubbe ile örtülüdür. Kubbe eteğinde sivri kemer formulu yirmi dört niş bulunmaktadır. Minare, iki küplü ve ay-yıldızlı alemle tamamlanır (Şekil 2.29).

Şekil 2.29 : Ulu cami minaresi gövde bölümleri (MÇA).

Caminin onarımına dair belgeler arasında geçen en erken kayıt, 1598-1600 tarihleri arasındaki kayıtları içeren 59 No'lu Mardin Şer'iye Sicilinde bulunur. Buna göre; inşaatın tamamlanma süresi mimardan kaynaklı uzamıştır; bu yüzden yeni mimar atanarak iş bitirilmiştir: "Bu cami vakfı üzerinde yevmiyesi iki akçe ile mimar olan Hasan Bin Alaaddin kendi heva ve hevesinde olup, hizmet etmediğinden 1007 senesi Rebiyülâhır ayında (Miladi Kasım 1598) bu caminin vakıflarına yine yevmiyesi iki akçe ile Abdulvehhap Bin Hacı Salih mimar olarak atanmıştır." (Günay, 2002, s. 359). Bu kayıt, Osmanlı döneminde minarenin ilk yapıldığı tarihe (1596-1599) denk gelmektedir. Dolebeni (1972, s. 75); bu kaydı destekler biçimde, bu dönemde yapılan minare inşaatın üç yıl sürdüğünü aktarır.

208 No'lu Mardin Şer'iye Sicilinde ise 1887 tarihinde cami minaresinin onarımı ve camiye halı alınması için halkın 1350 kuruşluk bir yardım topladığı kaydı bulunmaktadır (Tekdal, 2009, s. 73).

Mardin Ulu Cami'nin Osmanlı dönemindeki bir diğer onarım kaydı ise Hicri 1318 (Miladi 1900) tarihli Diyarbakır Salnamesinde görülen kayıttır (İzgöer, 2012).⁶ Salnameden anlaşıldığına göre toplu olarak bir onarım işi yapılmıştır. Bu kayıta tek yapı ölçeğinde Ulu Cami'de ne yapıldığı anlaşılamamaktadır.

Minaredeki değişikliklerin yanında; avlunun doğu, batı ve kuzeybatısındaki revakların bir bölümü kapatılarak odaya çevrilmiştir. Avluda doğu ve batı tarafındaki girişler, eyvan olarak bırakılmak kaydıyla birer çapraz tonozla örtülü mekânlara dönüştürülmüştür. Bu girişlerin kuzeyindeki bitişik revaklar da kapatılarak odalara çevrilmiştir. Kuzey revak kısmı, selsebilli eyvanın batısı “Şafiiler Mescidi” olarak yeniden düzenlenmiş, doğusuna bir kapı, güneyine mihrap ve pencereler eklenmiştir. Bu bölüm günümüzde “Kadınlar Mescidi” olarak hizmet vermektedir. Revakların Osmanlı döneminde iki katlı olduğu tahmin edilmektedir. İÜNEKYSFA’da bulunan 1899 tarihli doğu cephesinden çekilen fotoğrafta (Şekil 2.1) üst kat revakları görülmektedir. Bu tarihten sonra doğu ve batıdaki üst kat revakları kaybolmuştur. Kuzey cephedeki üst kat revaklar ise Osmanlı döneminde avlu tarafından kapatılmış; kuzeydeki sokaktan cephe açılarak bugünkü manifaturacılar çarşısında kuzeye bakan dükkânlara dönüştürülmüşlerdir.

Harim; enine dikdörtgen, üç sahnalı ve mihrap önü kubbeli özelliğini sürdürmekle beraber, kuzeyden birinci sahına denk gelecek biçimde ahşap bir mahfil katı eklenmiştir. Mihrap, Osmanlı dönemi özellikleri taşıyan motiflerle -alçı plaster ve üçgen alınlık- süslenmiştir. Ahşap mimari elemanların çok az olduğu Mardin'de Osmanlı dönemi eki olan Ulu Cami ahşap mahfil katı; 2010 restorasyon projesi uygulamasında tamamen kaldırılmıştır.

Caminin cephe düzeninde bu döneme ilişkin müdahale ve değişiklikler daha çok harimin avluya bakan kuzey cephesinde gerçekleşmiştir. Bu cephede doğudan birinci

---

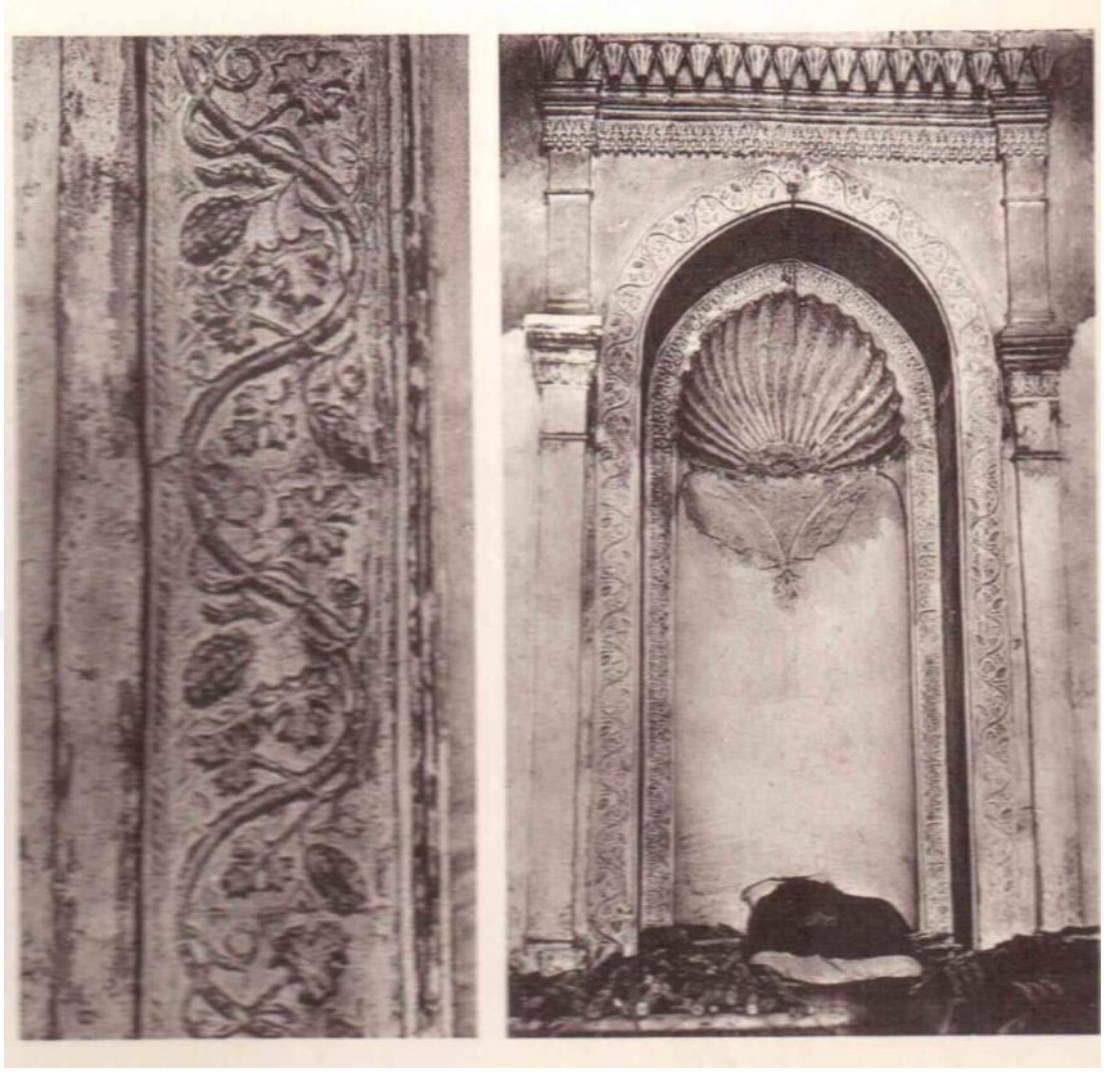
⁶ Bu kayıt; salnamenin "Vilayete Ait İmarat ve İcraat-ı Hayriye-ı Amire" bölümünde şu şekilde geçmektedir: "Mardin sancağı dâhilinde keزالık evkafı mazbuta mülhakadan Latifiye ve Necmeddin Gazi ve Şeyh Mehmed Farisi ve Kasım Padişah ve Camii Kebir (Ulu Cami) ve Sultan İsa ve Kale ve İbrahim Ağa ve Şeyh Davut Cami ve medrese ve zaviyeleri musakkafat-ı vakfiyeleri mahalli evkaf idaresi marifetiyle tamir ve inşa edilmiştir" (İzgöer, 2012, c.4, s.98).

kapıdan sonra diğer üç kapının arasında kalan ortadaki üç bölüme, harim dam kotunun yarısını aşan yüksekliğe kadar bir destek duvarı ile eklenmiştir. Bu ek payanda duvarı; girişlerin özgün durumunu ve eğer varsa bu cephedeki süsleme ve olası kitabeleri kapatmaktadır. Orta destek duvar yüzeyinde basit bir yazlık mihrap nişi yer almaktadır. Dikdörtgen açıklığa sahip sivri kemerli düzenlenmiş kapıların cephe özelliği, destek duvarları ile büsbütün kaybolmuştur. Taşa yazılı olduğu bahsedilen fakat bugün mevcut olmayan vakfiye kitabesi ve olası başka kitabelerin bu duvarın altında kalmış olabileceği tahmin edilmektedir (Şekil 2.30).

Şekil 2.30 : Mardin Ulu Cami avlusundan bir görünüm -solda sonradan eklenen destek duvarı görülmekte- (MÇA).

Mihrap -Hanefî mihrabı-, mihrap önü kubbesinin bulunduğu kesimde, doğudan ikinci kapının ekseninde kible duvarında yer almaktadır. Dıştan 2.70 x 6.10 metre ölçülerinde dikdörtgen çerçevelidir. Dıştan duvar yüzeyinden taşıntılı profillerle sınırlandırılan mihrap, altta kemerli niş kısmı ile üstte üçgen alınlıktan oluşmaktadır. Mihrap nişi ise iki kademeli yarım daire planlıdır. Nişi örten yarım kubbe bu dönemde istiridye kabuğu şeklindedir. Mihrap duvarı üstüne geç devirlerde yapıldığı kesinlikle belli olan plasterlere oturtulmuş üçgen şeklinde bir alınlık yerleştirilmiştir. Mihraptaki uygulamaların geç Osmanlı dönemi özelliklerini taşıdığı görülmektedir (Şekil 2.31).

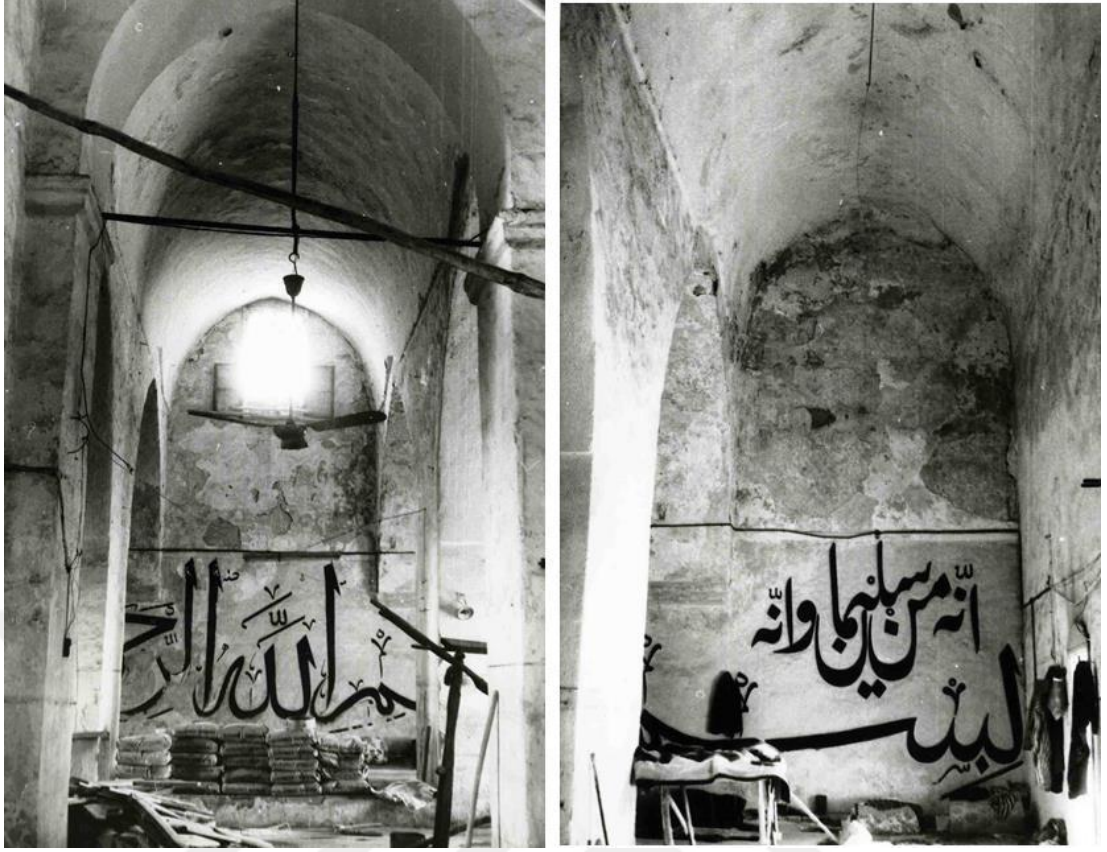
Şekil 2.31 : 1931’de Mardin Ulu Cami mihrabı ve detayı (Gabriel, 1940).

Mardin Ulu Cami’nin hariminde doğu ve batı duvarında büyük kalem işi hatlar 1899’da çekilen iç mekân fotoğraflarında da göze çarpmaktadır (Şekil 2.32). Bursa Ulu Cami, Edirne Eski Cami gibi erken dönem Osmanlı camilerinde görünen bu kalem işi büyük hatlar; 1956 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün onarım sırasında çektiği fotoğraflardan daha iyi görülmektedir (Şekil 2.33). Aynı tarihteki Vakıflar onarımı ile bu hat yazılar Cumhuriyet döneminde kaldırılmıştır.

Şekil 2.32 : 1899 yılında Mardin Ulu Cami hariminden bir görünüm (Oppenheim, 1930).

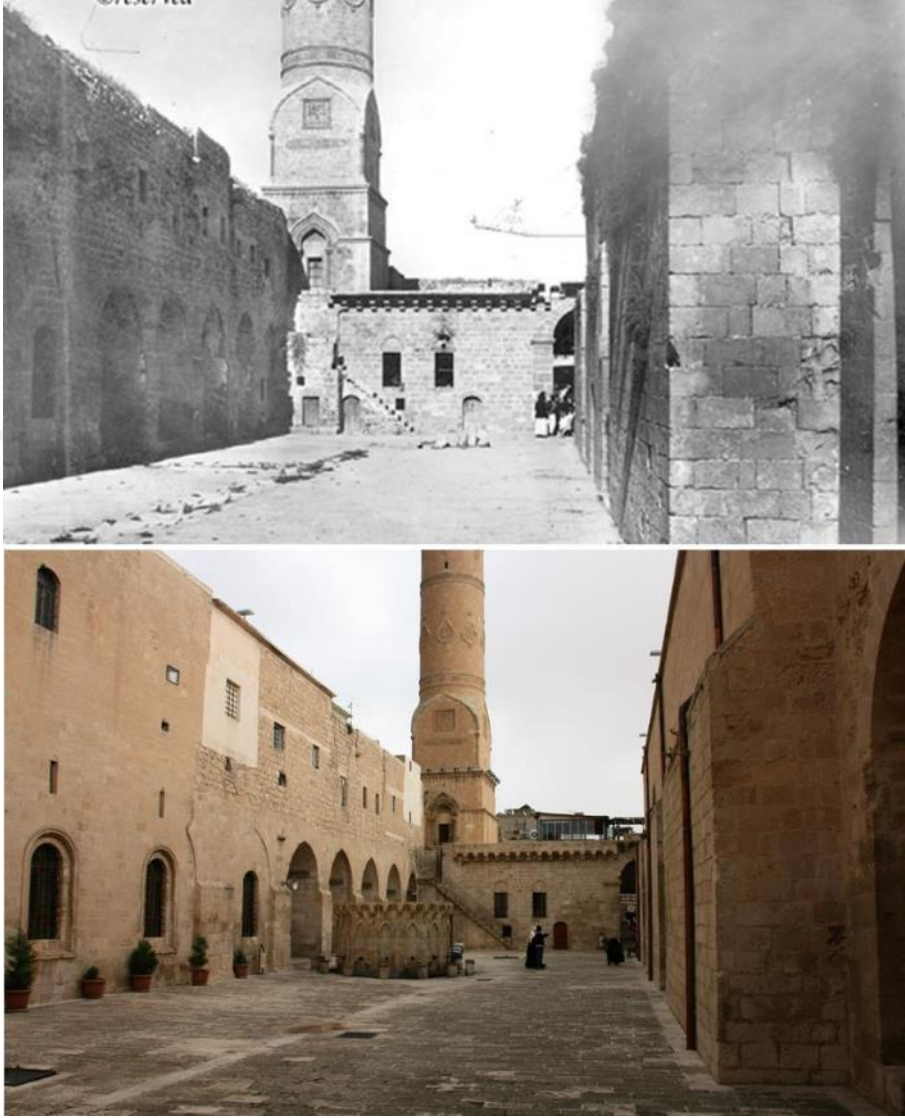
Şekil 2.33 : 1956 yılında Vakıflar onarımı sırasında Mardin Ulu Cami hariminden çekilmiş fotoğraflar (BVGMA).

2.1.4.3 Cumhuriyet döneminde Mardin Ulu Cami

Cumhuriyet döneminde Mardin Ulu Cami; Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1956, 1986 ve 2010 yıllarında üç kere esaslı onarım görmüştür. Bunların dışında birçok kez basit onarıma maruz kalmıştır. Anıt; Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 21.09.1979 tarih ve A-1933 no'lu kararı ile 47.000/1.0/250 envanter numarası ile tescillenmiştir.

1956 onarımında cami içinde raspa yapılmıştır ve Osmanlı döneminden kalma sıva üstü kalem işi hat yazılarının hepsi kaybolmuştur. Caminin cephelerinden gerekli yerlerde çürütmeler ve harimin beton şap ile dam yalıtımı yapılmış; avluya da şadırvan eklenmiştir. Onarımın 1957 yılında bittiği **Şekil 2.20**'daki 12 no'lu kitabeden anlaşılmaktadır. Kitabe; Ulu Cami'de Cumhuriyet dönemine ait olan tek onarım kitabesidir.

Şadırvan; Mardin camilerinde Cumhuriyet dönemi ekidir (Şekil 2.34). Bu tarihe kadar ibadet için abdest; cami avlusundaki selsebilli eyvandan ibriklere su doldurularak alınmıştır.⁷

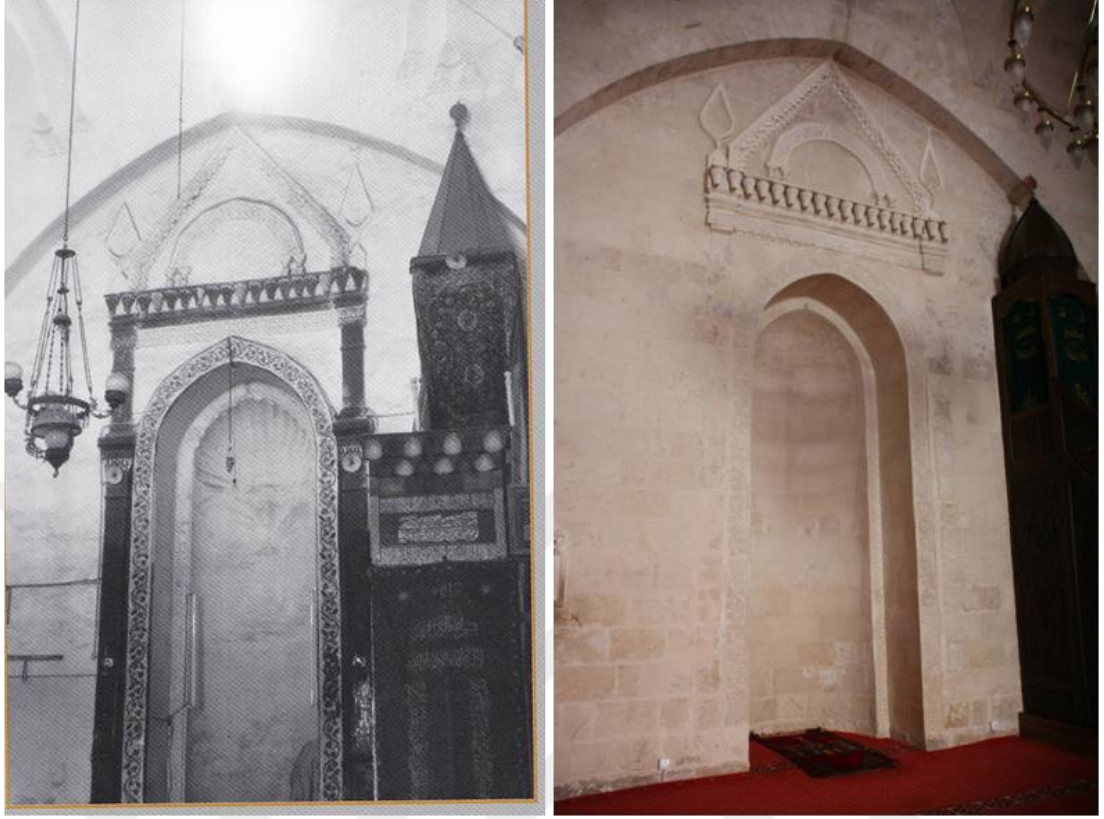
Şekil 2.34 : Mardin Ulu Cami’de şadırvanın olmadığı 20. yy başı (Oppenheim, 1930) ve günümüz cami avlusu (MÇA).

1986 yılında, gerekli onarımların yanında elektrik-aydınlatma projesi hazırlanıp, uygulanmıştır. A. Altun'un 1967 yılında çektiği fotoğraflarda mihrabın alçı plasterlerinin üstü boyalı olarak görülmektedir. Bugün ise bu alçı plasterlerin sadece izi vardır. Görünen en bariz değişiklik, 1967’de istiridye kabuğu şeklindeki mihrap

---

⁷ Ulu Cami Vakfiyesi’ndeki görevliler arasında “ibrikdar” ve alacağı maaş geçmektedir. Günümüz Mardin’inde "Beyt’ül Gımgım" (Gügümcü Ailesi) lakaplı şehir eşrafından bir ailenin dedeleri, geçmişte bu camide ibrikdarlık yapmıştır. Yaptıkları iş, zamanla bu sülalenin lakabı olmuştur (S. Çağlayan, kişisel görüşme, 10 Mayıs 2014).

nişi yarım kubbesinin bugün düz yarım kubbe şeklinde değiştirilmesidir. Böylece mihrap özgün görünümünü 1986 onarımında kaybetmiştir (Şekil 2.35).

Şekil 2.35 : 1967’ de Mardin Ulu Cami mihrabı (Altun, 1971a) ve günümüzdeki görünümü (MÇA).

Cami 2004 yılında bir basit onarım görmüştür. Bu onarımında çalışan taş ustası Murat Ürkmez’in (kişisel görüşme, Kasım 2016) aktardığına göre bu dönemde camide yapılan gerekli bakımların yanında, kubbeye içeriden raspa yapılmıştır. Bu raspa sonucu Vakıfların geçmiş dönem onarımlarında uyguladığı çimento esaslı sıvalara ulaşılmıştır. Bu sıva katmanları kaldırılabilirdi kadar kaldırılmıştır. Sıvaların bazı yerlerde kubbeyi meydana getiren taşlara kuvvetli yapıştıkları görülmüştür. Kubbenin taş yüzeyine zarar verilebileceği korkusu ile kimi çimento esaslı sıvalar tamamen kaldırılamamıştır. Raspa sonucu kubbenin içerden kaba yonu taş ile örülmüş olduğu anlaşılmıştır. Bu dönem onarımında kubbe, yörede geleneksel olarak kullanımı devam eden kireç esaslı yerel ağızda “ınkara” denilen harç ile sıvanmıştır. Bu sıva günümüze kadar gelmiştir.

Mihrabın batısında yer alan 13. ya da 14. yüzyıl eseri özgün minber, 2006 yılında eskisinin parçaları kullanılarak yenilenmiştir. Ulu Cami Vakfı mütevelliisi Adnan Durdu’ya göre (kişisel görüşme, 18 Aralık 2015); DVBM 2005 yılında camiye

Şanlıurfa'dan yeni bir minber satın almıştır. Fakat cami vakfı mütevellileri bu yeni minberi beğenmeyip eskisinin onarılıp yeniden kullanılmasını istemişlerdir. Dönemin Mardin Valisi Temel Koçaklar'ın katkısı ile minber 10.000 lira karşılığında Mardinli yaşlı bir dülger tarafından onarılmıştır. Usta, çürümüş olan kündekari parçaların çoğunu yeniden şablon çıkararak üretmiş aynı teknik ile yerine koymuştur. Fakat minberin bazı elemanlarının yenilenmesinde özgün biçime uymamıştır. Minberi bir bütün olarak söküp atölyesine götürmemiş, yerinde parça parça onarmıştır. Bu yüzden onarım bir yıl kadar sürmüştür. Yeni minberde kapı tacındaki özgün 3 satırlık kitabenin ortadaki satırı sökülmüş sadece iki satır kalmıştır (Şekil 2.9). Minberin külahı tamamen değiştirilmiştir. Kündekari üçgen yan yüzler ise korunarak günümüze ulaşmıştır. Minber, aslına uygun restore edilmediğinden özgünlüğünü yitirmiştir (Şekil 2.36, 2.37).

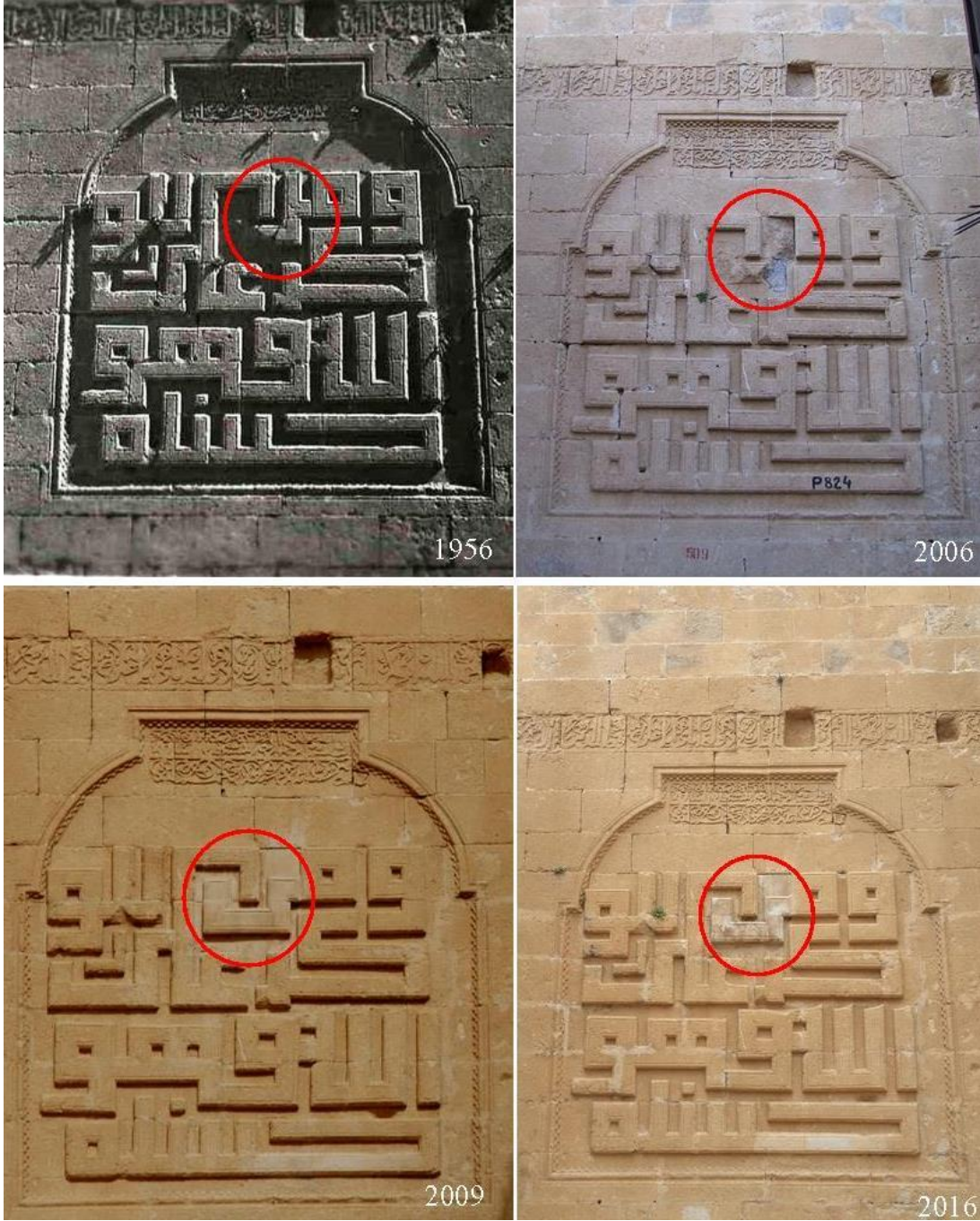
Şekil 2.36 : 1899'da Mardin Ulu Cami minberi (Oppenheim, 1930), 2004 yılında yeşile boyanmış hali ve bugünkü yenilenmiş minberin fotoğrafları (MÇA).

Şekil 2.37 : Yirminci yüzyılın başında (Bekin, 2010) ve günümüzde Mardin Ulu Cami minberinin görünümü (MÇA).

Cami, 2009 yılında dönemin valisinin emri ile gerekli izinler alınmadan onarılmaya başlanmıştır. Bu sırada Vakıflar tarafından koruma projeleri hazırlanmakta olan caminin onarımı, gelen şikâyetler üzerine durdurulmuştur. Bu izinsiz onarımda caminin en karakteristik kitabesi olan minare kaidesindeki kufi kitabe kısmı tamamlama yapılmıştır. Fakat bu tamamlama yanlış yapılmıştır. Arşiv araştırması yapılırken ilgili kufi kitabenin özgün biçimine sadık kalınmadan tamamlandığı anlaşılmıştır. 1956 yılı fotoğrafında kitabedeki harfin dik hatlı olduğu görülürken harf; 2009 yılında yatay olarak tamamlanmıştır. Onaylı koruma projesinde de kitabe tamamlanmamış eski hali ile gösterilmiş ve müdahale paftasında sadece temizliğinin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Koruma projesi onaylanan caminin restorasyonuna 2010 yılında başlanmış ve kitabe yanlış olarak tamamlanmış hali ile günümüze kadar gelmiştir (Şekil 2.38).

Şekil 2.38 : Mardin Ulu Cami minare kaidesindeki en eski kitabelerinden olan kufi kitabede yapılan yanlış tamamlama (1956 VGMA, 2006-2009-2016 MÇA).

Ulu Cami, en kapsamlı onarımını 2010-2012 yıllarında görmüştür. Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 2009 yılında onaylamış olduğu Yüksek Mimar Fethullah Duyan'ın hazırladığı projeye göre 595.777 TL sözleşme bedeli ile ihale edilen iş, Haziran ayında başlanmıştır. Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün kontrolündeki restorasyon 550 günde bitirilmiştir (Semra Hillez, kişisel görüşme, Haziran 2015).

Restorasyonda, caminin damındaki betonarme şaplar kaldırılmış, yalıtım yapılmış ve kireç taşı ile kaplanmıştır. İç ve dış mekândaki tüm yüzeyler temizlenmiştir. Çimento esaslı sıvalar raspa ile kaldırılmıştır. Tonozlar, kireç esaslı geleneksel bir harç olan “ınkara harcı” ile sıvanmıştır. İşin kontrolörlüğünü üstlenen Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü’nde görevli Mimar Semra Hıllez’in aktardığına göre içerden sıvalı olan kubbede yapılan incelemelerde, bu sıvanın kireç esaslı olup geleneksel sıva olduğu anlaşılmıştır. Üzerinde çatlakların olmadığı gözlemlenen sıvaya müdahale edilmemiş, sadece üstüne kireç badana yapılmıştır.⁸

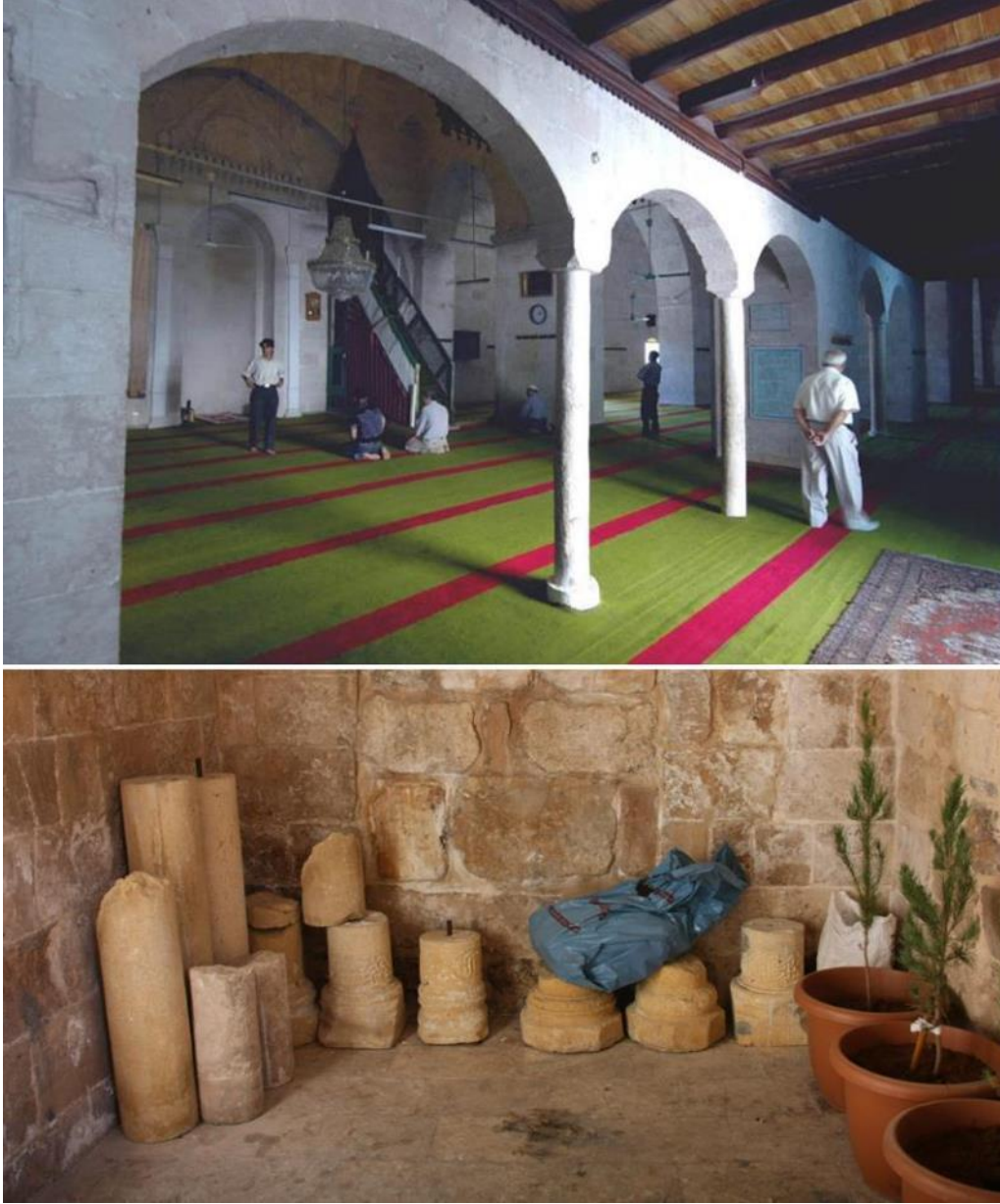
Avluya bakan kapılar hariç tüm ahşap doğramalar yenilenmiştir. İç mekândaki geç Osmanlı eki ahşap mahfil kat ve bu katı taşıyan bazı taş sütunlar, koruma kurulunun onaylamış olduğu restorasyon projesine göre kaldırılmıştır (Şekil 2.39 ve 2.40).

Şekil 2.39 : Mardin Ulu Camii 1889 yılı (Oppenheim, 1930) ile 2005 yılı mihrap ölü ahşap selatin mahfili ve günümüz görünümü (MÇA).

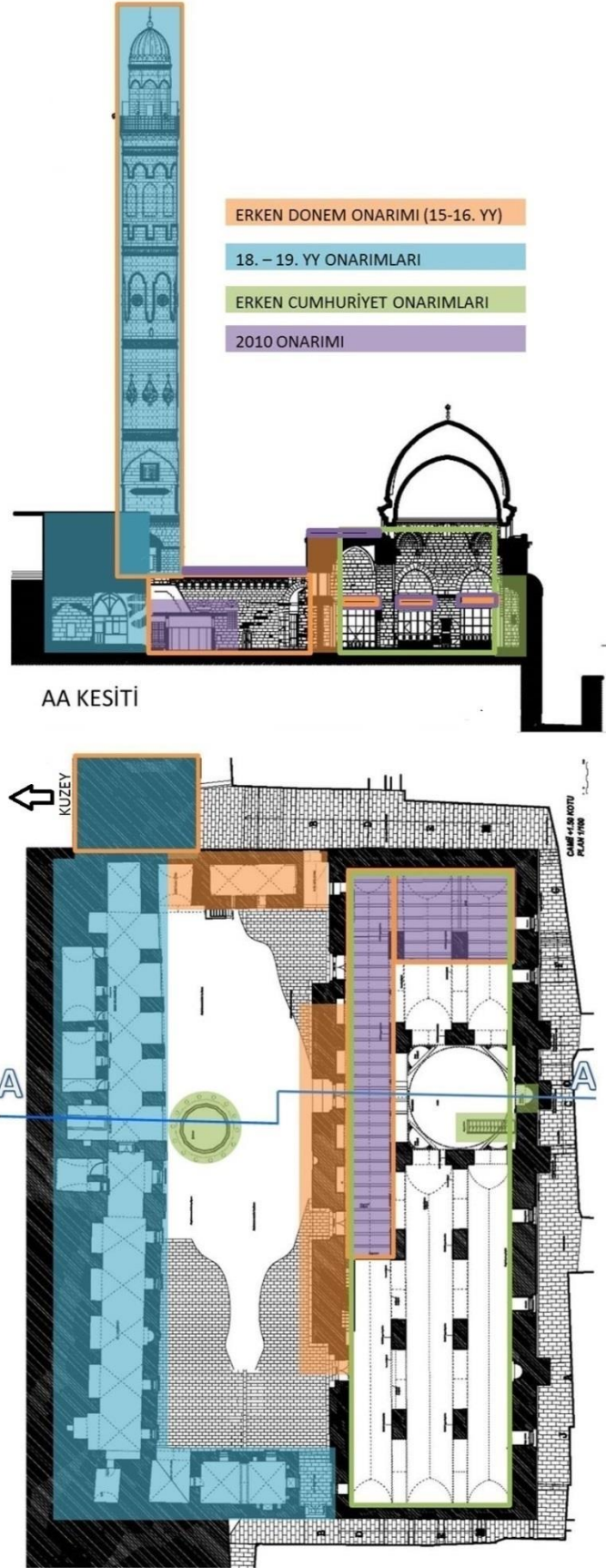
---

⁸ Kubbenin bu sıvası 2004 yılında yapılan basit onarım kapsamında uygulanan geleneksel harçtan (ınkara) yapılmış olan sıvadır (M. Ürkmez, kişisel görüşme, Kasım 2016).

Şekil 2.40 : Üstte onarım öncesi Mardin Ulu Cami mahfil katını taşıyan basık kemerli sütunlar (Url-1); altta bugün cami avlusunun bir köşesindeki atıl durumları (MÇA).

Cami üzerindeki dönem onarımları plan ve kesite işlendiğinde Şekil 2.41'deki görünüm karşımıza çıkmaktadır. Avlunun kuzeyi ve batı tarafı 18. ve 19. yy dönem onarımları sonucu günümüz şeklini almıştır. Avlunun doğu kanadı, cami hariminin kuzeyindeki istinat duvarı, harimdeki ahşap mahfil kat ve minare 15. - 16. yy dönem ekleridir. Minare 19. yy onarımı ile tekrar yenilenmiştir. Avludaki şadırvan ve harimin raspalanan sıvaları, damın beton şapı, erken Cumhuriyet dönemi müdahalelerindendir. Dama taş kaplanması, ahşap mahfil katının sökülmesi, şadırvanın betonarme saçığının kırılması ise 2010 onarımı müdahalelerindendir.

Şekil 2.41 : Mardin Ulu Cami planında dönem müdahaleleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

2.2 Şehidiye Medresesi (1201-1239)

2.2.1 Tarihçe

Medrese; kendi adı ile anılan Şehidiye Mahallesi'nde kentsel sit alanının doğusunda, anayola bitişik olarak bu yolun güneyinde yer alır. Anıt; medrese işlevini kaybetmiş olmasından bu yana cami olarak kullanılmakta, halk arasında "Şehidiye Cami" olarak anılmaktadır (Şekil 2.42).

Abdülgani Efendi (1999), "Şehidiye" isminin caminin temeli atıldığında ortaya çıkan birkaç şehit mezarına ve Artuklu Veziri Nizamettin Bakış'ın savaşta şehit olan kölesinin medrese yapılmadan önce buraya defnedilmiş olmasına bağlamaktadır.

Mihail, Ruhavi ve İbn'ül İbri gibi Süryani eski tarihçiler; Şehidiye Medresesi'nin eski bir kilisenin yerine inşa edildiğinden bahsederler. Fakat meydana gelen afetlerden kaynaklı yıkımlar ve değişimlerden ötürü bunu ispatlamak çok zordur (Armale, 1919, s.3). Gabriel Akyüz (kişisel görüşme, Mart 2015); günümüzde Kırklar Kilisesi olarak da bilinen Mar Behnam Kilisesi'nin asıl yerinin Şehidiye Camisi'nin bulunduğu yer olduğunu ve kilisenin 13. yüzyılda camiye dönüştürülünce Şar Mahallesi'ndeki bugünkü yerine taşındığını söyler.

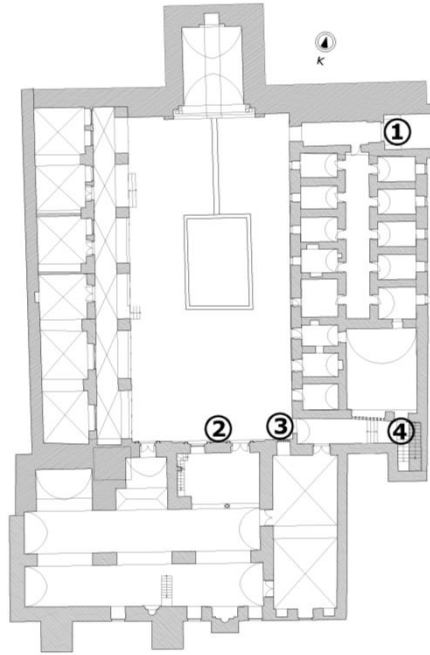
Şekil 2.42 : Şehidiye Medresesi 1932 yılı (Gabriel,1940) ve günümüz görünümü (MÇA).

Medrese ile ilgili ilk araştırmaları A. Gabriel (1940), Aptullah Kuran (1969) ve Ara Altun (1971, 1972, 1978) yapmıştır. Gabriel; medresenin rölövesini kroki olarak çizmiş, Kuran ise daha detaylı bir rölöve hazırlamıştır. Altun da Kuran'ın çiziminden faydalanmıştır.

Kâtip Ferdi; Melik Nasuriddin Artuk Arslan'ın (1201-1239) Mardin'de "Şehidiye" adı ile bilinen medreseyi cami ile iç içe yaptırdığını söyler. Kendisi Ulu Cami'yi yaptıran Kutbettin İlgazi'nin ikinci oğludur. Melik Nasuriddin Artuk Arslan; Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Cami'yi de yaptıran hükümdardır. Ali Emiri (2007); meliğin bu koca medreseyi seksen oda olmak üzere bina ettirdiğinden, medresenin "semânîn" (seksen) adıyla anıldığından bahseder (ss.18-19).

Medresenin portalindeki vakıf kitabesinde Melik Nasuriddin Artuk Arslan'ın oğlu Melik El Said'in de (1239-1260) adı geçmektedir. Medresenin inşasını babası başlatmış; oğlunun bitirip vakfiyesini kurmuş olması muhtemeldir. Araştırmacılar, medresenin Melik Nasuriddin ya da onun oğlunun yaptırmış olabileceği konusunda tartışıyor olsalar da medresenin 13. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı kesindir.

Yapıya ait kitabeler ele alınınca, medreseden günümüze çok az sayıda kitabe kaldığı anlaşılmıştır. En önemli olan portaldeki vakfiye kitabesi bugün okunamayacak haldedir. Farklı yerlerde bulunan kitabeler şunlardır (Şekil 2.44):

Şekil 2.43 : Şehidiye Medresesi planı üzerinde kitabe yerleri.

1 No'lu kitabe:

Portalde nişin altında büyük kısmı bozulmuş olan, vaktiyle nişin üç yüzüne de yayılmış olduğu anlaşılan kitabedir (Şekil 2.44). Taç kapının üç yüzüne yazılmış bozuk kitabelerin çoğu 2004 yılındaki onarımında raspalanarak ya da taşları çürütülerek silinmiştir. Bugün portalin sadece kuzeye bakan yüzünde kitabenin kalan kısmı bulunmaktadır.

Gabriel (1940); Şehidiye Medresesi incelemesinde portalin üç yüzünde de bulunan kitabelerin okunabilen kısımlarının çevirisini yapmıştır. Kitabe; Artuk Arslan oğlu Emir Mevlana Sultan Melik Es Said'in medresenin vakfiyesinin yazılmasını emretmesiyle başlar, çeşitli vakıfları ve çalışanları ve maaşlarını sayar.⁹

Şekil 2.44 : Şehidiye Medresesi 1 no'lu portal kitabeleri (2016).

2 No'lu Kitabe:

Caminin kuzey cephesinde iki kemer arasında iki satırlık bir kitabedir (Şekil 2.45). Bu kitabeye göre medresenin cami kısmı El Gazi oğlu Hacı Ahmet tarafından Miladi 1787-1788 yılları civarında onarılmıştır: “Kad vak'a elfereğ bin imar Umdetüldehir Hacı Ahmet İbin... El Gazi... sene 1202”.

---

⁹ Bu kitabenin çevirisi medresenin "vakfiye" bölümünde anlatılmıştır.

Şekil 2.45 : Şehidiye Medresesi 2 no'lu kitabe.

3. No'lu Kitabe:

Caminin kuzeydoğu cephesinde bulunan kufi kitabedir (Şekil 2.46). İlk defa tercüme edilmiştir. Talak Suresi'nin 3. ayeti yazmaktadır. “Şüphesiz ki Allah emrini yerine getirendir. Allah her şey için bir ölçü koymuştur.” Aynı ayetin “Kim Allah'a tevekkül ederse O, ona yeter” kısmı, Ulu Cami minaresinin kaidesinde de kufi olarak yazılıdır. Şehidiye kitabesi; kendinden önceki Ulu Cami kufi kitabesinden ilham alarak ayeti tamamlayıp tekrar etmiştir.

Şekil 2.46 : Şehidiye Medresesi 3 no'lu kitabesi.

4 No'lu Kitabe:

Medrese bölümünün güneyine bakan zemin kat kapısının üzerinde bulunan dört satırlık onarım kitabesidir (Şekil 2.47). Kitabe; bu kısma giriş kapalı olduğu için bugüne kadar araştırmacıların gözünden kaçmıştır, bu çalışmada ilk defa okunmuştur. Kitabeye göre 1697-98 yıllarında Abdulkadir El Ruk'n adındaki şahıs medresenin hücre bölümündeki onarımı yapmıştır: “Min Abdulkadir El ruk'n ve ameile bil kul - evveluhu ve ahiruhu hoka ceyyidül amel - mahir vel malik fi iklim vel aradi - tarih 1109... el mudum”.

Şekil 2.47 : Şehidiye Medresesi 4 no'lu kitabesi.

2.2.2 Vakfiye

Medrese; Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi'nde Mardin'deki vakıflar listesinde “Şehidiye Camii Şerifi ve Medresesi” vakıf adı ile Hicri 03.08.1217 tanzim tarihi, 8800/1 kayıt, 532/0 defter, 0030 sayfa, 0 sıra numarası ile yer almaktadır (BVGMKTDA).

Medresenin doğuya bakan portalinin iç yüzeyinde, üç yöne dağılmış olan vakfiyesi yazılıdır. Gabriel'in incelediği dönemde bir kısmı silik olan kitabe; 2004 onarımında daha da zarar görmüştür. Büyük bir kısmı kaybolmuştur. Kitabeyi bütünlüğünü koruduğu 1930'lü yıllarda Gabriel (1940, ss.298-300) okumaya çalışmıştır. Kitabenin çevirisi bu şekildedir:

Emir Mevlana Sultan El Melik El Said Necmid'dünya ved'din Gazi İbn-i Artuk Arslan, İbn-i İl Gazi, İbn-i Alpi, İbn-i Timurtaş, İbn-i İl Gazi, İbn-i Artuk; O ki halifenin en büyük yardımcısı, bu mübarek medresenin vakfını yazdığı için Allah ona yardım etsin, melikliğini devam ettirsin. Onun derecesini dünyada ve ahirette yükseltsin... Mimari ihtiyaçlar, ferraşlar, şehit Sultan Melik Mansur türbesinde görevli herkes, bu şehitlikte ve içeride Kuran okuyan herkes, tertip edenler, kalbi şeriat ilminin ateşi ile yananlar, fakihler, medrese çalışanları, medrese fıkıh âlimleri, hücrede okuyan öğrenciler, sufiler... Mardin dağı yakınındaki bağın tamamı ve değirmen evi, Maşar Vadisi ve içinde ne varsa, Yamakiyya'da değirmen evinin tümü... Kefer Rımmen Köyü'nün tümü, Dunaysır (Kızıltepe) Hadfiye'de bilinen hamam ve iki bostan ve Harzem'deki han ve hana ait boya dükkânları... Medrese imamına ait ev... Harzem Vadisi'ndeki değirmen evinden 2 adet 1/3'lük hisse... Yarım bağ hissesi, Mardin ovasında tarla... Tel Kabban'da yarım hisse sulak arazi ve Mardin'de iki hamam ve hamama ait değirmen evi ve değirmene ait 1/3'lük hisse... Medresenin minaresi... ve marangozlar

çarşısında 16 dükkân... El Sultan El Melik El Said Necmid'dünya ved'din yaptı... 1/3'lük 12 dükkân hissesi... ve şehitlik.... Şeyhin türbesinde Kuran okuyanlar... Gündüz ve gece Resul Salluallahi ve Sellem'in ruhlarına Kuran okunması... Şafii mabedi kısmı için her ay 40 dirhem... Medrese öğrencileri... Şehitliğin bakımını yapan hademeler... Her birine 1 Mardin rıtlı¹⁰... Görülebildiği kadarıyla... Geçmişte zikredilen... Her ay için mutavassıta (aracılık edene) 14 dirhem ve her gün için yarım rıtlı ekmek ve her bir ferraş için... Her gün için yarım rıtlı ekmek... Her ay 10 dirhem... 10 dirhem ve yarım rıtlı... 10 dirhem ve 1 mekuk¹¹ buğday... Böylelikle 1000 dirhem verdi... Bu mübarek ramazan ayında... (A. Bozkurt, kişisel görüşme, 20 Mayıs 2015).

Vakfiyeden anlaşıldığına göre medrese bünyesinde; türbe, şehitlik ve minare vardır. Türbe, bugün hala mevcuttur; medreseyi yaptıran Melik Mansur Artuk Aslan'a aittir. Vakfeden ise onun oğlu Melik Said'dir. Şafii mabedi kısmının adı okunmuştur, muhtemelen Hanefi Mezhebi için de bir bölüm vardır. Kasımiye Medresesi'nin Osmanlı arşivleri kayıtlarında ve Mardin Ulu Cami Medresesi Vakfiyesi'nde geçtiği gibi Şehidiye Medresesi'nde de iki mezhebe yönelik eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Farraş (temizlikçi), sofi, fıkıh âlimi, hademe gibi çalışanların isimleri geçmektedir. Okunabilen bazı bölümlerde çalışanların alacağı ücret ve iâşeden bahsedilmiştir. Medreseye vakfedilenler arasında Mardin ve civarındaki değirmen evleri önemli yer tutar. Maşar Vadisi, Yamakiyya, Kefer Rımmen Köyü, Dunaysır (Kızıltepe) Hadfiye, Harzem (Kızıltepe Ğurs mevkii), Mardin Ovası, Tel Kabban vakfedilen yerlerin bulunduğu isimlerdir.

16. yüzyılda bu medresenin evkafını şehirdeki 32 dükkân, bir kervansaray, Ğurs Köyü'nde üç değirmen, yine şehirde Bab-ı Cedid, Ğurs Edna ve Kabbad köylerinde birer bağ, Ayn-ı Ferd, Harap Ülma, Tel Kur-a, Amışmış ve Zani köylerinde çeyrek hububat hissesi teşkil etmektedir. Bu evkafın varidatı 1526'da 16.992, 1540'ta 20.498, 1564'te 29.060 akçedir (Göyünç, 1991, s. 115).

Galip Eken'in (2006, s. 247) 19. yüzyılda Mardin vakıfları üzerine yaptığı araştırmada, bu yüzyılda medresenin faal olarak vazifesini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu yüzyıldaki kayıtlarda; “medrese-i mezkûrda ders-i âmm olan

¹⁰ Rıtlı; Ortaçağ İslam topraklarında kullanılan bir ağırlık birimi olup, bölgelere ve dönemlere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, XIII. yy.'da Bağdat'ta 1 rıtl = 130 dirhem = 406,25 gram; Halep'te 1 rıtl = 724 dirhem = 2,273 kilogramdır. Vakfiye yazıldığında Mardin civarındaki rıtlın kaç grama denk geldiği tam olarak bilinmese de XI. yy.'da Ahlat ve Nusaybin'de 1 rıtl = 300 dirhem = 962 grama tekabül etmektedir (Hinz, 1990, s. 34-39).

¹¹ “Mekuk” ya da “makkuk”; Ortaçağ'da İslam topraklarında ağırlık ve hacim birimi olarak kullanılıp “rıtlı” birimi gibi bölgelere ve dönemlere göre değişiklik göstermektedir. X. yüzyılda Bağdat ve Kufe'de 1 mekuk = 1800 dirhem = 5,625 kg; Mezopotamya'da hacim olarak yaklaşık 7,5 litre; XII. yüzyılda Halep mekuğü 61 kg; XIII. yüzyılda Musul'da yaklaşık 14,6 kg veya 18,8 litrelik bir hacim birimidir (Hinz, 1990, s. 54-55).

Seyid Mehmed oğlu Zeynelabidin zide ilmuhunun yedinde berat olmağla...” içeriğindeki 11 Kasım 1802 (15 Receb 1217) tarihindeki belgeye göre medresede ders hocalığı görevi devam etmektedir. 4 Nisan 1809 (18 Safer 1224) tarihli bir diğer belgeye göre ise camide 2 akçe ile cüzhan olan Seyid Ebubekir b. Seyid Mustafa “bilâ-veled fevt” olunca (yerine geçecek yetişmiş oğlu bulunmayınca) yerine Seyid İsmail oğlu Mehmed Said atanmıştır.

Başbakanlık Devlet Arşivleri’nde yapılan araştırmada medresenin vakfı ile ilgili birkaç kayda ulaşılmıştır. Kayıtların hepsi görevli ataması ve ücretleri ile ilgilidir. Medreseye imam ve hatip¹², vakıf mütevellisi¹³, vakıf nazırı ve kâtibi¹⁴ atanmıştır.

Mardin Şer’iye Sicilleri’nde yapılan araştırmada, H.1006 senesinin Şaban ayındaki (Mart/Nisan 1598) bir kayıta; müderris Mevlana Hüseyin başka bir medreseye gitmek istediğinden, yerine Mevlana Himmet tayin olmuştur. H.1007 yılının Muharrem ayındaki (Ağustos/Eylül 1598) bir başka kayıta; Mevlana Himmet medresenin müderrisliğini hala yürütmektedir (Günay, 2002, ss. 365-366).

2.2.3 Mimari çözümleme

Abdülğani Efendi (1999, s. 59) medreseyi 20. yüzyılın başlarında yazdığı eserinde en iyi açıklayanlardandır. Ona göre caminin doğu tarafı bilinmeyen bir tarihte yıkılmış ve aslına uygun olmayan şekilde yeniden inşa edilmiştir. Batı tarafı da uzun bir süre harap kalmıştır; bir kaç sene önce burada yapılan iki oda, okul olarak kullanılmıştır. Arsanın geri kalan kısımları satılmış; üzerine kahvehane, dükkânlar yapılmıştır. Abdülğani Efendi, doğu tarafının ise altı üstü sekiz hücre olduğunu ve içlerinde fakirlerin kaldığını söyler. Eyvanın bulunduğu kuzey tarafında ise bugün bulunmayan bir abdesthaneden bahseder. Yolun genişletilmesiyle buradaki abdesthanenin bir dairesinin kapatıldığını söyler.

Abdülğani Efendi’nin söylediklerinden medresenin doğu bölümünün kısmen özgün olduğunu ve batıdaki bölümün ise 19. yüzyılın sonu -20. yüzyılın başı- gibi bir

---

¹² “Mardin’de Şehidiye Cami ve Medresesi evkafı mahsulünden meşrut vazifelerle imamet ve hitabet cihetinin tevcihi.” konulu belge, BDA, Tarih 29/Z/1172 (Hicrî), Dosya No: 417, Gömlek No: 21148, Fon Kodu: C..EV..

¹³ “Mardin’de Meşhidiye Cami ve Medresesi Vakfı tevliyetinin tevcihi hakkında Evkaf Nazırı Ziver Ahmed’in mührünü havi ilam.” konulu belge, BDA, 20/Z /1252 (Hicrî), Dosya No: 5, Gömlek No: 204, Fon Kodu: C..MF..

¹⁴ “Mardin’de Şehidiye Medresesi ve Cami vakfının yevmi üç akçe vazife ile nazırlık ve katiblik cihetinin tevcihi.” konulu belge, BDA, 06/N/1207 (Hicrî), Dosya No: 87, Gömlek No: 4328, Fon Kodu: C..MF..

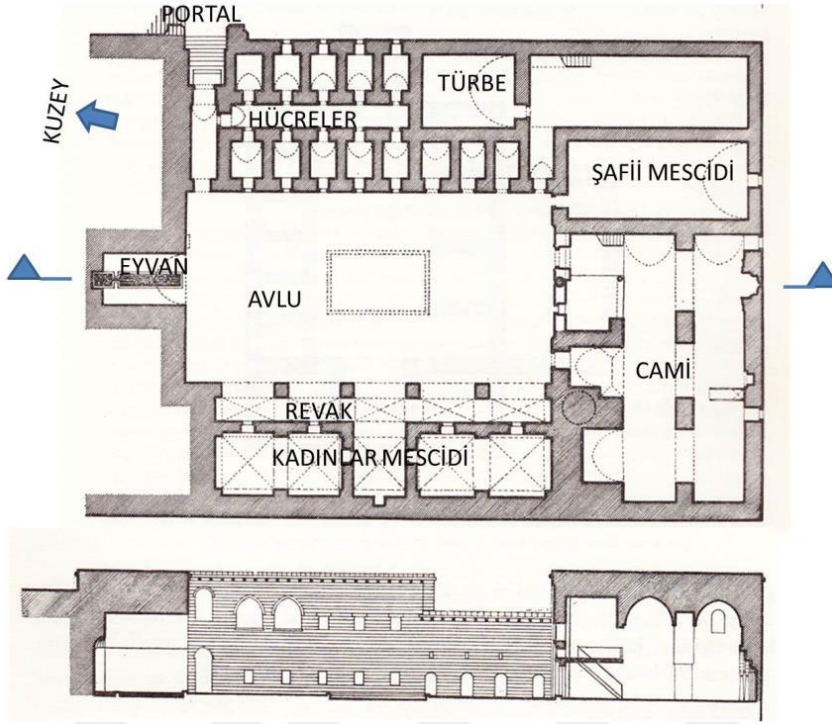
aralıkta yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Adının "semanin" seksen hücreli manasında söylenmesinden; yenilenen batı tarafında da simetrik olarak vaktiyle çift katlı hücre birimini barındırmış olduğu tahmin edilebilir.

Medrese hücrelerinin bulunduğu doğu bölümünün güney köşesindeki türbe odası 1925 senesine kadar işlevini korumuştur. Bu senede dönemin Mardin Valisi Tevfik Hadi Baysal türbedeki sandukaları kaldırtmış, bu odayı düzleştirmiştir (Artuk, 1971b). Bu tarihten itibaren burası medresenin herhangi bir hücresi olarak kalmıştır. Bugün, birçok kişi bu mekânın türbe olduğunu bilmemektedir.

1950'li yıllarda Mardin Şehidiye Medresesi'ni inceleyen Oktay Aslanapa (2007, s. 81), medresenin çok bozuk olduğunu söyler. Kuzey eyvanın selsebilleri olduğuna, batıda eyvanın çapraz tonozlu revakların ortasında bulunduğu değinir. Aptullah Kuran da (1969, ss. 33-40) 1960'lı yıllarda yapmış olduğu incelemelerde benzer şeylere değinir. Ona göre, medresenin dışardan bütünlük teşkil etmeyen kütle tertibi içeride de hissedilir. Yapıyı meydana getiren elemanlar avlunun dört bir tarafına düzensiz olarak yayılmıştır. Hatta aralarında mimari karakter ve devamlılık bakımından da bir bağ yoktur.

O dönem avlusunda küçük bir bahçe olan medrese; hem Gabriel hem Kuran tarafından yapılan restitüde edilmiş plan şemalarında medresenin özgün halinde olması gerektiğini düşünerek eyvan aksına havuz çizmişlerdir (Şekil 2.48).

Şekil 2.48 : Şehidiye Medresesi A. Kuran (1968) plan şeması.

Kuran'ın rölövesinde batı ile doğu kısımları arasındaki üslup farkı nettir. Kuran ve Altun medreseyi inceledikleri dönemde batı revakları duvar ile kapatılıp kapalı mekânlara dönüştürülmüştür. Günümüzde bu revaklar açıktır fakat ortadaki eyvan kapatılarak odaya dönüştürülmüştür. 1916 yılına ait fotoğrafta da batı revaklarının açık olduğu görülür (Şekil 2.49-2.51).

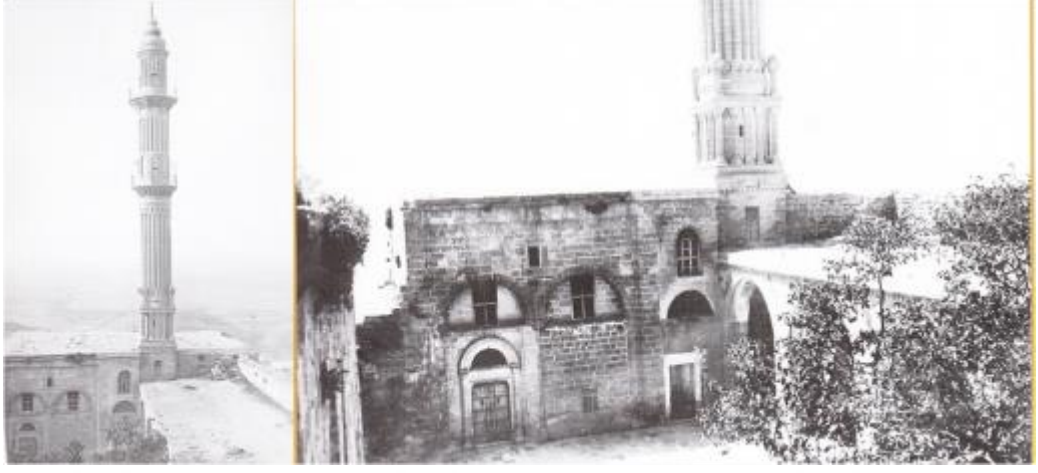
Medresenin camisi, vakfiyesinde de adı geçtiği gibi minareli olarak yapıldığı halde, bilinmeyen bir dönemde zelzele sonucu yıkılmıştır. 1916-17 baharında Belediye Başkanı Gömüllüzade Hıdır Çelebi ile Vakıflar Müdürü Şükrü Bey ve şehrin ileri gelenlerinin himmeti ile şimdiki minare Ermeni Mimar Sarkis Elyas Lole'ye yeniden yaptırılmıştır. İki şerefeli olan minare, iskelesiz olarak inşa edilmiştir (Artuk, 1971b, s. 68).

Ermeni Katolik olan mimarbaşı aynı zamanda belediyenin de resmi mimarıdır. Etrafı vali, belediye başkanı ve şehrin önemli kişilerince her zaman çevrelenmiştir. Mimarın ve ailesinin 1915 tehcirinden etkilenmemesinde yapmış olduğu bu güzel minare etkili olmuştur (Precheurs, 2008, s. 138).

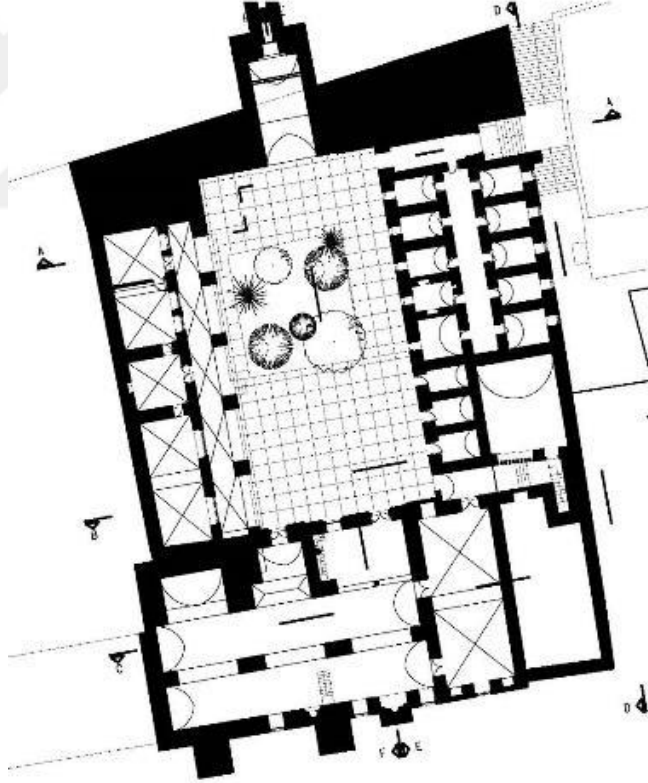
Cumhuriyetin Mardin'deki ilk 15 yılı icraatlarını anlatan C.H.P Mardin Halkevi (1938, s. 25) broşüründe, Şehidiye Camisi minaresinin 1915'te Mardin'de görev

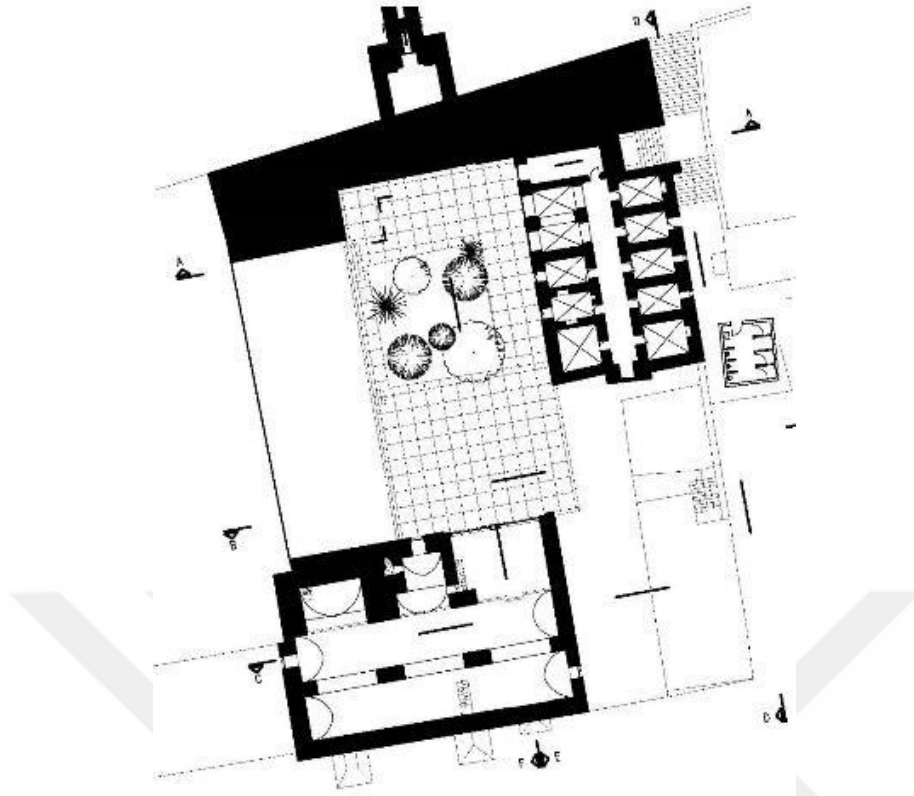
icabı bulunan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün himmet ve emirleri ile yapıldığı yazmaktadır.

Şekil 2.49 : 1916 yılında Şehidiye Medresesi (Bekin, 2010).

Şekil 2.50 : Şehidiye Medresesi günümüz zemin kat rölövesi (DVBMA).

Şekil 2.51 : Şehidiye Medresesi günümüz üst kat rölövesi (DVBMA).

2.2.4 Onarım dönemleri

Yapı, üslup farklılıklarından anlaşıldığına göre çok sayıda onarım geçirmiştir. Kayıtlı ilk onarımını medresenin öğrenci hücreleri bölümündeki kitabeden de (4 no'lu kitabe -Şekil 2.47-) anlaşıldığına göre 1697-1698'de görmüştür. Kitabeye göre Abdulkadir El Ruk'n adındaki şahıs medreseyi onarmıştır.

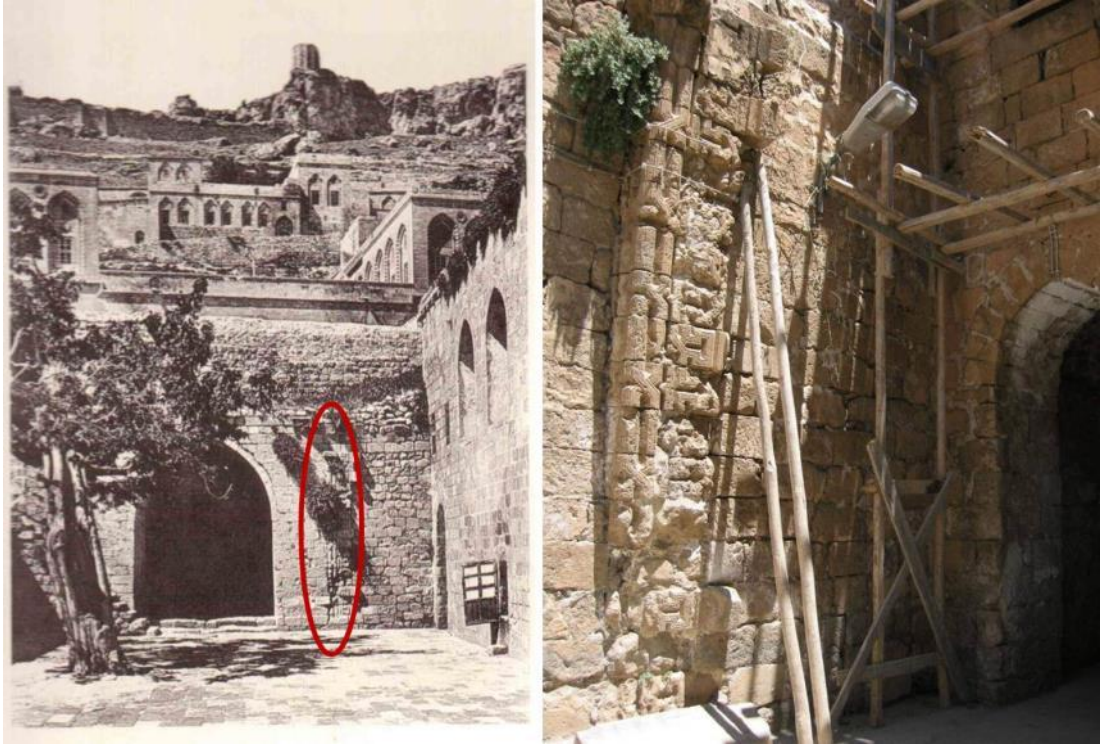
İkinci onarımını avlunun kuzeyine bakan kitabeye (2 no'lu kitabe -Şekil 2.45-) göre 1787'de görmüştür. Medresenin cami kısmının avluya bakan kuzey cephesinin yarım daire kemerli şeklini, bu dönemde aldığı düşünülmektedir.

Abdülgani Efendi (1999) eserini tamamladığı 1929 senesinde medresenin yıkık olan batı bölümünün bir kaç yıl önce onarıldığını aktarmıştır. Buna göre 1925-1928 yılları arasındaki onarım ile avlunun batısındaki, günümüzde revaklı görünümüne sahip olan bölüm şekillenmiştir.

1956, 1969-1971 ve 1975-1978 yıllarında medrese, BVGM tarafından onarılmıştır. 1956'da 8.572 lira harcanmıştır. VGMA YİD abide ve eski eser onarım fişine göre 1971 yılı restorasyonu için, 200.000 TL tahsil edilmiştir. Konu ile ilgili fişte yazılanlar bu şekildedir:

Toprak örtü malzeme kaldırılarak mevcut izlere göre örtüsünün yapılması; cephede düşeyden kaçmış duvarların sökülerek kaplamalarının numunelerine göre tamamlanması; içerdeki muhdes kısımların sökülmesi, sıva raspa ile yenilenmesi; avlu ve iç döşeme kaplamalarının örneklerine göre tamamlanması; doğrama ve demir parmaklıkların boyanması; elektrik tesisatının tamamlanması işleri yapılacaktır (BVGM, Mardin, Merkez, 003 Şehidiye Cami Klasörü).

1975-1978 yıllarında ise Şehidiye Medresesi ile beraber Mardin'deki birkaç vakıf anıtının onarımı için toplu olarak harcama yapılmıştır (Çal, 1990, ss. 465, 543, 584). Medresenin son ve esaslı restorasyonu Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2004 yılında yapılmıştır. Medresenin koruma projesi Mardinli mimarlar Mehmet Ata İletmiş ve Fethullah Duyan tarafından hazırlanmıştır. Bu onarımda Altun'un ve Kuran'ın gördüğü, eyvanın yanında duran anlam veremedikleri taşların arda kalan kısımları ve özgün kemer taşları gün yüzüne çıkarılmıştır (Şekil 2.52). Mevcut eyvanın özgün halinin, dilimli geçmeli sütunçeler üzerine oturan, bezemeli yarım daire kemerli olduğu anlaşılmıştır. Hangi dönem yıkılıp duvar örülerek ölçeğinin küçültüldüğü anlaşılamayan eyvan hakkında ulaşılan veriler dikkate alınarak rekonstrüksiyon yapılmıştır (Şekil 2.53 ve 2.54).

Şekil 2.52 : Şehidiye Medresesi eyvanın 1932'deki hali (Gabriel,1940) ve 2004 yılında eyvan yan duvarı içinde görünen özgün mimari elemanlar (MAİA).

Şekil 2.53 : Şehidiye Medresesi 2004 onarımı sırasında duvar içinde bulunan özgün eyvana ait parçalar ve eyvan yeniden inşa edilirken (MAİA).

Şekil 2.54 : Günümüz Şehidiye Medresesi eyvanı ve avlusu (MÇA).

Avluda kazı yapıldığı sırada, herhangi özgün bir havuz izine rastlanmamasına rağmen avluya havuz eklenmiştir (Şekil 2.55). İç mekânda; kible duvarı, harimin batı duvarı ve medrese hücre bölümünün iç duvarları düzgün kesme taş ile kaplanmıştır. Böylece iç mekân ölçüleri değişmiştir. Eyvan ve medrese bölümleri üzerindeki damlar -bugün çay bahçesi olarak kullanılan teraslar- taş kaplanmış; diğer damlara ise beton şap yapılmıştır. Portalin kuzeyde kalan kısmına da rekonstrüksiyon uygulanmıştır.¹⁵ Portal nişindeki kitabeye ait çoğu taşın çürütülmesi sonucu kitabenin büyük bir kısmı kaybolmuştur. Aynı zamanda Gabriel'in 1932 yılında yaptığı incelemelerde, portalinin önü -medresenin doğusu- düz bir alan olup eski bir mezarlıktır. Medresenin haziyesi ve şehitlik buradadır. Erken Cumhuriyet döneminde portalin önüne bir istinat duvarı yapılmış; kot, yol seviyesine getirilerek alan düzleştirilip parka dönüşmüştür. Bu sebeple Gabriel 1932'de portalini tam karşısından resmederken, bugün bu açıdan kapıyı fotoğraflamak imkânsızdır (Şekil 2.56 - 2.58).

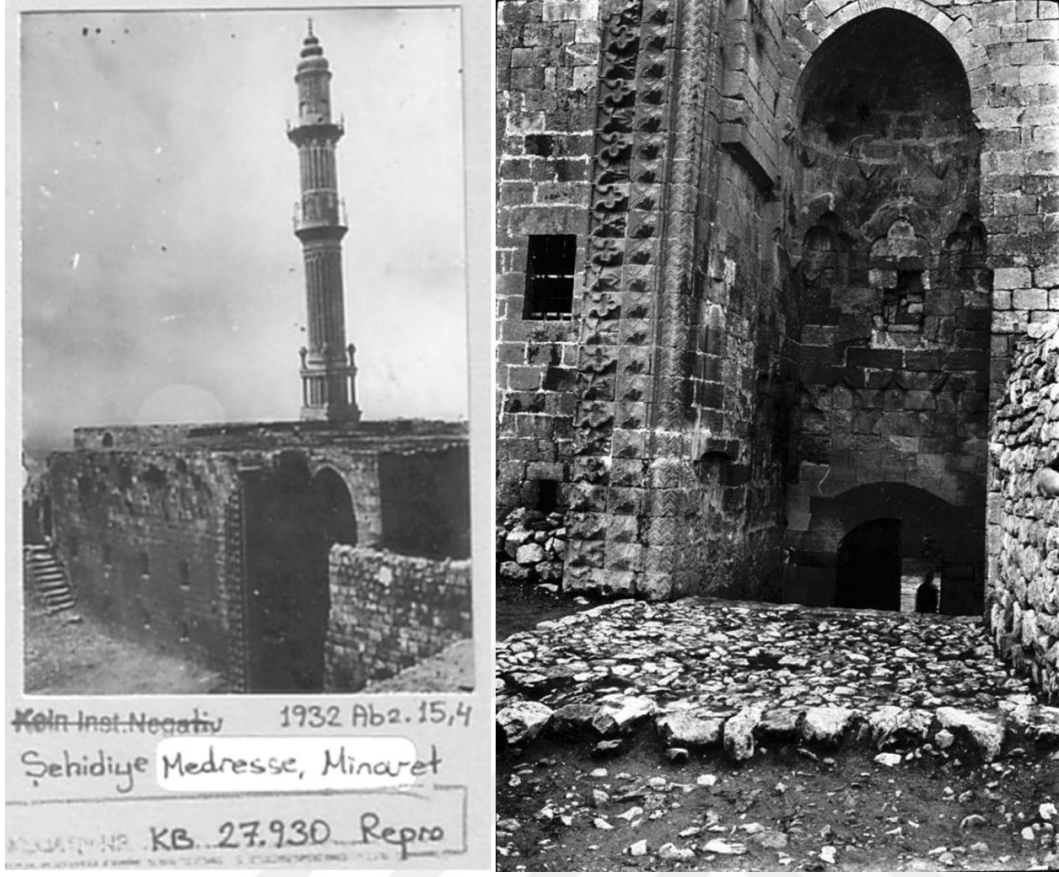

Şekil 2.55 : Şehidiye Medresesi avlusunda 2004 yılında havuz için yapılan kazı (BVGMA).

---

¹⁵ Medresenin yeniden yapılan eyvan kemeri ve tamamlanan portal kapısı uygulamaları, 2016 yılında vefat eden Mardinli taş ustası ve nakkaş Yusuf Kızır tarafından yapılmıştır.

Şekil 2.56 : Solda 1932 yılında Şehidiye Medresesi'nin özgün girişi (AAEA), sağda 1911 yılında medrese portalinin görünümü (GBA).

Şekil 2.57 : 1930 yılında Şehidiye Medresesi portalı (Gabriel, 1940) ve 2004 onarımı sonrası günümüz görünümü (MÇA).

Şekil 2.58 : Sol alt tarafta Şehidiye Medresesi haziyesinin parka dönüştürülmüş ve portal giriş yönünün değiştirilmiş hali (ASÜA, Url-2).

Günümüzde lokanta olan eski park alanını taşıyan istinat duvarının doğu bölümü 2015 yılında yıkılmış olup içindeki mezar boşlukları, duvar tekrar örülene kadar görülmekteydi. Mardin Büyükşehir Belediyesi'ne, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne ve Mardin Valiliği'ne yapılan şikâyetler sonucu 2016 yılının Mayıs ayında duvar, Valilik tarafından yeniden örülmüştür (Şekil 2.59 ve 2.60).

Şekil 2.59 : Şehidiye Medresesi'nin parka dönüştürülen mezarlığı ve yıkılan duvarın içinde görülen mezar boşlukları (MÇA, Mayıs 2016).

Şekil 2.60 : Şehidiye Medresesi mezarlığında yeniden örülen duvarın son hali (MÇA, Haziran 2016).

2004 yılındaki onaylı restorasyon projesi vaziyet planı; mevcut parkın kötü düşürülerek eski haline getirilmesini ve özgün halinde olduğu gibi portalin önünün açılmasını içermektedir. Fakat altı mezarlık olan parkı lokanta olarak işletenler, projenin bu şekilde uygulanmasına müsaade etmemişlerdir. Medresenin mevcut vaziyet planı olduğu gibi kalmıştır (Şekil 2.61).

Şekil 2.61 : Solda medresenin 2004 yılında kurulca onaylanan vaziyet planı rölövesi, sağda vaziyet planının restorasyon projesindeki önerilen durumu. Çember içindeki alanın düzenlenmesi restorasyon projesindeki gibi uygulanmamış, rölövedeki gibi kalmıştır (DVBMA).

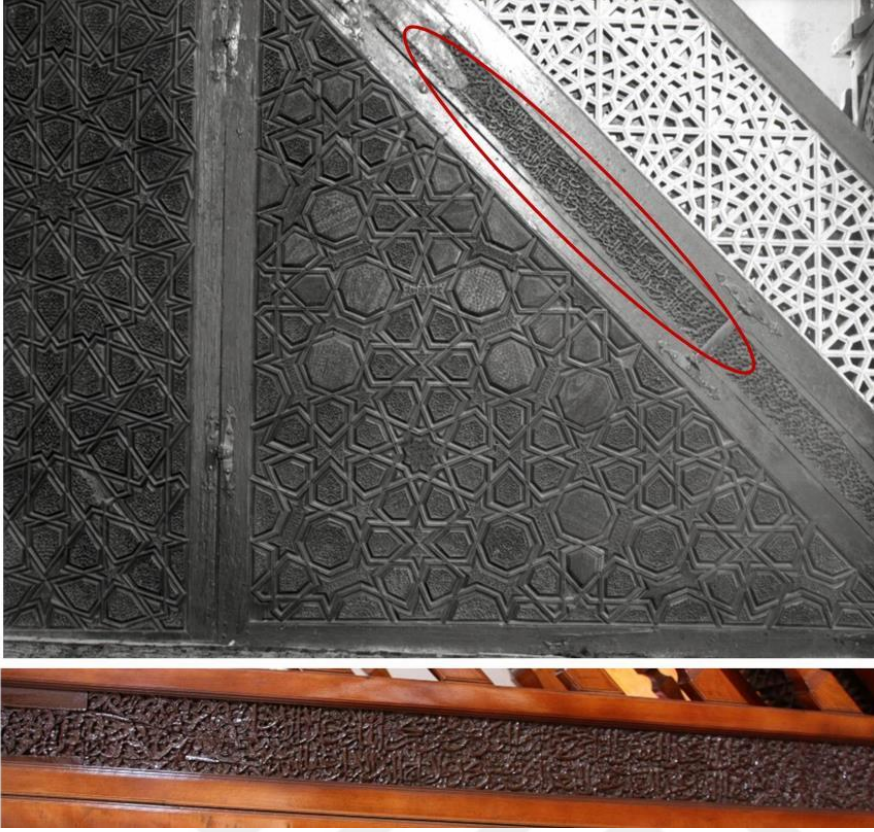
Medresenin cami bölümündeki minberi, üzerinde sanatkârının adını hala taşıması açısından önemli bir mimari elemandır. Abdülgani Efendi (1999) Şehidiye Medresesi camisindeki minberden şu şekilde bahseder: “Ceviz ağacından yapılmıştır. Zamanın geçmesiyle üzerindeki nakışların bazı yerleri kırılmış kısmen de çürümüştür. Minberi yapan ustanın Bahaddin Abdulvahhab Bin Ali Bağdadi'nin şakirdi (öğrencisi) Ali Bin Sencer olduğu; nakkaşının ise Kirmanlı Tacuddin'in şakirdi Muhammed olduğu minberin doğu tarafındaki iki satırlık kitabeden anlaşılmaktadır” (s. 59).

Abdülgani Efendi'nin tarif ettiği minber 20. yüzyılın başındaki minberdir (Şekil 2.62). Şimdiki haline gelene kadar Cumhuriyet döneminde birçok onarım görmüştür. Bugünkü minber; eski minberin parçaları kullanılarak yeniden yapılmıştır. Üzerinde tarih olmadığı için ne zaman imal edildiğini söylemek güçtür. Minberi yapan ustaya ait kitabe yerini korumuştur (Şekil 2.63). Ama özgün külâhı ve basamak korkulukları değişmiştir. Minberin günümüz görünümünü 2004 onarımından önce aldığı bilinmektedir. Özgün halinde dilimli sivri bir kubbeye sahip minber; önce sivri külâhlı bir hal almış, sonra bu külâh da yerini bugünkü görünümüne bırakmıştır. Minberin künde-kari üçgen yanlıkları ve yapım kitabeleri haricindeki tüm elemanları değişmiştir. Genel olarak minber, kitabesini korusa da mimari bütünlük olarak özgünlüğünü yitirmiştir (Şekil 2.64).

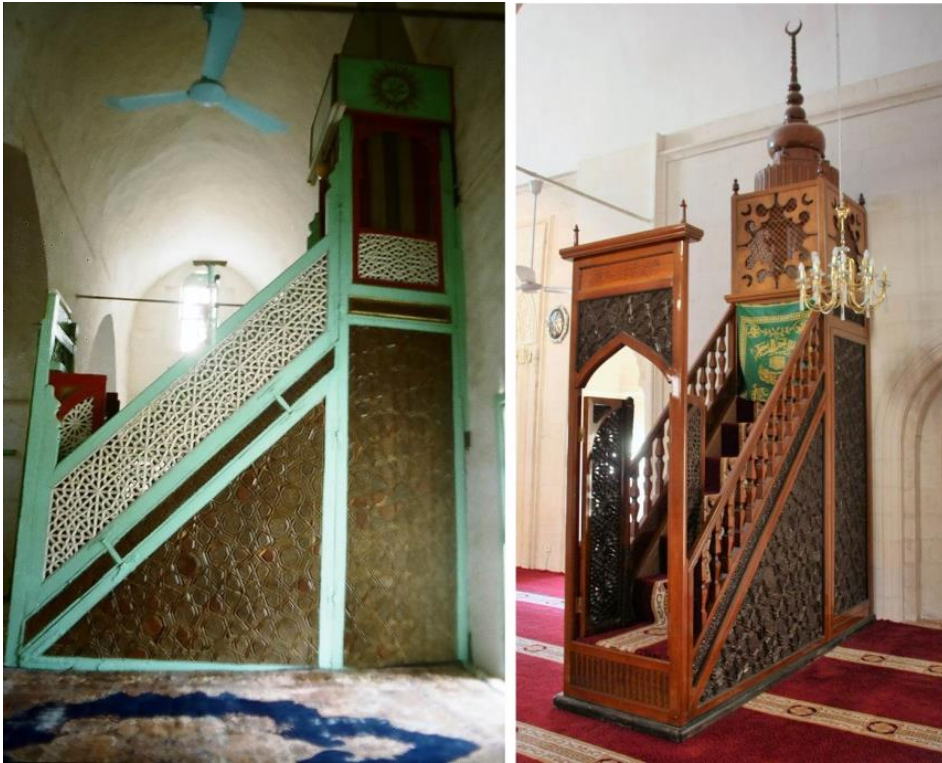

Şekil 2.62 : 20. yüzyıl başında Şehidiye Camisi'nin özgün minberi (ASÜA, Url-3).

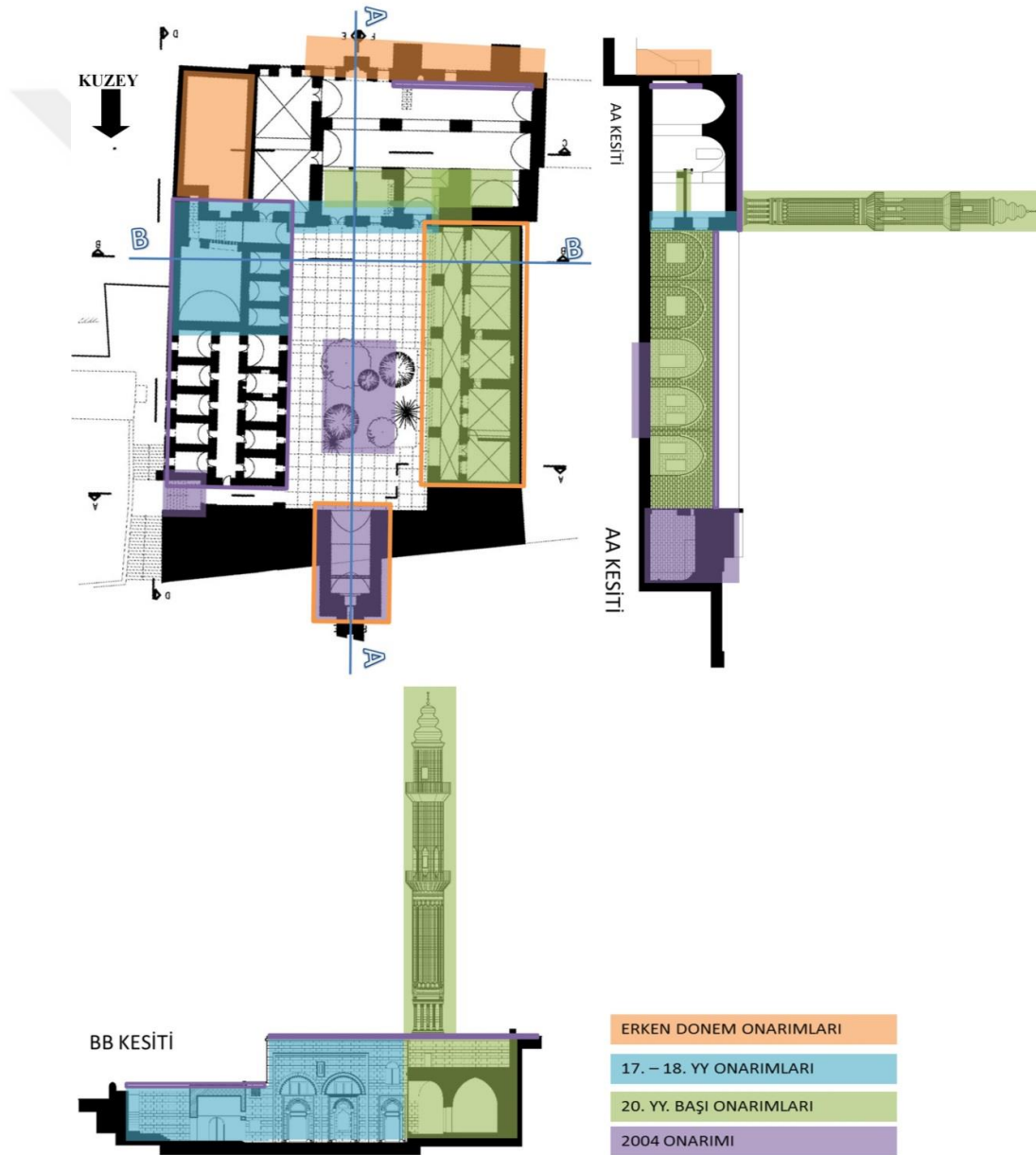
Şekil 2.63 : Şehidiye Medresesi Camisi eski ve günümüz minberi üzerindeki kitabenin görünümü (BVGM ve MÇA)

Şekil 2.64 : Şehidiye Medresesi Camisi minberinin 1997 ve günümüzdeki görünümleri (BVGMA ve MÇA).

Medrese üzerindeki dönem onarımları plan ve kesitlerine işlendiğinde Şekil 2.65'teki görünüm karşımıza çıkmaktadır. Medresenin cami bölümünün güneyindeki payandalar, eskiden hücre odalarının olduğu tahmin edilen bugün revakların bulunduğu batı kanadı ve eyvan; erken dönem (17. yy öncesi) müdahalesi sonucudur. Medresenin öğrenci hücreleri bölümü ve caminin kuzey cephesi; üzerlerindeki kitabelerden de anlaşılabildiğine göre 17. ve 18. yüzyıllarda müdahale görmüştür. Camiye minaresinin eklenmesi ve medrese batı kanadının revaklı görünüm kazanması 20. yüzyılın başında olmuştur. 2004 onarımında ise eyvan yenilenmiş, medreseye havuz eklenmiş ve portal bütünlenmiştir.

Şekil 2.65 : Plan ve kesit üzerinde Şehidiye Medresesi dönem müdahaleleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

2.3 Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi (1385)

Medreseye ait bilimsel sayılabilecek en erken veriler 20. yüzyılın başında Albert Gabriel'e (1940) aittir. Cumhuriyet döneminde ise özellikle Ara Altun'un (1978) yapmış olduğu çalışmalar çok önemlidir. Altun, 1967'de Mardin kentsel sit alanındaki medreseyi inceleyip plan krokilerini çıkarmıştır. Yaptığı incelemelerde Gabriel eskizlerini altlık olarak kullanmış 35-40 yıl arasındaki zaman diliminde bile oluşan mevcut farklılıkları dile getirmiştir. Medrese üzerindeki değişimler, Altun belgelemelerinden günümüze kadar yaklaşık 45 yıllık zaman diliminde hala devam etmektedir.

2.3.1 Tarihçe

Kitabelerine ve Kâtip Ferdi'nin bildirdiğine göre medrese; 1385 yılında Melik-üz Zâhir Necmeddin İsa Bin Muzaffer Dâvud Bin El Melik Sâlih (1376-1407) tarafından inşa ettirilmiştir (Şekil 2.66). Kâtip Ferdi; "Melik İsa, Mardin Kalesi yakınında; "Zinciriye" adıyla şöhret bulan medreseyle birlikte cami yaptırdı ki, o binayı dil ile tanımlamak, güzellik ve ihtişamını kalemle yazmak mümkün değildir", diye bahseder (Ali Emiri, 2007, s. 40).

Şekil 2.66 : Zinciriye Medresesi (MÇA).

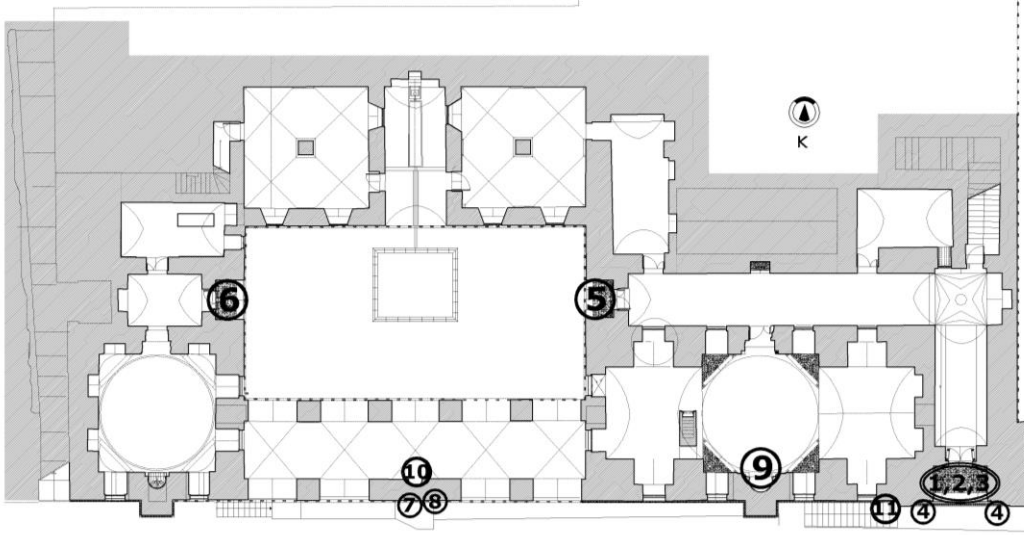
Abdulselam Efendi'ye göre Timur'un şehri istilasından sonra Ulu Cami minareleri arasında bulunan zincir, bu medresenin kubbeleri arasına asıldığından dolayı zamanla buraya "Zinciriye" denmiştir. Melik Necmeddin İsa, 1394 yılında Timur'a esir düşmüş ve tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır. 31 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra, bu medreseye defnedilmiştir (Abdulselam Efendi, 2007, ss.54-59).

Günümüzde medrese kubbelerinin ikisinde de birbirlerinin yüzüne baktıkları noktada birer adet demir halka bulunmaktadır. Bu halkalar karşılıklı olduklarından bir zinciri taşıyabilecek konumdadırlar. Bu durumda, iki kubbe arasında vaktiyle bir zincirin bulunduğu rivayeti kuvvetlenir (Şekil 2.67).

Şekil 2.67 : Zinciriye Medresesi kubbeleri üzerindeki demir halkalardan biri (MÇA).

Medrese üzerindeki kitabeler incelendiğinde; bunların giriş kapısı üstünde, avlu duvarlarında ve dış duvarlarının farklı yerlerinde bulunduğu görülmüştür (Şekil 2.68). Ele alınan kitabeler şu şekildedir:

Şekil 2.68 : Zinciriye Medresesi planı üzerinde kitabe yerleri.

1 no'lu Kitabe:

Portalde, nişin iç yüzünü dolaşan iri, yüksek kabartmalı, şerit kitabedir. Kuran'dan bir ayet ile başlar ve vakfeden hakkında bilgi verir (Şekil 2.69):

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Rabbim; bana, anne ve babama en'am buyurduğun ni'metlere şükretmekte ve senin razı olduğun salih amel yapmakta beni başarılı kıl ve beni rahmetinle salih kullarının arasına dâhil et (Neml Suresi 19. Ayet). Ezelden var olan Allah'ı; her türlü kusur, ayıp ve eksiklerden tenzih ederim. Sen O'nu doğru yolu gösteren bir hidayet rehberi ve dost olarak bulursun. Kerîm olan Rabbin tarafına arzu ve istekle yönelerek, O'nun cömertliğine inan ve güven. Çok büyük sevap vereceğini de, ümit et. Çokça olan rızasını isteyerek, O işiten ve bilene tevekkül et. Hâlbuki fakir olan O'nun bu kulu, Allah'ın rahmetine muhtaçtır. Bu zayıf, hakir (itibarsız) ve muhtaç olandan, doymun ve zengin olana... Bu yoksul olandan (Melik), gani olana... İsa bin Davud bin Sâlih Gâzi el-Artukî şunu vakfetti ve ebediyen vakıf hâline getirdi. Tüm övgüler Allah'adır. Hicri 787 senesinin, 2 Muharrem ayında (M. 13 Şubat 1385) (Çaça, 2013, ss. 176-177).

Şekil 2.69 : Zinciriye Medresesi portalini dolaşan 1 no'lu şerit kitabe.

2 No'lu Kitabe:

Portaldeki şerit kitabenin altında, kapı lentosunun üstünde bulunur. Kitabenin ortasında bezemelerle oluşturulan altıgen süslemelerin her birinin içinde Esmâ'ül Hüsna (Allah'ın güzel isimleri) yazılıdır. Kitabenin iki kenarında küçük harfli dikey birer satır bulunur. Doğudaki satırda “İsimlerin en güzeli Allah’a aittir. Allah, Er-Rahmân, Er-Rahîm, El Melik, El Kuddûs, Es Selâm, El Mü'min, El Müheymin” yazılıdır. Batıdaki dik satırda ise “El Bedih, El Bâkî, El Varis, El Reşid, Es Sabır, Rabiülevvel ayının sekizinde 787'de (M.1385) yazılmıştır” yazılıdır (Şekil 2.70).

Şekil 2.70 : Zinciriye Medresesi 2 no'lu kitabe.

3 No'lu Kitabe:

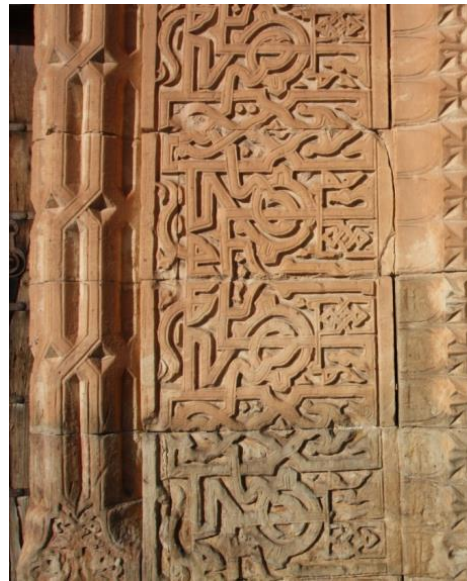
Medrese portalinde lentonun üstünde bulunan damla şeklindeki bezemeli madalyon kitabedir (Şekil 2.71). Ortasında; “Benim tevekkülüm yüce olan Allah’adır” yazılıdır. Etrafında ise Tevbe Suresi’nin 18. Ayeti yazılıdır; “Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imar eder” (Çaça, 2013, s. 179).

Şekil 2.71 : Zinciriye Medresesi 3 no'lu kitabe.

4 No'lu Kitabe:

Anıtsal portali çerçeve içine alan kufi yazı şerididir. Aynı cümle çerçeve boyunca tekrar edilmiştir (Şekil 2.72). “Tevekkeltü ala Allahi” (Allah’a tevekkül ettim) yazılıdır (Ünal, 1982, s. 94).

Şekil 2.72 : Zinciriye Medresesi 4 no'lu kitabe.

5 No'lu Kitabe:

Avluda batıya bakan giriş kapısı mukarnasının altındaki bir satır dolaşan şerit kitabedir (Şekil 2.73). Bir kısmı bozuktur. Kuran'dan Zumer Suresi'nin 74. ve 75. Ayetlerinden bölümler içerir: "Rablerine karşı takva sahibi olanlar bölük bölük cennete sevk edilir. Cennetliklerin aralarında hak ile hüküm verilir ve onlar âlemlerin Rabbine hamt olsun derler."

Şekil 2.73 : Zinciriye Medresesi 5 no'lu kitabe.

6 No'lu Kitabe:

Avluda doğuya bakan giriş kapısının mukarnas altındaki bir satır dolaşan şerit kitabedir (Şekil 2.74). Günümüzde kitabenin çoğu kısmı bozuktur. Gabriel'in (1940) okumasına göre Kuran'dan Tevbe Suresi'nin 21. ayetini ve H. 787 (M. 1385) tarihini içerir: "Rableri onlara, kendisinden bir rahmet, hoşnutluk ve içlerinde onlar için tükenmez nimetler bulunan cennetleri müjdeler. Salat ve selamın en üstünü hicretin sahibinin üzerine olsun. Hicri 787 senesinde yazıldı."

Şekil 2.74 : Zinciriye Medresesi 6 no'lu kitabe.

7 No'lu Kitabe:

Çeşmede, nişin iç yüzünde, bir satır çoğu aşınmış şerit kitabedir (Şekil 2.75). Tam anlaşılamayan yazılar içerir: “İnşa edilmesini Mevlana emretti... adaletli Melik Müzaffer... den daha faziletli...” (Yıldız, 2008, s. 67).

Şekil 2.75 : Zinciriye Medresesi 7 no'lu kitabe.

8 No'lu Kitabe:

Çeşmenin üstünde, çatı kornişinin altında bulunan üç satırlık çok aşınmış bir kitabedir (Şekil 2.76). Okunamamıştır, ortada “...el melik...” gibi bir kısım seçilir (Altun, 1971a, s. 95).

Şekil 2.76 : Zinciriye Medresesi 8 no'lu kitabe.

9 No'lu Kitabe:

Medresenin büyük mescidinde, mihrap nişi kemeri üzerinde yer alır (Şekil 2.77). Günümüzde silinmiş durumdadır, okunamamaktadır. Kuran'dan ayetler içermektedir. Çaç (2013, s. 185); Nur Suresi'nin 35. ayetinden bir bölümün yazılı olduğunu söylemektedir: “Allah semaların nurudur... Nur üzerine nurdur...”

Şekil 2.77 : Zinciriye Medresesi 9 no'lu kitabe.

10 No'lu Kitabe:

Medresenin avlusunda güney revağının içinde yazlık mihrabın üstünde yer alır (Şekil 2.78). Onarım kitabesidir. Kitabeye göre medrese, 1797 tarihinde Ahizade Muhammed tarafından onarılmıştır:

Nazar ettim bu tak-ı dil-küşaya (kemer -mihrap nişi-) / Hamd ve şükür ettim Hûdaya
- Harab idi mesken imdi tamire / Ahizade Muhammed zi-himaye (korunmaya muhtaç) - Azm ve cehd iyleye olup bünyede tarih 1212 (Miladi 1797) / Cezzak Allah u hayran bilâ-nihaye (Allah seni sonsuz bir ecirle mükâfatlandırısın).

Şekil 2.78 : Zinciriye Medresesi 10 no'lu kitabe.

11 No'lu Kitabe:

Medresedeki Cumhuriyet dönemine ait tek onarım kitabesidir. Taçkapı harpuştasının batı kenarı altında bulunmaktadır. Medrese; Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 1949-1950 yıllarında onarmıştır. Bu onarıma referans veren kitabede; “O.S. (onarım sonu) 11 Ekim 1949” yazmaktadır (Şekil 2.79).

Şekil 2.79 : Zinciriye Medresesi 11 no'lu onarım kitabesi.

2.3.2 Vakfiye

Medrese; Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi'nde Mardin'deki vakıflar listesinde “Sultan İsa Camii Şerifi” vakıf adı ile 000580 kayıt, 159/0 defter, 0154 sayfa, 1267 sıra numarası ile yer almaktadır (BVGMKTDA).

Medresenin 16. yüzyıldaki evkafı arasında şehirde 19 dükkân, Diyarbakır'da iki değirmen, Mardin'de bir bağ ve Tuffahiyye'de rub'u (çeyrek) hububat hissesi zikredilmektedir. Evkaf geliri 1526'da 14.150, 1540'ta 12.780, 1564'te 12.641 akçedir (Göyünç, 1991, s. 116).

Vakıf adı, 19. yüzyıl dönemi kayıtlarda “Mardin kazasında Zinciriye nam-ı diğer Sultan İsa Cami-i Şerifi ve Medresesi...” şeklinde geçmektedir. Medrese ve caminin yan yana ve aynı vakıf gelirleri ile masrafları karşılandığı görülmektedir. Bu

yüzyılda 5 Aralık 1808 (16 Şevval 1223) tarihli bir belgede “Mardin’de Sultan İsa binası Zinciriyye cami-i şerifi ve medrese-i cemile evkafından... alınarak 5 akçe ile muid ve 3 akçe ile nazırlık vazifesi Seyid Ahmed Hakî’nin oğulları Seyid Abdullah ve Seyid Abdülğani tarafından müştereken yürütülürken Seyid Abdullah ölünce bu kez onun hissesi oğulları Seyid Mesud ve Seyid Yusuf’a vakfın mütevellisi Seyid Mehmed’in arzıyla verilmiştir” diye bir kayıt düşülmüştür (Eken, 2006, ss. 233-250).

Başbakanlık Devlet Arşivleri’nde yapılan araştırmada ise biri Cumhuriyet olmak üzere, vakıf ile ilgili bir kaç adet Osmanlı dönemi kaydına ulaşılmıştır. Bir kayıt, Sultan İsa Camii Vakfı’na müteveli ataması ile ilgilidir.¹⁶ Başka bir kayıt ise bir görevden alma ile ilgilidir.¹⁷ Cumhuriyet arşivindeki belge ise medresenin Mardin Valiliği’ne tahsisini konu edinmektedir.¹⁸

Mardin Şer’iye Sicilleri’ndeki kayıtlara göre; Hicri 1006 senesinin Şaban ayındaki - Miladi Mart/Nisan 1598- bir belgede; Molla Abdurrahman görevde iken İsa Efendi adında biri kazaskerlik belgesi olmadan müderrisliği oğlu için zapt etmiştir. Fakat yaptığı işlemin geçersiz olduğu belirtilmiş, Molla Abdurrahman görevine devam etmiştir (Günay, 2002, s. 368).

Hicri Rebiyülevvel 1173 -M. Şubat 1760- yılındaki bir diğer belgeye göre medreseye şeyh atanmıştır. Günlüğü altı akçe vazife ile Şeyh Ömer vefat ettiğinden Şeyhülislam İsmail Asım’ın işaretiyle yerine ulemadan Mevlana Seyyid Abdullah ve Ali ortaklaşa bu göreve günlüğü 6 akçe ile şeyh olarak tayin edilmişlerdir. Bir başka kayıta H. Cemaziyülevvel 1175 -M. Mayıs/Haziran 1762- yılında günlüğü 6 akçe vazife ile şeyh olan Abdullah vefat ettiğinden, yerine Seyyid Murad Halife şeyh tayin edilmiştir (Taş ve diğerleri, 2006).

---

¹⁶ “Mardin’de Sultan İsa Camii Vakfı tevliyetinin tevcihi.” konulu belge, BDA, Tarih 16/Ş /1123 (Hicri) / 29 Eylül 1711 (Miladi), Dosya No: 70, Gömlek No: 3463, Fon Kodu: C..EV..

¹⁷ “Mardin’de Zinciriye Cami-i Şerifi’ndeki vazifesinin uhdesine tevdiine dair Mardin Müftüsü el Hac Abdullah imzalı arz üzerine Şeyhülislam es Seyyid Murtaza imzasıyla derkenar. a.g.tt.” konulu belge, BDA, Tarih 27/S /1168 (Hicri) / 13 Aralık 1754 (Miladi), Dosya No: 96, Gömlek No: 6724, Fon Kodu: AE.SMHD.I..

¹⁸ “Mardin’de Vakıf Öğrenci Yurdu olarak kullanılan Zinciriye Medresesinin Mardin Valiliği’ne 10 yıllık kullanım hakkının tahsisi.” konulu belge, BDA, Tarih 3/10/1969, Dosya No: 68-1011428, Yer No: 240.67..9, Fon Kodu: 30..18.1.2

2.3.3 Mimari çözümleme

On dördüncü yüzyılın son çeyreğinde yapılan medrese iki katlı ve iki avlu etrafında düzenlenmiştir. Aslanapa'ya (2007) göre Anadolu'daki medrese mimarisinin artık büyük ölçeklere varan gelişmiş halidir (ss. 81-82).

Anıtsal bir portali olan yapı, iki adet dilimli kubbeye sahiptir. Abdülgani Efendi (1999, ss. 88-89) medresenin, Hanefi ve Şafii olmak üzere iki mescidinin ve yaz namazgâhının bulunduğu bahseder. Doğudaki mescit daha büyük olduğundan cemaati çok olan Hanefilere, batıdaki ise Şafilere aittir. Bazı kaynaklar batıdaki kubbeli Şafi Mescidini türbe olarak göstermiştir (Artuk, 1971a, ss. 192-194). Fakat sandukalı türbe odası bugün, medresenin kuzeybatı köşesindeki odadır. Medresenin banisi Melik İsa bu medresede yatmaktadır.

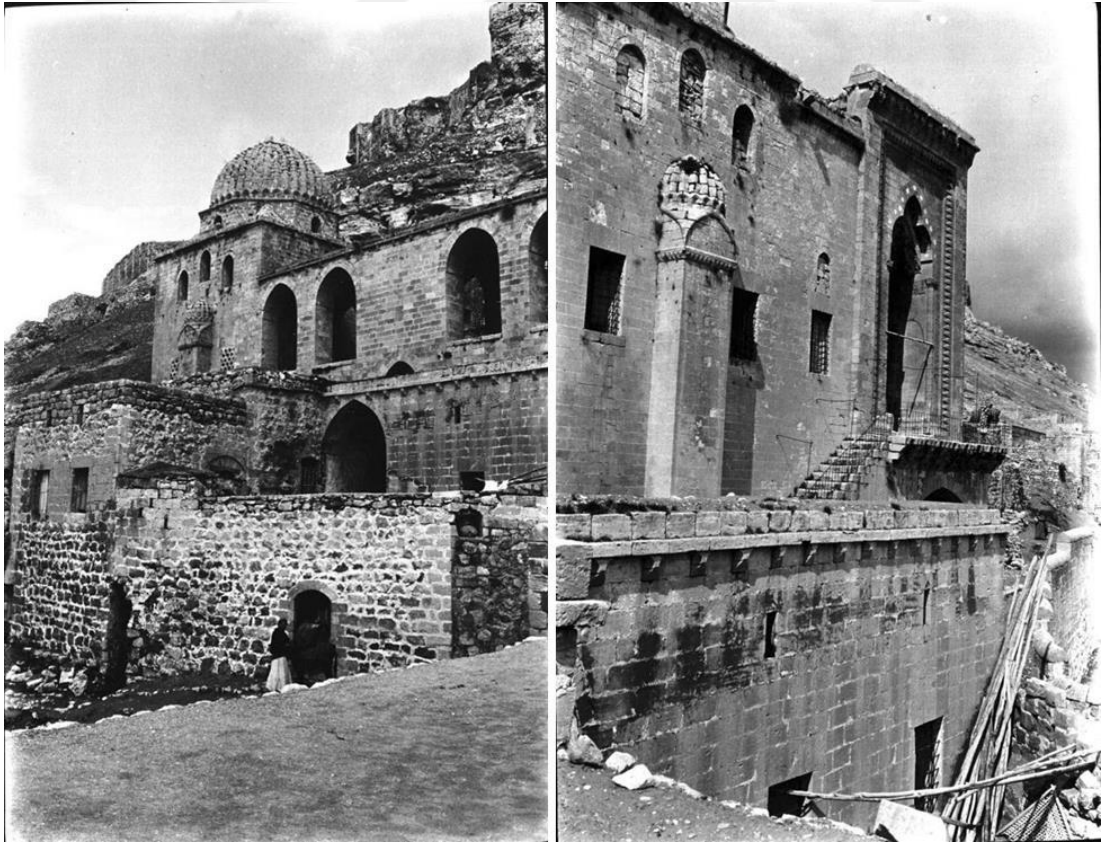
Portalden girince karşıda üst kata çıkan bir merdiven bulunmaktadır. Portal koridorunun batısında avlu, avlu merkezinde eyvan ve çeşitli odalar bulunmaktadır. Üst katta ise küçük bir avlu ve etrafında sıralanmış daha küçük odalar görünmektedir.

Medreseye ait en erken tarihli görsel; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Sarayı Fotoğraf Arşivi'nden 1899 tarihli bir fotoğraftır (Şekil 2.80). Daha sonra Getrude Bell'in 1911'de (Şekil 2.81) ve Gabriel'in 1932'de çektiği görsellere ulaşılmaktadır. Maalesef iki araştırmacı da iç mekân fotoğrafı çekmemiştir. Ama Gabriel'in yapıyı özümlediği yapmış olduğu çizimlerden anlaşılabilmektedir. 1967'de Altun (1971) detaylı incelemeler yapmıştır. Medrese o dönem Vakıflar Öğrenci Yurdu olarak kullanılmaktadır. 1981'e kadar yurt olarak, 1995'e kadar da "Mardin Arkeoloji Müzesi" olarak hizmet vermiştir. Bu tarihte Müzenin bugünkü yerine taşınmasından sonra medresenin mescit kısmı açık tutulup ibadethane olarak işlevini devam ettirmiştir. Medrese; 2010 yılında Mardin Artuklu Üniversitesi'ne tahsis edilmiş, kısa bir süre için "Yaşayan Diller Enstitüsü" olarak hizmet vermiştir. Fakat kullanım ve konfor koşulları bu işlevi kaldıramadığı için enstitü, 2 yıl sonra medreseden taşınmıştır.

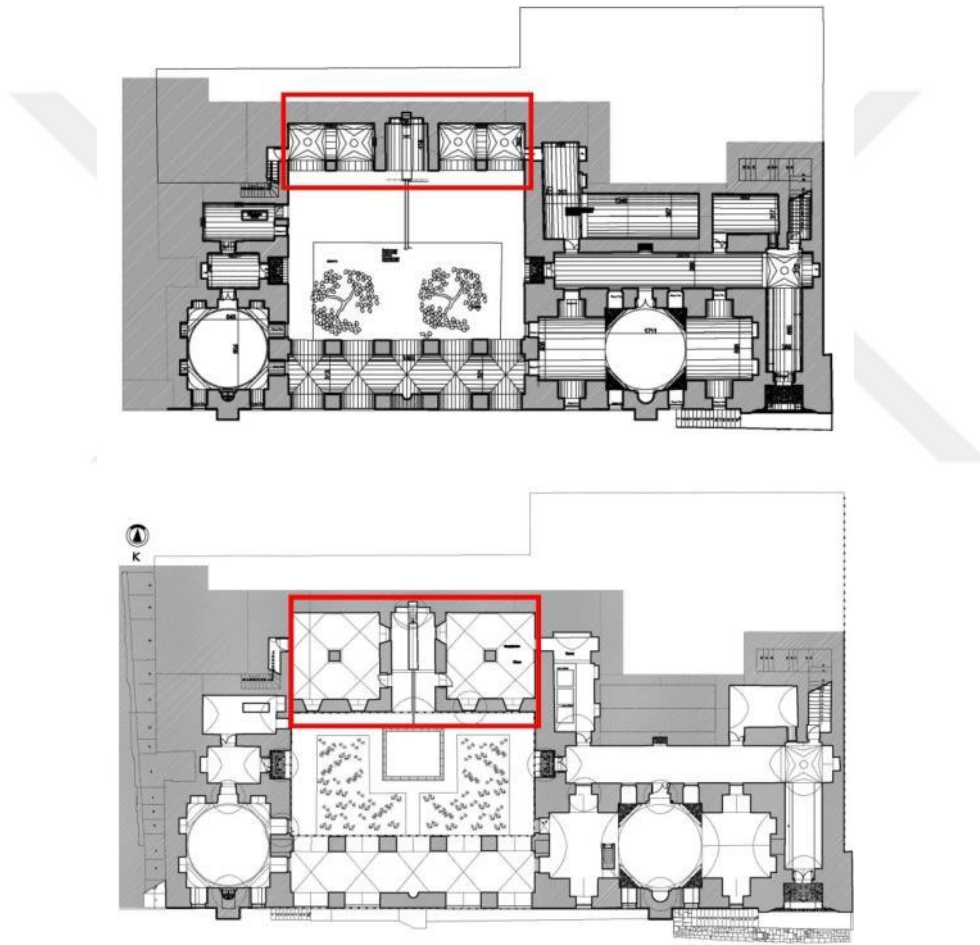
Şekil 2.80 : 1899 yılında Zinciriye Medresesi (İÜNEKYSFA).

Şekil 2.81 : 1911'de Zinciriye Medresesi (GBA).

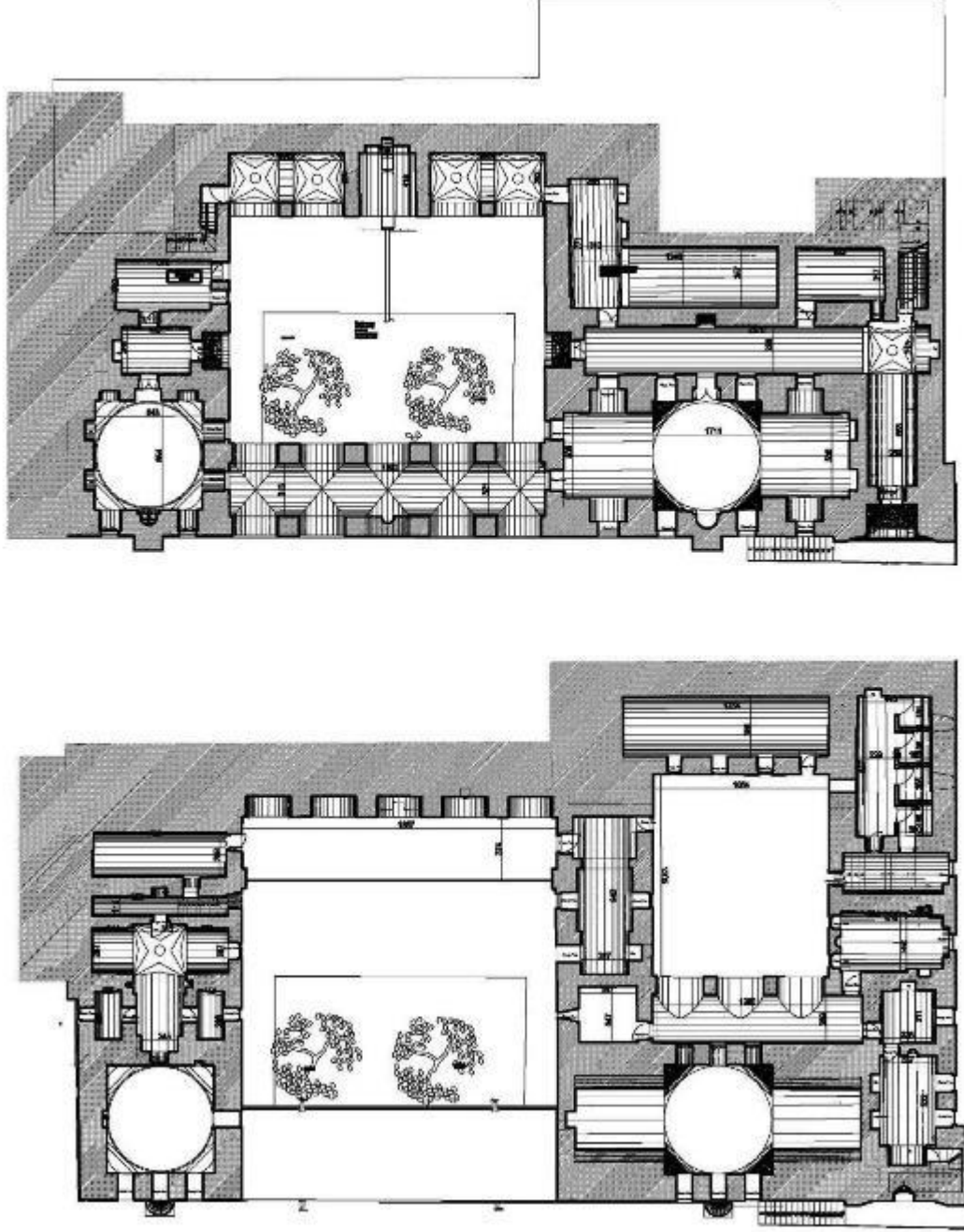
Son hazırlanan ve koruma kurulundan 2008 yılında onaylanan projeye göre bugün medresede erken dönem ve geç dönem olmak üzere iki restitüsyon öne çıkmaktadır (Binan, 2009). Erken dönem olarak medresenin yapıldığı Artuklu dönemi; geç dönem olarak ise Osmanlı dönemi tabir edilmektedir. Altun ve Gabriel medresenin ilk yapıldığında iç avluya bakan eyvan cephesinin doğu ve batısında revaklar olması gerektiğini söylemektedirler. Bu revaklar sonradan kapatılıp avluya doğru birer hücre genişletilerek odaya dönüştürülmüşlerdir. Eyvanın iki yanından kalan odaların ortasında birer ayak bulunması bundandır (DVBMA, Zinciriye Medresesi Sanat Tarihi Raporu) (Şekil 2.82).

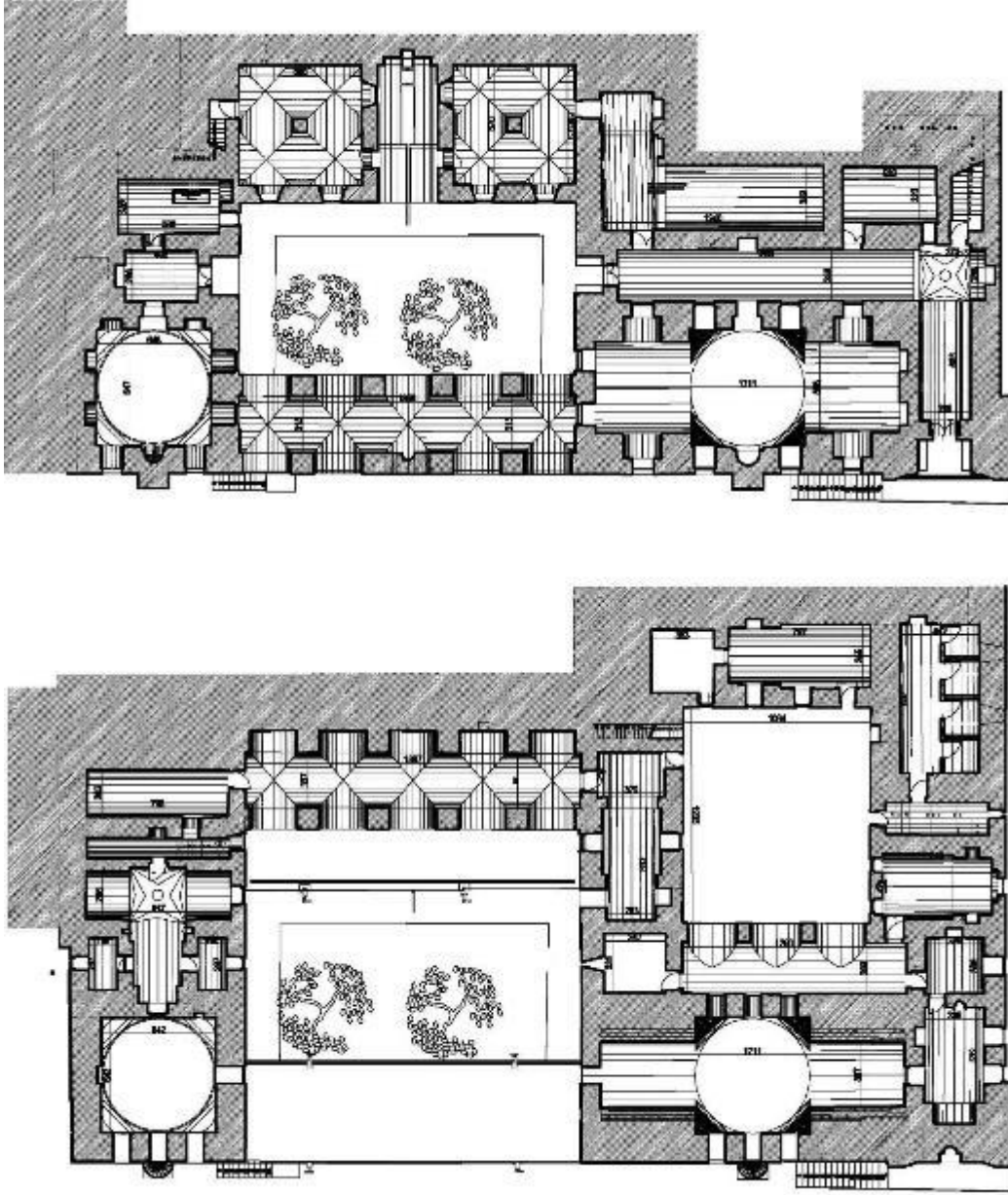
Şekil 2.82 : Üstte Zinciriye Medresesi'nin zemin kat planının erken dönem restitüsyonu, altta zemin kat günümüz rölovesi (DVBMA).

Erken dönem -Artuklu- restitüsyonunda eyvanın hemen üstündeki terasın üstü açık, sırtında ise kemerli nişlerle sahip bir istinat duvarı vardır (Şekil 2.83). Bu duvar 1930'larda Gabriel (1940, ss. 28-29) tarafından da belgelenmiştir. Fakat bu bölümün 1967'de Altun (1971) tarafından revakla kapalı olduğu gözlenmiştir (Şekil 2.84). Bu

kısım Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1963-66 onarımları sırasında yeniden yapılmıştır. İbrahim Artuk (1971b, s. 68); bu onarımın Mimar Sarkis Elyas Lole'nin oğlu Corç Ertaş Kalfa tarafından yapıldığını belirtmektedir.

Şekil 2.83 : Üstte Zinciriye Medresesi'nin zemin kat, altta birinci kat Artuklu dönemi restitüsyonu (DVBMA).

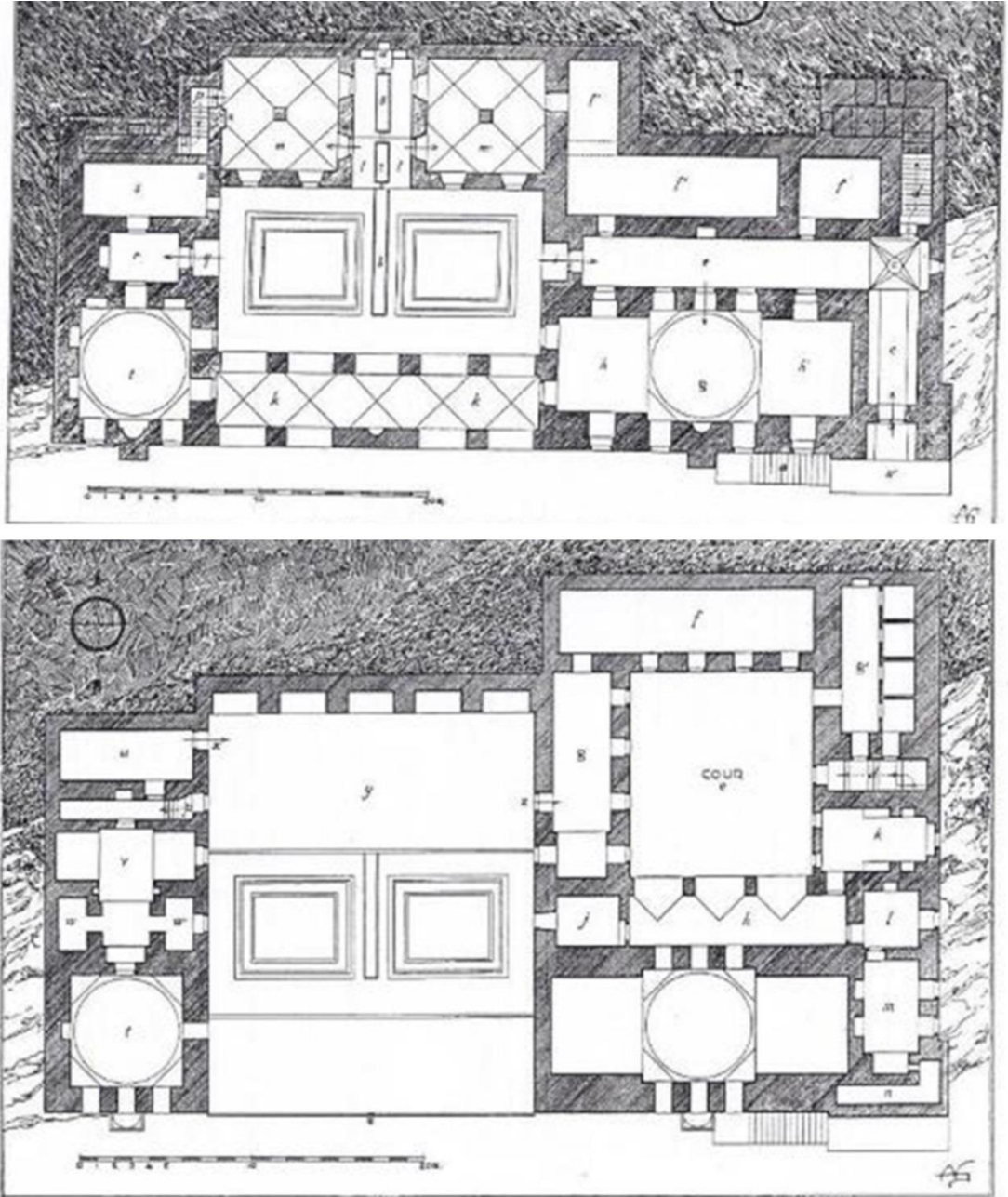

Şekil 2.84 : Üstte Zinciriye Medresesi'nin zemin kat, altta birinci kat Osmanlı dönemi restitüsyonu (DVBMA).

Bu onarımda eyvanın üstündeki teras; revak ile kapatılarak medrese yurda dönüştürülmüştür. Revaklar da doğramalar ile kapatılarak doğu ile batı bölümü arasında bir geçiş hacmi oluşturulmuştur. Altun (1971, s. 172), medresenin yurt olduğu dönemde bu bölümün yemekhane olarak kullanıldığını belirtir. Gene, bu dönemde üst kattaki avludan dama çıkan bir merdiven yapılmıştır. Gabriel'in belgelerinde üst kat avlusundan dama bağlantılı bir merdiven görünmemektedir. Fakat medresenin batı cephesinde sokaktan dama kadar uzanan bir kademelenme

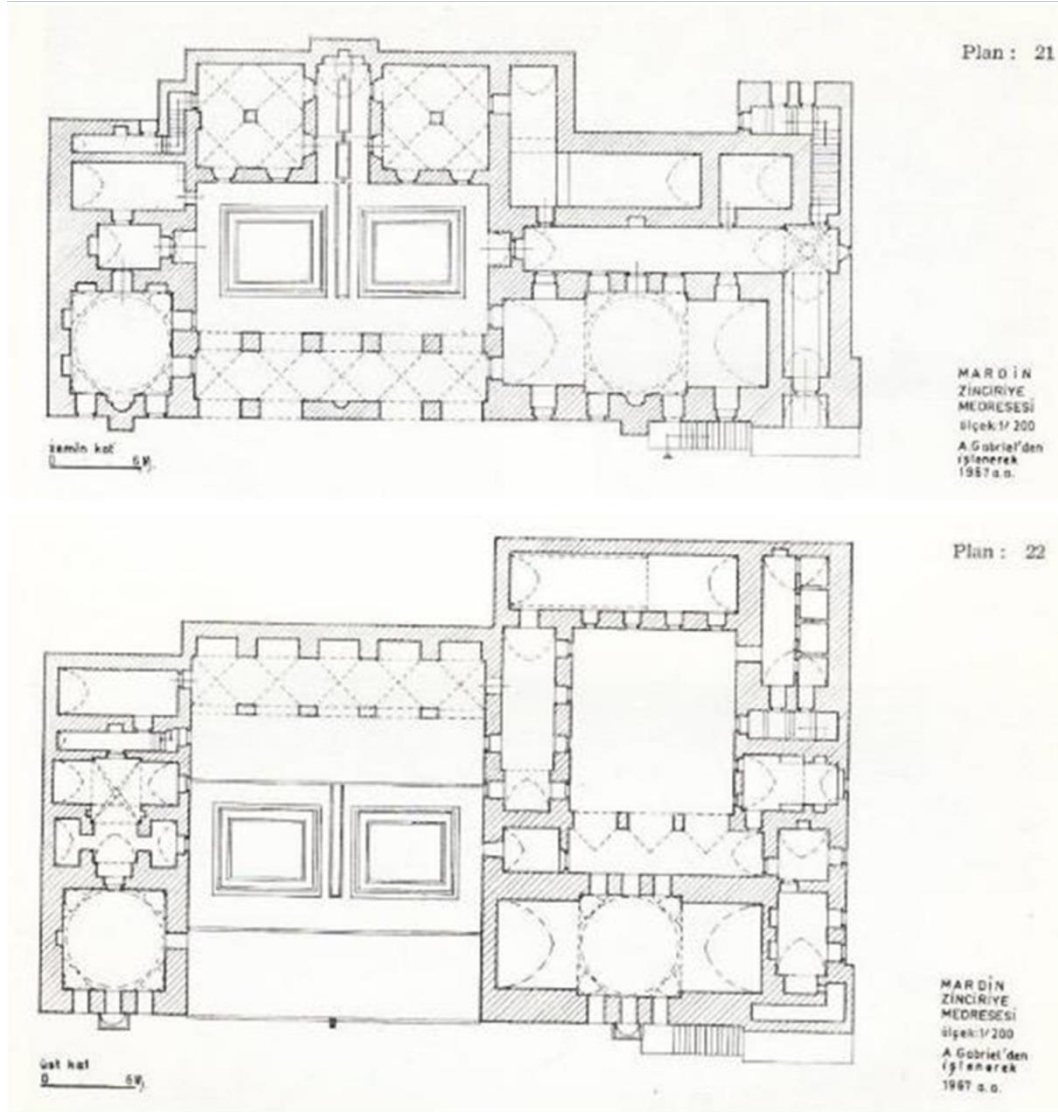
görülmektedir. Geçmişte, sokaktan dama uzanan cepheye yapışık dik bir merdiven ile dama çıkılmış olması muhtemeldir.

Gabriel, 1932’de Mardin’e gelip belgelediği ve 1940’ta yayınladığı eserinde; Zinciriye Medresesi’nin zemin kat doğu mescidinin arkasındaki odayı L planlı çizilmiştir (Şekil 2.85). Gabriel’in ele aldığı öteki eser çiziminde olduğu gibi burada da rölöve değil, restitüsyon yaptığı söylenebilir. Altun (1971a, s. 172) ise 1967 de bu odanın bir duvar ile bölünerek bir bölümünün tamamen kapatıldığından bahseder (Şekil 2.86). Bugün hala kapalıdır.

Şekil 2.85 : Zinciriye Medresesi rölövesi (Gabriel, 1940, ss. 30-31).

Şekil 2.86 : Zinciriye Medresesi rölövesi (Altun, 1978, s. 173).

20. yy başlarında fotoğraflarda cephelerde pencerelerin taşlar ile kapatılmış olduğu görülmektedir. Altun'un incelediği dönemde ise revzen pencereler görülmektedir. Vakıfların 1963-66 dönemi onarımları ile bu pencereler medreseye eklenmiştir.

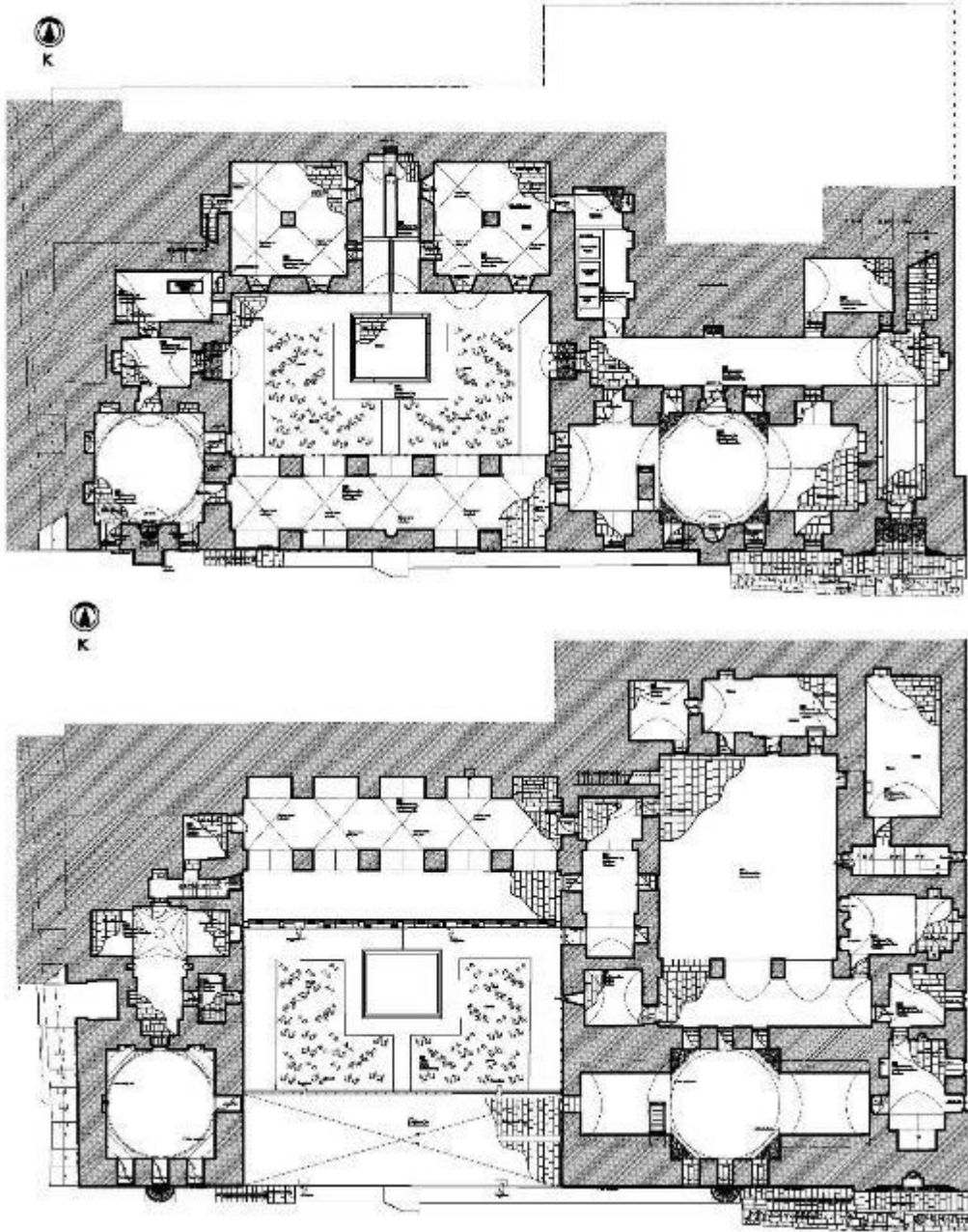
Tüm araştırmacılar avluda herhangi bir havuz izine rastlamamıştır. Gabriel ve Altun avluda kare şeklinde yan yana içi toprak dolu ağaçlık iki alan çizmişlerdir. Gabriel'in fotoğraflarında da avludaki ağaçlar görünür. Gabriel iki kare şeklindeki ağaçlık alanın ortasına dikdörtgen şeklinde derinliği az olan yalak biçimli bir havuz çizmiştir. Fakat bu hiçbir fotoğrafta görülmemektedir. Yerel söylencede de burada havuz olduğuna dair bir duyum alınmamıştır. Bugünkü havuz, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 2006 yılında yapmış olduğu basit onarım kapsamındaki uygulamanın sonucudur. Havuz için kazı yapıldığı sırada avluda havuza referans

olacak herhangi bir ize de rastlanmamıştır. Geçmişte avluda ortada havuz olmayıp iç avlu, toprak zeminli ağaçlı bir görünümündedir (Şekil 2.87 ve 2.88).

Şekil 2.87 : Üstte solda 20. yy başı (Oppenheim,1930), üstte sağda 2004 yılı (MÇA) ve altta günümüz Zinciriye Medresesi avlusu (MÇA).

Şekil 2.88 : Zincirli Medresesi'nin günümüz, zemin kat ve üst kat rölövesi (DVBMA).

2.3.4 Onarım dönemleri

Medresenin önceki yıllarda da müdahale görmüş olabileceği kabul edilse de medrese, kitabe ile kayıtlı bilinen ilk onarımını 1797 yılında görmüştür.

Cumhuriyet döneminde ise ilk olarak Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 1949-1950 yıllarında onarılmıştır (Çal, 1990, s. 654).

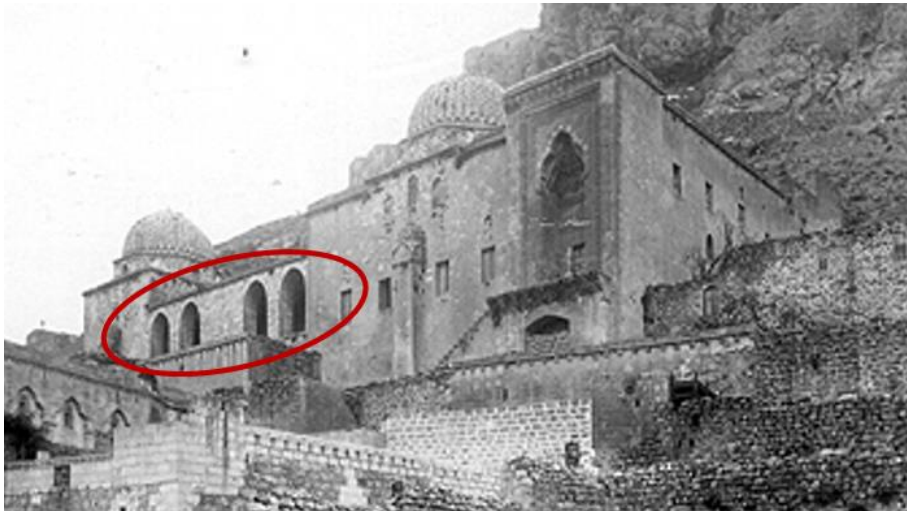
İstanbul 4 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nda bulunan İstanbul Asarı Atika Müzeleri Eski Eserleri Koruma Encümeni Arşivi'nde yapılan araştırmada

Zinciriye Medresesi'ne ait "vakıf eski eser fişi" ve "abide ve eski eser onarım fişi" bulunup incelenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi tarafından hazırlanmış 1963 ve 1966 tarihli iki adet onarım fişinde, yapılmış ve yapılacak işler anlatılmıştır. İki fişin altında da Y. Mimar Nedim Onat'ın imzası vardır (İ4NKVKK, İAAMEEKEA, Dosya No:1641, Tarih:1964).

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü; medresenin arkeoloji müzesi olarak kullanılmaya başlanılacağı 1981 yılında binanın müze olarak teşhir ve tanzimi için 502.515 lira harcama yapmıştır (Çal, 1990, s. 755). Medrese, son onarımı ise 2006 yılında görmüştür.

2.3.4.1 Geç Osmanlı dönemi onarımı (1797)

Medresenin güneyindeki revağın içinde bulunan yazlık mihrabın üstündeki kitabeye (10 no'lu kitabe -Şekil 2.78-) göre Medrese, 1797 yılında bir onarım görmüştür. Fakat onarımın içeriğine dair herhangi bir açıklama yoktur. Yazlık mihrabın bulunduğu revaklar bu tarihte onarılmıştır. 1889 tarihli fotoğrafta da revak bölümünün taşları cephede hala açık renkte görünmektedir (Şekil 2.89). Kitabedeki "...harap idi mesken imdi tamire..." tabiri tüm meskeni kapsıyor da olabilir. Medresenin bu tarihte esaslı bir onarım gördüğünü kabul edersek eyvanın yanındaki revakların kapatılıp odaya dönüştürülmesi de bu dönemde olmuş olabilir. Onarımın "Ahizade Muhammed" tarafından yapıldığı da kitabeden okunmaktadır. Onaran usta; bir "ahi" olduğuna göre bu yıllarda Mardin'de bulunan esnaf ya da zanaatkâr loncasının bir üyesi olması muhtemeldir.

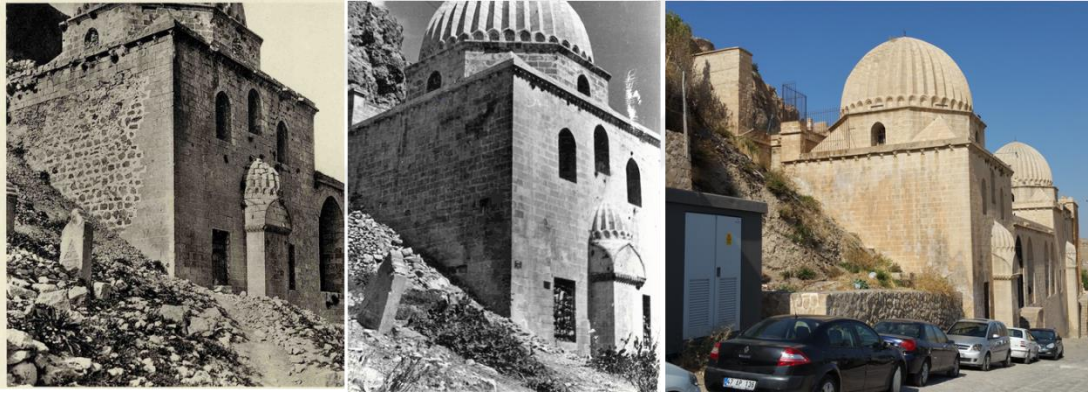
Şekil 2.89 : 1889'da Zinciriye Medresesi -1797 onarımı sonrası güney revak taşları cephede hala daha açık renkte görünmekte- (Oppenheim, 1930).

2.3.4.2 1949 Onarımı

Medrese, Cumhuriyet döneminde ilk olarak Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 1949-1950 yıllarında 9.768 lira harcanarak onarılmıştır (Çal, 1990, s.654). Onarıma referans veren 11 no'lu kitabe (Şekil 2.79) portal harpuştasının batı kenarının altında bulunduğu için portalin üstü olan bu bölümün onarıldığı kesindir.

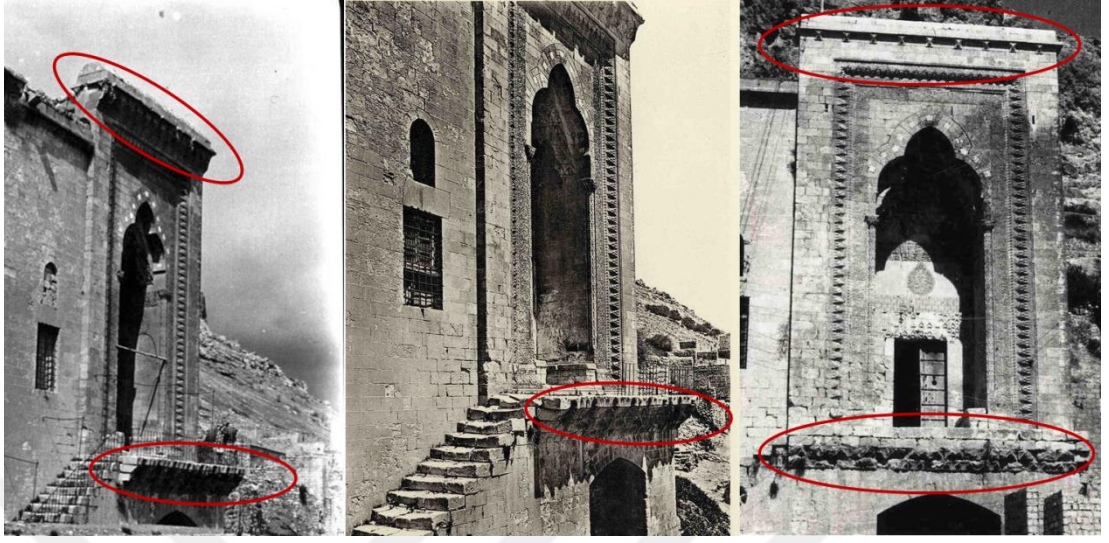
Onarımın içeriği hakkında yazılı veri bulunmamasına rağmen Gabriel'in 1932'de çektiği ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 1963 yılında onarım öncesi çekilen fotoğraflarının yardımı ile medrese üzerinde bu dönem onarımında ne gibi değişikliklerin yapıldığı belirlenmiştir. En önemli değişiklik medresenin batı cephesinde ve portalinde olmuştur. Kenarları düzgün kesme, ortası kaba yonu taştan almalı düzene sahip batı cephesi tamamen düzgün kesme taştan yeniden örülmüştür (Şekil 2.90).

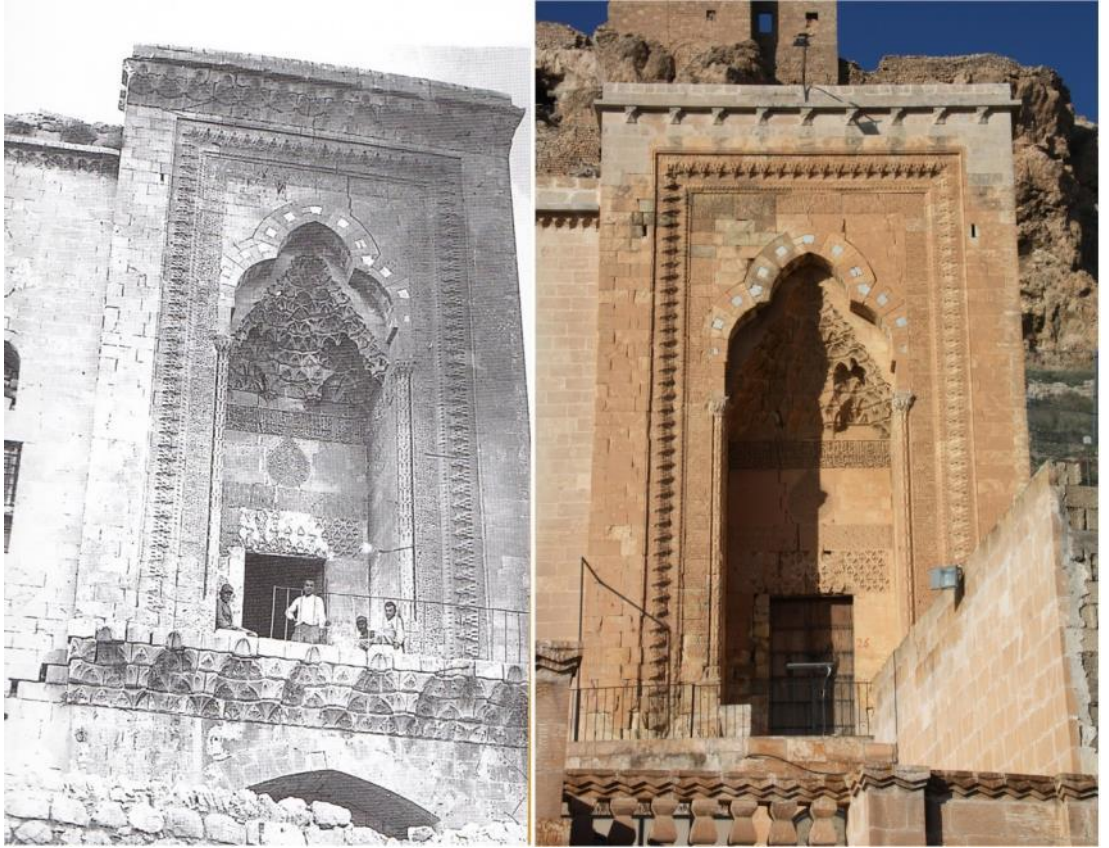
Şekil 2.90 : 1932 (Gabriel), 1963 (VGMA) ve günümüz Zinciriye Medresesi batı cephesi (MÇA).

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından yapılan bu erken Cumhuriyet dönemi onarımda; taç kapı sahanlığının sokağa bakan kenarında bulunan bindirmeli profile sahip duvardan çıkma yapan taşlar ve taç kapının harpuştasını taşıyan gene bindirmeli profil taşılar sebebi bilinmeyen bir neden ile sökülüştür. Bir daha da yerlerine konulmamıştır. Bell'in ve Gabriel'in fotoğraflarından bu sahanlığın ve portal harpuştasının özgün hali görülmekte olup günümüzde de portal harpuştasının değiştiği; taş dokusunun farklılığından anlaşılmaktadır. Bugün portal harpuştası, geleneksel Mardin konut mimarisinde olduğu gibi düz kesme taştan silmeli bir görünümündedir. Vaktiyle portalin sahip olduğu özgün harpuşta ve sahanlığın özgün

kenar taşlarının birbiri içinde uyumlu olduğu ve portalin anıtsallığını şimdiki haline göre daha güçlendirir biçimde çıkma yaptıkları görülmektedir (Şekil 2.91 ve 2.92).

Şekil 2.91 : Zinciriye Medresesi taç kapısının 1911(GBA), 1930 (Gabriel) ve 1963 (VGMA) görünümü.

Şekil 2.92 : 20. yy başında (Bekin, 2010) ve günümüzde Zinciriye Medresesi portalinin görünümü (MÇA).

2.3.4.3 1963 tarihli fişe göre yapılan işler

1963 tarihli onarım fişinde bu yıl medrese için 210.000 lira tahsis edilmiştir. Fişte geçen yıllarda yapılan işler şu şekilde açıklanmıştır:

Yıkılan yerler ve toprak altında kalan hafriyatlar yapılmış, iç avlu etrafındaki toprakla dolu olan odaları boşaltılmış; Hanefi ve Şafii camilerinin moloz taş duvar ile kapatılmış pencereleri açılarak şebekeler takılmıştır. Alt kat odaların taş döşemelerinden bir kısmı ve büyük avlu etrafındaki silmeler ile (koçbaşı) konsol taşların çürükleri değiştirilmiş ve bir kısım odaların sıvaları yapılmıştır. Hava muhalefeti yüzünden onarım 1964 yılına sirayet etmiş olup rölöveleri ve restitüsyonu tamamlanmaktadır (Şekil 2.93) (İ4NKVKK, İAAMEEKEA, Dosya No:1641, Tarih:1964).

1964'te yapılacak işler:

Hazırlanan rölöve ve restitüsyon projesine göre onarılmış olan tahsisatın nispetinde yıkılmış olan ve izleri bulunan üst katın revakları yapılacak ve damların taş kaplamaları ile silmeleri ikmal edilecektir. Dilimli taş kubbedeki çatlak ve çürümüş taşlar değiştirilecek, her iki caminin tezyinatlı mihrap taşlarından çürük ve erimiş olanları tamir edilecektir (İ4NKVKK, İAAMEEKEA, Dosya No:1641, Tarih:1964).

Şekil 2.93 : 1963 yılı onarım öncesi Zinciriye Medresesi'nin kaleden görünümü; güney revak tonozundaki delik ve üst kattaki mekânın çökmüş tonozu açıkça görünmektedir (BVGMA).

2.3.4.4 1966 tarihli fişe göre yapılan işler

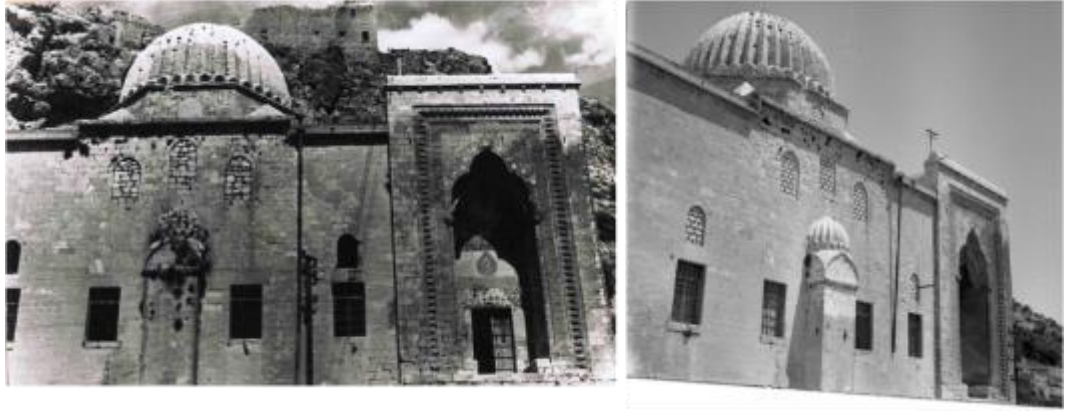
1966 tarihli fiş, üç adet eserin onarım işini içermektedir. Zinciriye Medresesi, Kasımiye Medresesi ve Kızıltepe Ulu Cami için ayrılan tahsisat 198.000 liradır. Fişin Zinciriye Medresesi ile ilgili bölümünde geçen yıllarda yapılan işler şu şekilde açıklanmıştır: “Zinciriye Medresesi'nin 1963 yılında umumi temizliği ve rölövesi

hazırlanmış, medrese odalarının sıvası, kapı ve pencereleri tamamlanmıştır. 1964 yılında da medresenin yıkılmış olan üst kat revaklı eyvanları tamamlanarak elektrik ve su tesisatı ikmal edildikten sonra vakıf talebe yurdu olarak hizmete açılmıştır” (İ4NKVKK, İAAMEEKEA, Dosya No:1641, Tarih:1964).

İbrahim Artuk (1971b, s. 68); bu onarımın Mimar Sarkis Elyas Lole'nin oğlu Corç Ertaş Kalfa tarafından yapıldığını belirtmektedir. O yıl yani 1966'da yapılacak işler olarak da medresenin Hanefî ve Şafîi mescitlerinin erimiş mihrap taşlarının değiştirileceği yazmaktadır. Ayrıca bu onarımlarda, medrese cephesinin batısına sokaktan revağa geçişi sağlayan yeni bir merdiven eklenmiştir (Şekil 2.94-2.97).

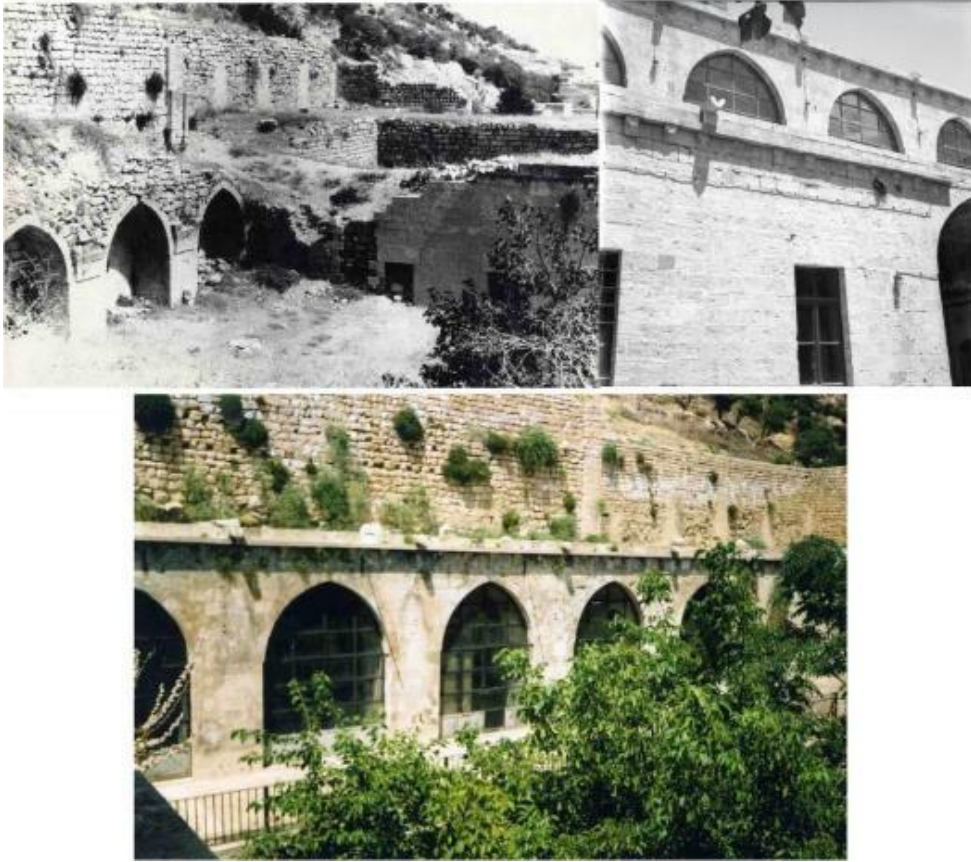
Şekil 2.94 : Zinciriye Medresesi'nin 1963-66 onarımları önceki ve sonraki durumu (BVGMA)

Şekil 2.95 : Zinciriye Medresesi'nin 1963-66 onarımları önceki ve sonraki durumu (BVGMA).

Şekil 2.96 : Zinciriye Medresesi'nin 1963-66 onarımları önceki ve sonraki durumu (BVGMA).

Şekil 2.97 : Zinciriye Medresesi'nin 1963-66 onarımları üst kat revaklarının önceki-sonraki durumu ve 1990 yılındaki görünümü (BVGMA).

2.3.4.5 2006 onarımı

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu; 2005 yılının Mayıs ayında, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün talebi ile Mardin Zinciriye Medresesi'ne basit onarım izni vermiştir (DKTVKKA, 04.05.2005 tarih ve 267 no'lu karar). 2006 yılı sonuna doğru biten basit onarım işleri sırasında kapsam dışına çıkarak esaslı onarıma girecek işler yapılmıştır. Özgün döşemesi toprak olan medresenin damı, bazalt taşı ile kaplanmıştır. Medresenin tüm cephelerine raspa yapılmış, patinası

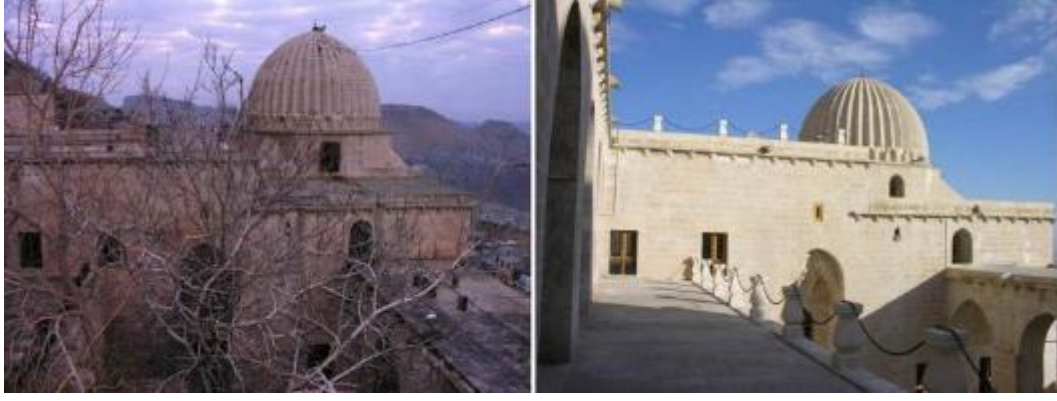
kaybedilmiştir. Yeşil alan olan avlusunda kazı yapıp daha önce hiç var olmayan bir havuz eklenmiştir (Şekil 2.98 - 2.105). Gelen şikâyetler üzerine, DVBM tarafından medresenin koruma projeleri hazırlanmıştır. Prof. Dr. Demet Binan'ın danışmalığında Mimar Barış Gören tarafından hazırlanan proje; 2008 yılında ilgili kurul tarafından onaylanmış fakat DVBM tarafından uygulamaya geçirilmemiştir (Binan, 2009). Avluya eklenen havuz gibi özellikle 2006 onarımı sonucu yapılan hatalı uygulamaların kaldırılmasını içeren bu projenin acil olarak uygulanması gerekmektedir.

Şekil 2.98 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası güney cephesi (BVGMA ve MÇA).

Şekil 2.99 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası üst kattaki doğu avlusu (BVGMA ve MÇA).

Şekil 2.100 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası doğudaki Hanefi Mescidi (BVGMA ve MÇA).

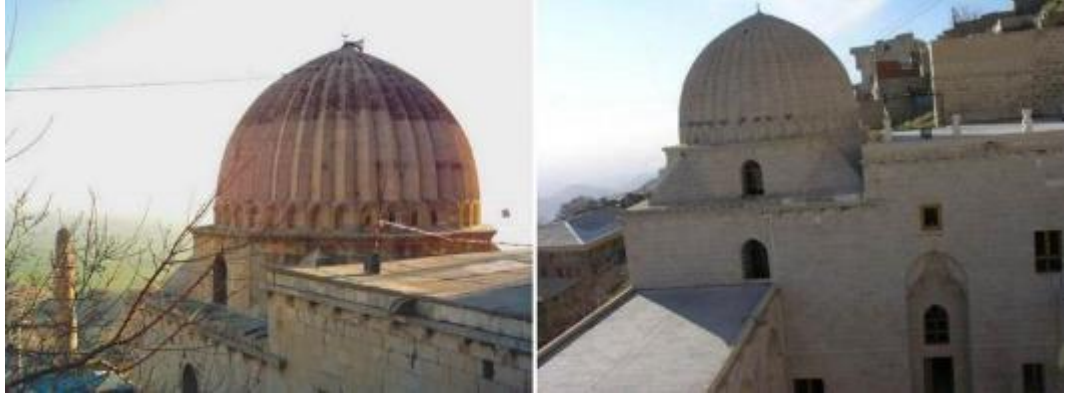

Şekil 2.101 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası avlu ve eyvan cephesi (MÇA).

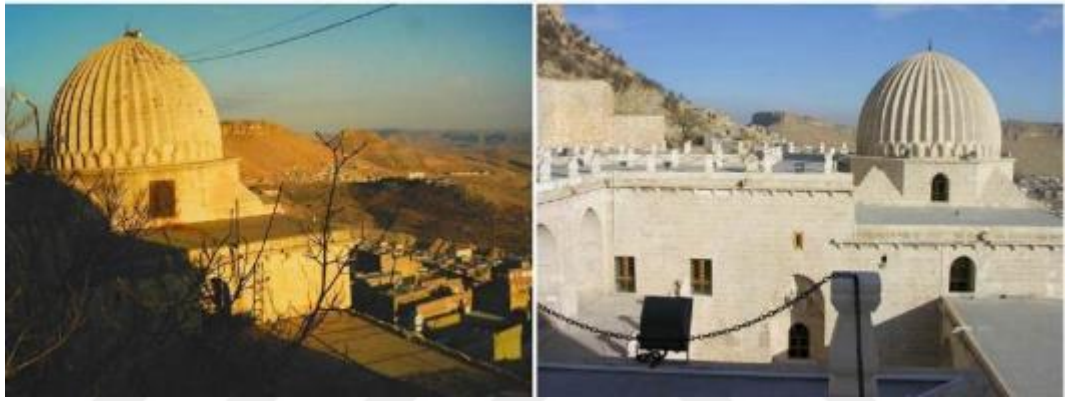

Şekil 2.102 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası avlu revakları (MÇA).

Şekil 2.103 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası batıdaki Şafii mescidi (MÇA).

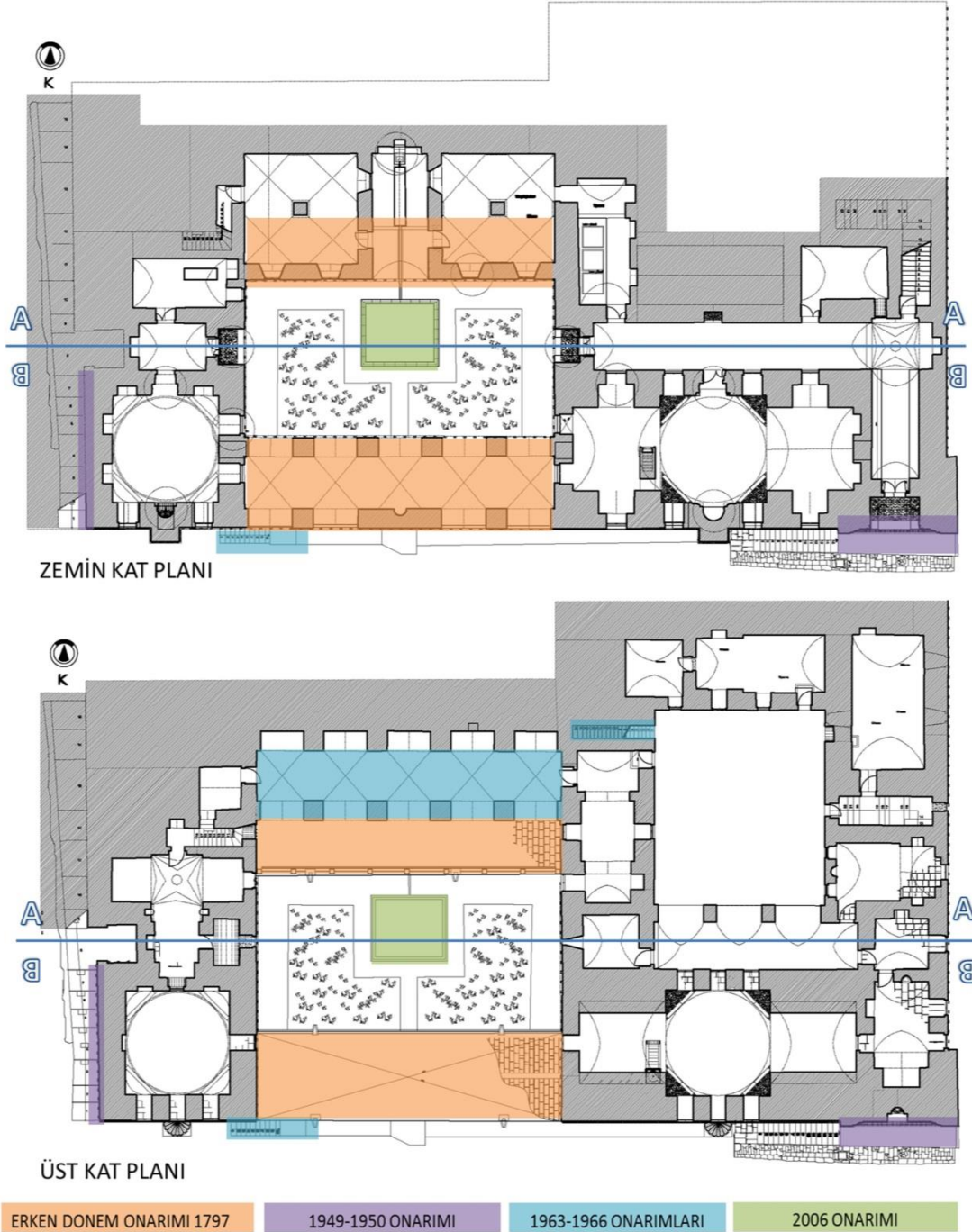
Şekil 2.104 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası doğudaki Hanefi Mescidi (MÇA).

Şekil 2.105 : Zinciriye Medresesi'nin 2006 onarımı öncesi ve sonrası iç avlu (MÇA).

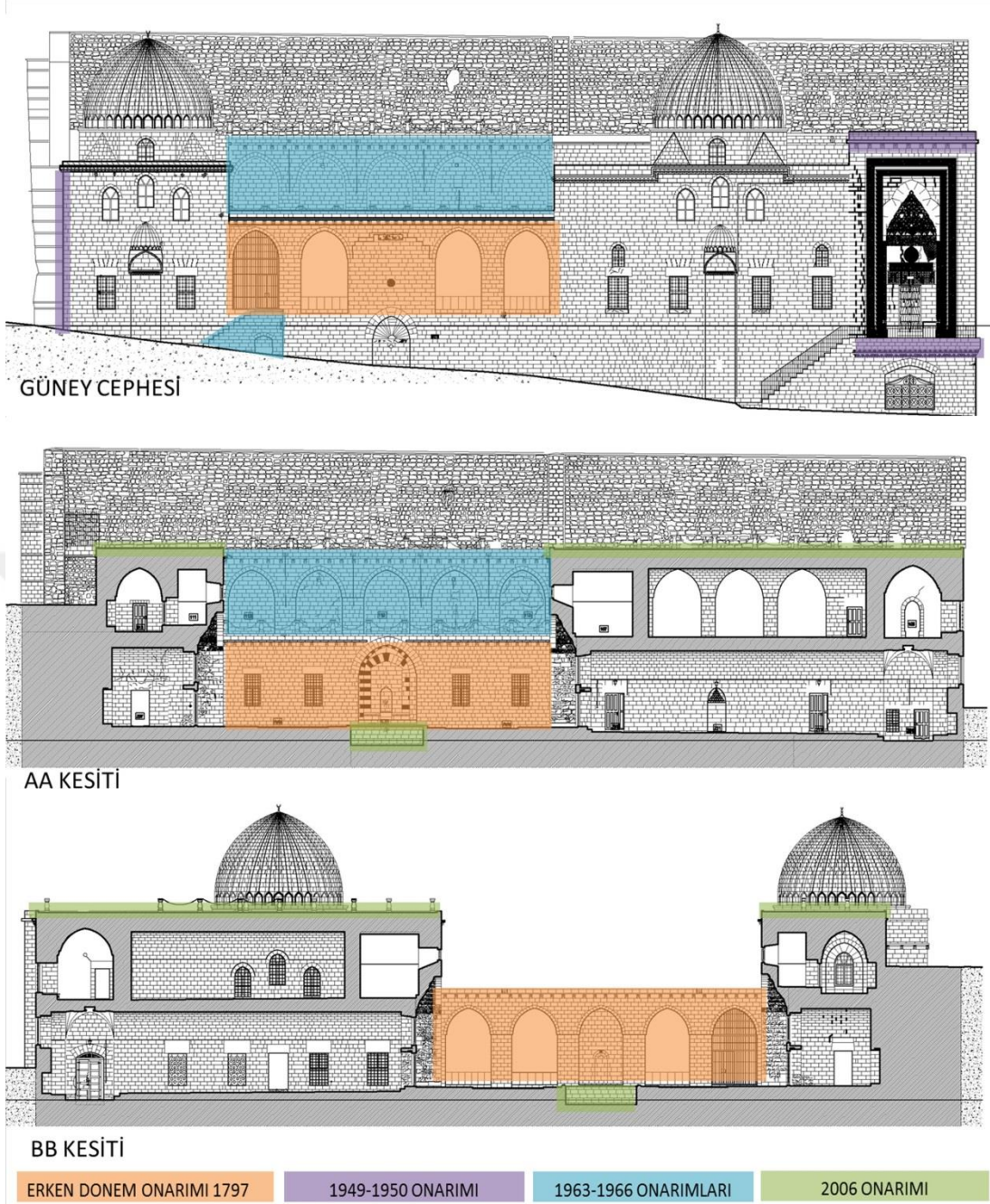
Medrese üzerindeki tüm dönem onarımları plan ve kesitlere işlendiğinde Şekil 2.106-2.107'deki görünüm karşımıza çıkmaktadır. Buna göre medresenin bugünkü güney revağı görünümü ve eyvanın yanındaki revakların kapatılarak odaya dönüştürülmesi, 1797 onarımı dönemindedir. Portalin özgün harpuştası ve portal sahanlığının sokağa bakan bindirmeli profilli taşları 1949-1950 onarımında değiştirilerek günümüz görünümünü almıştır. 1963-1967 Vakıflar onarımı ile üst katta güneye bakan

revaklar yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde sokaktan medresenin batısına girişi sağlayan ve üst kat avlusundan dama çıkışı sağlayan birer merdiven eklenmiştir. Avluya havuzun eklenmesi ve damın bazalt taşı ile kaplanması 2006 yılı onarımı sonucudur.

Şekil 2.106 : Zinciriye Medresesi'nin zemin ve üst kattaki dönem ekleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

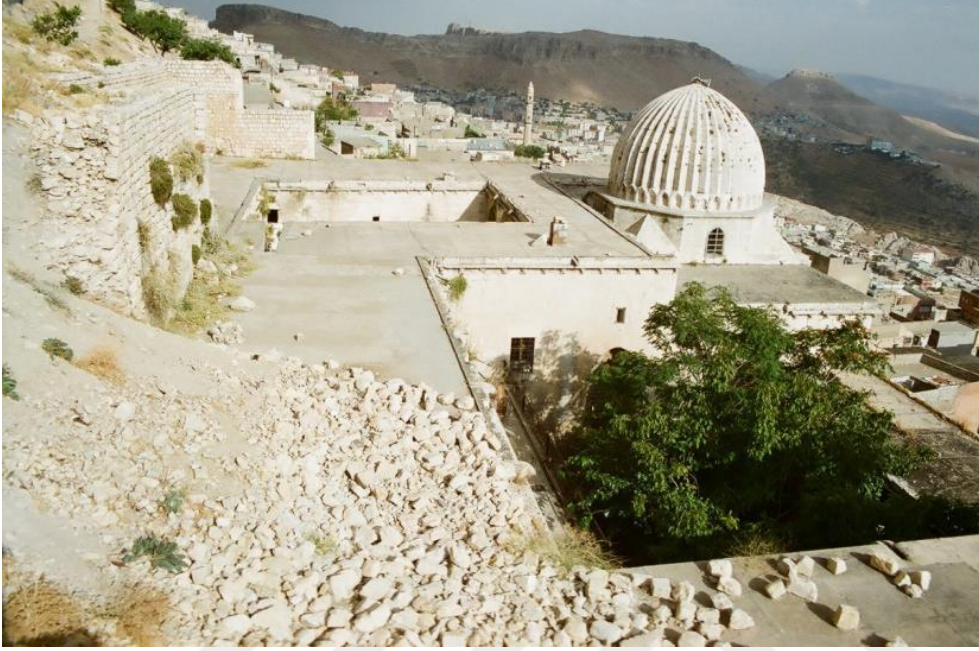

Şekil 2.107 : Zinciriye Medresesi'nin görünüş ve kesitler üzerinde dönem ekleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

2.3.4.6 Medresenin geçirmiş olduğu afetler

Medrese, kale yamacında şehir dokusunun başladığı en üst kotta konumlanmaktadır. Bu sebeple kar yağışlı kış mevsimleri sonrası, karın erimesiyle beraber toprak kayması ve kaya düşmesi gibi afetlere farklı zamanlarda maruz kalmıştır (Şekil 2.108- 2.111). 1963-1966 onarımı ile yeniden inşa edilen güneye bakan üst kattaki revakların geçmişte yıkılması, gene böyle bir afet yüzünden olabilir. Yakın zamanda bilinen afetler; 1990 ve 2007 yılında yaşanan toprak ve kaya düşmesi hadiseleridir.

İki olayda da medresenin kuzeyindeki taş istinat duvarı yıkılmış ve avlusuna irili ufaklı taşlar düşmüş, damı toprak ile dolmuştur. 2007 yılında medrese ile beraber, medresenin komşu parselindeki eve de bir kaya parçası düşmüş, evin iki tonozlu odası yıkılmıştır. Evde o sırada kimsenin bulunmaması, can kaybını önlemiştir.

Şekil 2.108 : 1990 yılında toprak kayması sonucu Zinciriye Medresesi'nin kuzey istinat duvarının durumu (BVGMA).

Şekil 2.109 : 2007 yılının Nisan ayında kaya düşmesi sonucu yıkılan Zinciriye Medresesi duvarı (MÇA).

Şekil 2.110 : 2007’de Zincirliye Medresesi’nin komşu parselindeki eve düşen kaya sonrası evin medrese damından görünümü (MÇA).

Şekil 2.111 : 2007 yılının Nisan ayında Zincirliye Medresesi’nin komşu parselindeki eve düşen kaya sonrası evin kaleden görünümü (MÇA).

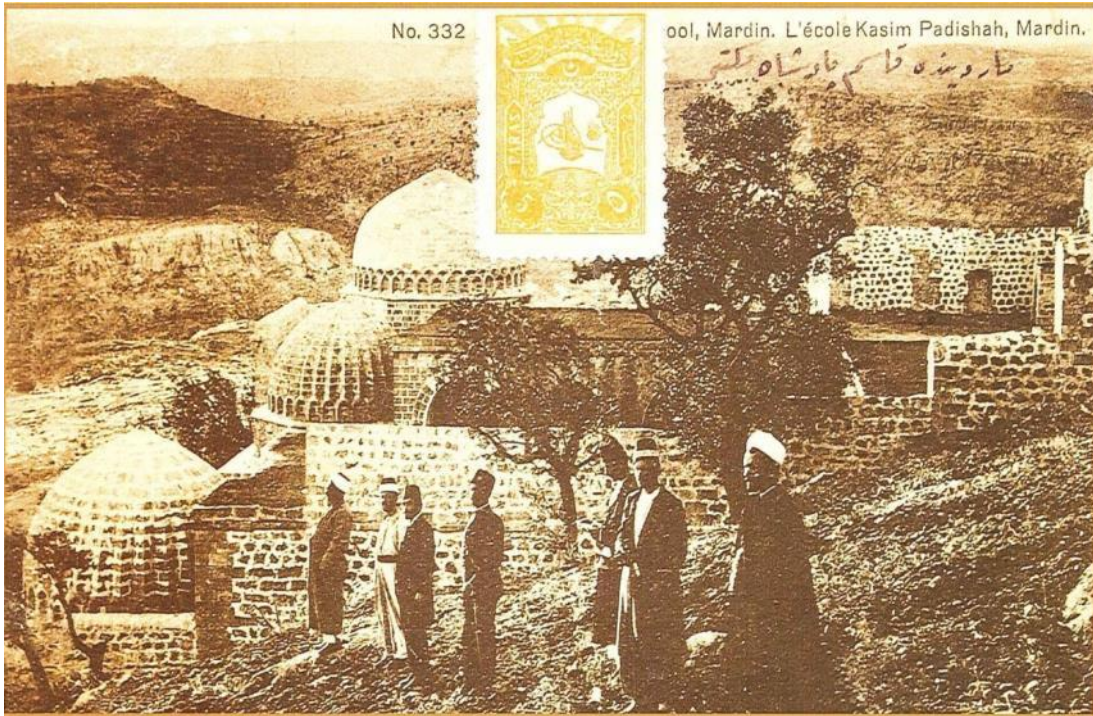

2.4 Kasımiye Medresesi

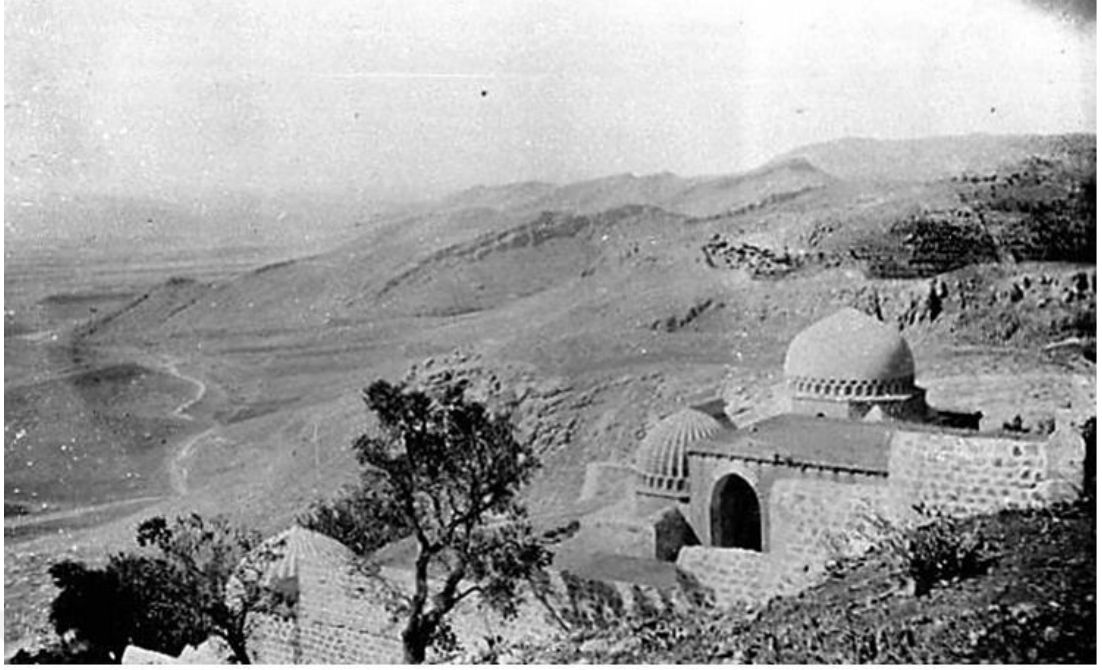
Medreseye ait en erken dönem görseller, 20. yüzyılın hemen başında tarihlenen fotoğraflardır. En eski fotoğraf; kartpostal niteliğinde olup, Sultan 2. Abdülhamit dönemine ait bir pulu üzerinde taşımaktadır. Kartpostalda "Mardin Kasım Padişah Mektebi" diye Osmanlıca ve Fransızca yazmaktadır. Medrese, fotoğrafta hocaları ile beraber resmedilmiştir (Şekil 2.112).

Gertude Bell de medresenin birkaç fotoğrafını çekmiştir (Şekil 2.113). Bilimsel sayılabilecek en erken veriler 20. yüzyılın başında Albert Gabriel'e (1940) aittir. Gabriel; 1932'de Mardin'i ziyaret ederek Kasımiye Medresesi'nin de iç ve dış mekân fotoğraflarını çekip çizimlerini yapmıştır (Şekil 2.114-2.115). Kasımiye Medresesi'ni Zinciriye Medresesi ile karşılaştırmıştır. Cumhuriyet döneminde ise Ara Altun (1971a), yapıyı inceleyip krokilerini çıkarmıştır. Altun; medresede mekânsal olarak herhangi bir değişiklik olmadığı için Gabriel'in rölövesini olduğu gibi kullanmıştır.

Medrese üzerindeki işlevsel ya da onarım sonucu malzeme ve mimari eleman değişimleri, günümüze kadar hala devam etmektedir. Çalışmada geçmişte yapılan tüm araştırmalar, güncel veriler ile karşılaştırılmış; eserin özgünlüğü üzerine çeşitli bilgilere ulaşılmıştır.

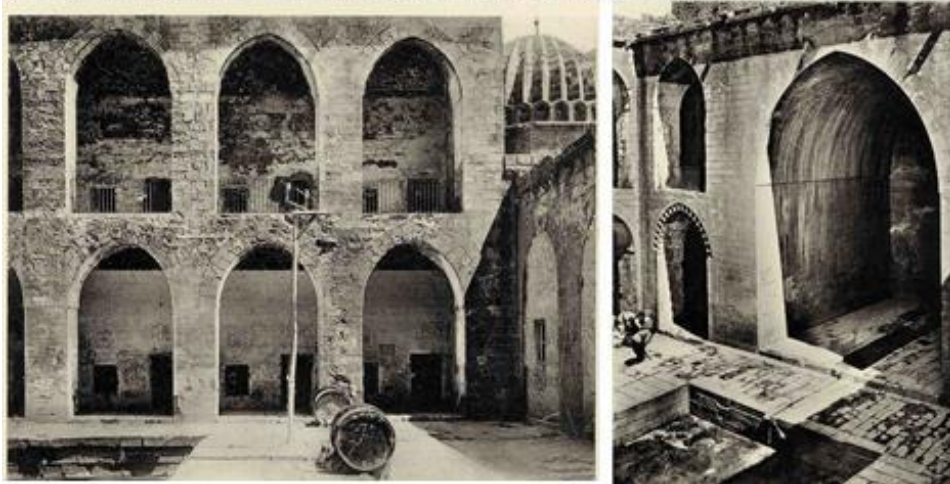

Şekil 2.112 : 2. Abdülhamit döneminde -20.yy başı- Kasımiye Medresesi (Bekin, 2010, s. 178)

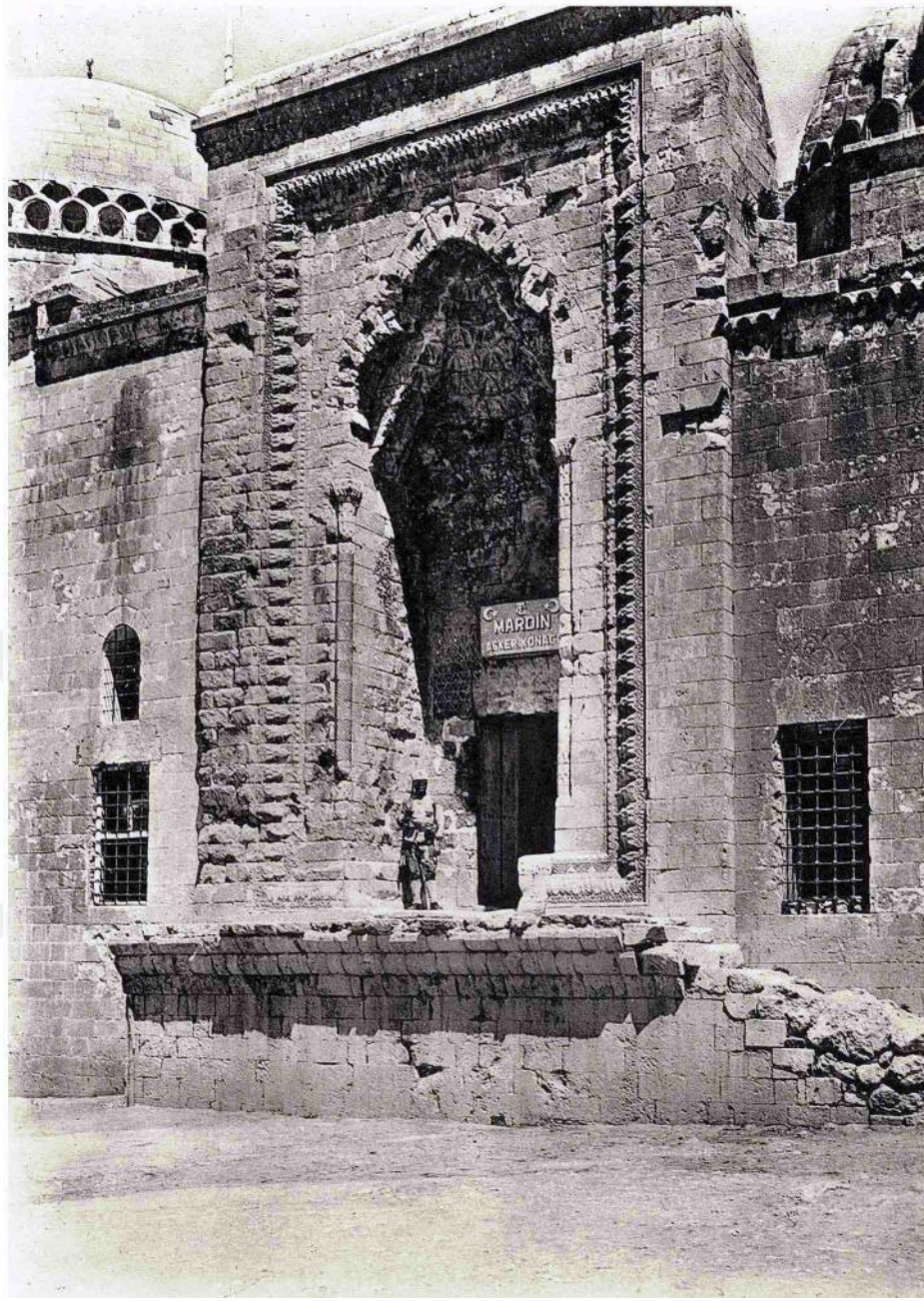
Şekil 2.113 : 1911 'de Kasımiye Medresesi (GBA).

Şekil 2.114 : 1932 'de Kasımiye Medresesi (Gabriel, 1940).

Şekil 2.115 : 1932'de Kasımiye Medresesi portalı -üstünde "Mardin Asker Konağı" yazılı- (Gabriel, 1940).

2.4.1 Tarihçe

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ve kardeşi Cihangir Mirza arasındaki tartışmadan ötürü annelerinin arabuluculuğu sonucu Mardin, Cihangir Mirza'ya; Diyarbakır da Uzun Hasan'a verilmiştir (Ersan ve Alican, 2014, s. 121). Cihangir, vefat ettikten sonra yerine oğlu Kasım başa geçmiştir. Birçok kaynakta yapının, medreseye adını veren Kasım Paşa (1487-1507) tarafından inşa ettirildiği yazmaktadır. Kesin bir

bilginin olmaması, medresenin üzerinde herhangi bir inşa kitabesi bulunmamasından kaynaklıdır.

Sultan Kasım, 1494'ten itibaren sikke basmak, ferman yayınlamak ve dış ilişkiler gibi bağımsız yönetim metotları ile özerk bir yönetim kurma yoluna girmiştir. Yörede kendisinin "Kasım Sultan" ya da "Kasım Padişah" diye anılmasının sebebi bu yönetimine bağlıdır (Tekin, 2007, s. 232).

1789-1843 yılları arasında yaşamış Abdulselam Efendi (2007) "Ümmül İber" adlı Arapça kitabının Mardin bölümünde Sultan Kasım'dan bahseder:

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan bölgeyi ele geçirdikten sonra idaresini kardeşi Cihangir'in oğlu Kasım Padişah'a verir. Sultan Kasım; Timur istilasında kale hariç her tarafı harabeye dönmüş Mardin şehrini imar etmesi için emreder. Mardin'i imar etmek hiç kimse için kolay bir iş değildir. Kasım Padişah; Tebriz, Azerbaycan ve başka yerlerden topladığı birçok kişiyi Mardin'in cami, hamam, çarşı ve evlerini tamir ettirmek için getirir. Şehir, güzel bir yapıya kavuşturuluncaya kadar imar işleri devam eder. Aynı şekilde birçok köyü imar ettirir. Kasım Padişah, şehrin dışında inşa ettirdiği medresesinde defnedilir" (Abdulselam Efendi, 2007, s. 71).

Şehrin bayındır hale getirilmesi için Sultan Kasım'ın yaptıkları dikkate alınırsa, medresenin onun döneminde inşa edilmiş olması yüksek ihtimaldir. Eser; şehrin surlarının dışında güneybatı köşesinde, Kasım Sultan'ın babası Cihangir Mirza'nın yaptırdığı zaviyenin hemen yanındadır. Uzun Hasan'ı ziyarete giden Venedikli elçi Barbaro (2009, s. 53), seyahatnamesinde konakladığı bu zaviyeden bahsetmektedir.

Albert Gabriell'in (1940, s. 37) görüşüne göre; yapımına Artuklu hâkimiyetinin sonlarında belki de Sultan İsa devrinde Zinciriye Medresesi'nin inşasından hemen sonra, belki de aynı mimar tarafından başlanmıştır. Timur istilası, Karakoyunlu ve akabinde Akkoyunlu baskıları yüzünden inşaat tamamlanamamış; daha sonra belki Akkoyunlu Cihangir oğlu Kasım tamamladığından, onun adı ile anılmıştır. Bu görüşten Nejat Göyünç de (1991, s. 117) bahseder. Aslanapa ise (1973, s. 194), medreseyi Akkoyunlu devri mimarisi olarak sınıflandırır. Medresenin Akkoyunluların en abidevi eseri olduğundan bahseder ve Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi ile de karşılaştırır. Ona göre de, belki Akkoyunlular Mardin'i alınca, yarım kalan medreseyi tamamlamışlardır ve bu yüzden kitabe koymamışlardır.

Ara Altun da (1971a); Gabriel'in görüşlerinden bahsettikten sonra, yerli gelenekte medresenin Akkoyunlu Kasım dönemi diye anılmasına rağmen Artuklu döneminde

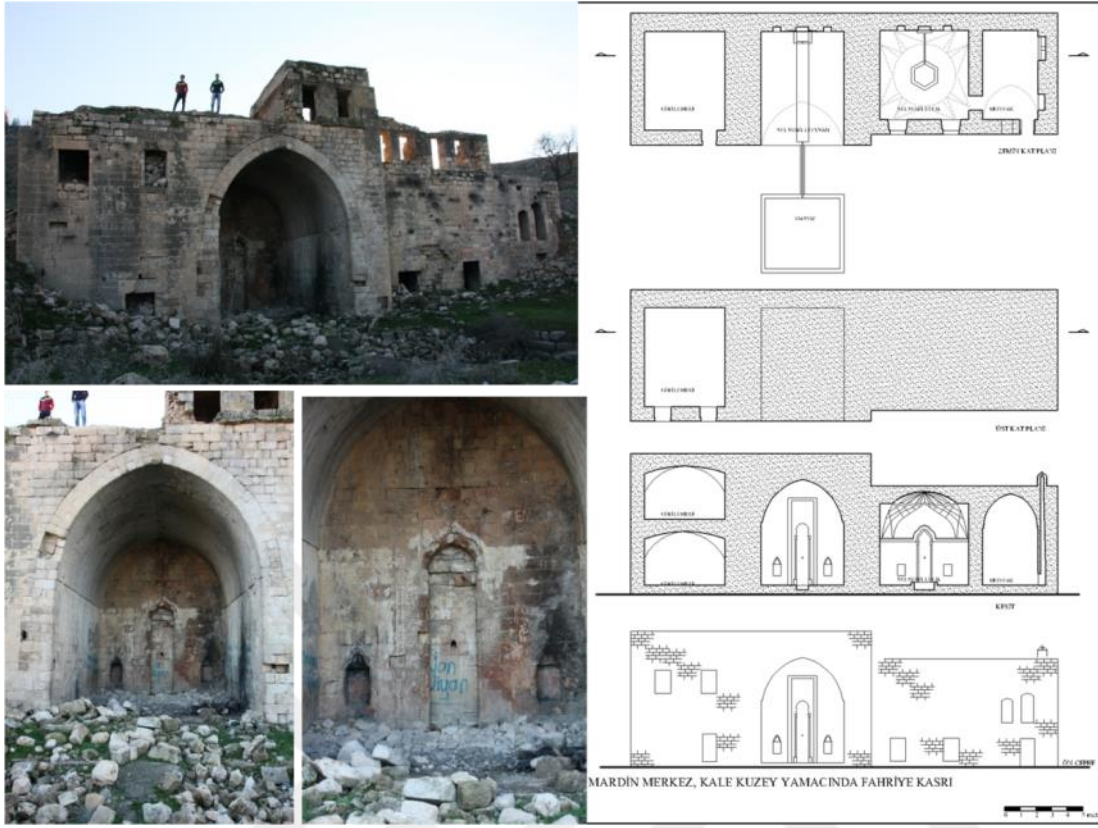
başlanıp önemli bir kısmının bitirildiğini söyler. Altun; plan özellikleri, taş işçiliği, süsleme motifleri gibi Mardin için devir sınırlarına pek saygılı olmayan faktörleri de göz önüne alarak bu anıtsal yapının yine de Mardin'deki Artuklu devrinin sonuna (14. yüzyıl sonu) konulmasının mümkün olduğunu söyler (s. 99).

Metin Sözen (1970) ise yapıyı Akkoyunlu Kasım'a atfeder. Medreseyi; iki katlı, bir veya iki eyvanlı açık medreseler sınıfına sokar (ss. 202-207).

İsmail Hakkı Uzunçarşılı (2011, ss. 230-232); Mardin'de Akkoyunlulardan Kasım, Hamza ve Cihangir'in zaviye, mescit ve medrese yaptırdığından bahseder. Uzunçarşılı; Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi'nde "Mesned-İ İmam-ı Azam" ismiyle İmam-ı Azam'ın rivayet ettiği hadisleri içeren eserin bir nüshasının Kasım Bey Kütüphanesi için yazıldığına dayanarak, Cihangir oğlu Kasım'ın Mardin'de bir kütüphanesi olduğunu kanıtlar. Uzunçarşılı; beylikler döneminde yaptığı araştırmalarda yalnızca Candaroğullarından İsmail Bey'in vücuda getirdiği umumi bir kütüphaneden bahseder. Her medresede talebelerin okuyacakları kitapların mevcut olması öteden beri bilindiğinden, medreselerin küçük birer kütüphaneleri olduğuna şüphe yoktur. Muhtemelen Kasım Bey'in Kütüphanesi de yaptırdığı medresenin içinde bir odadır.

Bölgede yaşayanlarca da medrese; Kasım Sultan'a atfedilir. Kendisinin ve kızının türbeleri bu medresededir. Artuklu kroniklerinde medreseyi bani ettiren sultanın o medreseye gömüldüğünden sıkça bahsedilir. Sultanın burada defnedildiği dikkate alınarak inşasına Artuklulardan devralmış bile olsa; Zinciriye Medresesi'nden daha anıtsal olması hasebi ile Akkoyunlu dönemi diye anılabilir. Mescidi örten soğan tipi kubbe, Artuklular döneminde daha önce hiç kullanılmamıştır. Zira Hasankeyf'teki Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Bey Türbesi de soğan tipi kubbelidir, fakat pişmiş tuğla ile inşa edilmiştir. Abdulselam Efendi'nin bahsettiği, Sultan Kasım'ın Mardin imarı için Tebriz ve Azerbaycan'dan getirttiği mimar, usta ve kalfaların bu kubbenin ve medresenin mimarisinde etkili oldukları muhtemeldir.

Ayrıca Sultan Kasım'ın kızı için yaptırttığı Mardin Kalesi'nin kuzey yamacında Yalım Köy mevkiinde konumlanan sayfiyelik bir yapı olan Fahriye Kasrı'nın bazı mimari elemanları (selsebilli eyvan, çarkıfelek tonoz), Kasımiye Medresesi'nde de görülmektedir (Çağlayan, 2010). Bu benzerlikler, medreseyi Kasım Bey'in yaptırttığını ve bir Akkoyunlu eseri olduğunu desteklemektedir (Şekil 2.116-2.118).

Şekil 2.116 : Fahriye Kasrı fotoğraf ve çizimleri (Çağlayan, 2010).

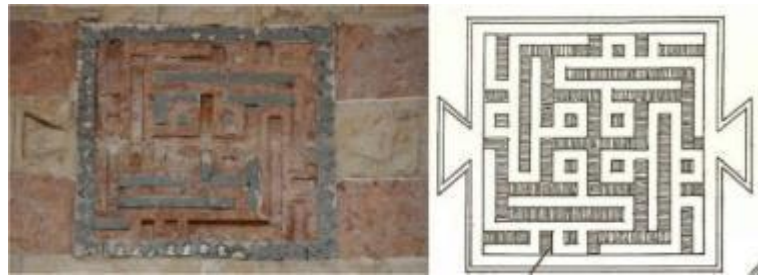

Şekil 2.117 : Solda Fahriye Kasrı eyvanı, sağda Kasımiye Medresesi eyvanı (MÇA).

Şekil 2.118 : Üstte Fahriye Kasrı çarkifelek tonozu, altta Kasımiye Medresesi tonozu (MÇA).

Medresede kitabe araştırması yapıldığında, anıt üzerinde hiçbir kitabenin bulunmadığı anlaşılmıştır. Sadece avlunun kuzeyindeki selsebilli eyvanın güneye bakan iç cephesinde kare şeklinde taş kakma kufi bir hat vardır. Gabriel de (1940, s.37) bu kitabeden bahsetmektedir (Şekil 2.119). Kitabeyi oluşturan siyah renkli mermer kakmaların çoğunun düşmüş olduğunu belirtir ve rölövesini çizer. Gabriel'in siyah mermer dediği taş; Diyarbakır yöresi kâgır anıtlarında temel yapı malzemesi olarak kullanılan bazalt taşıdır. Kare şeklindeki kitabeyi, dört eşit bölümden müteşekkil kabul edersek her bir bölümde kufi hat ile "Muhammed" lafzı tekrar edilmiştir.

Şekil 2.119 : Kasımiye Medresesi eyvan duvarındaki kitabenin bugünkü fotoğrafı ve Gabriell'in (1940) kitabe rölövesi.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, medrese onarılırken 1967 yılına ait bir fotoğrafta eyvanın batıya bakan duvarında kalem işi bir hat yazı olduğu anlaşılmıştır. Bugün bu yazı yoktur. 1967 onarımından sonra hiçbir fotoğrafta görülmemiştir. Hadis olduğu anlaşılan hattın okunabilen mısralarında şu yazılıdır: "Rahman ve rahim olan Allah'ın adı ile. İnsanlar üzerine öyle bir zaman gelecektir ki; İslâm'ın yalnız ismi, imanın resmi, Kuran'dan ise harf ve hurufat kalacaktır..."(Şekil 2.120).

Şekil 2.120 : 1960 onarımlarında önce Kasımiye Medresesi eyvanının batıya bakan duvarı üzerinde bulunan, bugün var olmayan hat (BVGMA).

2.4.2 Vakfiye

Medrese; Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi'nde Mardin'deki vakıflar listesinde "Kasım Padişah Medresesi ve Camii" vakıf adı ile 8800/1 kayıt, 532/0 defter, 0030 sayfa, 0 sıra numarası ve H. 25.7.1217 -M. 21.11.1801- tanzim tarihi ile yer almaktadır.

On altıncı yüzyıl Osmanlı vakıf kayıtlarında da medrese, Mardin'deki Kasım Padişah Medresesi olarak geçmektedir (Bizbirlik, 2002, s. 302).

Abdülğani Efendi (1999, ss.156-157), Kasım Padişah'ın medreseye birçok emlak ve akar vakfettiğini; Kayseriye Bedesteni'nin de medresenin vakıflarından biri olduğunu söyler. Abdülğani Efendi bu bedestende Ulu Cami Vakfı'na ait dükkânların da bulunduğunu belirtmiştir.

Göyünç'ün (1991, s. 117) araştırmalarına göre Kasımiye Medresesi, Mardin'deki abideler içinde evkafı en fazla ve varidatı en zengin eserdir. 1526'da sadece Mardin'de vakfa ait 243 dükkân vardır. Bu dükkânların 74 tanesi Kayseriye Bedesteni'ndedir. Ayrıca, şehirde Kasımiye Hamamı, Ğurs Köyü'nde 4, Arışmış ve Karadere Köylerinde birer değirmen; yine Ğurs civarında 15, Yeşilli'de 1, Mardin şehri etrafında 6 adet bağ; Mardin'e bağlı Şamrah, İbrahimiyye, Kelbin, Kızılkent, Ebu Katara, Maltepe, Harzem, Salah, Savur'a bağlı Pir Ali Tepesi, Tezeklü, Yenice, Susan, Kurumşalu, Aranis, Devekendi, Matar, Tel Şiham, Rummani, Kıramlı köylerinin çeyrek hububat hisseleri bu vakfa aittir. Varidatı toplam 141.082 akçeyi bulmaktadır. Bu gelirden medrese, zaviye ve mescidin bütün giderleri karşıladıktan sonra artan günlük 51 akça, yıllık 18.360 akça Havas-ı Hümayun'a (devlete) verilmektedir. Medresenin vakfına, 1540 senesinde Diyarbakır'da bulunan Kasım Padişah Vakfı'na ait 13 dükkân da eklenmiştir. Böylece yıllık gelir 199.631 akçeye yükselmiştir.

1540 tarihinde medresenin artan gelirinden faydalanan üç şahsın ismi bilinmektedir: Mevlana İnyeddin (günde 15 akçe), Mevlana Hüseyin Şirvani (günde 10 akçe), Mevlana Mansur Müneccim (günde 3 akçe). Yine bu zamandan yedisi Hanefi, altısı Şafii olmak üzere on üç danişment (odası olan ve icazet almak üzere olan medrese öğrencisi), on üç de suhte (medrese öğrencisi) bulunmaktadır. Bu öğrencilerin bir kısmı 1540 tarihli tahrir defterindeki kayda göre medresenin zaviyesindeki yiyecekleri çalıp altı ay kadar medreseye uğramamışlardır. Bu yüzden zaviyedeki misafirlere yiyecek kalmamıştır. Dönüşlerinde ise kendilerine ceza olarak yiyeceklerinde kısıtlamaya gidilmiştir. Sabah akşam danişmentlere 60, suhtelere 30 dirhem yahni; danişmentlere günlük 120, suhtelere 60 dirhem ekmek ve çorba; cuma gecesi pilav ve zerde verilmesi; kalan et ve ekmeğin hademe ve misafirlere verilmesi ile ilgili bir kayıt mevcuttur (Göyünç, 1991, ss. 117-118).

Kasım Padişah Medresesi ve zaviyesi vakfının geliri 1564'te 266.795 akçedir. Aynı tarihte vakfın gelirlerinden faydalananlar arasında Mevlana Muhiddin Bin Bahaddin (günlük 30 akçe), Mevlana Seydi Ali (günlük 10 akçe), Kadı İbrahim Çelebi (günlük 5 akçe) ve Mevlana Muhammed Veledi-i Mansur (günlük 3 akçe) bulunmaktadır (Göyünç, 1991, s. 118).

Mardin Şer'iyeye Sicilleri'nde yapılan araştırmaya göre vakfa ait olan hamamla ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Hamam günde 60 akçe ile Ahmet oğlu Oruç'a H. 1006 yılı

Şevval ayında -M. Mart/Haziran 1598- işletmeye verilmiştir. Ayrıca kiracı günde 5 akçeyi medrese müderrisine hilat-baha (kul akçesi)¹⁹ olarak vermektedir. Sonraki zamanlarda kiracı talebi ile suyun az olduğu ileri sürülerek bu ödemedi vazgeçilmiştir (Günay, 2002, s. 370).

Galip Eken'in (2006, s.246) incelediği 19. yüzyıl dönemi kayıtlarda "Kasım Pir Şah ve Kasımiye Medresesi" olarak geçen bu müessese, mescit ile birlikte zikredilmektedir. Hurufat kayıtlarında bu medresenin vakıf gelirinden faydalanan görevlilerin isimleri ve gündelikleri incelenecek olursa; Aralık 1807 (Şevval 1222) tarihinde Nimetullah Bin Seyid Ahmed, günlük 5 akçe ile duagu (dua okuyan) vazifesini yürütmektedir.

Başbakanlık Devlet Arşivleri'nde Mardin'de en fazla belgeye konu olan Kasımiye Medresesi'nin; biri Cumhuriyet arşivinde olmak üzere altmışa yakın kaydına ulaşılabilmektedir. Bugüne kadar ortaya çıkarılan Mardin Şer'iye Sicil Defterleri'nde yapılan araştırmada ise birkaç adet belgeye ulaşılmıştır. Osmanlı Arşivleri'nin çoğu medresenin vakıf mütevellisi, kâtipliği vb. medrese çalışanlarının atama, görevlendirilme ve ücretlendirmeleri ile ilgilidir. Şer'iye sicillerindeki müteveli, müderris ataması dışındaki kimi belgeler ise; vakıf mallarının kiralanması ve gelirleriyle ilgili düzenlemeleri içerir. Bu belgelerde, tevcih ya da tayin ile adları geçen medrese çalışanları şu şekildedir: Vakıf mütevellisi, Şafii müderrisliği, tahtani ve fevkani (alt ve üst kat) Şafii müderrisliği²⁰, Hanefi müderrisliği²¹, nısf (yarım ücretli) Hanefi müderrisliği, Şafii müderrisliği²² (müderris yardımcısı), Şafii imamlığı ve noktadarlık²³ (ders takip ettiren, yoklama alan), eczahanlık²⁴ (eczacı), duaguluk²⁵

---

¹⁹ Osmanlılarda, devşirme çocuklarının giyecek giderlerini karşılamak üzere devşirildikleri yerler halkından her oğlan başına alınan para (Url: tdk.gov.tr, erişim tarihi: 31.06.2016).

²⁰ "Mardin'deki Kasım Padişah vakfının müderrisliği ile tahtani ve fevkani Şafii Medresesi müderrisliği ve nısf Hanefi müderrisliği berat ile uhdesinde iken Mardin'de sakin Hindizade Hüseyin'in tezvirat ile mezkur cihetleri uhdesine tevcih ettirdiğine dair bazı ifade ve istidayı havi Seyyid Ahmed Şakir'in arzı." konulu belge, BDA, 12/S/1177 (Hicrî), Dosya No: 142, Gömlek no: 7063, Fon Kodu: C..MF..

²¹ "Amid nevahisinden nefsi-i Mardin'de medfun Kasım Padişah Evkafı'ndan Hanefiye Medresesi Müderrisliği'nin Ömer Halife namında bir zata tevcihini natık telhis üzerine sadır olan işaret-i aliyye." konulu belge, BDA., 19/S/1138 (Hicrî), Dosya No: 12, Gömlek no: 1361, Fon Kodu: İE.TCT.

²² "Mardin'de Kasım Padişah Evkafı'ndan medresenin şafii dıl'ı müderrisinin tevcihi." konulu belge, BDA., 29/L/1123 (Hicrî), Dosya No: 97, Gömlek no: 4837, Fon Kodu: C..MF..

²³ "Mardin haricinde Kasım Padişah Medresesi Evkafı'ndan almak üzere Dıl?-ı Şafii İmamlığı ve noktadarlık." konulu belge, BDA., 08/L/1175 (Hicrî), Dosya No: 7, Gömlek no: 315, Fon Kodu: C..EV..

²⁴ "Mardin'de Kasım Padişah Medresesi'nde eczahanlık cihetinin Molla Hasan'a tevcih ve yedine berat itası." konulu belge, BDA., 26/C/1120 (Hicrî), Dosya No: 9, Gömlek no: 424, Fon Kodu: C..EV..

(dua eden), muayyid²⁶, zevaidhan²⁷ (hadis bilimci), nakip²⁸ (hoca yardımcısı), fetihhan²⁹ (Fetih Suresi'ni okuyan), türbedar³⁰ (türbe bakımcısı), cabi³¹ (vakıf gelirlerini toplayan görevli), saraydar³² (yemeği-sofrayı hazırlayan), aşçı³³, fıkıh (İslam Hukuku) müderrisliği³⁴, kâtiplik³⁵, müezzin³⁶ (ezan okuyan), bevrap³⁷ (kapıcı), ambardar, sermayadar³⁸, mimar.

Belgelere göre medresede mevcut olan Hanefi ve Şafii mescitlerini destekler biçimde ayrı mezhepler için müderris atamaları sık olmuştur. Sadece Miladi 1745 tarihli bir

---

²⁵ "Amid tevabiinden Mardin'de vaki Kasım Padişah Evkafı'ndan duaguluğun Seyyid Murtaza'ya tevcihi hakkında Kadı Mehmed Emin tarafından arz." konulu belge, BDA., 06/C/1124 (Hicrî), Dosya No: 64, Gömlek no: 6965, Fon Kodu: İE.EV..

²⁶ "Amid'e tabi Mardin nahiyesi haricinde vaki Kasım Paşa Medresesi muayyidliğine Osman Halife'nin tayinine dair Kadısı Nev'izade Mehmed Salih tarafından yazılan arz." konulu belge, BDA., 27/Ca/1132 (Hicrî), Dosya No: 56, Gömlek no: 6163, Fon Kodu: İE.EV..

²⁷ "Diyarbakır'da, Mardin'de Kasım Paşa Vakfı'ndan zevayidhan vazife mahlulünün İbrahim'e tevcihine dair Mütevellî Hasan'ın arzı." konulu belge, BDA., 29/Z/1135 (Hicrî), Dosya No: 219, Gömlek no: 21130, Fon Kodu: AE.SAMD.III.

²⁸ "Mardin'de Kasım Padişah Medresesi vakfı nakib cihetinin tevcihi" konulu belge, BDA., 26/M/1138 (Hicrî), Dosya No:35, Gömlek no: 1730, Fon Kodu: C..MF..

²⁹ "Mardin'de vaki Kasım Paşa Evkafı'ndan fetihhanlık ciheti vazifesini mütevellî vekilliğinin tesviye eylemesi istirhamını havi Mahmud imzalı istida" konulu belge, BDA., 13/B/1138 (Hicrî), Dosya No:59, Gömlek no: 6461, Fon Kodu: İE.EV..

³⁰ "Mardin'deki, Kasımpaşa Türbesi'ne Türbedar tayini" konulu belge, BDA., 29/Ca/1141 (Hicrî), Dosya No:640, Gömlek no: 32295, Fon Kodu: C..EV..

³¹ "Mardin'deki Kasım Padişah Vakfı'ndan Diyarbakır'daki dükkana cabi tayini" konulu belge, BDA., 22/Ra/1145 (Hicrî), Dosya No:515, Gömlek no: 26042, Fon Kodu: C..EV..

³² "Mardin'de Kasım Padişah Medresesi'nde saraydar olan Abraham'ın yerine bir buçuk akçe yevmiye ile Bogos'un saraydar tayin edilerek berat verilmesi." konulu belge, BDA., 22/S/1166 (Hicrî), Dosya No:52, Gömlek no: 2566, Fon Kodu: C..MF..

³³ "Mardin'de kain Kasım Padişah Vakfı'ndan aşçı cihetine dair" konulu belge, BDA., 22/N/1176 (Hicrî), Dosya No:26, Gömlek no: 1278, Fon Kodu: C..BLD.

³⁴ "Diyarbakır nevalisinden Mardin haricinde kain Kasımpadişah Medresesi vakfının Şafii kısmı fıkıh müderrisliğinin tevcihi" konulu belge, BDA., 07/S/1120 (Hicrî), Dosya No:25, Gömlek no: 1238, Fon Kodu: C..MF..

³⁵ "Mardin'de Kasım Padişah Medresesi evkafı katibliği cihetinin tevcihi." konulu belge, BDA., 05/B/1256 (Hicrî), Dosya No:81, Gömlek no: 4041, Fon Kodu: C..MF..

³⁶ Mardin 195 No'lu Şeriye Sicil Defteri, Evasat-ı Ş/1173(Hicrî), 28 Mart-7 Nisan1760 (Miladi), Sayfa No: 68, Belge No:125.

³⁷ "Mardin'de Kasım Padişah Evkafı mahsulünden vazife ile Bevvab Şeyh Bediüddin'in beratının tecdidi hakkında berat-ı ali" konulu belge, BDA., 27/S/1144 (Hicrî), Dosya No:51, Gömlek no: 3114, Fon Kodu: AE.SMHD.I.

³⁸ Ambardar ve sermayadar (hamuru mayalayan ekmek ustası) görevlendirmesi kayıtları Mardin 252 No'lu Şer'iye Sicili'nde geçmektedir. H.1138 -M.1725- yılındaki kayıta günlüğü iki akçe ile ambardar olan İbrahim'in vefat ettiği ve yerine Süleyman oğlu Abdullah'ın tayin edildiği bahsedilmektedir. Gene bu yüzyıla ait kayıta günlüğü 3 akçe ile sermayadar olan Mehmed ve Berekat kardeşlerden Mehmed vefat ettiği için, vazifesinin Bağos adındaki zimmiye verildiğinin kaydı mevcuttur (Kankal ve diğerleri, 2006). İşleri yemek hazırlama olan saraydar ve sermayadarın Müslüman olmamaları dikkat çekicidir. Bu da bir İslam Medresesi olan Kasımiye'de liyakate verilen öneme işaret etmektedir.

belgede medrese vakfına mimar atamasına rastlanmaktadır.³⁹ Cumhuriyet Arşivi belgesi ise 1973 tarihinde medresenin müze olarak kullanılmak üzere intifa hakkının Mardin Valiliği'ne tahsisi ile ilgidir.⁴⁰

19. yüzyılda Mardin, Diyarbakır vilayetine bağlı bir sancaktır. Medreseden, Diyarbakır Salnameleri'nde iki yerde bahsedilmektedir. H.1308 -M.1890- Diyarbakır Salnamesi'nin "Vilayetin Mevaki-i İle Ahval-i Hazıra ve Malumat İ Mahtasara-i Coğrafiyesi" bölümünde Mardin kazasından bahsederken, Kasımiye Medresesi için şu ifade geçmektedir: "Kasabaya yarım saat kala uzak bir yerde Kasım Padişah isminde bir medrese vardır ki, hakikaten vaz-ı binasında olan letafet ve metanet ezhan ve ukule hayret verir. Kasım Padişah'ın kabri de bu medresenin içindedir" (İzgöer, 2002, c. 4, s. 65).

H.1318 -M.1900- tarihli salnamede ise medresenin adı birkaç eserle beraber onarılanlar arasında geçmektedir (İzgöer, 2002, c. 5 s. 98).⁴¹

2.4.3 Mimari çözümleme

Abdülğani Efendi (1999), 1929'da tamamladığı "Mardin Tarihi" adlı eserinde medreseyi şu şekilde tarif eder:

Mardin'in batısına düşen Mişkin Mahallesi'ne yakın; on iki üst kat ve on bir alt kat olmak üzere 23 hücreden ve biri Hanefilere, biri de Şafiilere mahsus iki mescitten ve bir eyvan ve bir türbe ve bir ambardan ibaret olduğu halde bina edilmiştir. Kible tarafında dört, batı tarafında bir, kubbesinin kiblesinde üç ve batısında bir tane hepsi dokuz penceresi vardır. Şafi mescidinin uzunluğu yirmi genişliği de sekiz adımdır. Şafii mescidinin yukarıda bir, aşağıda iki penceresi bulunur. Avlunun uzunluğu 30 eni 18 adımdır. Eyvanı yüksek ve geniştir. Muferrahtır. Güzel bir çeşmesi vardır. Daima zilal gibi akar. Beş-altı masura su uzanarak havuza döküldükten sonra, avludaki on olan adım büyüklüğündeki diğer bir havuza dökülür (Abdülğani Efendi, 1999, ss. 156-157).

Aslanapa da (1973) medreseyi şu şekilde tanımlar:

Revaklı avluda büyük eyvan, selsebilli kanallarla ortadaki havuza bağlanmıştır. Bazı revaklar işlenmiş zengin yıldız tonozlarla örtülüdür. İki teras üzerinde iki katlı medrese, cami ve türbe ile birlikte külliye şeklindedir. Portal cephesi; Aydınogullarının Selçuk İsa Bey Cami gibi

³⁹ "Mardin'de metfun Kasım Padişah Vakfı'ndan mimarlığın Mahmud'a tevcihi." konulu belge, BDA., 10/Za/1158 (Hicri), Dosya No:590, Gömlek no: 29751, Fon Kodu: C..EV..

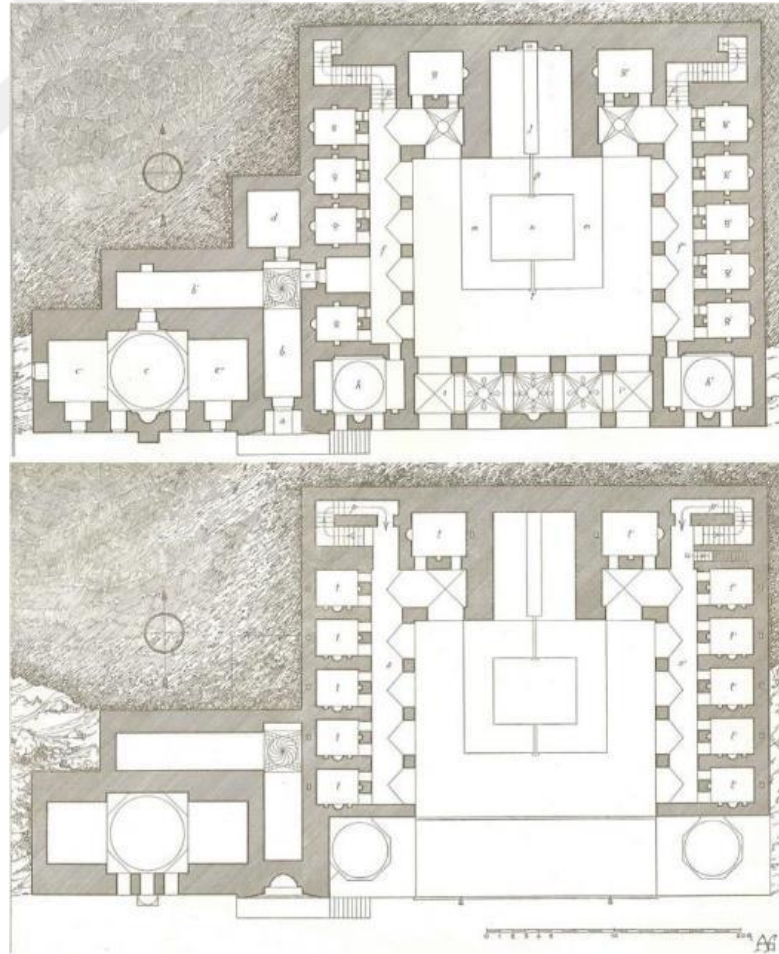
⁴⁰ "Mardin'de Kasım Padişah Medresesinin müze olarak kullanılmak üzere, intifa hakkının Mardin Valiliği'ne tahsisi" konulu belge, BDA., 22/5/1973 Sayı :6420, Dosya No: 68-153910, Yer No: 299.40..13, Fon Kodu:30..18.1.2.

⁴¹ Bu onarımın içeriği medresenin "onarım dönemleri" bölümünde anlatılmıştır.

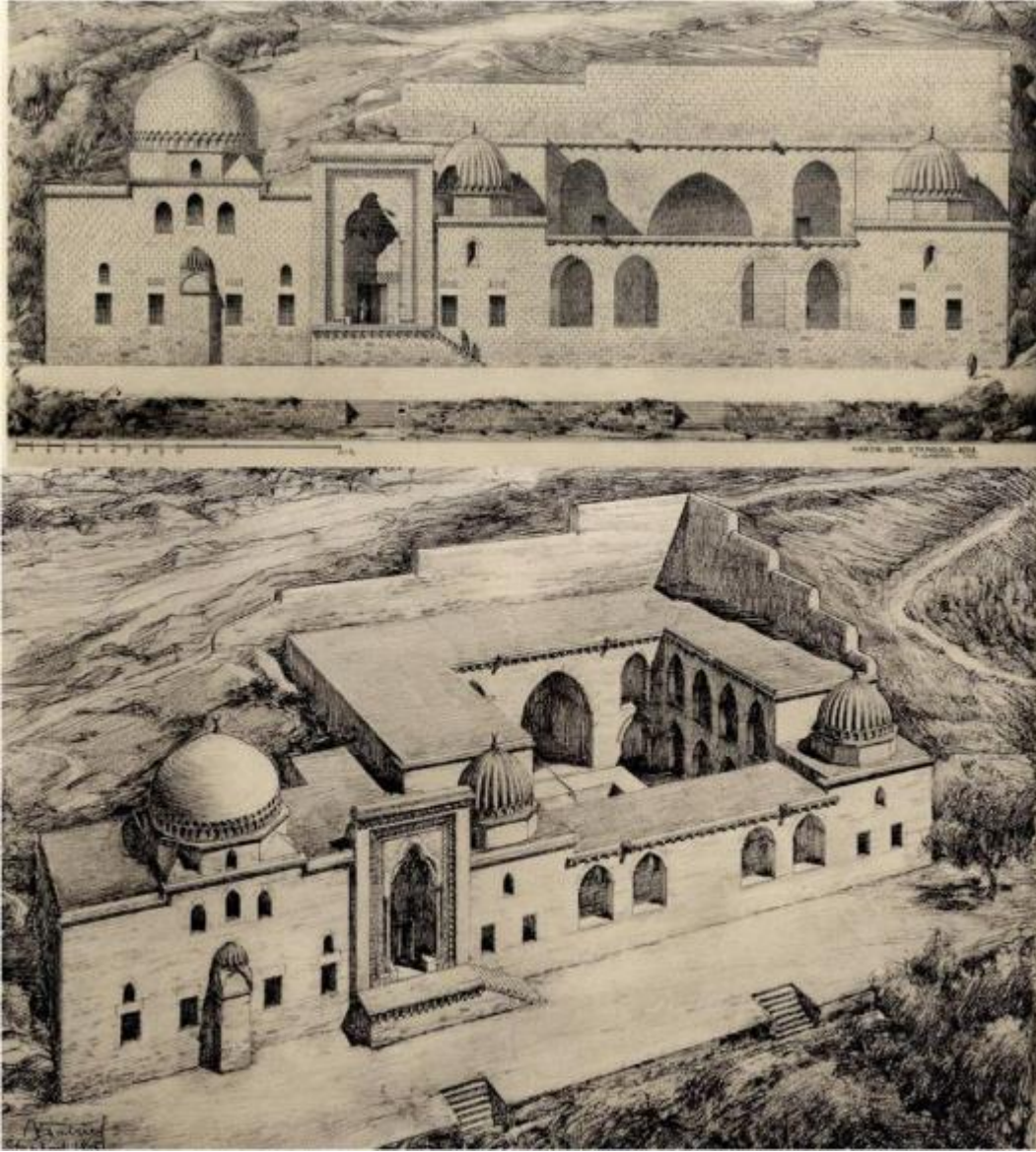
(M.1376), Suriye'den ve Memluklerden gelen etkiye işaret eder. Renkli taş süslemeler de güneyden gelen etkileri göstermektedir (Aslanapa, 1973, s. 194).

Gabriel de (1940, ss. 33-37) medreseyi tanımlar ve Zinciriye ile olan benzerliğine değinir. Medresenin rölövesini, güney cephesi görünüşünü ve bir perspektif çizimini yapar (Şekil 2.121- 2.122).

Altun (1971a, ss. 95-100) ise Gabriel'in görüşlerini aktarır ve medreseyi sanat tarihi açısından ele alır. Gabriel'in türbe diye nitelendirdiği güneydeki iki adet dilimli kubbeli mekânın türbe izine rastlanmadığı için başka işlevli olabileceğini söyler. Altun'un bahsettiği bu mekânlardan, doğudaki dilimli kubbeli mekân Şafii Mescidi, batıdaki ise türbedir. Altun, ziyaret ettiği 1967 senesinde medrese onarılmaktadır. Medrese; Gabriel'in ziyareti sırasında, Cumhuriyet ile beraber asker konağı olarak kullanılmıştır. Anıt, askeri işlevini 1960'lı yıllara kadar sürdürmüştür. Medrese, asker konağı olarak kullanılırken türbe bölümüne müdahale edilip buradaki sandukalar kaldırılmış olabilir.

Şekil 2.121 : 1932 yılı Kasımiye Medresesi zemin ve üst kat rölövesi (Gabriel, 1940).

Şekil 2.122 : 1932 yılı Kasımiye Medresesi güney cephesi ve perspektifi (Gabriel, 1940).

Anıtsal portalinden girilen medresenin batısındaki soğan dilimli kubbeli mekân, Hanefî mescididir. Giriş koridorunu dik kesen, avlu ile mescit koridorlarının kesişim yerindeki çarkıfelek tonoz dikkat çekicidir.⁴² Türbe mekânı, portalin hemen doğu bitişiğindeki dilimli kubbeli mekândır. Girişin doğusunda ise; eyvan ve havuz simetri eksenini kabul edilirse güneyde iki köşede dilimli kubbeli mekânlar, altta ve üstte arkalarında hücreler bulunan revaklardan oluşan tamamen simetrik bir organizasyon vardır. Ana kütlede simetriyi, batıdaki mescit ve portal bozmaktadır. Avlunun

---

⁴² Aynı tonoz; Sultan Kasım'ın kızı Fahriye için yapılmış olan kalenin kuzeyindeki sayfiyelik Fahriye Kasrı'nda da mevcuttur (Çağlayan, 2010).

güneyindeki revak sırasında ortada bir yazlık mihrap bulunur. Revaktaki yazlık mihrabın tonozu, bitişiğindeki iki tonoz, eyvanın sağ ve solundaki iki tonoz kesme taştan olup yıldız şeklindedir. Zemin kat revak tonozları; aslen kesme taş olup 2007 onarımında üstleri sıvanmış beşik tonoz şeklindedir. Revak kemerlerinden çıkan çapraz hat, beşiğin merkezinde birleşmektedir. Üst kat batı tonozu pişmiş tuğladan olup üstü sıvanmıştır. Doğu tonozu ise kırma taş üstü sıvadır. Hücre tonozları da beşiktir. Tüm hücrelerde ve türbede ocak mevcuttur. Fakat türbedeki ocağın duvar içinden giden duman kanalı yoktur. Ocağın hizasındaki türbenin damında da baca tespit edilmemiştir. Gabriel ve Altun'un rölövelerinde de burada ocak gösterilmemiştir. Bu türbedeki ocağın Vakıflar onarımı sırasında görsel olarak eklendiği düşünülmektedir. Çünkü aynı mimariye sahip simetrisi olan Şafii mescidinde de ocak bulunmamaktadır.

Medresede; tıpkı Zinciriye Medresesi gibi ayrı ayrı Hanefi ve Şafii mescitlerinin olması 16. yüzyıl kayıtlarındaki hem Hanefi hem Şafii öğrenci ve müderrislerin varlığının kanıtıdır. Bu yüzyılda Hanefi öğrenci sayısı daha fazladır (Aydın ve diğerleri, 2001, s. 441). Büyük mescidin Hanefilere tahsis edilmiş olmasının sebebi muhtemelen Hanefi mezhebi öğrencilerinin daha fazla olan mevcudundandır.⁴³

Medrese; Mardin'de işlev ve mimari özgünlüğünü uzun süre koruyabilmiş tek yapıdır. Kasımiye Medresesi, yapıldığı dönemden Birinci Dünya Savaşı'na kadar eğitim öğretim işlevini devam ettiren tek medresedir. Aynı zamanda dönem tartışmaları olsa da günümüze kadar onarımlarla ana mimari unsurları ve gabarisi değişmeden tek parça halinde gelebilmiş tek eserdir. Medresenin asker konağı olarak kullanıldığı dönem; askerler kendi kullanımları için güney revaklarını dışarıdan ve içeriden pencereli duvarlarla örerek kapatmışlardır. 1967'de, Altun medreseyi ziyaret ettiğinde Vakıflar Genel Müdürlüğü medreseyi onarmaktadır. O zaman da güney revaklarını kapalı olarak fotoğraflamıştır (Şekil 2.123). 1960'larda asker konağı buradan taşınmış; uzun süre boş kalan medrese, 1974'te müze olarak kullanılmak üzere Mardin Valiliği'ne tahsis edilmiştir. Bu tarihten günümüze kadar ziyarete açık, kendisini sergileyen bir binadır. 2007 onarımından sonra, mescidine Müftülük tarafından imam atanmış olup medresenin mescidi ibadete açıktır.

---

⁴³ Günümüzde de Mardin şehir merkezinde oturanların çoğunun mezhebi Hanefilik; kırsalda oturanlar ise Şafilik'tir. Bu Mardin kent merkezindeki cami, medrese ve mescidlerin Şafii bölümlerinin neden daha küçük olduğunu açıklamaktadır.

Şekil 2.123 : 1967 yılında Kasımiye Medresesi onarılırken -kapalı olan güney revakları açılıyor- (Altun, 1971a).

Medrese; 2011 yılında geçmişine uygun bir anlayışı yansıtmak amacı ile Ortaçağ İslam âlimlerinin bilimdeki ileri düzeylerini gösterecek bir “İslam Bilim ve Teknolojisi Müzesi” ne dönüştürülmek istenmiştir (Mardin Valiliği, 2012, s. 70). Fakat gerekli tefrişler tamamlanmadığından ve değişen valilerden ötürü bir türlü resmen açılamamıştır.

Günümüzde çok farklı etkinliklere hizmet edebilen medrese; Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın düzenlediği farklı konserler, Sinemardin Uluslararası Film Festivali, Uluslararası Mardin Bienali, defileler, kandil, özel geceler, vb. Ramazan programlarına; geniş avlusunun esnek olarak tasarlanabilmesi sayesinde hizmet edebilmektedir. İçinde türbe bulunan medresenin, bienal, defile, senfoni orkestrası konserleri için kullanımı zaman zaman kamuoyunda rahatsızlık yaratsa da avlusu ve eyvanı sahne, revakları da galeri olarak kullanılan medrese; bu tür etkinliklere kolay uyum sağlamaktadır (Şekil 2.124 ve 2.125).

Şekil 2.124 : Kasımiye Medresesi'nde farklı etkinliklerden kareler (Url-4 - Url-7).

Şekil 2.125 : Kasımiye Medresesi'nde bienal etkinlikleri (Url-8).

2.4.4 Onarım dönemleri

Medresenin onarımı ile ilgili en eski kayda Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde rastlanmaktadır. Hicri 1158 tarihli (M.1745) belgenin konusu “Mardin'de metfun Kasım Padişah Vakfı'ndan mimarlığın Mahmud'a tevcihi” dir. Belgeden Mahmud adlı kişinin Kasımiye Medresesi Vakfı'nın mimarı olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Mimarın medrese ile beraber medreseye ait olan taşınmazların da

bakım ve onarımları ile ilgilendiği muhtemeldir. Bir diğer onarım kaydı ise H. 1318 (M. 1900) tarihli Diyarbakır Salnamesi “Vilayete Ait İmarat ve İcraat-ı Hayriye-ı Amire” bölümünde şu şekilde geçmektedir: “Mardin sancağı dâhilinde kezalık evkafı mazbuta mülhakadan Latifiye ve Necmeddin Gazi ve Şeyh Mehmed Farisi ve Kasım Padişah ve Camii Kebir ve Sultan İsa ve Kale ve İbrahim Ağa ve Şeyh Davut Cami ve medrese ve zaviyeleri musakkafat-ı vakfiyeleri mahalli evkaf idaresi marifetiyle tamir ve inşa edilmiştir” (İzgöer, 2002, c. 5, s. 98).

Salnameden anlaşıldığına göre toplu olarak bir onarım işi yapılmıştır. Tek yapı ölçeğinde ne yapıldığı anlaşılamamaktadır. Fakat 20. yüzyılın başında çekilmiş olan fotoğrafta (Şekil 2.112) medresenin duvar derzleri yeni yapılmış gibi beyaz durmaktadır. 1900 yılındaki onarımın, medresenin yapı taşları arasındaki zamanla açılmış derzlerin yeniden yapımı ile ilgili bir bakım olması muhtemeldir.

İstanbul 4 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nda bulunan İstanbul Asarı Atika Müzeleri Eski Eserleri Koruma Encümeni Arşivi'nde (Dosya Tarihi:1964, No:1641) yapılan araştırmada Kasımiye Medresesi'ne ait "vakıf eski eser fişi" ve "abide ve eski eser onarım fişi" bulunup incelenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi tarafından hazırlanmış 1965 ve 1967 tarihli iki adet onarım fişinde yapılmış ve yapılacak işler anlatılmıştır. İki fişin altında da Y. Mimar Nedim Onat'ın imzası vardır. 1967 yılı esaslı onarımından sonra medrese; en son 2007'de onarılmış; 2009'da da çevre düzenlemesi yapılmıştır.

2.4.4.1 Geç Osmanlı dönemi onarımı

Medrese iç avlusunun üst kat batı revak tonozunun pişmiş tuğla ile örüldüğü Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşivindeki 1967 onarımı öncesinde çekilen fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Bu bölüm dışında medresede pişmiş tuğla kullanılmadığına göre; batı tarafındaki revağın üst kat tonozu bir dönem yıkılmış olup yeniden örülmüş olması muhtemeldir. Kayıtlardaki 1745 ya da 1900 yılı onarımları bu kısım ile ilgili olabilir. Bu yüzden buradaki onarım, “erken dönem onarımı” diye ifade edilmiştir.

2.4.4.2 1965 tarihli fişe göre yapılan işler

1965 tarihli onarım fişinde Mardin Kasımiye, Zinciriye ve Kızıltepe Ulu Cami onarımlarını konu alır. Bu işler için toplam 198.000 lira tahsis edilmiştir. Zinciriye Medresesi ve Kızıltepe Ulu Cami'de yapılmış ve yapılacak işleri anlattıktan sonra

Kasımiye Medresesi'nde yapılacak işlere değinir. Medresede yapılacak işler için; ileriki yıllarda onarımına hazırlık olmak üzere hafriyat ve umumi temizliğine müteakip, rölövesinin hazırlanacağından bahsetmektedir. 13 Şubat 1967 tarihinde onaylanmış rölöveyi, Mimar Mühendis Aydın Kılıççı hazırlamıştır (BVGMA, Mardin ili, Merkez ilçesi, 001 no'lu Kasımiye klasörü).

2.4.4.3 1967 tarihli fişe göre yapılan işler

Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Kasımiye Medresesi klasöründe 1967 tarihli abide ve eski eser onarım fişinde medrese için ayrılan tahsisat 180.000 liradır. Fişte geçen yıllarda yapılan işler şu şekilde açıklanmıştır: “1966 yılında umumi temizlik, hafriyat ve acil takviyelere müteakip rölöve projesi hazırlanmıştır. Onarıma başlanabilmesi için üst örtünün toprak tabakası kaldırılmış, gerekli raspa ameliyeleri yaptırılmıştır.” O yıl yani 1967'de yapılacak işler şöyledir:

Rölöve ve restorasyon projelerine istinaden, çökmek üzere olan revak tonoz ve kemerlerini takviye ve yenisinin yapılmasına müteakip; toprak dam görünüşünü muhafaza etmek üzere dam sathı beton ve rabitz telli, sikalı şap ile örtülecek; medrese odalarının bacaları ikmal edilerek, ödeneğin yeteceği miktarda odaların sıva, badana, baca başmakları ve kapı-pencere doğramaları yaptırılacaktır (BVGMA, Mardin ili, Merkez ilçesi, 001 nolu Kasımiye klasörü).

Gabriell'in ziyaret ettiği 1932 yılında asker konağı olarak kullanılan medresenin güney revakları hem içerden hem dışarıdan kapatılarak odaya dönüştürülmüştür. Bu dönem onarımında medresenin ovaya bakan, bir dönem taş ile örülüp kapatılan güney kemerleri açılıp lokmal demir parmaklıklar konulmuştur (Şekil 2.126).

Şekil 2.126 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi güney cephesi (BVGMA).

Bugün yaşlı ziyaretçilerin anlattığına göre batıdaki dilimli kubbenin altında olan türbe mekânındaki 2 adet sanduka, zemin kotundan yaklaşık 1 -1,5 metre aşağı inen merdivenlerin sağında ve solunda bulunmaktaymış. 1967 restorasyonunda ise

merdivenler doldurulmuş, zemin taş kaplanıp sıfır kotuna getirilerek sandukalar da bu kota alınmıştır. Günümüzde, zemin döşemesinde merdiven boşluğunun derz izleri belli olmaktadır. Türbenin onarım öncesi iç mekân fotoğraflarına ulaşılammıştır (Şekil 2.127).

Şekil 2.127 : Kasımiye Medresesi türbe mekânının bugünkü durumu (MÇA).

Medrese, 1967 yılında esaslı onarım görmüştür. Avluya bakan doğu ve batı revaklarının üst kat tonozları yer yer delinmiş, yıkılmış; kemer taşları yerinden oynamış ve kemer ayaklarında derin çatlaklar bulunduğundan, avluya bakan üst kat cepheleri yenilenmiştir. Eski fotoğraflarda batı tarafındaki üst kat revak tonozunun pişmiş tuğla ile örüldüğü, doğu tarafındakinin ise kırma taş ile örülüp sıvanmış olduğu anlaşılmaktadır. Revağın alt kat tonozlarının tümü düzgün kesme taştandır. Bu kısımdaki tonozların 1967 onarımında derzleri yapılmış, 2007'deki onarımda ise tamamen sıvanmıştır. 1967 onarımında batı ve doğu revakları üst kat tonozları da onarılıp sıvanmıştır. Toprak dam; beton dama dönüştürülmüştür. Birçok yerde çürütme yapılmıştır. Silmenin üstünde olan özgün çörtenlerin sayıları arttırılarak, silmenin altına yerleştirilmişlerdir. Damın kuzeyindeki taş istinat duvarı onarılmış, duvarların harpuştaları yenilenmiştir. Damda bulunan bacalar ve dama çıkış kapılarını bulunduran odacıklar da onarılmıştır (Şekil 2.128 - 2.133).

Şekil 2.128 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi damından bir görünüm (BVGMA).

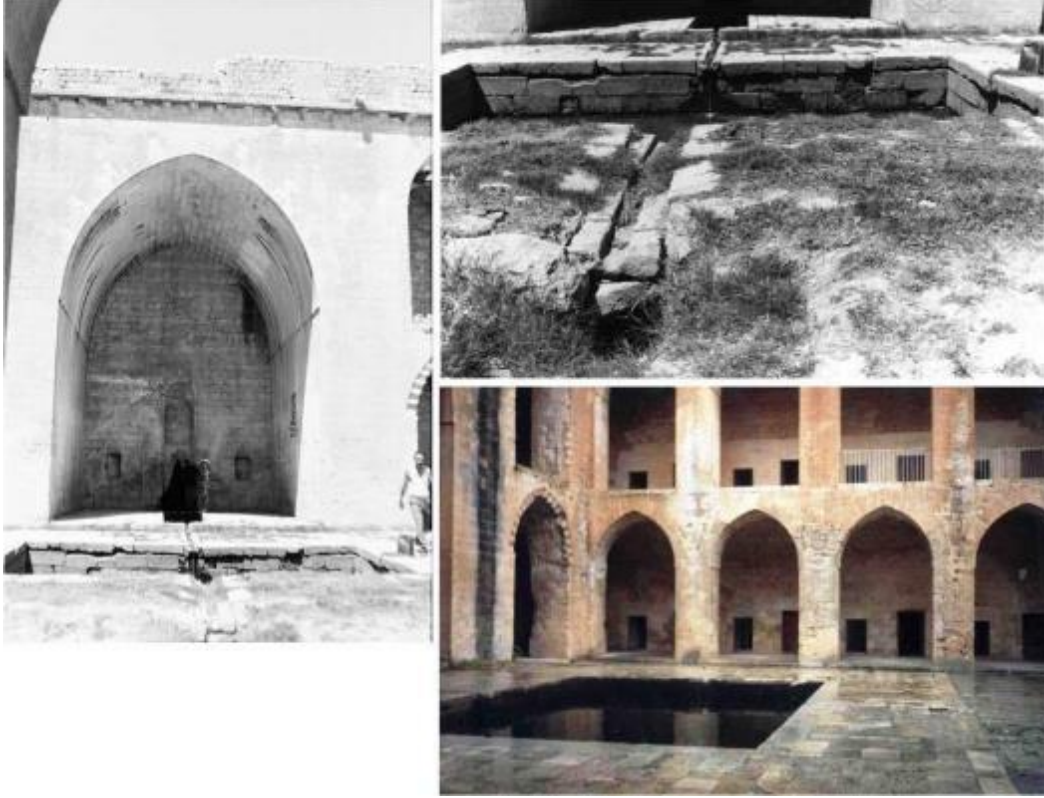
Şekil 2.129 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi'nin batıya bakan avlu revaklarından bir görünüm (BVGMA).

Şekil 2.130 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi'nin doğuya bakan avlu revaklarından bir görünüm (BVGMA)

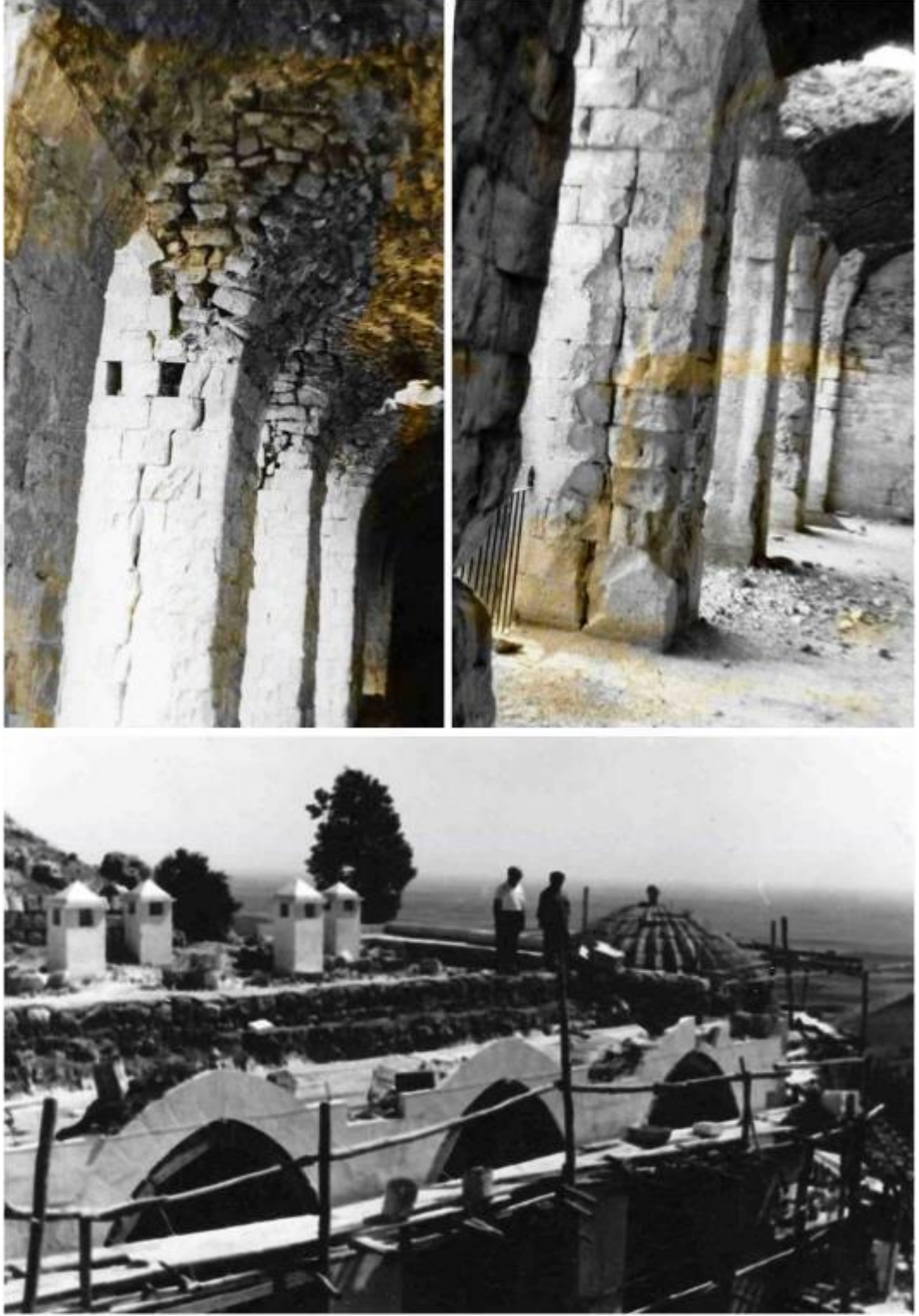

Şekil 2.131 : 1967 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi revak tonozlarından bir görünüm (BVGMA).

Şekil 2.132 : 1967 onarımı öncesi ve onarım sonrası 1990 yılı Kasımiye Medresesi avlusundan bir görünüm (BVGMA).

Şekil 2.133 : 1967 onarımı öncesinde ve onarım sırasında Kasımiye Medresesi'nin revak tonozlarından görünüm (BVGMA).

2.4.4.4 2007 onarımı

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 15.07.2004 tarih 3496 sayılı kararı ile uygun bulunduğu Dr. Mehmet Alper'in m ellifliğindeki restorasyon projesi uygulaması; 2006 yılında Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün Diyarbakır Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Şubesi kontrolünde başlayıp 2007 yılında bitirilmiştir. Uygulamanın ihale bedeli 770.000 liradır. Bu uygulamada medresenin tüm yüzeyleri temizlenmiş, damın beton şapı kaldırılarak yalıtımı yapıp, dam taş kaplanmıştır. Alt ve üst kat revak içi hücre duvar taşları ve damın silme üstü parapet taşları  r t lm ştir. Güney revak tonozları hariç, taş olan alt kat revak tonozları ve üst kat revak tonozları tamamen sıvanmıştır. Hatta  st kat tonozlarında sıva, özgün tonoz başlangıç kotunun (tonoz üzengi kotu) 50-60 cm kadar altına inmiştir. Böylece yüzeyi bozulmuş olan tonoz altındaki duvar yüzeyi, sıva ile gizlenmiştir. Üst kat revaklara cam korkuluk takılmıştır. Tüm ahşap doğramalar yenilenmiştir. Kaba yonu taş duvar yüzeylerinin tüm derzleri yapılmıştır (M. Alper, kişisel görüşme, 23 Ocak 2015) (şekil 2.134 - 2.139).

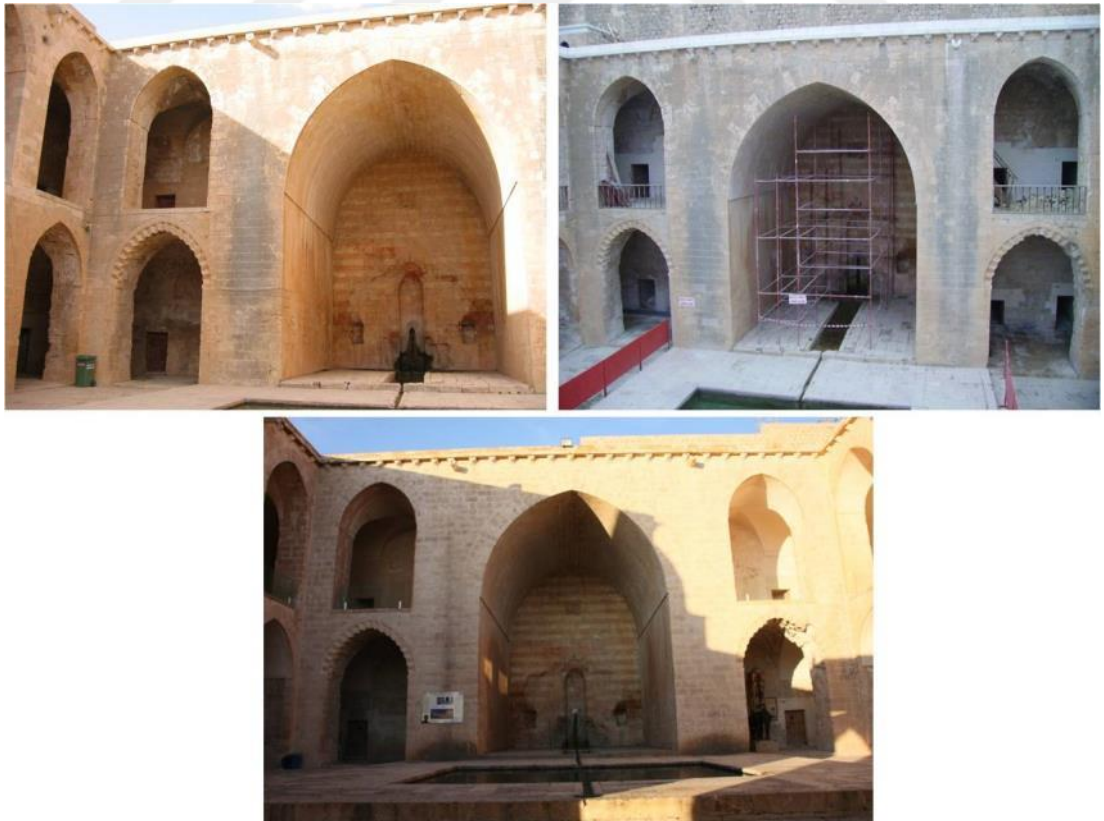

şekil 2.134 : 2007 onarımı öncesi, sonrası ve onarım sırasında Kasımiye Medresesi damından bir görünüm (M A).

Şekil 2.135 : 2007 onarımı öncesi, sonrası ve onarım sırasında Kasımiye Medresesi avlu batı revakları cephesi (MÇA).

Şekil 2.136 : 2007 onarımı öncesi, sonrası ve onarım sırasında Kasımiye Medresesi'nin eyvan cephesi (MÇA).

Şekil 2.137 : 2007 onarımı öncesi ve sonrasında Kasımiye Medresesi avlu doğu revakları cephesi (MÇA).

Şekil 2.138 : 2007 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi zemin kat doğu revağından bir görünüm (MÇA).

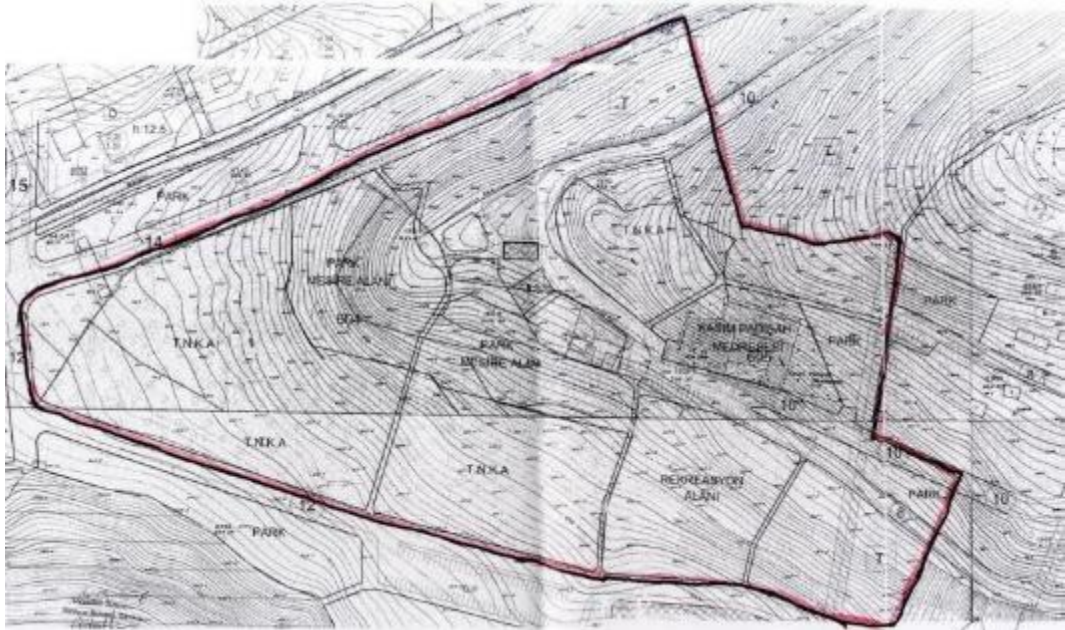
Şekil 2.139 : 2007 onarımı öncesi ve sonrası Kasımiye Medresesi üst kat doğu revağından bir görünüm (MÇA).

2.4.4.5 2008 yılı çevre düzenleme çalışması ve koruma alanı belirlenmesi

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun kararı ile (21.02.2008 tarih, 1421 sayılı karar) “Kasımiye Medresesi Çevre Düzenleme Projesi” uygun görülüp aynı yıl uygulamaya konulmuştur. Bu projede amaçlanan; gelen ziyaretçileri taşıyan tur otobüslerine park yeri açılması, medresenin önündeki alanın bir meydan gibi düzenlenmesi ve alt kotta seyir terasları yaratılarak ziyaretçi ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Mülkiyeti medresenin vakfına ait olan, medresenin güneyindeki eskiden bağ, bahçe ve bostan olan eğimli arazi ihata duvarları ile teraslanarak parka dönüştürülmüştür. Bu uygulamada, yüksek istinat duvarları ve dik açılı teraslamalar yüzünden arazinin özgün topoğrafyası aşırı müdahale edilerek medresenin kültürel peyzajına zarar verilmiştir.

Çevre düzenleme projesi onaylandıktan sonra medresenin koruma alanı sınırı belirlenmiştir. Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun kararı (22.05.2008 tarih, 1551 sayılı karar) ile kroki üzerindeki işaretli alan medresenin koruma alanı olarak belirlenmiştir. Alan; eskiden bağ, bahçe, bostan olan medresenin güneyi ve güneybatısındaki arazileri de içermektedir (Şekil 2.140 - 2.144). Bu araziler; medresenin selsebilleri eyvanından havuzuna biriken suyun bir kanal ile akıtılmasıyla beslenirdi. Bugün selsebilleri eyvandan hala havuza su akmaktadır. Fakat havuza dolan suyun 2008’de uygulanan çevre düzenlemesi projesinden sonra nereye aktığı bilinmemektedir.

Şekil 2.140 : Kasımiye Medresesi koruma alanı sınırı (DKVKBKA).

Şekil 2.141 : 1911’de Kasımiye Medresesi ve çevresi (GBA).

Şekil 2.142 : Çevre düzenlemesi çalışmalarından sonra Kasımiye Medresesi’nin güney cephesi peyzajı (MÇA).

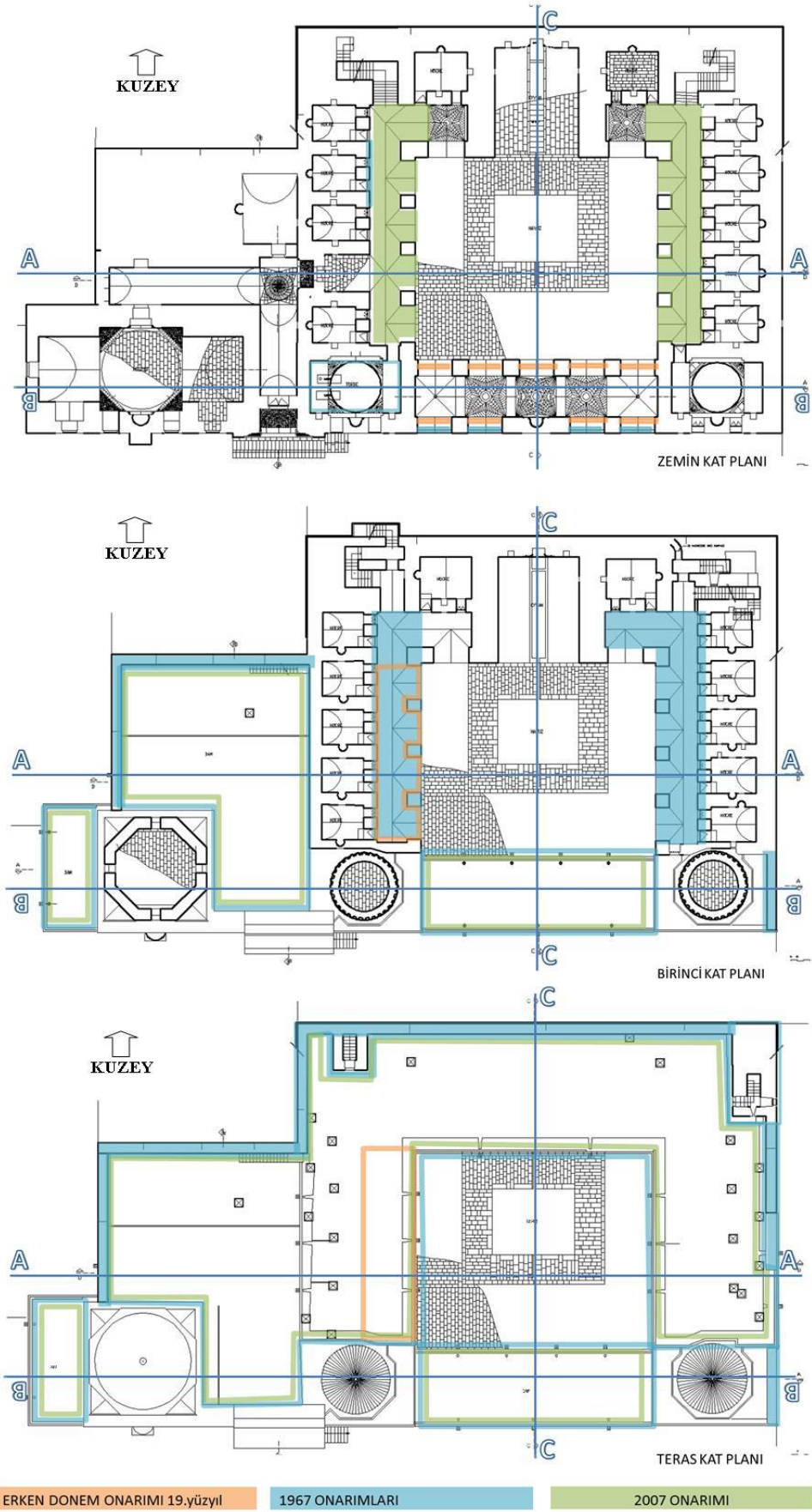
Şekil 2.143 : Çevre düzenlemesi çalışmalarından sonra Kasımiye Medresesi’nin damından peyzajın görünümü (MÇA).

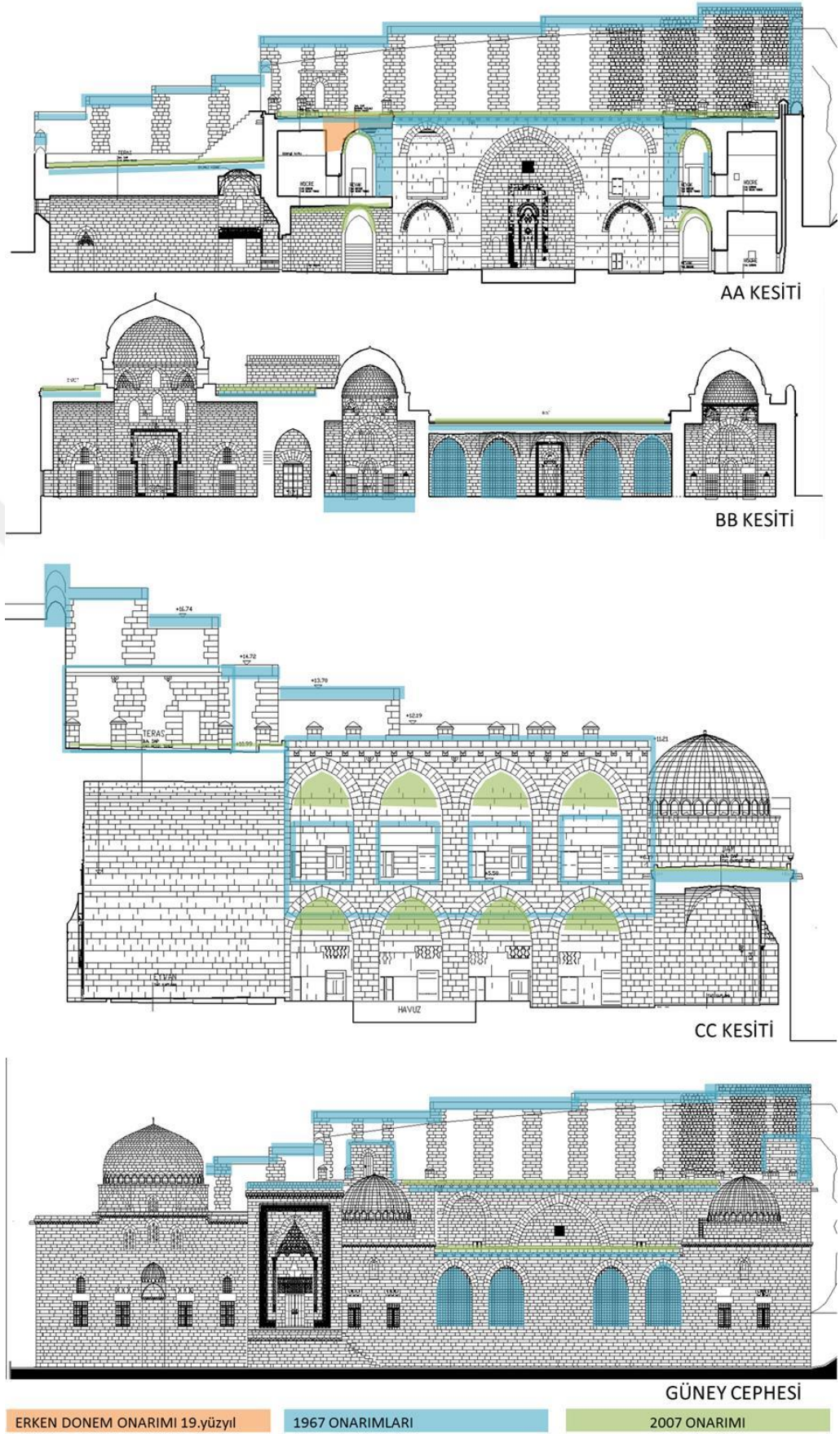
Şekil 2.144 : Kasımiye Medresesi ve çevresinin günümüzde havadan görünümü (06.09.2016 tarihli Google Earth fotoğrafı).

Kasımiye Medresesi’nde incelenen öteki anıtlarda olduğu gibi muhdes yapılar yoktur. Medrese kütle ve gabarisi ile değişmeden, yapıldığı dönemden günümüze kadar farklı dönem onarımları ile gelebilmiştir. Bu yüzden, incelenen öteki anıtlarda plan ve kesit üzerinde gösterilen dönem ek ve müdahaleleri yerine; Kasımiye Medresesi plan ve kesitlerinde medresenin geçirdiği bilinen restorasyonlardaki müdahale gören mimari elemanları gösterilmiştir. Şekil 2.145 ve Şekil 2.146’da gösterildiği gibi medresenin bazı mimari elemanları süreç içerisinde farklı dönem onarımlarına maruz kalmışlardır. Erken dönem onarımı olarak belirtilen müdahalede, üst kat batı revak tonozu tuğladan tekrar yapılmıştır. Zemin katta bazı ve üst katta tüm revak kemerleri 1967 onarımları ile yenilenmiştir. Taş ile örülü olan güney revak kemerleri gene bu dönemde açılarak buraya lokma demir korkuluklar yerleştirilmiştir. 2007 onarımında ise alt katın taş olan tonozları sıvanmış, beton şaplı dam ise taş ile kaplanmıştır.

Şekil 2.145 : Kasımiye Medresesi'nin katlarındaki dönem müdahaleleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Şekil 2.146 : Kasımiye Medresesi'nin kesit ve görünüş üzerinde dönem müdahaleleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

2.5 Kasımiye Medresesi'nin Zinciriye Medresesi ile Karşılaştırılması

Zinciriye Medresesi, üzerindeki kitabesi ile yapım yılı ve banisi belli bir medresedir. Kendisinden yaklaşık yüz yıl sonra Akkoyunlu Sultan Kasım'ın inşa ettirdiği Kasımiye Medresesi'nde ise herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Aralarındaki bir asra rağmen medreselerin mimarileri ve bezeme programları birbirlerine benzemektedir. Bu benzerlik konu ile ilgili araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. Her araştırmacı iki medreseyi karşılaştırıp farklı fikirler sunmuştur. Bu bölümde medreselerin analitik olarak karşılaştırmalarının yapılıp, özellikle dönem tartışmaları konusunda bilgi kirliliğinin giderilmesi amaçlanmaktadır.

2.5.1 Geçmiş dönem karşılaştırmaları

Kasımiye Medresesi ile Zinciriye Medresesi'ni ilk karşılayan Gabriel'dir. Gabriel (1940, s. 37); şehrin batısında kırsal alanda bulunan Kasımiye'nin tepenin yamacındaki Sultan İsa Medresesi ile benzer ve aynı unsurlardan müteşekkil olduğunu söyler. Ona göre medrese; üzerinde kitabe bulunmasa da 1385'te inşa edilmiş Sultan İsa Medresesi'ne öyle benzemektedir ki, sanki aynı mimarın elinden çıkmıştır. Avlunun güneyindeki beş gözlü revak aynı şekilde yerleştirilmiştir. Medreselerin mescitleri birbirleri ile çok benzerlik taşır. Dilimli kubbeler, taç kapının bezemeleri, kornişler ve üstü yarım kubbeli payandalar benzerdir. Gabriel; yalnız üsluba bakılırsa medresenin Artuklular dönemine atfedilebileceğini söyler.

Gabriel'in (1940) dediği gibi Akkoyunluların 15. yüzyılın başında Mardin'i ele geçirdiklerinde burada tamamlanmamış bir medrese buldukları ve bilinmeyen bir tarihte medreseyi tamamladıkları ihtimal dâhilindedir. Bu durum üzerinde herhangi bir kitabenin olmamasını da açıklayabilir. Zinciriye Medresesi'nden farklı olarak Kasımiye Medresesi Hanefi Mescidi'nin kubbesi dilimli değildir. Artuklu kubbelerinin dilimli ve sivri olmalarına rağmen, medrese mescidinin perdahlı soğan tipi kubbesi şüphesiz bu son dönemde yapılmıştır. Güneyde ön cephede; taç kapının cami ile medresenin arasına alınması asimetrik bir durum yaratmışsa da, bu durum medrese bölümüne simetrik bir düzen getirmiştir. İki medrese de yamaçta yer almalarına rağmen, mimarları araziden yararlanmakta oldukça farklı yollar denemişlerdir. Günümüzde de kendisine atfedilen medreseyi Sultan Kasım'ın tamamladığı kabul görür.

Metin Sözen (1981, s. 128); medreseyi Akkoyunlu mimarisi altında sınıflandırır. Ona göre medrese, Sultan İsa Medresesi'nin devamı olarak görünür. İkisinde de dilimli kubbeler, yıldız tonozlar, ana eyvanda sebil, mimari organlar ve bezemeler çok yakındır. Bütün benzerliklere karşı Kasımiye planı, Zinciriye'den farklıdır. Cami bölümü sola alınmış, arkasına mekânlar konulmamıştır. Medrese iki katıyla bir bütündür, dilimli kubbeli mekânlar (türbe ve Şafii mescidi) onu tamamlamıştır.

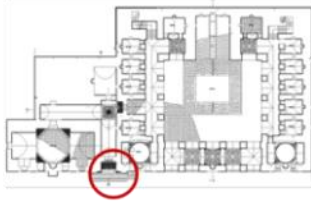
Altun da (1971a, s. 95-100) iki medrese arasındaki benzerliğe değinir. Kasımiye'de, Zinciriye planının değiştirilerek uygulandığını, işçiliği ve süslemesinin, portalinin aynı olduğunu söyler. Gabriel'in bu medrese ile ilgili tüm görüşlerini aktarır katılır. Artuklular döneminde başlanıp önemli bir kısmının bitirilmiş olduğunu söyler.

İbrahim Artuk (1971b, ss. 65-74); yapının hiç şüphesiz Cihangir'in oğlu Kasım Bey'in medresesi olduğunu söyler. Medresenin Zinciriye Medresesi ile olan benzerliğine değindikten sonra Gabriel'in görüşlerini tekrar eder.

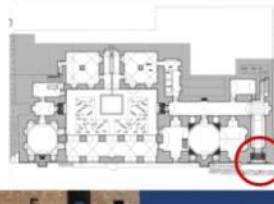
Aslanapa (1973, s. 194); Kasımiye Medresesi'nin Akkoyunluların en önemli yapısı olduğunu, Zinciriye Medresesi mimarisine benzediğini söylemektedir. Gabriel'in görüşlerini benimser. Soğan kubbeli mescidin Akkoyunlu zamanına ait olabileceğinden bahseder.

Barışta (2008); Mardin Zinciriye ve Kasımiye Medreselerinin taş süslemelerini karşılaştırır. Ona göre Kasımiye Medresesi taş kapısı, Sultan İsa Medresesi'nin genel çizgisi ile ayıklanmış bir bezeme programı ile tekrarı şeklindedir (Şekil 2.147 - 2.148). Cami; planı ve her şeyi ile aynıdır, sadece kubbeleri farklıdır. Selsebilli eyvan Kasımiye Medresesi'nde iki kat boyunca yükselir ve iki renkli taş işçiliği ile dikkat çeker.

KASIMIYE
MEDRESESİ

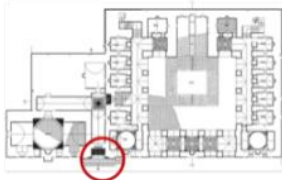

ZİNCİRİYE
(SULTAN İSA)
MEDRESESİ

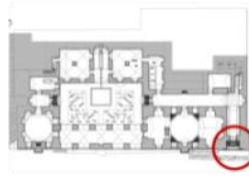

Şekil 2.147 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin taç kapıları (MÇA).

KASIMIYE
MEDRESESİ

ZİNCİRİYE
(SULTAN İSA)
MEDRESESİ

Şekil 2.148 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin taç kapı bezemeleri (MÇA).

2.5.2 Günümüz karşılaştırması

Güneydoğu Anadolu'da Artuklular döneminde bazı yapılarda cami-medrese fonksiyonunun birleştiği görülmektedir. Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi (1385) ve Akkoyunlular devrinden Kasımiye Medresesi (1487-1507), buna örnektir. Simetrik olmayan planlarda cami, medrese, türbe, zaviye bölümleri açık avlulu bir mekân etrafında bir araya gelir. Ana eyvandan akan bir çeşmeden uzanan kanal, avlu ortasında yer alan bir havuzla birleşir. İki yapıda da eyvan serinletici bir dinlenme yeridir (Öney, 2007, s. 19).

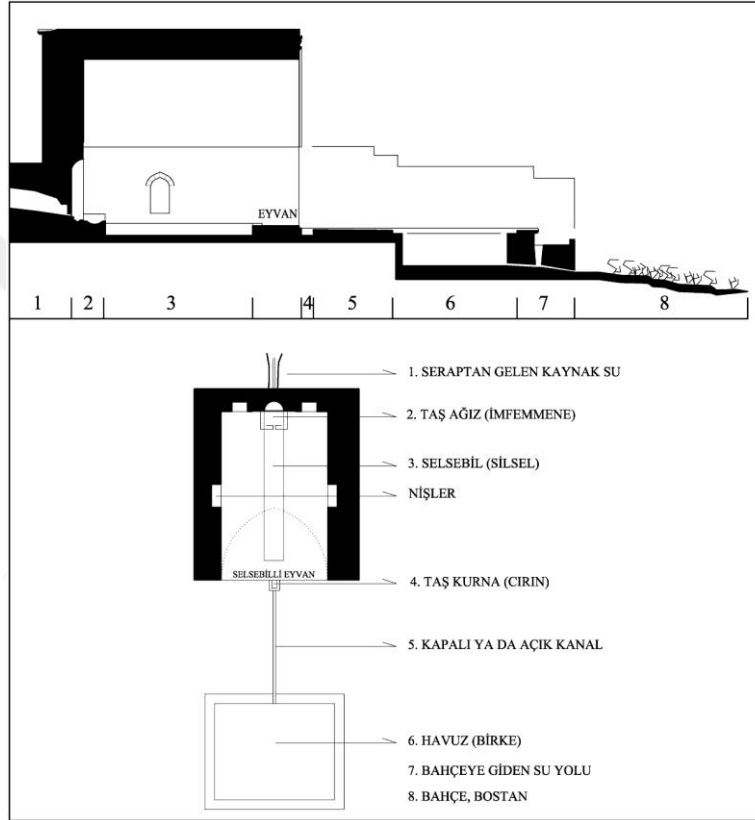
İki medresede de bulunan selsebilli eyvan karakteristiktir. Kasımiye'de eyvandan gelen su, avlu ortasındaki büyük havuza dökülür. Zinciriye Medresesi ilk yapıldığında ise avlusunda böyle bir havuz yoktur. Zinciriye'de su, vaktiyle eyvan içindeki küçük havuzdan medresenin güney cephesindeki sokakta bulunan çeşmeye akmaktaydı. Böylece kamusal bir hizmet vermekteydi. Bugün sokak kotunun yükselmesi ile çeşmenin bir kısmı yol seviyesinin altında kalmıştır (Şekil 2.149).

Şekil 2.149 : 1899 yılında Zinciriye Medresesi çeşmesi (Oppenheim, 1930) ve günümüz görünümü (MÇA).

Zinciriye avlusunda bugün bulunan havuz; 2007 onarımında eklenmiş, sokak cephesindeki çeşmeye gelen su ise kesilmiştir. Kasımiye Medresesi avlusundaki havuz; mekânı serinletmenin yanında, kendi vakıf mülkiyetinde bulunan güneyindeki eğimli araziye sulayarak, işlevsel bir hizmet verir.

Tarımsal sulamada kullanılan selsebilli eyvan-havuz ilişkisi Anadolu'da görülen bağ evi işlevli geleneksel Mardin kasırlarında da karakteristiktir. Selsebilli eyvan, farklı elemanlardan oluşan bir sistemdir (Şekil 2.150). İki medresede de selsebilli eyvanın içindeki yöre ağzında "silsel (sebil)" denilen dikdörtgen küçük havuz, abdest suyunun temin edildiği bölümdür (Çağlayan, 2010). Kasimiye ve Zinciriye Medreselerinde de abdest suyu; eyvanın içindeki silselden, güğüm ya da ibrik ile temin edilirdi.⁴⁴

Şekil 2.150 : Selsebilli eyvan akış şeması (Çağlayan, 2010).

İki anıta da cami (mescit), türbe ve medrese bölümleri tek yapı içinde avlu etrafında çözülmüştür. Kasimiye; batısındaki mescit bölümü dâhil edilmezse, eyvan eksenli tamamen simetrik yapıdadır. Zinciriye ise asimetriktir; birinci katında ayrı bir avlusu bulunmaktadır. İki medrese de eğimli arazide konumlanmalarına rağmen Kasimiye Medresesi taban oturma alanı için arazide bayağı bir hafriyat yapılmış; arazi

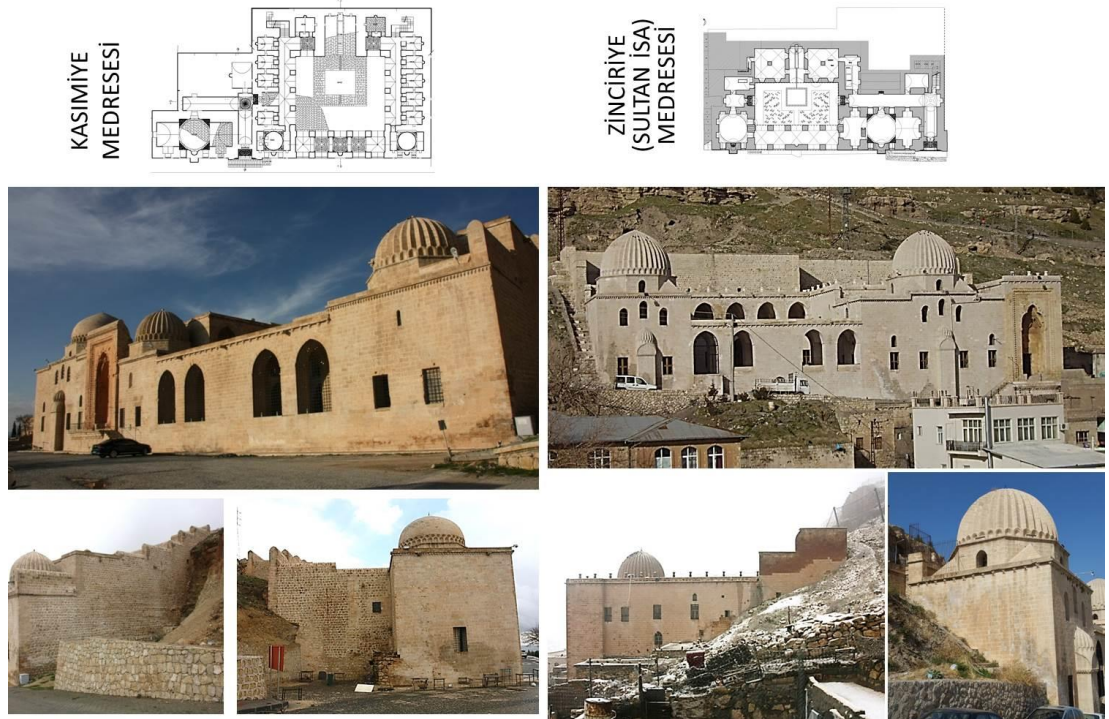
⁴⁴ Mardin cami ve medreselerinde şadırvan Cumhuriyet dönemi eki olduğundan abdest için gerekli su, selsebilli eyvandan alınmaktaydı (S. Çağlayan, kişisel görüşme, 10 Mayıs 2014).

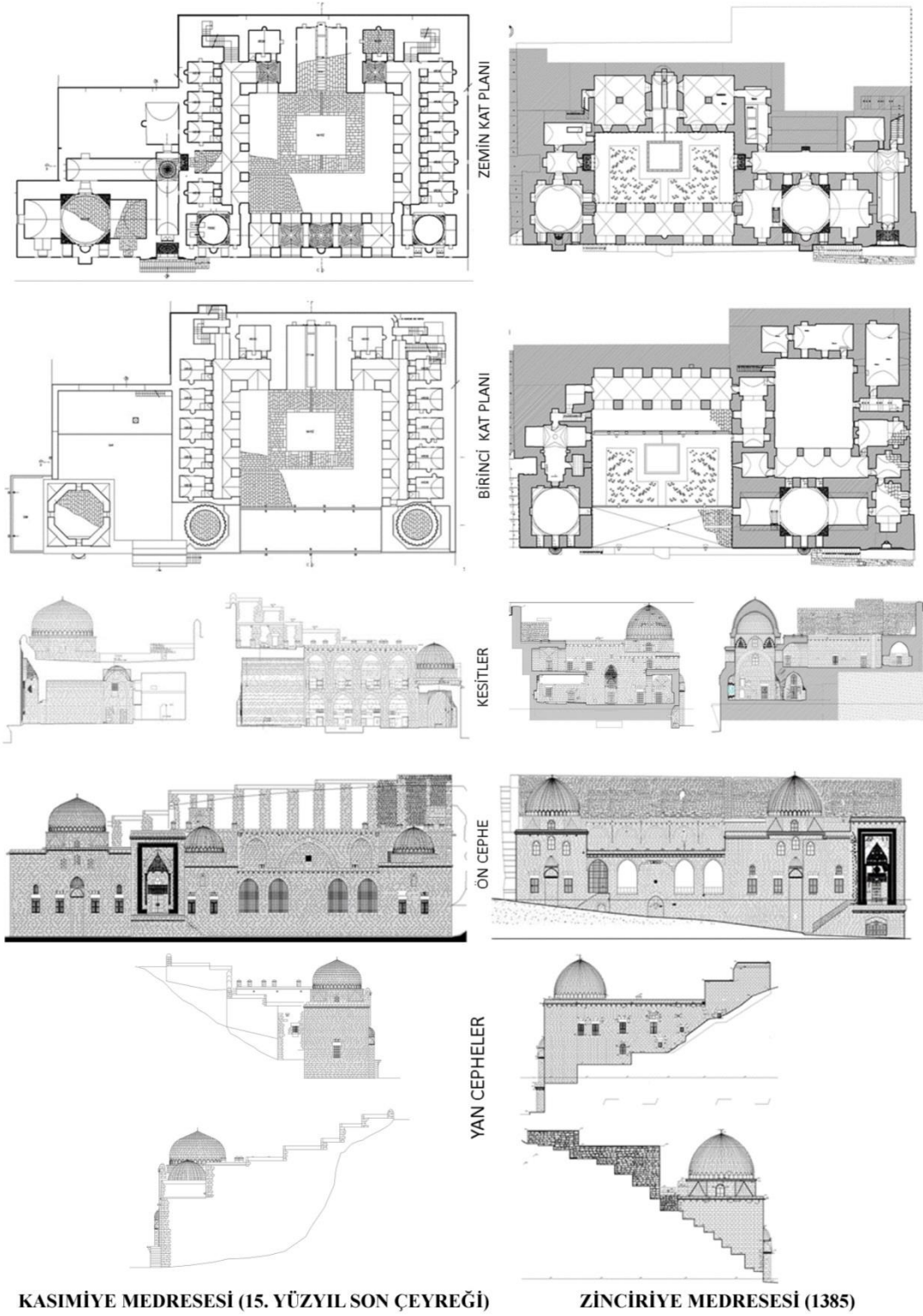
tamamen düzleştirilip kütle bir bütün olarak yerleştirilmiştir. Zinciriye Medresesi'nde ise kütle; arazi eğimine daha uyumlu olarak kademelenerek yerleştirilmiştir.

İki medresede de su basmanı kotları farklıdır. Kasımiye'de arazide doğu-batı yönünde eğim olmadığı için medrese; zeminden yaklaşık 2 metre yükseklikte bir su basmanı kotundan sonra başlar. Zemin düzleştirilerek üstüne temel niteliğinde 2 metrelik bir su basmanı yapılmıştır. Zinciriye Medresesi arazisinde ise kuzey-güney eğiminin yanında, doğu-batı doğrultusunda, doğuya doğru bir eğim daha vardır. Bu yüzden Zinciriye'nin batı ucunda su basmanı kotu zeminden 1 metre yüksekken, doğu tarafında ise 4 metreye yakın bir yüksekliktedir. İki medresenin portaline, bu yüksekliklerden ötürü basamaklarla çıkılır.

Medreselerde su basmanı kotu dâhil, ön cepheleri medresenin inşa edildiği düzgün kesme blok kireç taşındandır. Günümüzde doğu ve batı cephelerinin düzgün kesme taş olduğu Zinciriye Medresesi'nde; batı cephesi duvarı kaba yonu taş iken 1949 onarımında blok taşa dönüştürülmüştür. Kuzeyindeki istinat duvarı kaba yonu taştan olarak günümüze kadar gelmiştir. Kasımiye Medresesi'nin ise doğu cephesi kaba yonu; batı cephesinin mescit bölümü düzgün kesme, batı cephesi yanı ise kaba yonu taş şeklinde olup bu cephede almalı bir düzen vardır. Kuzeyindeki istinat duvarları da Zinciriye Medresesi'nde olduğu gibi kaba yonu taşandır (Şekil 2.151 - 2.152).

Şekil 2.151 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin ön ve yan cepheleri (MÇA).

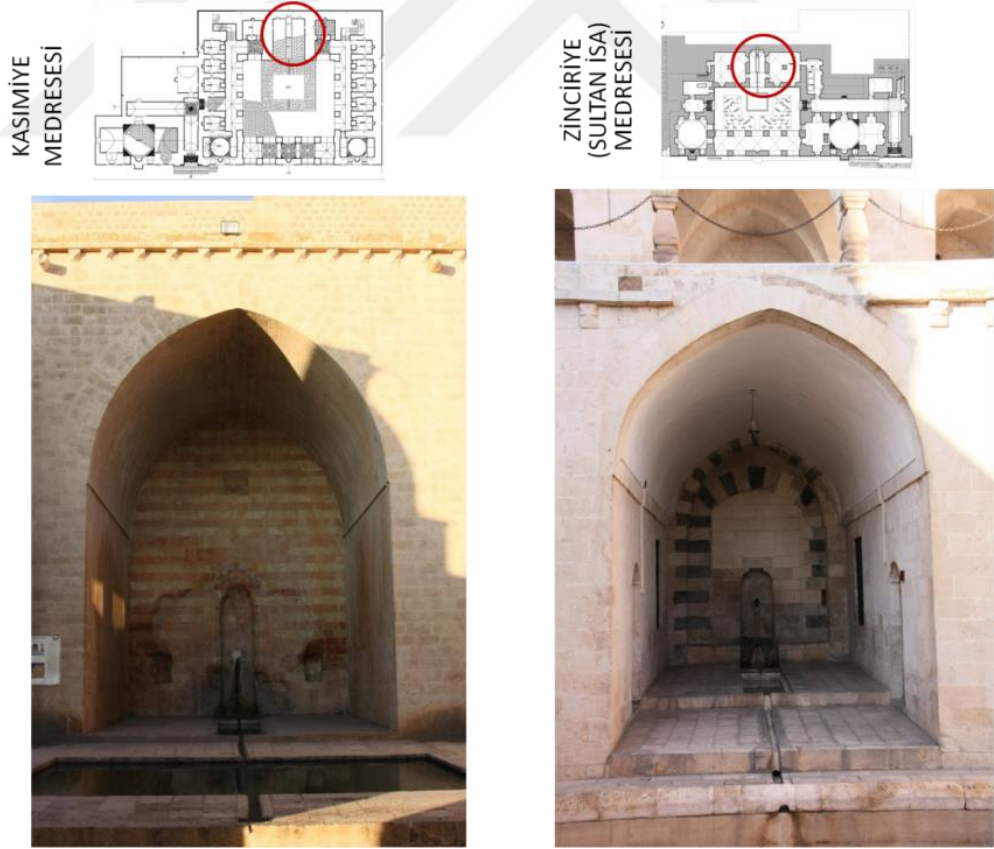

KASIMIYE MEDRESESİ (15. YÜZYIL SON ÇEYREĞİ)

ZİNCİRİYE MEDRESESİ (1385)

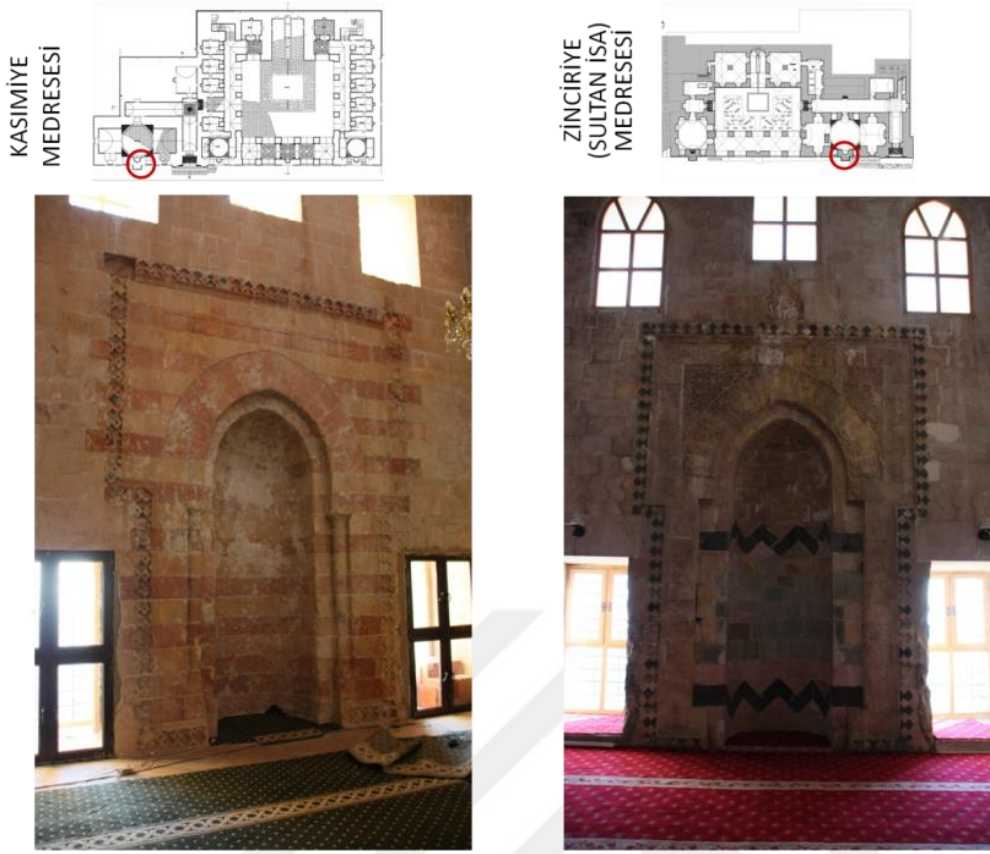
Şekil 2.152 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin plan, kesit ve görünüşleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Anıtların ikisinde de kullanılan yapı malzemesi bölgede anıtsal ve sivil mimaride de kullanılan kireç taşıdır. Düzgün kesme taşların ortalama yüksekliği 24 santimetredir. Medreselerin taş kapılarında ve mescitlerinin mihraplarında bezemelerin daha kolay işlenebilmesi için olsa gerek, daha yumuşak ve rengi daha kıızıla çalan bir kireç taşı kullanılmıştır. Bu nedenle portal yüzeylerindeki aşınma daha fazla olmuştur. Kasımiye Medresesi ana mescit mihrabında ve selsebilli eyvan içinde güney cephesinde bir sıra sarı ve bir sıra kızılımsı taş örülerek, almaşık düzenli süslü bir görünüm verilmeye çalışılmıştır. Zinciriye Medresesi'nde ise selsebilli eyvan içi sebil aynası kemerinde bir sıra kireç taşı, bir sıra bazalt taşı kullanılarak yine almaşık şekilde düzenlenmiştir. Zinciriye Medresesi'nin iki mescidinin mihrabında siyah bazalt taşı, süslemede kakma palmet olarak kullanılmıştır. Aynı taş; Kasımiye'nin mescit mihrabında ve selsebilli eyvan içinde üst kottaki kufi kitabede kakma olarak kullanılmıştır. Bu taş; Diyarbakır yöresinden çıkmakta olup Diyarbakır'ın surlarında, anıtsal ve sivil mimarisinde temel yapı taşı olarak kullanılmaktadır (Şekil 2.153 - 2.154).

Şekil 2.153 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin selsebilli eyvanları (MÇA).

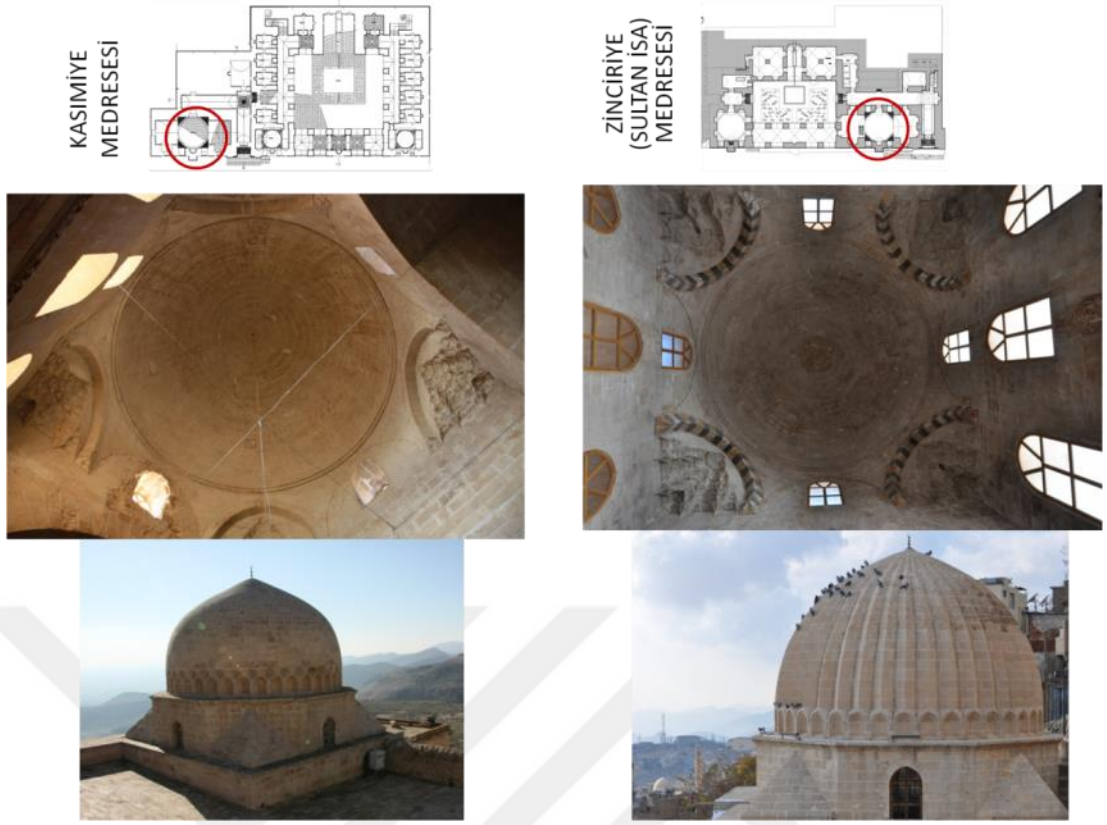

Şekil 2.154 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin mescit mihrapları (MÇA).

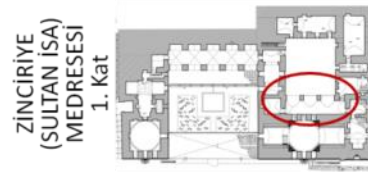
İki yapıda da Hanefi ve Şafii olmak üzere ikişer mescit bulunur. İki medresenin de Hanefi mescit planları ve ölçüleri aynıdır. Sadece Kasımiye Medresesi 15 cm kadar daha uzundur. Hanefi mescitlerinin kubbe türleri farklılık gösterir. Zinciriye'deki dilimli sivri kubbe; Kasımiye'de yerini perdahlı soğan tipi kubbeye bırakır (Şekil 2.155). Boyutları aynı olmalarına rağmen Zinciriye Hanefi Mescidi'nin güney-kuzey taşıyıcı duvar kalınlığı 2.30 metre, doğu-batı taşıyıcı duvar kalınlığı 1.10 metredir. Kasımiye Hanefi Mescidi'nin ise güney duvarı 2.45 metre, doğu duvarı 1.30 metre, batı duvarı 1 metre kalınlığındadır. Batı duvar kesitinin doğuya göre ince olmasının sebebi; duvarın medresenin batı dış cephesini oluşturması, doğudaki duvar gibi giriş koridorunun tonozunu taşımasıdır. Kasımiye'deki revak ayak kesitleri zemin ve üst katta aynı olmak üzere ortalama 1.05 x 1.10 metredir. Zinciriye'de ise zemin kat avlusundaki güney revak ayağı kesiti 117 x 1.30 metre, avluya bakan terasta 1967'de yeniden yapılan revak ayaklarının kesiti ise 1.20 x 1.20 metredir. Kasımiye'nin mescit taşıyıcı duvarları daha kalındır. Bunda Kasımiye'nin kubbe çapının (6,45 m.), Zinciriye'den 40 cm daha geniş olmasının da etkisi vardır. Kasımiye'nin revak ayakları ise, iki katlı olmalarına rağmen daha ince kesitlidir.

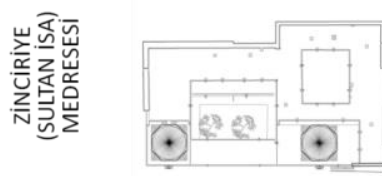
Şekil 2.155 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin mescit kubbeleri (MÇA).

Kasımiye' de revak kemer açıklıkları 2.65- 2.80 metre, Zinciriye'de 2.60- 2.70 metre arasında olup benzer açıklıktadırlar. Kasımiye Medresesi revak kemer taşları diziliş biçimi 1967'deki onarımda yeniden örülmelerine rağmen özgün hallerini korumuşlardır. Kemerlerin hepsi sivri olup, üzengi noktasından sonra bir sıra tek taş, bir sıra çift taş olarak örülen kemerin üst noktasında tek parça kilit taşı yerine; merkezi derze denk gelen iki adet taş vardır. Bu örgü biçimi Zinciriye Medresesi'nin sadece üst katındaki özgün kalmış revaklarında bulunur. Zinciriye'nin zemin kat avlusundaki revak bölümü yazlık mihraptaki kitabeye göre 1797'de onarılmıştır. Bu bölümün kemer taş boyutları (18 x 20 cm) ve örgü biçimi farklıdır. Aynı şekilde 1967'de yeniden yapılan teras kat revak kemer taş boyutu (24 x 21 cm) ve örgü biçimi de farklıdır. Sonradan müdahale görmüş iki revakta da kemer üst noktasında tek parça kilit taşı kullanılmıştır. İki medresenin hiç bir kemerinde gergi demirine ya da izine rastlanmamıştır (Şekil 2.156).

Şekil 2.156 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin özgün kalmış revak kemerleri (MÇA).

Kasımiye'de türbe odası, Şafii mescidi ile aynı mimariye sahip dilimli kubbeli bir mekân iken Zinciriye'de türbe; içeride tonozlu küçük bir hücrededir. İki medresede de hücre ve odalar beşik tonozludur. Medreselerin özgün damları topraktır. Zinciriye'nin damı 2006 onarımında bazalt taşı, Kasımiye'nin damı ise 2007 onarımında kireç taşı ile kaplanmıştır (Şekil 2.157).

Şekil 2.157 : Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin damları (MÇA).

Kasımiye'de tüm hücrelerde ocak bulunurken Zinciriye'de sadece üst katta iki odada ocağa rastlanmıştır. Ocağın Anadolu'da mimaride kullanımı 15. yüzyıl ile başlamaktadır (Tanyeli, 2000 ve 2014). Bu da Kasımiye'nin, Zinciriye'ye göre daha geç inşa edildiğinin kanıtıdır.

Kasımiye Medresesi ve Zinciriye Medresesi'nde yapılan ölçümlerde iki medresenin mimari elamanlarında 70-73 cm arasındaki on beşinci ve on altıncı yüzyıl Osmanlı coğrafyasında kullanılan 73 santimetrelik mimar arşını ölçüsü tespit edilmiştir. Bu ölçü Kasımiye'nin tüm mimari elamanlarında görülürken Zinciriye farklı dönem müdahalelerine maruz kaldığı için bu medresenin sadece özgün kalan kısımlarında arşın değeri görülmektedir. İki medresenin de özgün olarak günümüze kadar gelen revak kemerlerinde aynı arşın değeri kullanılmış olsa da kemer yapım teknikleri ve ölçü oranları farklıdır. Bu da aynı ustaların elinden çıkmadıklarını destekler.⁴⁵

İki medresede de benzer arşın değerine rastlanması birçok araştırmacının değindiği gibi aynı dönemde inşa edildiklerine, fakat Kasımiye'nin Akkoyunlu döneminde tamamlandığına işaret olabilir. Bunun yanında banilerinin hükümdarlık dönemlerine bakılırsa aralarında 100 yıla yakın bir fark olan medreselerde, aynı ölçü biriminin kullanılmış olması normal karşılanabilir. Bu ölçü biriminin mimar ve kalfalarca sonraki nesile aktarılması muhtemeldir.

Elde edilen veriler doğrultusunda Kasımiye Medresesi'nin daha anıtsal olması, eğimli araziye Zinciriye gibi kotlar halinde değil de hafriyat yapılarak direk oturması, soğan tipi farklı bir kubbesinin bulunması, tüm mimari elamanlarında arşın ölçüsüne rastlanması, hücrelerinde ocaklarının bulunması, kubbe-kemer ölçü ve oranlarının Zinciriye'den farklı olması, anıtsal eyvanının ve özgün havuzunun bulunması onun Zinciriye'den daha geç ve farklı bir dönem yapısı olduğunu güçlendirmektedir. Mimari elamanlarının bütünlüğü değişmeden günümüze kadar gelen Kasımiye Medresesi, koruma açısından da Zinciriye Medresesi'ne göre daha özgün durumdadır.

---

⁴⁵ Konu hakkında detaylı bilgiler tezin “Yapım Tekniği ve Yapı Elemanları Çözümlemesi” bölümünde anlatılmıştır.

3. YAPIM TEKNİĞİ VE YAPI ELEMANLARI ÇÖZÜMLEMESİ

Bu bölümde; Mardin Ulu Cami (1176), Şehidiye Medresesi (13. yüzyıl ilk çeyreği), Zinciriye Medresesi (1385) ve Kasımiye Medresesi'nin (15. yüzyıl son çeyreği) yapım tekniği bağlamında ölçü birimleri, plan çözümlemeleri, yapı elemanları oranları ve malzemeleri incelenmiştir. Anıtların kendi dönemlerinde kullanılan ölçü birimleri üzerinde araştırmalar yapılmış; eserlerin yapıldıkları dönemlerine ait teknik ve malzemeleri hakkında yeni bilgiler elde edilmiştir.

3.1 12.- 15. Yüzyıllarda Kullanılan Uzunluk Ölçüleri

Ele alınan anıtlar 12. ile 15. yüzyıl arasında tarihlenmektedir. Bu dönemde kullanılan ölçü birimleri ile ilgili veriler yetersizdir. Özdural (1990, 1998), Sönmez (1997, 1999) ve Arseven'in (1950) ölçü ve birimleri üzerine yaptıkları araştırmalar daha çok klasik Osmanlı dönemi ve sonrası hakkındadır. İslam dönemi ölçü sistemleri ile ilgili en önemli araştırma Walther Hinz'e (1990) aittir. Hinz, 1955 yılında yayımladığı ve 1990 yılında Türkçe'ye çevrilen eserinde; İslam ülkelerinde ölçü birimlerinin metrik sisteme çevrilmeleri hakkında bugüne kadar güvenilir bir araştırma yapılmadığını dile getirir. İslam coğrafyasının farklı topraklarında (Arabistan, Mısır, Suriye, Irak, Anadolu, İran, Türkistan, Kuzey Afrika) ağırlık, uzunluk, hacim ve alan ölçüleri hakkındaki verileri bir araya toplar.

Özdural (1998), Hinz'i destekler görüşler belirtir ve bu çalışmanın konu ile ilgili yapılmış en erken çalışmalardan biri olduğunu söyler. Özdural (1998); Hinz'in dile getirdiği İslam dönemi ölçülerindeki karmaşıklık ve ölçülerin günümüz metrik değerine uyarlanmasındaki zorluğun, güncel araştırmalarda da hala geçerli olduğunu tekrar etmektedir.

Hinz'in (1990) yaptığı incelemede her yöreye ve döneme ait farklı uzunluk ölçülerinin olduğu anlaşılmıştır. Kendisi, kimi ölçülerinin hangi dönemde kullanıldıkları hakkında net bir bilgi vermekten kaçınır. Ayrıca ölçülerin metrik karşılıklarının da kesin değer olmayıp en yakın değer olduğunu belirtir. Bu birimler,

bazen halifelerin ve kadıların kararları ile net bir ölçüye bağlansa da dönem içinde farklı isimler ile değişikliğe uğramışlardır.

Artuklu sultanlarının da ölçülerde değişikliğe gittiklerini gösteren bilgiyi coğrafyacı İbn-i Qalanisi aktarır (Gül, 2007, s. 440). Buna göre Hicri 502 - 516 (M. 1108 - 1123) tarihlerinde hüküm süren Necmeddin İlgazi; Suriye’de pazar vergilerini kaldırmış, ölçek, ağırlık ve uzunluk ölçülerini artırıp büyütmüş ve bazı vergileri de hafifletmiştir.

Günümüzde, Necmeddin İlgazi’nin torunlarından Mardin Ulu Cami’nin banisi Kutbettin İlgazi’nin Mardin’de vergileri kaldırdığına dair kitabesi (Şekil 2.11: 3 no’lu kitabe) Ulu Cami batı giriş kapısı duvarı üzerindedir. Kitabede ölçüler ile bir karar olmasa da Kutbettin İlgazi; şehirde alım gücünü arttırmak ve ekonomiyi canlandırmak için seleflerinin izlediği politikayı takip etmiştir. Bunun yanında, Şehidiye Medresesi vakfiyesinde bir ağırlık ölçüsü olan ve “Mardin rıtlı” olarak geçen “rıtlı” birimi, değişik yer ve zamanlarda farklı ağırlıklardadır.⁴⁶

İslam topraklarında uzunluk ölçülerinin sayısı ise oldukça fazladır. Bunların başında çeşitli arşın veya zira ölçüleri gelir.⁴⁷ Bütün hesaplamaların çıkış noktası Kahire, El Ravda Adası’ndaki 861 yılından kalma Nil ölçeğinin arşınıdır. Bu arşın; Napolyon yönetimindeki Fransa seferi sırasında yapılan araştırmalara ve bunun Creswell (1940) tarafından 1927’de yapılan kontrolüne göre ortalama 54,04 cm’dir. Bu ölçü, aynı zamanda Abbasilerin “kara -siyah- arşını (zira’ül sevde)” olmuştur (Hinz, 1990, s. 67).⁴⁸

“Aşba” ya da “engüş -angoşt-” denen parmak genişliğinden türeyen ölçü, genelde arşının 1/24’ü kadardır. Bu yüzden kullanılan arşına göre değişiklik gösterir. İslam

---

⁴⁶ Mardin rıtlının ağırlığı bilinmese de Hinz’e (1990, ss. 38-39) göre, 11. yüzyılda Ahlat ve Nusaybin rıtlı 960 gramdır; 12. yüzyılda Mısır rıtlı 437 gram, Ortaçağda Kudüs rıtlı 2,5 kg, Şam rıtlı 1,85 kg; 14. yüzyılda Sivas rıtlı 4,68 kg, Ortaçağın sonunda Bağdat rıtlı, Mekke rıtlı ile aynı değerde olup yaklaşık 406 gramdır. 18. yüzyılda İstanbul rıtlı 2,8 kilogramdır.

⁴⁷ Türk lehçelerinde “arşın, arçın, arjın ve alçin” şeklinde yer alan kelime; Pehlevi “areşn”den (yeni Farsça: areş, reş) gelmektedir. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder. Arşının Arapça’sı “zira”dır. Arşın kelimesi Türkçe’den de Rusça’ya ve Balkan dillerine geçmiştir (Erkal, 2002, ss. 411-413).

⁴⁸ “Zira’ül sevde” siyah zira - arşın- olarak bilinen ölçü; 813-833 senelerinde hüküm süren Abbasi Halifesi El Memun tarafından kullanıma sokulmuştur. 24 aşba (parmak) olan kara arşın, Ravda Adası’ndaki Nil ölçeğine göre 54,04 cm’dir (Hinz, 1990, s. 74).

topraklarında yaygın olan “şer’i arşın”⁴⁹ (49,87 cm) ve “kara arşın”ın (54,04 cm) 24’lük parmakları sırasıyla 2,07 cm ve 2,25 santimetredir. Parmak (aşba) Mısır’da günümüzde 3,125 cm’dir. Hindistan’da Ekber Şah, 16. yüzyılın sonunda arşını her biri 2,03 cm olan 41 engüšte (parmağa) bölmüştür. 1647’de ise eski kral arşını (zira-i padişah), tekrar 40 engüšt (81,28 cm) olarak ayarlanmıştır (Hinz, 1990, s. 66).

Osmanlı Devleti arşını da dönemine göre farklılık göstermektedir. 1520’li yıllarda arşın 72,1 cm; XVI. yy son çeyreğinde 73,4 cm; XVIII. yy üçüncü çeyreğinde ise 76,4 cm’dir. Osmanlı Sultanı 3. Selim (1789-1807), mimar arşınının standart bir ölçüye sahip olmasını sağlayan kişidir. Mimar arşını cetvelini 75,8 cm olmak üzere hazırlatmış ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun Okulu Kütüphanesi’ne koydurmuştur. Mimar arşını 19. yüzyıla da bu ölçü ile gelir (Özdural, 1998).

16. yüzyıl Osmanlı topraklarında uzunluk ölçüsü araştırmaları için Ekrem Hakkı Ayverdi’nin (1973) yayımladığı Süleymaniye Cami inşaatı ile ilgili kayıtlar, klasik Osmanlı döneminde ölçü konusunda yapılan önemli çalışmalarındandır. Kendisi, XVI. yüzyıl mimar arşınının değerini 73,33 cm olarak bulmuştur. Cantay da (1986), Ayverdi’yi doğrular biçimde biri bu değer olmak üzere, 16. yy Mimar Sinan Dönemi eserlerinde yapmış olduğu analitik incelemelerde iki adet ölçü değeri ile karşılaşmıştır. İlki 24 parmaklık 73,33 cm olan arşın değeri; öteki ise dönem arşınının dörtte üçlük değeri olan 18 parmaklık 55 cm’lik ölçü değeridir. Bu değer 54 cm’lik kara arşın değerine yakın olması dikkat çekicidir. Belki de Osmanlıların Ortadoğu’yu ele geçirmeleri ve Sinan’ın asker iken bu topraklara yapılan seferlerdeki incelemeleri ile daha önce Bizans’a sonra da Selçuklulara taşınan bu ölçü, Osmanlı İstanbul’una taşınmıştır.

Celal Esad Arseven de (1950) XIX. yüzyılda Osmanlı arşınının 75,8 cm olduğunu belirtir. Bu yüzyılda çarşı ve pazarda çeşitli kumaş ölçülerinde 68 cm’lik “çarşı arşını”, ipek gibi değerli kumaş ölçümlerinde 65 cm’lik “endaze”, 68 cm’lik “halep - terzi- arşını”, mimari ölçümlerde ise 75,8 cm’lik “mimar arşını -zira’ül benna-” adlı

---

⁴⁹ “Zira’ül şer’iyye” (şer’i arşın); Mısırlıların “zira’ül yeid” dedikleri “el arşını” olarak da bilinir. Herbiri 4 parmaktan oluşan 6 “kabza” dan (el genişliği) oluşur. Toplam 24 parmak, 2,07 cm olup toplam ölçü 49,87 cm’dir (Hinz, 1990, s. 75).

farklı arşınlar kullanılmıştır. Arşınlar demir, ahşap gibi malzemelerden oymalı olarak yapılır üzerlerine parmak bölüntüleri işaretlenmiştir (Sönmez, 1997, s. 25).⁵⁰

Sönmez (1999), Osmanlı dönemi ölçü sistemi kargaşasını ve buna bağlı olarak mimari etütlerdeki sorunları dile getirir. Ona göre rölöve ile elde edilen bilgiler her zaman yeterli değildir. Binanın kullanım sürecinde oluşan tahribat, değişiklikler ya da restorasyondaki hatalar nedeniyle özgün ölçülerin tümünü doğru olarak elde etmek mümkün olmayabilir. Kendisi, Risale-i Mimariyye'deki parmak, boğum ve arşın açıklamalarına değinir.

Risale-i Mimariyye'nin ölçülerle ilgili bölümünde “zira-ül benna”nın H.994 (M. 1585/1586) yılına kadar engüşt (parmak) denilen 60 eşit parçaya bölünerek kullanıldığı, bu tarihten sonra ise 24 boğumluk (parmaklık) olarak kullanıldığı yazılmıştır. Burada, parmak olarak kastedilen uzunluğun “şehadet parmağı yan tutulduğunda tırnağın yanındaki kalınlığı” olduğu belirtilmekte ve “başparmağın ucundan ilk boğuma kadar olan ölçüye” ise boğum denilmektedir (Gökyay, 1975). Crane (1987) de risale üzerine yapmış olduğu incelemede aynı şeyi dile getirmektedir. Kendisi risaledeki zira -arşın- tanımlarının alt bölümlerini risalede anlatıldığı gibi parmak olarak vermiş ve metrik ölçü karşılaştırması ya da değerlendirmesinde bulunmamıştır.

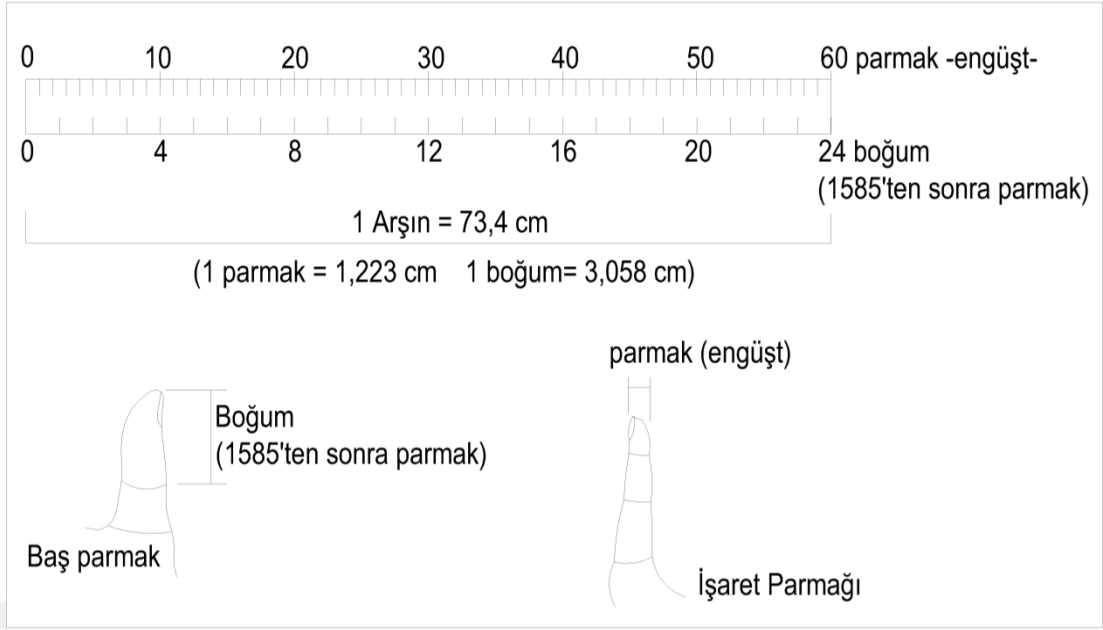
Risale-i Mimariyye'de H. 994 yılından sonra ölçü hesaplamalarında kolaylık sağlamak amacıyla mimar arşınının 24 eşit parçaya ayrıldığı ve aslında boğum olan bu birime zamanla parmak denildiği yazılmıştır. Bu yeni parmak 12 ”hat” a, her hatta 12 “nokta” ya bölünmüştür (Gökyay, 1975).

Özdural'ın (1998) aktardığı gibi 16. yüzyılda kullanılan 60 parmaklık arşının 73,4 cm olduğu kabul edilirse Risale-i Mimariyye'deki engüşt (parmak) biriminin 1,22 cm (73,4 / 60) olduğu anlaşılır. Dolayısıyla önceleri 1,22 cm olduğu kabul edildiği düşünülen engüşt; boğuma yani yeni parmağa dönüşünce yaklaşık 3,05 cm (73,4 / 24) olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Burada her 10 engüşt (parmak), 4 boğuma denk gelmektedir (Şekil 3.1).

---

⁵⁰ Eski bir antikacı olan Nureddin Rüştü Büngül görmüş olduğu arşın cetvelini bu şekilde tanımlamıştır: “1. Dünya Savaşı sırasında bir arşın bedestene gelmiş ve üzerinde “Mehmet Akkoyunlu” yazılı ve yer yer oymalı fakat kaba bir tarzda işlemeliydi. Hususi bir müzayede neticesinde 22 liraya alınmış ve Parisli bir Yahudi antikacıya 200 liraya satılmıştır. Başka eski ve antikasına rasgelmedim. Ankara Müzesi'nde fildişinden yapılmış Sultan Mecid devrine ait bir arşın vardır” (Büngül, 1977, s. 26).

Şekil 3.1 : Özdural'ın (1998) 73,4 cm'lik 16. yüzyıl Osmanlı arşın cetvelinin Risale-i Mimariyye'ye göre bölümleri (çizim: Murat Çağlayan).

Mardin'de yapılan araştırmada 19. yüzyıla ait bir zira cetveli bulunmuştur. Bu cetvel, Mardinli neccar (marangoz) İbrahim Acun'a (kişisel görüşme, 20.12.2016) aittir.⁵¹ Dedeleri de marangoz olan İbrahim Usta mesleğini babasından öğrenmiştir. Kendi oğlu da marangozdur. 75 cm uzunluğunda olan ceviz ağacından yapılmış cetvele kendisi “diraa” diye hitap etmektedir. 24 parmaklık bu cetvel, dörder parmaklık altı bölümden oluşmaktadır. Altı bölümün, ardışık olarak bir bölümü çizgilerle 4 parmağa bölünmüş bir bölümü ise çizilmemiştir. Hinz'in yapmış olduğu araştırmada 19. yüzyılda Osmanlı toprağı olan Mısır'daki mimar ve marangoz arşını Mardin'deki bu cetvelin uzunluğu gibi 75 cm'dir (Şekil 3.2).

Osmanlılar, farklı arşınları farklı sayıda parmaklara bölmüştür.⁵² Halep ve çarşı arşını 22, endaze 21, mimar arşını (zira'ül benna) 24 parmak olarak bölünlenmiştir (Sönmez, 1997, s.26). 1841 yılında Bab-ı Ali'nin Fransızlara yaptırdığı bir çalışmada bazı ölçü birimlerinin metrik hesaplamaları Çizelge 3.1'de gösterilmiştir.

⁵¹ Günümüzde 85 yaşında olan İbrahim Usta, Mardin kentsel sit alanında marangozlar çarşısında bulunan dedelerinden kalma atölyesini değişen yaşam koşullarından kaynaklı talep yetersizliği ve sağlık sorunlarından ötürü sürekli açık tutamamaktadır.

⁵² Hinz'in (1990) yapmış olduğu araştırmalarda Ortaçağ'da Abbasilerin kimi ölçüleri 24, kimilerini 32'ye böldükleri, Hindistan'da ise 40'a bölünen ölçülerin olduğu görülmüştür.

Şekil 3.2 : Marangoz İbrahim Acun'un 19. yüzyıldan kalan zira cetveli (MÇA).

Çizelge 3.1 : 19. yüzyılda Osmanlıların kullandığı mimar arşını ve metrik değerleri (Arseven, 1950, s. 1562).

1 mimar arşını (zira'ül benna) (zira'ül mimariyye)	: 75,8 cm (2 kadem: 24 parmak)
1 kadem	: 37,9 cm (12 parmak)
1 çarşı arşını	: 68 cm (22 parmak)
1 parmak	: 3,15 cm (12 hat)
1 hat	: 2,63 mm (12 nokta)
1 nokta	: 0,21 mm

Hinz (1990); toplamış olduğu verileri kendisi de hesap ederek bunların teyitlerini yapmış, birden çok değeri olan ölçülerin yakın değer ortalamalarını almıştır. Gene de doğruluklarında kuşku duyduğu ölçüler vardır. Bunda, parmak olarak verilen ölçü değerinin farklı zamanlarda değişmesi, dolayısıyla parmaktan türeyen zira ya da arşının ölçüsünün de değişmesi etkilidir.

İncelemelerinde adları farklı olan birçok ölçünün aynı değerde olduğu görülmüştür. Osmanlı dönemi arşın ölçüsü bilgileri, Hinz'in karışık olarak aktardığı ölçü değerleri ile birlikte ele alınarak Çizelge 3.2'de karşılaştırmalı olarak düzenlenmiştir. Çizelgede; dönemi, coğrafyası ve alt birimleri (parmak ölçüsü) bilinen ölçülerin bilgileri verilirken, hakkında dönem ve bölge verileri olmayanların sadece isimleri

verilmiştir. Bunun yanında araştırmacıların tespit ettikleri ve kendilerince gerçeğe en yakın olabilecek metrik ölçü değeri karşılıkları verilmiştir.

Çizelge 3.2 : İslam Coğrafyasında kullanılan uzunluk ölçüsü değerleri (Ayverdi (1973), Gökyay (1975), Hinz (1990), Özdural (1990, 1998), Arseven (1950), Sönmez (1997 ve 1999) verilerine göre düzenlenmiştir).

İSLAM COĞRAFYASINDA KULLANILAN UZUNLUK ÖLÇÜLERİ			
ÖLÇÜ ADI	Kullanıldığı Bölge	Kullanıldığı Dönem	Kullanıldığı Dönem Metrik Değeri
Zira'ül Amel (İş arşını) Zira'ül Haşimiyye Zira'ül Melik Zira'ül Ziyadiyye Büyük Haşimi -kral- Arşını	Ortadoğu	Abbasiler	66,5 cm (32 parmak) (1 parmak: 2,07 cm)
Zira'ül Amme (Kamu arşını) Zira'ül Sevde (Kara arşını) Zira'ül Reşaiyye	Ortadoğu	Abbasiler	54,04 cm (24 parmak) (1 parmak: 2,25 cm)
Zira'ül Şerriyye (Şerri arşını) Zira'ül Yeid (El arşını) Zira'ül Yusufiyye (Kadı Yusuf Arşını) Zira'ül Berid	Ortadoğu	Abbasiler	49,87 cm (24 parmak) (1 parmak: 2,07 cm)
Zira'ül Bilalliye Küçük Haşimi Arşını	Ortadoğu	Abbasiler	60,05 cm (24 parmak) (1 parmak: 2,50 cm)
Zira'ül Ömerriye (Halife Ömer Arşını)	Ortadoğu	Abbasiler	72,81 cm
Zira'üd Dür (Fiddiyya)	Ortadoğu	Abbasiler	50,3 cm
Zira'ül Bezz -Pik-	Kahire	15.yy	58,18 cm
Zira'ül Bezz -Pik-	Halep	16. yy	67,9 cm
Zira'ül Benne -Mimariyye- (Mimar Arşını)	Osmanlılar	16. - 17. yy	72,1 - 73,4 cm
		18. yy	76,4 cm
		19. yy	75,8 cm
Zira'ül Bezz -Pik-	Hindistan	17. yy	68 cm
Gez - Zar- (Zira)	İran	17. yy	95 cm
		Günümüz	104 cm
Zira'ül Mimariyye (Mimar arşını) Zira'ül Neccarin (Marangoz arşını)	Mısır	19. yy	75 cm
Zira'ül Belediye	Ortadoğu	19. yy	58,26 cm
Çarşı Arşını	Osmanlılar	19. yy	68 cm
Endaze	Osmanlılar	19. yy	65 cm
Zira'ül İstanbulliye	Mısır	19. yy	68,57 cm
Zira'ül Bezz -Pik-	Kudüs	19. yy	64,77 cm
Zira'ül Bezz -Pik-	Bağdat - Basra		82,9 cm
Zira'ül Bezz -Pik-	Şam		63,03 cm
Zira'ül Bezz -Pik-	Trablusşam		64 cm
Kumaş için Kullanılan Arşınlar		Kamu, İş ve Yapı Arşınları	

Özdural (1990); Ortaçağ'da Arap ve Fars literatüründe Haşimi arşını (kübiti) olarak geçen ölçünün onuncu yüzyıl ile on ikinci yüzyıllar arasında 47,5 - 49 cm arasında olduğunu ve bu ölçünün on altıncı yüzyıla gelindiğinde Memlûk topraklarında 70 -72 cm arası tanımlandığını belirtir. Kendisi, Ortaçağ İslam topraklarında farklı zamanlarda kullanılan değişik arşın ölçüsü birimlerini Haşimi arşını (kübiti) olarak tanımlar.

Hinz'in (1990) incelemelerinde ise Abbasi döneminden iki adet Haşimi ölçüsü belirtilmektedir. İlki "zira'ül bilalliye -zira'ül haşimiyyet'ül sağır-" (60,05 cm) olarak bilinen küçük Haşimi arşınıdır. İkincisi "zira'ül amel, zira'ül haşimiyye, zira'ül melik, zira'ül ziyadiyye" (66,50 cm) adları ile bilinen büyük haşimi arşınıdır. Hinz, Ortaçağ İslam topraklarında özellikle "kara (siyah) arşın" ve "şerri arşın" ölçülerinin uzun süre kullanıldığını aktarır. "Zira'ül sevde ve zira'ül reşâşîyye" olarak bilinen, geçmişte Nil Nehri'nin su seviyesinin ölçümünde kullanılan kara arşını 54,04 cm olarak; "zira'ül şeriyye, zira'ül yeid, zira'ül yusufiyye" isimleri ile anılan şer'i arşını 49,84 cm olarak tanımlar.

Ele alınan anıtlarda yapılan ölçümlerde, Özdural (1990, 1998) ve Hinz'in (1990) tespitleriyle paralel sonuçlara ulaşılmıştır. Anıtlarda kendi dönem ve coğrafyalarına ait farklı ölçü birimleri tespit edilmiştir.

Miladi 1176 tarihli Ulu Cami revak kemerlerinde, kubbesinde, kubbeyi taşıyan kemerlerde ve sahnın açıklıklarında, pencere boyutlarında 52,1 cm'lik ölçü birimi bulunmuştur. Bu birim 750 - 1258 yıllarında hüküm süren ve Mardin'i de içine alan Abbasi topraklarında kullanılan en eski ölçü birim değeri olan kara arşın (54,04 cm) ile şer'i arşın (49,84 cm) arasında bir değerdir. On üçüncü yüzyılın ilk çeyreği ile tarihlenen Şehidiye Medresesi Camisi'nde ise 60 cm'lik ölçü birimine rastlanmıştır. Bu değer de gene Abbasi topraklarında kullanılan ve onlar yıkıldıktan sonra Memlûkler tarafından kullanımına devam edilen küçük Haşimi arşını olarak da bilinen "zira'ül bilalliyye" (60,05 cm) ölçüsüne denk gelmektedir. Özellikle pencere ve sahnın açıklıklarında bu değer ile karşılaşılmıştır. 1385 yapım tarihli Zinciriye'de ise iki farklı ölçü birimi görülmüştür. Bunlardan ilki medresenin özgün ölçüsü olan 71-72 cm'lik arşın değeridir. Bu değer Özdural'ın (1990) değindiği gibi XVI. yüzyılda Memlûk topraklarında kullanılan arşın birimidir. Üzerindeki kitabeden 1797 tarihinde yeniden inşa edildiğini anladığımız medresenin güney revak kemerlerinde ise 86-88 cm'lik bir değer ile karşılaşılmaktadır. Bu değer 75,8 cm olan 19. yy

arşınının 1 arşın 4 parmaklık değerine karşılık gelmektedir. Onbeşinci yüzyılın son çeyreğiyle tarihlenen Kasımiye Medresesi yapı elemanlarında yapılan ölçümlerde ise en sık karşılaşılan ölçü 73 cm'lik arşın değeridir. Bu değer klasik Osmanlı döneminde kullanılan, Özdural (1990, 1998), Ayverdi (1973) ve Cantay'ın (1986) Sinan eserlerinde tespit ettiği 73,33 cm'lik arşın değerine denk gelmektedir. Aynı zamanda Zinciriye ve Kasımiye Medreselerindeki 71-73 cm arasındaki arşın değeri, İslam topraklarında “zira'ül ömerriyye” denilen Halife Ömer'in arşın değerine (72,85 cm) yakındır.⁵³ Burada açıkça fark edilen husus; erken dönemden geç döneme doğru anıtların ölçü birim değerlerinde olan artıştır. Ulu Cami'de görülen 52,1 cm'lik ölçü birimi, Şehidiye'de 60 cm, Zinciriye'de 71-72 (71,6) cm, Kasımiye'de 73 cm ve Zinciriye'nin 1797'de onarılan revaklarında 75 cm olarak gözlemlenmektedir.

Anıtların yapı elemanları üzerindeki bu ölçü değerlerinin nasıl tespit edildiği, “plan” bölümünde detaylı olarak anlatılmıştır. Ele alınan anıtların bazı mimari elamanlarının günümüz ölçüleri ile geçmiş dönem ölçü birimleri Çizelge 3.3'te karşılaştırılmıştır.

---

⁵³ “Zira'ül ömerriyye”; Hz. Ömer'in uzun, orta ve kısa boylu üç kişinin dirsekten orta parmak ucuna kadar olan kol boylarının ortalamasına, 1 kabza (el genişliği) ve 1 dik parmak eklemek suretiyle meydana getirdiği ve arazi ölçümünde kullanmaları için Huzeyfe Bin Yernan ile Osman b. Huneyf'e gönderdiği ziradır. Daha sonra bu zirayı Emevi valilerinden Osman Bin Hubeyre de kullanmıştır (Maverdi, 2014, ss. 194-195).

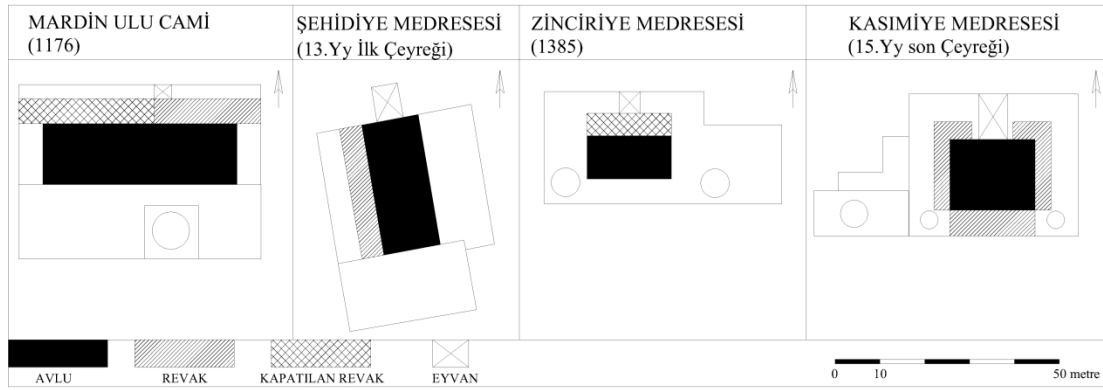
Çizelge 3.3 : Anıtların mimari elemanlarında kullanıldığı tespit edilen ölçü birimlerinin metrik değer ile karşılaştırılması.

ANIT ve KULLANILAN ÖLÇÜ	BENZER DÖNEM ÖLÇÜSÜ	REVAK KEMERİ AÇIKLIĞI	KUBBE AYAK AÇIKLIĞI	SAHİN GENİŞLİĞİ
MARDİN ULU CAMİ (M. 1176) Ölçü: 52,1 cm	Zira'ül sevde (kara arşın): 54,04 cm (24 parmak) (1 parmak: 2,25 cm)	(2,52-2,85 m. -ortalama 2,74 m.-) 5 kara arşın, 6 parmak	(2,75 ve 7,25 m.) 5 kara arşın, 6 parmak ve 14 kara arşın	(3,30 - 3,95 m.) 6 kara arşın, 8 parmak - 7 kara arşın, 12 parmak
ŞEHİDİYE MEDRESESİ (13.Yy İlk Çeyreği) Ölçü: 60 cm	Zira'ül Bilaliyye (Küçük haşimi arşını): 60,05 cm (29 parmak) (1 parmak: 2,07)	(3,60 - 4,05 metre) 6 küçük haşimi arşını - 6 küçük haşimi arşını, 21 parmak		(3,47 - 3,65 m.) 5 küçük haşimi arşını, 21 parmak - 6 küçük haşimi arşını
ZİNCİRİYE MEDRESESİ (1385) Ölçü: 71,6 cm	Zira'ül Ömerriye (72,81 cm) Zira'ül Benne (Mimar arşını): 71-73 cm (24 parmak) (1 parmak: 3,03 cm)	Üst kat avlusundaki özgün revak (2,84 metre) 4 mimar arşını	(6,47 ve 6,54 m.) 9 mimar arşını	
Zinciriye Medresesi Güney Revağı Onarımı (1797) Ölçü: 88 cm	19. Yy Osmanlı mimar arşını 75 cm (24 parmak) (1 parmak: 3,12 cm) (88 cm = 1 arşın, 4 parmak)	Zemin kat avlu revağı (2,64 m.) 3 mimar arşını, 12 parmak		
KASİMİYE MEDRESESİ (15.Yy Son Çeyreği) Ölçü: 73 cm	16. Yy Osmanlı Dönemindeki Mimar arşını 73,33 cm (24 parmak) (1 parmak: 3,05 cm)	(2,57 m.) 3 mimar arşını, 12 parmak	(6,42 ve 6,48 m.) 3 mimar arşını, 21 parmak	

3.2 Plan Çözümlemeleri

İncelenen anıtların kendi yapıldıkları döneme ait ölçü birimlerinin nasıl bulunduğu ve bu ölçü birimlerine hangi mimari elemanlarda rastlandığı analitik incelemelerle ele alınmıştır. Anıtların yapı elemanlarından kubbe ve kemerlerinde tespit edilen dönem ölçüleri karşılaştırmalı olarak örtüler bölümünün “kubbe” ve “kemerler” alt başlıklarında detaylı incelenmiştir.

Anıtların plan şekillerine göre yapılan incelemelerde doluluk boşluk ilişkileri ele alınırsa avlu; genelde yapıların kapalı mekân alanları kadardır ya da biraz daha küçüktür (Şekil 3.3). Sadece Zinciriye Medresesi avlusu boyut olarak kendi kapalı mekânlarından çok daha küçük kalmaktadır. Bunun sebebi de erken dönem onarımında eyvanın sağında ve solunda olan revakların önüne birer birim eklenip kapalı mekânlara dönüştürülmüş olmalarıdır. Böylece avlu küçülmüştür.

Şekil 3.3 : İncelenen anıtların geometrileri.

Yapımı Abbasiler dönemine denk gelen Mardin Ulu Cami’nin mimari elemanları üzerinde yapılan ölçüm ve incelemelerde; bu dönem Ortaçağ İslam topraklarında sık kullanılan bir ölçü birimi olan 54,04 cm’lik “kara arşın” ya da “zira’ül amme” de denilen kamu arşını ölçü birimine yakın bir değer olan 52,12 cm’lik değerle karşılaşılmaktadır. Yapı elemanı ölçülerinin çoğunun ortak böleni olarak bulunan 52,12 cm’lik bu arşın birimi, öncelikle yapıda kullanılan blok taş boyutlarında görülür. Kullanılan taşların yüksekliği sıklıkla 50-55 cm arasındadır. Anıtın, kubbe ve kubbeyi taşıyan kemerlerinde de bu değer görülür. Anıtta, amme (kamu) ya da kara arşın (zira’ül sevde) biriminin kullanıldığı kabul edildiği takdirde bazı yapı elemanı ölçüleri bu şekildedir:

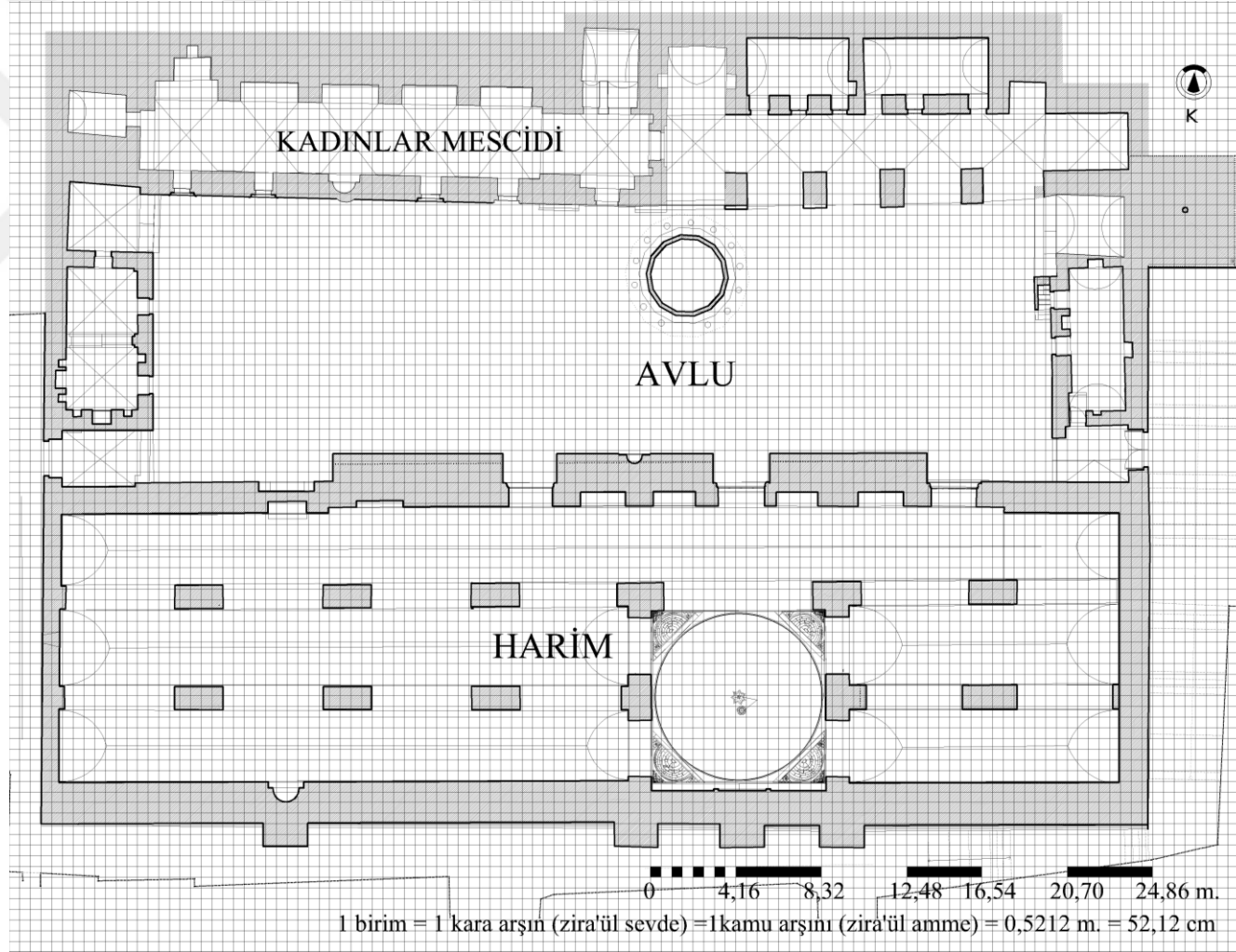
Caminin dış kubbe çapı 888 cm olup tam 17 kara arşındır. İç kubbe çapı ise 834 cm ile 16 kara arşına denk gelmektedir. İç kubbe yay yarıçapı 472 cm olup tam 9 kara arşındır. Kubbeyi taşıyan kemerler ve revak kemerleri aynı boyutlarda olup burada 24 parmaklık kara arşının yarısı olan 12 parmak ve çeyreği olan 6 parmaklık alt birimlerinin kullanıldığı belirlenmiştir. Bu kemerlerin açıklığı 274 cm (5 kara arşın, 6 parmak), yay yarıçapı 183 cm'dir (3 kara arşın, 12 parmak). Kapı ve pencere açıklıklarında da gene bu tam kara arşına, üçte birlik 8 parmak, dörtte birlik 6 parmak ve sekizde birlik 3 parmaklık alt birimlerine rastlanmıştır.

Anıt; plan üzerinde metrik ve kendi yapım tekniğinde kullanıldığı kabul edilirse 52,12 cm'lik 24 parmağa bölünmüş kara arşın ölçü birimi üzerinden incelenmiştir. Tanımlama yapılırken önce metrik ölçü, ardından kara arşın ölçüsü parantez içinde gösterilmiştir:

Cami, dikdörtgen bir mekân üzerine oturmaktadır. 51,50 x 13,10 metre (98 x 25 kara arşın) büyüklüğündeki üç sahından oluşan $\frac{1}{4}$ oranındaki harim; harimin merkezinde durmayan, doğusuna kaymış kible duvarında 8,34 metre (16 kara arşın) çapında mihrap önü kubbesi bulunmaktadır. Kubbe, ikisi kible duvarına gizlenmiş altı ayak üzerinde oturmaktadır. Sivri beşik tonozlu sahınları taşıyan ayakların kemer açıklıkları 4.70 -5.80 metre (9 - 11 kara arşın) arası değişmektedir. Sahın genişliği ise 3,30 - 3,95 metre (6 kara arşın, 8 parmak - 7 kara arşın, 12 parmak) arasındadır. Harimin kuzeyindeki avlunun eni 12 - 14 metre (23 - 27 kara arşın) arasındadır, boyu ise 43,85 metredir (84 kara arşın). Avlunun kuzey doğusunda beş gözlü bir revak bulunur. Haç tonozlu bu revağın değişen sivri kemer açıklıkları arasında günümüze kadar değişmeden gelen ve kubbeyi taşıyan kemerlerle aynı açıklığa sahip ölçü; 2,74 metre (5 kara arşın, 6 parmak) değerindedir. Bu revakların devamı niteliğinde olan, zamanla kapatılarak Şafii mescidine çevrilen; bugün Kadınlar Mescidi olarak kullanılan kuzeybatıdaki bölümün ise eni 3,40 - 3,60 metre (6 kara arşın, 12 parmak - 7 kara arşın) arasında değişen boyu 24,80 metre (47 kara arşın, 12 parmak) olan bir mekândır (Şekil 3.4).

Camideki mimari elemanlara ait ölçüler -sahın genişliği, kemer açıklıkları, tonoz genişliği- farklılık göstermektedir. Bunda yapının farklı dönemlerde birçok onarım görmüş olmasının etkisi vardır. Ölçü biriminin de dönem onarımları ile değiştiği görülmüştür.

Şekil 3.4 : Mardin Ulu Cami planı (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Ele alınan anıtlar arasından en fazla müdahaleyi Şehidiye Medresesi görmüştür. Medresenin avluya bakan cami cephesi on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde onarılmıştır. Yirminci yüzyılın başında ise avluya bakan revaklı bölüm eklenmiştir. 2004 onarımı ile de eyvan ve portal son halini almıştır. Caminin güneyindeki farklı payanda şekillerinden anlaşılabilceği gibi güney cephesi de farklı dönemlerde müdahale görmüştür. Kayıtlı olan ve bilinmeyen onarımlar sebebi ile medresenin yapıldığı dönemden günümüze kadar özgün olarak gelebilen mimari elemanlarının az olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple özgün olarak günümüze kadar geldiği düşünülen cami harimindeki tonozları taşıyan sivri kemerler ve hücre bölümünün bir kısmı üzerinde daha detaylı ölçüm ve incelemelerde bulunulmuştur.

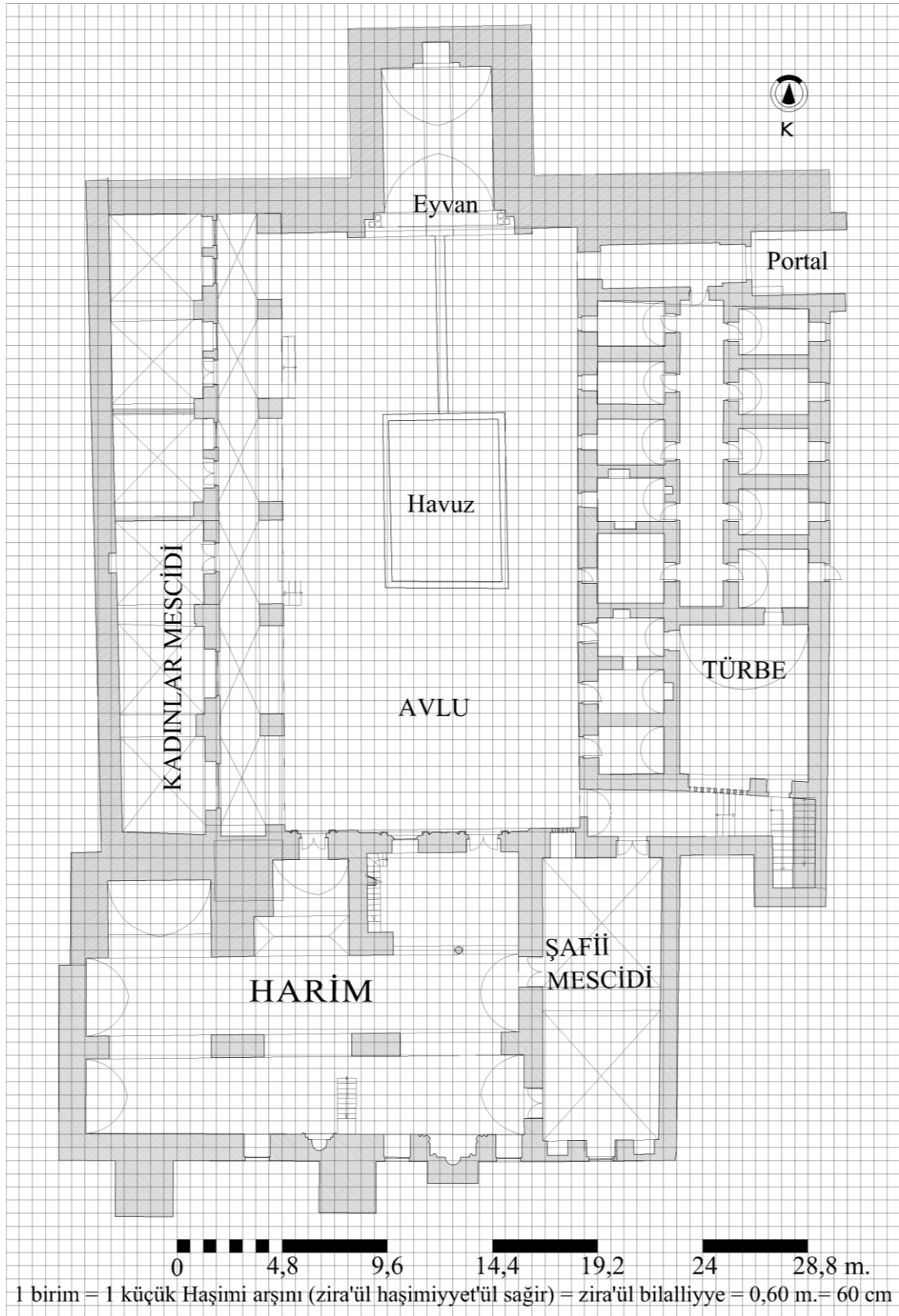
Yapılan incelemeler sonucunda Mardin Ulu Cami’de olduğu gibi Mardin Şehidiye Medresesi’nde de yapıya özgü bir ölçü birimi bulunmuştur. On üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen medresede, 60 ile 63 cm arasında olan bu ölçü, sıklıkla 60 cm olarak kullanılmıştır. Bu birim, Ortadoğu’da Abbasilerin zayıflayıp Memlûklerin güçlendiği bu dönemde “küçük Haşimi arşını” ya da “zira’ül bilalliyeh” olarak bilinir. Her biri 2,50 cm’lik 24 parmaktan oluşan ölçü, toplam 60 cm’ye denk gelmektedir. Cami bölümündeki tonozları taşıyan sivri kemerlerde bu arşın değeri açıkça görülmektedir. Medresede küçük Haşimi arşınının kullanıldığı kabul edilirse medresenin üç sahnalı tonoz örtüsünü taşıyan iki merkezli sivri kemerlerin açıklığı 390 cm olup 6 küçük Haşimi arşını, 12 parmaklıktır. Kemer yarıçapı ise 240 cm ile 4 küçük Haşimi arşınına denk gelmektedir. Medresenin avluya bakan hücre kapı ve pencerelerinde de bu birim ile karşılaşılır. Hücre pencereleri 60-63 cm en, 105 cm boy ile 1 küçük Haşimi arşını x 1 küçük Haşimi arşını, 18 parmak ölçüsündedir. Avluya bakan hücre kapıları ise 90 cm eninde olup tam 1 küçük Haşimi arşını, 12 parmaklıktır. Harimin kibleye bakan pencere boyutları da 90 x 165 cm olup kullanılan birim olarak 1 küçük Haşimi arşını, 12 parmak x 2 küçük Haşimi arşını, 18 parmak ölçülerindedir.

Şehidiye Medresesi’nin özgün kısımlarında görülen 60 cm’lik küçük Haşimi arşını kullanıldığı kabul edilirse ortaya çıkan plan incelemesi şu şekildedir (Şekil 3.5):

Medrese; boyuna dikdörtgen 13,50 x 27,40 metre (22 küçük Haşimi arşını, 12 parmak x 45 küçük Haşimi arşını, 14 parmak) ölçüsünde bir avlu etrafında selsebilli eyvan, hücre bölümü, cami ve bugün Kadınlar Mescidi olarak kullanılan revaklı

bölüm olmak üzere şekillenmiştir. Güneydeki cami bölümünün doğusunda Şafii mescidi bulunur. Harimi 20,00 x 11,60 metre (33 küçük Haşimi arşını, 8 parmak x 19 küçük Haşimi arşını, 8 parmak) boyutlarında beşik tonozlu ve üç sahnıdır. Fakat kuzeydeki ilk sahnın üstüne minare eklendiğinden buraya minare temeli yapılmıştır. Bu yüzden mekân bütünlüğünde ilk sahnın algılanması zorlaşmıştır. Bu durum, harimin iki sahnı olarak algılanmasına sebep olmaktadır. Harimin doğusundaki Şafii Mescidi 5,25 - 5,45 x 12,90 metre (9 küçük Haşimi arşını x 21 küçük Haşimi arşını, 12 parmak) boyutlarındadır. Avlunun batısındaki 20. yy başındaki dönem onarımı eseri olan revakların yarım daire kemer açıklıkları 3 - 4 metre arası değişmekte olup burada arşın birimi tespit edilememiştir. Öğrenci hücrelerinin bulunduğu bölümde en küçük hücrenin boyutu 1,80 x 3,00 metre (3 x 5 küçük Haşimi arşını), en büyüğü 3,10 x 3,20 metredir (5 küçük Haşimi arşını x 5 küçük Haşimi arşını, 8 parmak). Hücre bölümü içindeki türbe boyutu 6,80 x 5,90 metredir (11 küçük Haşimi arşını, 8 parmak x 9 küçük Haşimi arşını, 19 parmak). Avlunun kuzeyindeki eyvan ise 6,60 x 5,00 metre (11 küçük Haşimi arşını x 8 küçük Haşimi arşını, 8 parmak) boyutlarındadır.

Şehidiye Medresesi'nde Ulu Cami'de olduğu gibi kullanılan 24 parmaklık küçük Haşimi arşınının sıklıkla yarım (12 parmak), üçer bölümlük (8-16 parmak) ve dörder bölümlük (6, 12, 18 parmak) oranlarının kullanıldığı görülmüştür.

Şekil 3.5 : Şehidiye Medresesi planı (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

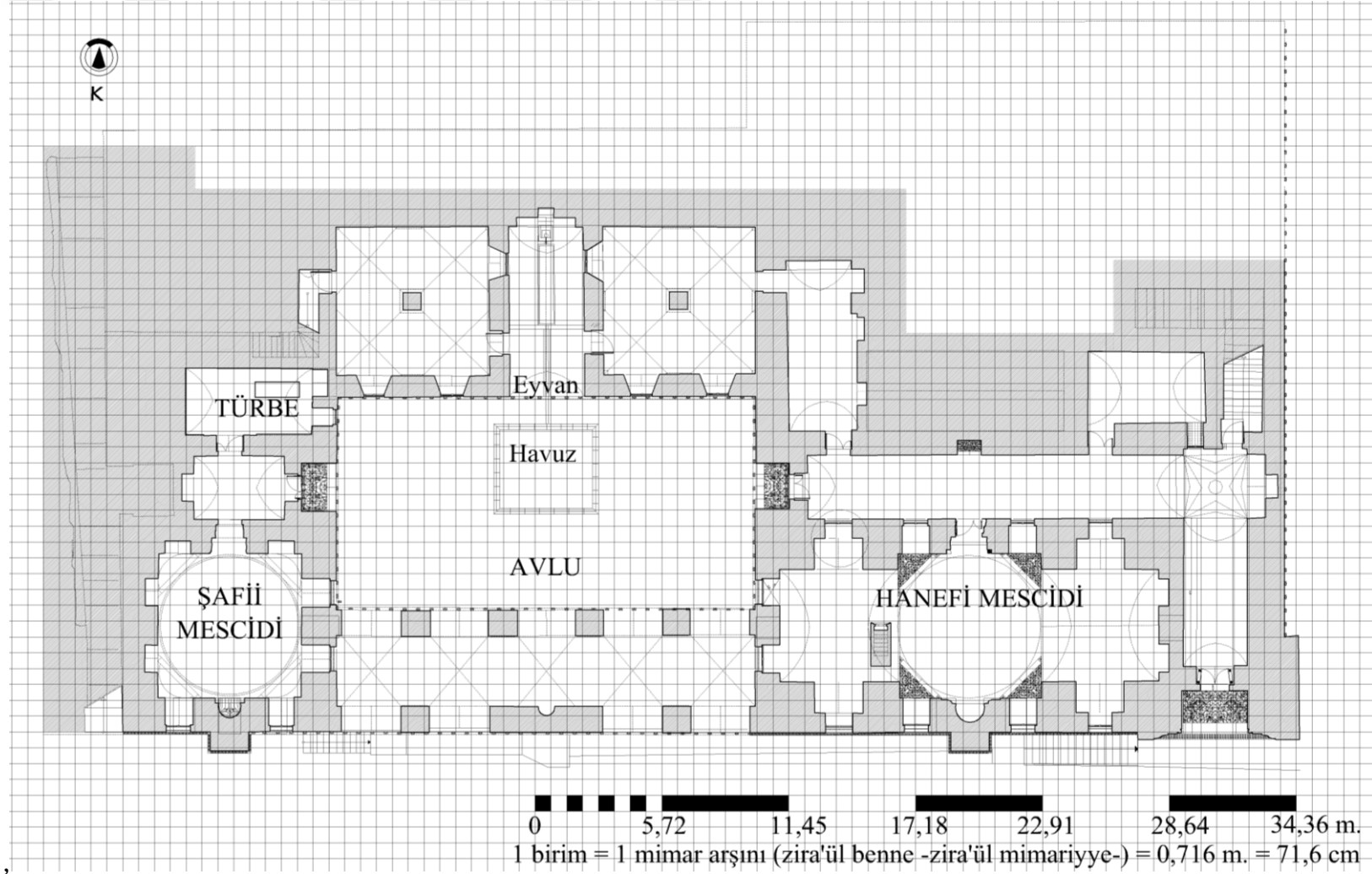
Zinciriye Medresesi'nde yapılan ölçümler sonucunda ise Ulu Cami ve özellikle Şehidiye Medresesi'ne göre daha homojen değerlere ulaşılmıştır. Burada iki ölçü değeri ile karşılaşılmaktadır. 1385 yapım tarihli medresede ilk birim; özgün ölçüsü olan 24 parmaklık 71-72 cm'lik arşın değeridir. Bu değer aynı zamanda Osmanlıların 16.-17. yüzyıldaki mimar arşını "zira'ül mimariyye -zira'ül benne-" değeridir (72,1 - 73,4 cm). Üzerindeki kitabeden 1797 tarihinde yeniden inşa edildiği anlaşılan güneydeki revak kemerlerinde ise 86-88 cm'lik bir ölçü değeri ile karşılaşılmaktadır. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı topraklarında 75,8 cm ve dönemin Mısır'ında 75 cm olan 24 parmaklık mimar arşını temel alınır ise bu değer; yaklaşık 1 arşın, 4 parmak.

Medresede sıklıkla 71,6 cm olarak görülen 24 parmaklık mimar arşınına; medresenin dilimli kubbe ölçülerinde, kapı pencere boşluklarında net olarak rastlanmıştır. İki adet eş dilimli kubbesi bulunan medresenin dış kubbe çapı 716 cm olup tam 10 mimar arşınıdır. Dış kubbenin yay yarıçapı ise 538 cm olup 7 arşın, 12 parmak. Kapı pencere enlerinin çoğu 106-108 cm olup net 1 arşın, 12 parmak genişliktedir. 647 x 654 cm olan kubbenin örttüğü kare alan net olarak 9 x 9 arşınlık alanı kaplamaktadır. 1797 tarihinde yeniden yapılan güney revak kemerlerinde, 19. yy mimar arşını 75 cm kabul edilirse bu revaklarda kemer açıklığı 264 cm olup yaklaşık 3 arşın, 12 parmak; yay çapı ise 176 cm olup 2 arşın, 8 parmak. Yay merkezlerinin üzeni noktalarına olan mesafeleri de 86 cm ile 1 arşın, 4 parmak.

Zinciriye Medresesi 71,6 cm'lik mimar arşını değerinin kullanıldığı kabul edilirse medresenin planı üzerine yapılan inceleme şu şekildedir (Şekil 3.6):

Medrese; Ulu Cami'de olduğu gibi araziye enine dikdörtgen yerleşmiştir. Hanefi mescidi doğuda kalmak üzere 18,90 x 9,65 m. (26 arşın, 12 parmak x 13 arşın, 12 parmak) boyutundaki $\frac{1}{2}$ oranına yakın dikdörtgen avlu etrafında şekillenmiştir. Hanefi mescidi 5,10 x 17,10 metre (7 arşın x 23 arşın, 18 parmak) ölçülerinde dikdörtgen olup içerden 6,08 m. (8 arşın, 12 parmak) çapında dilimli bir kubbe ile örtülüdür. Şafii mescidi ise 6,47 x 6,54 metre (9 x 9 arşın) kare boyutlarda olup kubbe çapı Hanefi mescidi ile benzerdir. İki mescidin de kubbe şekilleri ve boyutları aynıdır. Medresenin türbesi ise 3,00 x 5,65 m. (5 arşın x 8 arşın) boyutlarında $\frac{1}{2}$ oranına yakın dikdörtgendir. Avlunun güneyindeki revak uzunluğu 18,90 m. (26 arşın, 10 parmak) olup revak genişliği 3,15 metredir (4 arşın, 10 parmak).

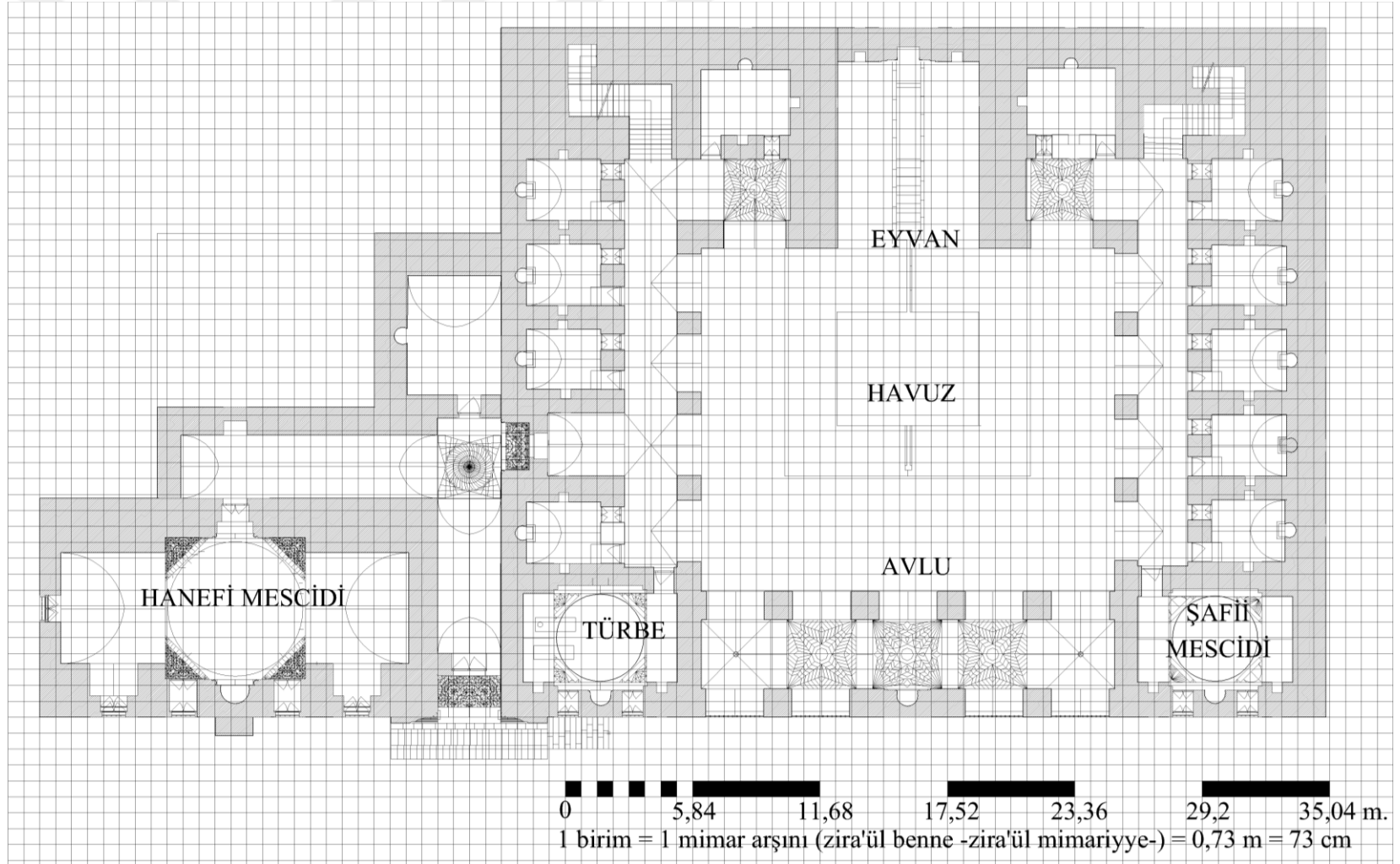

Şekil 3.6 : Zinciriye Medresesi planı (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Ele alınan anıtlar arasında net olarak 73 cm'lik arşın değerinin tüm mimari elemanlarında görüldüğü tek anıt, 15. yüzyılın son çeyreği ile tarihlenen Kasımiye Medresesi'dir. 24 parmaklık bu değere tam olarak güney revak kemerlerinde, kubbe ölçülerinde ve kapı pencere boyutlarında rastlanmaktadır. Vakıfların 1966-1967 onarımlarında doğu ve batı revaklarına müdahale edilmiş ve buradaki özgün kemer ölçüsü ve oranlar değişmiştir. Müdahale görmeyen, günümüze kadar özgün olarak gelebilmiş güney revağı kemer açıklıkları 257 cm olup 3 arşındır, 12 parmaktır. Bu iki merkezli sivri kemerlerde iki merkez arası mesafe 73 cm ile tam 1 arşına denk gelir. Medresenin hücre pencere enleri 1 arşın, hücre kapı enleri 91 cm ile 1 arşın, 6 parmaktır. Hanefi mescidi pencere enlerinin tümü 110 cm olup 1 arşın, 12 parmaktır. Soğan tipi ve dilimli eş sivri kubbelerinin iç ve dış ölçülerinde bu değer net olarak görülür. Kasımiye Medresesi'nin planı ve plan üzerinde ölçüleri, kendi döneminde yapı üzerinde tespit edilen 73 cm'lik mimar arşını değeri ele alınarak incelenecek olursa mevcut durum şu şekildedir (Şekil 3.7):

Plan şekline göre medrese iki bölümden oluşmaktadır. Bunlar, giriş kapısının doğusunda avlu etrafında hücrelerin olduğu bölüm ve giriş kapısının batısında Hanefi mescidinin olduğu bölümdür. Hanefi, Şafii mescitleri ve türbenin üstü kubbelidir. Hanefi mescidi 5,10 x 16,00 m. (7 x 22 arşın) boyutlarında dikdörtgendir. Mescit; soğan tipi perdahlı 6,54 m. (9 arşın) çaplı kubbe ile örtülüdür. Medrese bölümündeki türbe 4,08 x 7,06 (5 arşın 12 parmak x 9 arşın, 12 parmak) ölçüsündedir ve 4,37 m. (6 arşın) çaplı dilimli kubbe ile örtülüdür. Şafii mescidi ve türbenin üstünü örten kubbe boyutları aynıdır. Hücreler ise dikdörtgen olup en ve boyları 2,75 - 2,85 x 3,25 - 3,45 metre (3 arşın, 18 parmak - 4 arşın x 4 arşın, 12 parmak - 4 arşın, 18 parmak) arasındadır. Kareye yakın dikdörtgen olan avlunun ebatları 15,75 x 18,95 metredir (21 arşın, 12 parmak x 26 arşın). Selsebilli eyvan ise 6,50 x 8,55 m. (8 arşın, 22 parmak x 11 arşın, 17 parmak) boyutlarında olup incelenen anıtlar arasından en geniş eyvandır. Havuzun ebatları ise 6,50 x 5,20 metredir (8 arşın, 22 parmak x 7 arşın, 2 parmak). Güney revağını oluşturan sivri kemerlerin açıklıkları 2,65 metredir (3 arşın, 12 parmak). Doğu ve batı revaklarını oluşturan kemerlerin açıklıkları ise 2,65 - 2,85 metre (3 arşın, 12 parmak - 3 arşın, 22 parmak) arasında değişmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi doğu ve batı revak kemer ölçülerinin güney revağından farklılığı, bu kısımların 1967 yılı Vakıflar onarımında müdahale görmüş olmalarındandır.

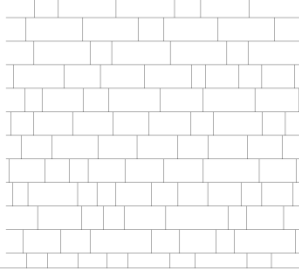
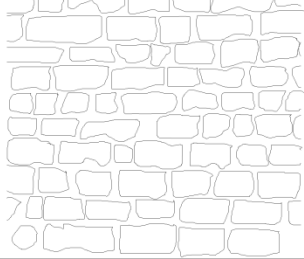
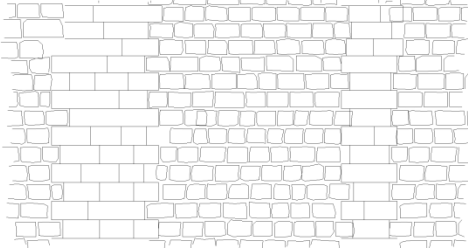
Şekil 3.7 : Kasımiye Medresesi planı ve ölçüleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Ölçülerin plan üzerindeki çözümlemeleri konusunda ele alınan anıtlar arasında bir değerlendirme yapılacak olursa en benzer değer ölçülere sahip anıt, Kasımiye Medresesi'dir. Bunda öteki anıtlara göre Kasımiye'de dönem müdahalelerin az olmasının etkisi vardır. Medresenin bazı bölümlerinde farklı ölçüler de gözlemlenmiştir. Avlunun doğu ve batı kanatlarındaki revak kemer açıklıklarının farklı olmaları bu bölümlerin Vakıflar onarımı ile yeniden inşa edilmiş olduklarındandır. En karışık ve farklı ölçülere sahip anıtlar ise Ulu Cami ve Şehidiye Medresesi'dir. Çok fazla onarım gördükleri için mimari elemanlarının boyutları kendi içlerinde fazla farklılık arz etmektedir. Zinciriye Medresesi'nin ölçüleri ise bu iki anıta nazaran kendi içinde daha uyumludur.

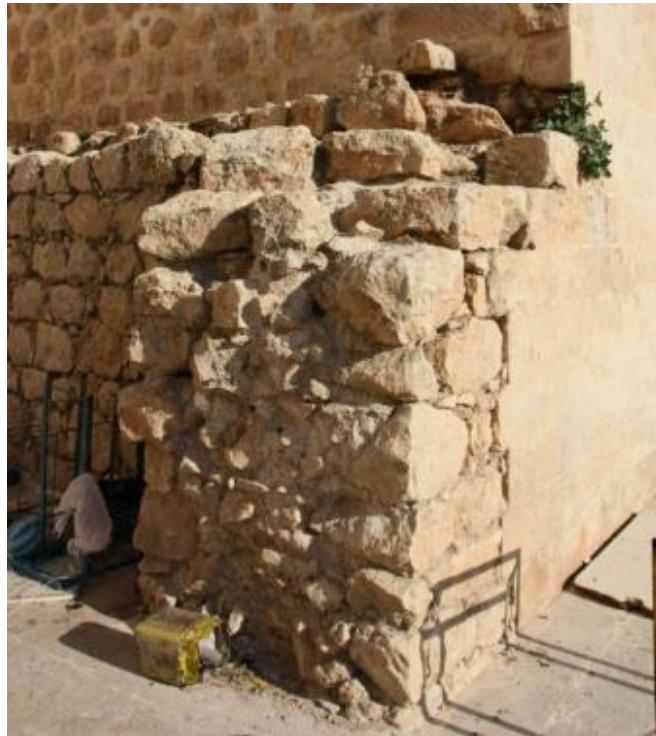
3.3 Duvarlar, Ayaklar ve Payandalar

İncelenen anıtlarda duvarlar, kullanılan taş tipi ve örgü biçimine göre farklılık arz etmektedir. Anıtların duvarlarında yapılan incelemelerde taştan iki dış yüzey ve harç dolgulu duvar çekirdeği olmak üzere, üç kısım ve çift cidardan oluştuğu görülmüştür. Duvarların çoğunun iki yüzü de kesme taştır. Bir yüzü moloz bir yüzü kesme taş duvarlar yan cephelerde, iki yüzü de moloz taş duvarlar ise istinat duvarı olarak kullanılmıştır (Şekil 3.8). İncelenen anıtlarda örme tekniği, Tükel Yavuz'un (2006) belirttiği gibi Ortaçağ'da Anadolu'daki duvar tekniği ile benzeşmektedir.

Kesme taş duvarlarda iki cidarda bir taş sırası ve moloz taş duvarlarda 40-50 santimetre yüksekliğinde örüldükten sonra iki cidarın arasına küçük taş ve harçtan oluşan karışım doldurularak duvar gönyeye getirilmekte ve yukarı doğru örme işlemi devam etmektedir. Bu işlemde içteki dolgu harç ile örülmeyip, taşlar içine atılmakta veya karıştırılmaktadır ki; bu daha beton nitelikli bir duvar inşa türüdür. Bu nedenle de Roma döneminden beri uygulanan “opus ceamenticum” un devamı niteliğindedir. Duvarın cidarları içteki betona kalıp görevi yapmaktadır. Taşların sıralaması ve boyutları ne olursa olsun, her aşama genelde bir taş yüksekliğindedir. Taşların derinliği 20-25 cm kadardır (Tükel Yavuz, 2006, s. 91). Kasımiye Medresesi'nin batı cephesindeki Hanefi Mescidi arka hizasındaki taşları sökülmüş duvarda bu aşamalar okunabilmektedir (Şekil 3.9).

İNCELENEN ANITLARDA KULLANILAN DUVAR BİÇİMLERİ		
DUVAR ŞEKLİ		KULLANILDIĞI YER
DÜZGÜN KESME TAŞ DUVAR		- Ulu Cami tüm duvarları - Şehidiye medresesi iç-dış duvarları - Zinciriye Medresesi iç-dış duvarları - Kasımiye Medresesi iç-dış duvarları
KABA YONU TAŞ DUVAR		- Şehidiye medresesi batı istinat duvarı ve camii güney cephesi - Zinciriye Medresesi istinat duvarları ve 1949 onarımı öncesi batı cephesi duvarı - Kasımiye Medresesi doğu ve batı cephe duvarları
DÜZGÜN KESME DİK HATILLI KABAYONU TAŞ		- Zinciriye Medresesi istinat duvarları - Kasımiye Medresesi istinat duvarları

Şekil 3.8 : İncelenen anıtlardaki duvar örgü biçimleri.

Şekil 3.9 : Kasımiye Medresesi'nin açıkta kalan duvar kesiti.

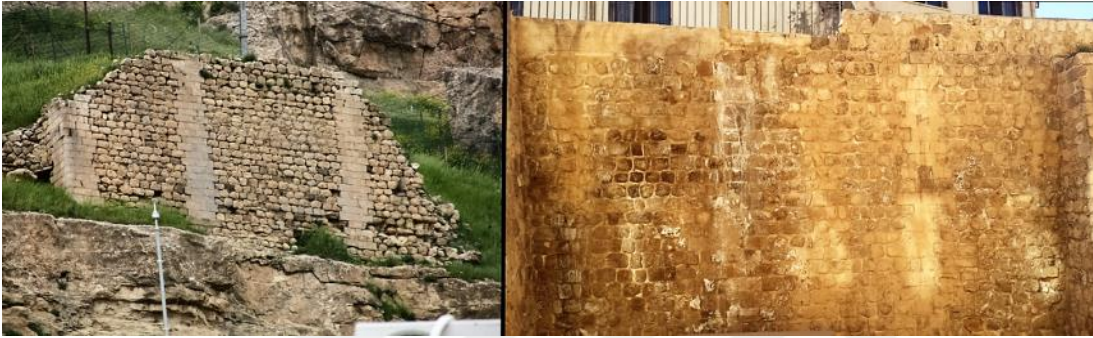
Ulu Cami iç ve dış mekân duvarlarının hepsi düzgün kesme taştır. Yan cephelerde bile kaba yonu taş kullanılmamıştır. Anıt üzerinde kendi dönemine ait 52,1 cm'lik kara arşının kullanıldığı kabul edilirse camideki duvar kalınlıkları 1 arşın, 18 parmak ile 4 arşın arasında (0,84 - 2,10 m.) değişmektedir. Camide kullanılan ayakların hepsi, revakların ayakları da dâhil olmak üzere dikdörtgen kesitlidir. Sadece kubbeyi taşıyan ayaklar “T” kesitlidir. Dikdörtgen kesitli ayakların boyutları; 2 arşın - 2 arşın 12 parmak x 4 arşın 6 parmak - 5 arşın (1,12 - 1,24 x 2,22 - 2,67 m.) arasında değişmektedir.

Şehidiye Medresesi duvar ve ayaklarında ise daha çok düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kaba yonu taş sadece 20. yüzyılın başında inşa edilmiş olan avlunun batısındaki revaklı bölümün üstündeki istinat duvarında görülür. Caminin güney (kible) cephesi bugün ince yonu-kaba yonu karışımı olarak görünse de zaman içinde görmüş olduğu onarımlardan bu şekli aldığı tahmin edilmektedir. Çünkü duvar hizası düz değildir ve sonradan farklı biçimlerde payandalar eklenmiştir. Medrese inşasında kendi döneminde 60 cm'lik küçük Haşimi arşınının kullanıldığı kabul edilirse medresenin duvar kalınlıkları 1 arşın 8 parmak ile 2 arşın (0,80 - 1,24 metre) arasındadır. Medresenin cami harimindeki ayaklar dikdörtgen kesitli olup boyutları 1 arşın 18 parmak x 3 arşın 8 parmak (1,05 x 2,00 m.), 20. yüzyılın başında inşa edilen revaklı bölümdeki ayaklar ise kareye yakın kesitli olup 1,00 x 1,10 metre boyutlarındadırlar.

Zinciriye Medresesi'nde yapının kuzeyindeki istinat duvarı hariç tüm duvarlarında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sadece batı cephesinde eski fotoğraflarda düzgün kesme ve kaba yonu taşın birlikte kullanıldığı görülür fakat 1949 onarımı ile bu cephenin hepsi düzgün kesme taşla dönüştürülmüştür. Kuzeydeki istinat duvarı yerleştiği yamaçtan taş ve kaya düşmesinden ötürü sürekli onarım görmüştür. Bu yüzden farklı örme biçimlerine sahiptir. Ama duvarın alt kotlarında özgün örme tekniğine rastlanmaktadır. Buradaki düzgün kesme taşla ile dik hatlı yapılan kaba yonu taş duvar örme biçimine Mardin'de sıklıkla rastlanmaktadır. Kasımiye'nin kuzeyindeki istinat duvarları da bu şekilde örülmüştür (Şekil 3.10). Zinciriye Medresesi üstündeki mezarlığı taşıtan istinat duvarı ve bazı ara sokaklardaki istinat duvarları da bu tarzdadır (Şekil 3.11).

Şekil 3.10 : Solda Zinciriye'nin, sağda ise Kasımiye Medresesi'nin düzgün kesme taştan dik hatıllı kaba yonu dolgulu istinat duvarları (MÇA).

Şekil 3.11 : Solda, Medrese Mahallesi kale eteğindeki eski mezarlığın; sağda ise Gül Mahallesi'nde bir sokağın düzgün kesme taştan dik hatıllı kaba yonu dolgulu istinat duvarları (MÇA).

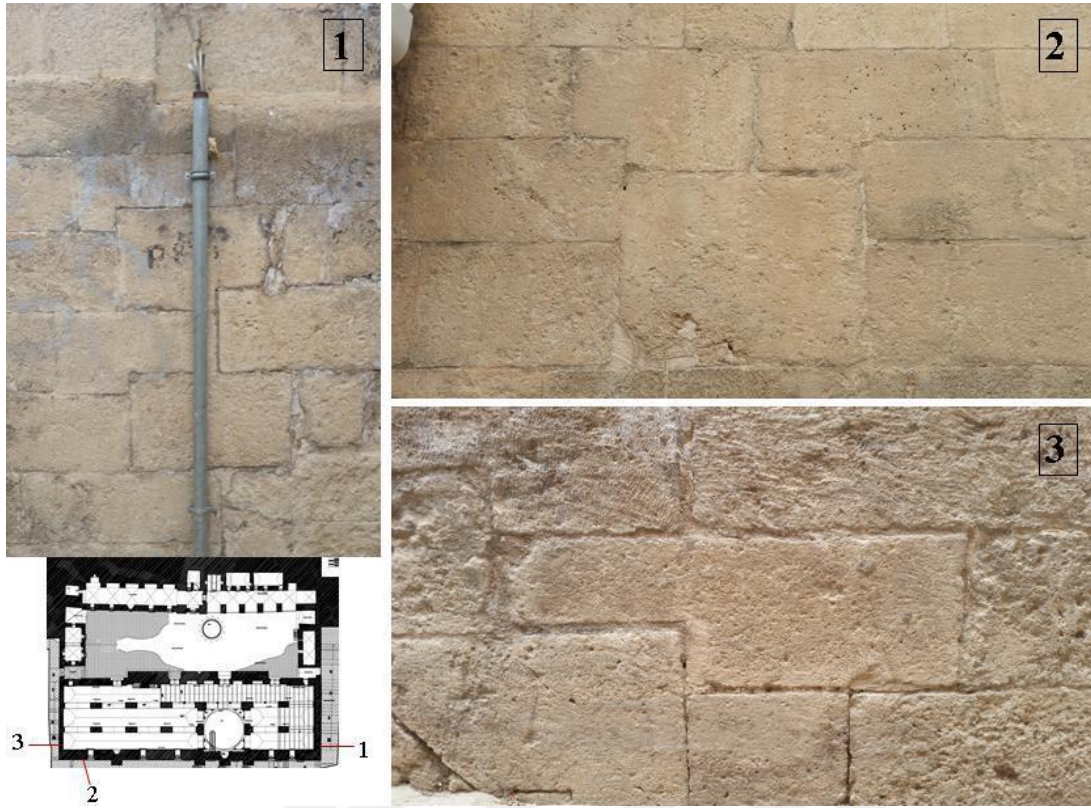
Anıtlarda kullanılan blok taş boyutları erken dönemden geç döneme doğru azalmaktadır. Özellikle bu küçülme taş yüksekliğinde göze çarpmaktadır. Ulu Cami ve Şehidiye Medresesi'nde sıklıkla kullanılan taş yüksekliği 29 cm iken 14. ve 15. yy eserleri olan Zinciriye ve Kasımiye Medresesi'nde taş yüksekliği 24 santimetreye inmektedir. Bu değer, iki medresede de kullanılan 24 parmağa bölünmüş 71-73 cm'lik arşın biriminin üçte biri olan 8 parmaklık yüksekliğe denk gelmektedir. Ulu Cami'nin 1861'de onarılan bugünkü Kadınlar Mescidi bölümü ve 1888'de yenilenen minaresinde ise 22 cm yüksekliğinde blok taş kullanılmıştır. 20. yüzyılın başında eklenen ve incelenen anıtlar arasında en geç dönem ekleri olan Şehidiye Medresesi'nin revaklı bölümünde ve 1915'te yapılan minaresinde de taş yüksekliği gene 22 cm'dir (Çizelge 3.4). Çizelge 3.4 incelenecek olursa Ulu Cami taş boyutları; yapı üzerinde görünen 24 parmaklık kara arşının yanında gene 24 parmaklık yaklaşık 50 cm'lik şerri arşın ölçüsüne göre de hesaplanmıştır. Ulu Cami'de en sık kullanılan taş boyutları şerri arşın parmak boyutlarına göre daha net sonuçlar vermektedir. Bu durum, o dönem taşın kesim işleminde şerri arşınının kullanılabileceğine işaret

edebilir. Dolayısıyla, bina yapım aşaması ile taş ocağındaki kesim işleminde farklı cetveller kullanılmış olabilir.

Çizelge 3.4: Anıtlarda kullanılan taş boyutları (cm ve parmak).

	KULLANILAN BLOK TAŞ BOYUTLARI (boy x yükseklik x en) santimetre		
	EN KÜÇÜK	EN BÜYÜK	EN SIK KULLANILAN
MARDİN ULU CAMİ (1176) Dönem Ölçüsü: Kara Arşın ve Şerri arşın 1 Kara Arşın: 52,1 cm (24 parmak) 1 Şerri Arşın: 49,84 cm (24 parmak)	30 x 25 x 12	110 x 50 x 40	50 x 29 x 25 cm (23 x 13 x 11) kara arşın parmağı: 2,17 cm (24 x 14 x 12) şerri arşın parmağı: 2,07 cm
ŞEHİDİYE MEDRESESİ (13.Yy İlk Çeyreği) Dönem ölçüsü: Küçük Haşimi Arşını 1 Arşın: 60 cm (24 parmak)	30 x 25 x 12	32 x 70 x 35	50 x 29 x 25 cm (20 x 12 x 10 parmak) 1 parmak: 2,5 cm
ZİNCİRİYE MEDRESESİ (1385) Dönem ölçüsü: 14. - 15. yy Mimar Arşını Zira'ül mimariyye 1 Arşın: 71-72 cm (24 parmak)	30 x 22 x 10	70 x 26 x 27	50 x 24 x 20 cm (16 x 8 x 7 parmak) 1 parmak: 3 cm
KASIMIYE MEDRESESİ (15.Yy Son Çeyreği) Dönem ölçüsü: 15. yy Mimar Arşını Zira'ül mimariyye 1 Arşın: 73 cm (24 parmak)	30 x 22 x 10	80 x 26 x 27	50 x 24 x 20 cm (16 x 8 x 7 parmak) 1 parmak: 3 cm
Ulu Cami ve Şehidiye Med. 19. ve 20. yüzyıl ekleri Dönem ölçüsü: 19. yy Mimar Arşını Zira'ül mimariyye 1 Arşın: 75,8 cm (24 parmak)	20 x 22 x 10	60 x 22 x 25	45 x 22 x 18 cm (14 x 7 x 6 parmak) (1 parmak = 3,15 cm)

Özellikle Ulu Cami’de harim kademesine kadar temellerde daha iri taşlar kullanıldığı açıkça görülmektedir. Diğer anıtlarda böyle bir durum gözlenmemiştir. Yine Ulu Cami, incelenen anıtlar arasında geçmeli taşların kullanıldığı tek anıttır. Görece daha iri olan bu taşlar, harim kotunun altında özellikle ampatmanlı kaidede kullanılmıştır (Şekil 3.12).

Şekil 3.12 : Ulu Cami ampapmanlı kaidesinde kullanılan bazı geçmeli taşlar ve yerleri.

Yapıların ana malzemesi olan kireç taşı; döşeme taşı olarak ta kullanılmıştır. Anıtların özgün damları ise yörenin sivil mimarisinde de görünen toprak damdır. İncelenen tüm anıtların özgün toprak damları 1950 - 1980 arası Vakıflar onarımları ile beton döşemeye dönüşmüştür. 2000’den günümüze kadar ki onarımlarda ise damların beton şapı sökülerek taş ile kaplanmıştır. Taş kaplanmayıp beton bırakılan tek dam Şehidiye Medresesi cami bölümünün damıdır. Taş kaplı damların hepsinde Mardin kireç taşı kullanılırken, sadece Zinciriye Medresesi damında 2006 yılı basit onarımında Diyarbakır yöresinden çıkarılan bazalt taşı kullanılmıştır.

Avlular da taş kaplıdır. Fakat bu kaplamaların çoğu Cumhuriyet dönemi onarımları sonucu yapılmış ya da çürütülmüş olan kaplamalardır. İç mekânlarda özgün kaplama taşlarına rastlansa da bunların çoğu geçmişte çürütülmüştür. En özgün döşeme taşları Kasımiye Medresesi'nde bulunmaktadır (Şekil 3.13). Medresenin avludan bir taş yüksekliğindeki havuz trotuarında hala 40 x 140 cm ebatlarında özgün döşeme taşlarını görmek mümkündür. Anıtlardaki özgün döşeme taşları 30-40 cm eninde serbest boy olarak kullanılırken; Cumhuriyet dönemi onarımlarında Ulu Cami,

Şehidiye ve Zinciriye Medresesi avlularında kullanılan döşeme taşları 25-30 cm en ve 25-50 cm arası boya sahiptir.

Şekil 3.13 : Kasımiye Medresesi avlu döşemesi.

Ayaklar, medresenin revak kısımlarında ve eyvanın iki yanındaki odaların ortasında kullanılmıştır. Kuzey cephedeki onarım sonucu, eyvanın yanındaki revaklar değiştirilmiş; ortada kare kesitli ayağa oturan dört tonozlu ikişer oda oluşmuştur (Sözen, 1970). 1797 onarımı ile son halini alan güney revaklardaki ayaklar kareye yakın kesitlidirler. Medresede tespit edilen 71,6 cm'lik mimar arşını ölçüsünün kullanıldığı kabul edilirse bu ayaklar 1 arşın 16 parmak x 1 arşın 20 parmak (1,17 x 1,31 m.) boyutlarındadırlar. Oda ortasındaki ayakların her bir kenarı 1 arşın 3 parmak olup (0,81 x 0,81 metre) kare kesitlidirler. 1967 onarımı ile inşa edilen eyvanın üstündeki revak ayakları da 1,22 x 1,22 metre ebatlarında kare kesite sahiptirler. Üst kat avlusunda kuzeye bakan günümüze özgün olarak gelen revak ayakları ise dikdörtgen kesitli olup ebatları; 1 arşın 2 parmak x 1 arşın 12 parmak (0,78 x 1,08 m.).

Kasımiye Medresesi'nde ise kaba yonu ve düzgün kesme taş kullanılmıştır. Medresenin doğuya bakan duvar cephesinin hepsi kaba yonu taştan örülmüştür. Batıya bakan cephede ise Hanefi mescidi duvarı düzgün kesme, arkasından kalan kısım ise kaba yonu taş dizisi olarak devam etmektedir. Güney cephesi ve iç mekân

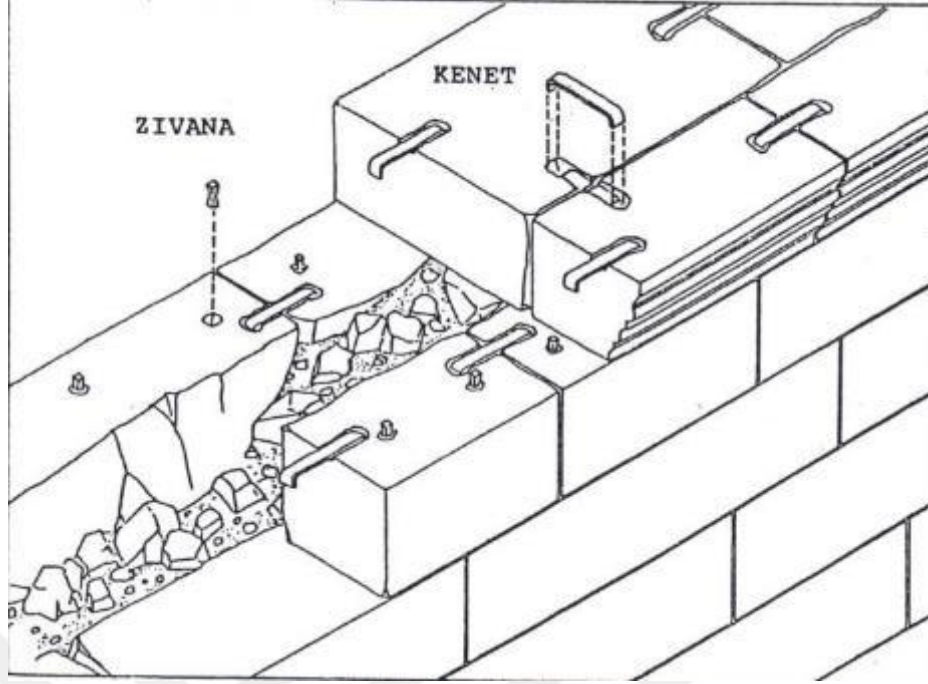

duvarlarının hepsi düzgün kesme taş ile örülmüştür. Medresenin kuzeyindeki istinat duvarı Zinciriye'nin özgün istinat duvarında olduğu gibi düzgün kesme taşla ile dik hatlı yapılan kaba yonu taş duvardır. Duvar kalınlıkları 1 arşın 8 parmak - 3 arşın 12 parmak (1 - 2,55 metre) arasındadır. Medresenin revaklarında bulunan ayak kesitleri kare olup zemin katta bir kenar 1 arşın 18 parmak (128 cm); üst katta ise 1 arşın, 12 parmak (110 cm).

Ele alınan dört anıt içerisinde, Kasımiye Medresesi duvarlarında demir kenet kullanıldığı tespit edilen tek anıttır. İncelenen öteki anıtların duvar içini inceleme imkânı olmadığı için ahşap ya da metal kenet kullanıldığına dair net bir bilgi verilememektedir. 2007 onarımı öncesi Hanefi mescidi içinde, iki cidarı da düzgün kesme taş olan 98 cm kalınlığındaki batı duvarında, üç sıra taşta meydana gelmiş erime sonucu kenetler görünmekteydi. 2007 onarımında eriyen bu taşlar çürütülmüştür, bugün bu kenetler görünmemektedir (Şekil 3.14 - 3.15). Medresenin blok taş duvarlarından başka giriş portali mukarnasında da demir kenetlere rastlanmıştır. Mukarnas taşlarının erimesi ya da farklı sebepler ile yerlerinden düşmeleri sonucu, bugün bu kenetler açıktadır. Kenetlerin ikisi de dövme demirden olup kareye yakın dikdörtgen kesitlidirler (Şekil 3.16).

Şekil 3.14 : Kasımiye Medresesi Hanefi Mescidi Batı duvarındaki onarım öncesi ve sonrası kenetlerin yeri (MÇA).

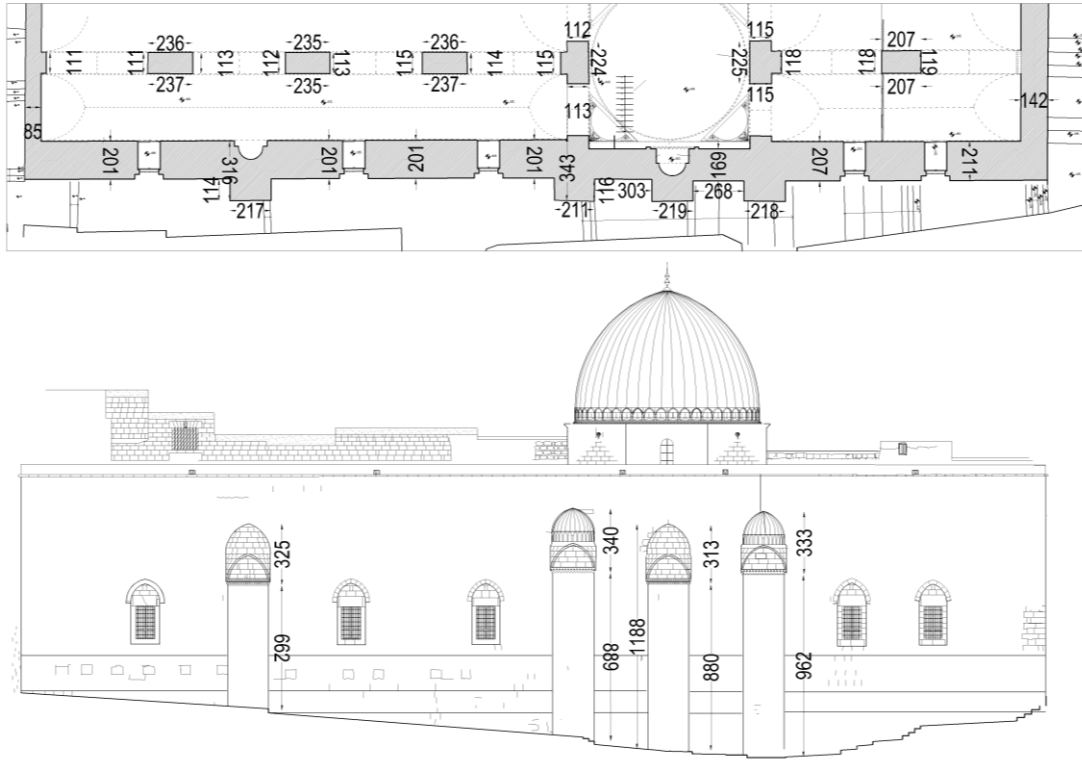
Şekil 3.15 : Yanaşık derzli, iki yüzü düzgün kesme taş duvar örgüsünde kenet kullanımı (Tanyeli, 1993).

Şekil 3.16 : Kasımiye Medresesi portal mukarnasında görünen kenetler.

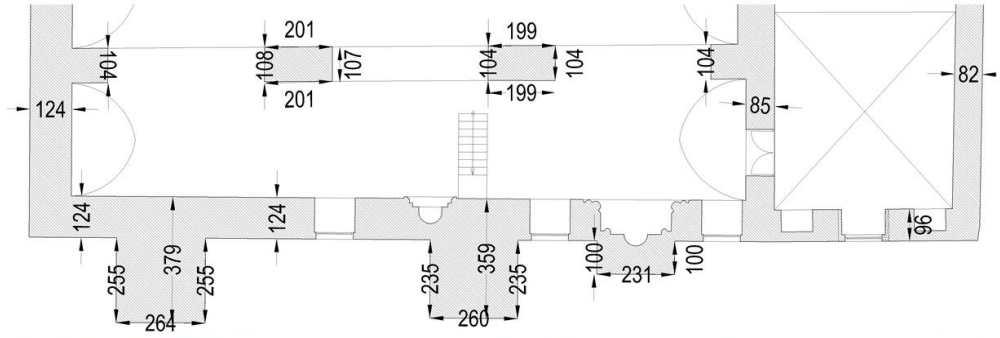
İncelenen anıtlarda payandalar yapıların güney cephelerinde bulunmaktadır. Payandalar gizlenmemiştir, düşey doğrultulu ve trapez şeklinde olanları vardır.

Ulu Cami'nin güney cephesinde 4 adet düşey doğrultulu payanda bulunmaktadır. Bunların ikisi Hanefî ve Şafî mihrapları arkasına denk gelmektedir. Üstleri yarım kubbe ile örtülüdür. Kalan iki payanda ise kubbe önündeki Hanefî mihrabının sağında ve solundadırlar. Bunlar, kible duvarı içine gizlenmiş kubbeyi taşıyan ayakların dış cepheye uzantıları şeklindedirler. Bunların üst örtüleri dilimli yarım kubbe şeklindedir. Kubbeyi desteklediklerinden olsa gerek mihrap payandasından 0,80 metre kadar daha yüksektirler (Şekil 3.17).

Şekil 3.17 : Ulu Cami payanda, ayak ve duvar ölçüleri.

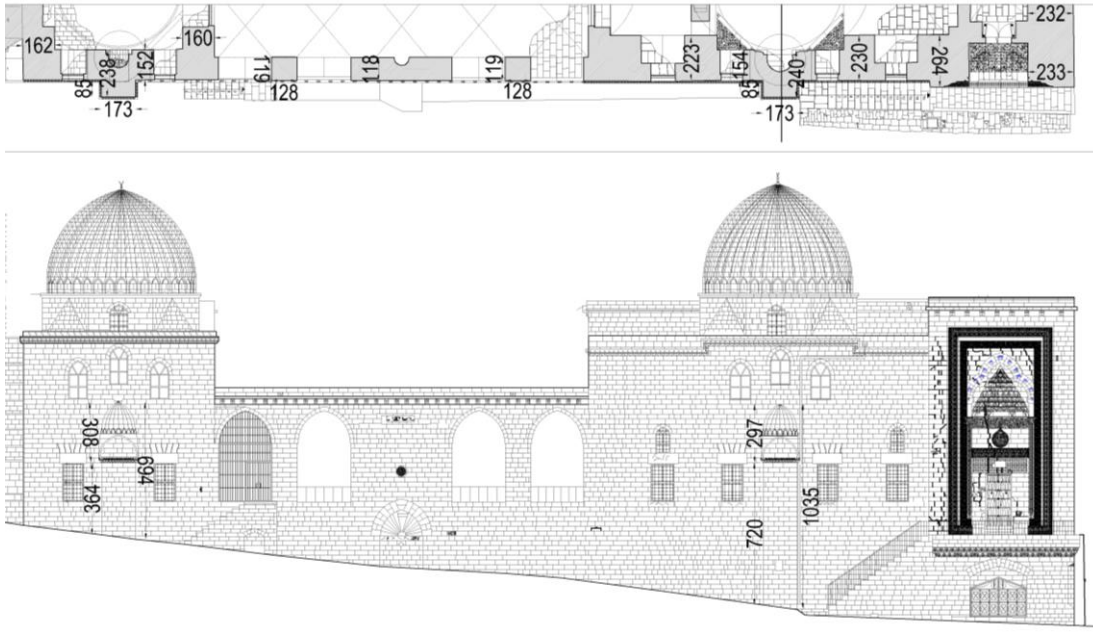
Şehidiye Medresesi camisinin kible duvarında 3 adet payanda vardır. Bunların biri mihrap önü payandasıdır. Mihrabın batısında kalan ve form olarak birbirinden farklı olan 2 payanda ise trapez şeklinde olup, erken dönem onarımı sonrası eklendikleri tahmin edilmektedir. Payandaların bulunduğu güney cephesinin diğer anıtlardaki olduğu gibi sokak ile ilişki yoktur. Bu yüzden Şehidiye payandalarında estetik bir kaygı güdülmediği, tamamen işlevsel oldukları düşünülmektedir (Şekil 3.18).

Şekil 3.18 : Şehidiye Medresesi payanda, ayak ve duvar ölçüleri.

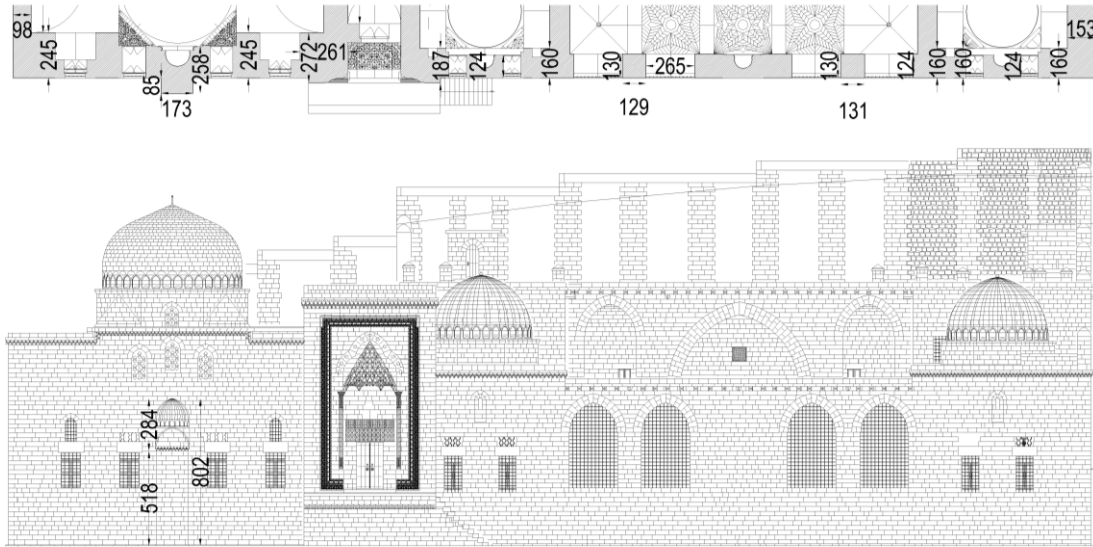
Zinciriye Medresesi kible cephesinde de Ulu Cami'de olduğu gibi payandalar Hanefi ve Şafii mescit mihrapları önünde olmak üzere iki adettir. Formları düşey doğrultuda olup, üstleri Ulu Cami payandaları gibi yarım dilimli kubbe ile örtülüdür (Şekil 3.19). Ulu Cami'deki payanda biçimi kendinden sonra gelen Zinciriye ve Kasımiye Medreselerini etkilemiştir.

Şekil 3.19 : Zinciriye Medresesi payanda, ayak ve duvar ölçüleri.

Kasımiye Medresesi'nde ise Hanefi mescidi mihrabı önünde olmak üzere tek payanda bulunmaktadır. Zinciriye Medresesi ve Ulu Cami kubbe ayağı payandaları gibi üstü dilimli yarım kubbe ile örtülüdür (Şekil 3.20).

Şekil 3.20 : Kasımiye Medresesi payanda, ayak ve duvar ölçüleri.

3.4 Düzeyleme Kotları ve Yükseklik Oranları

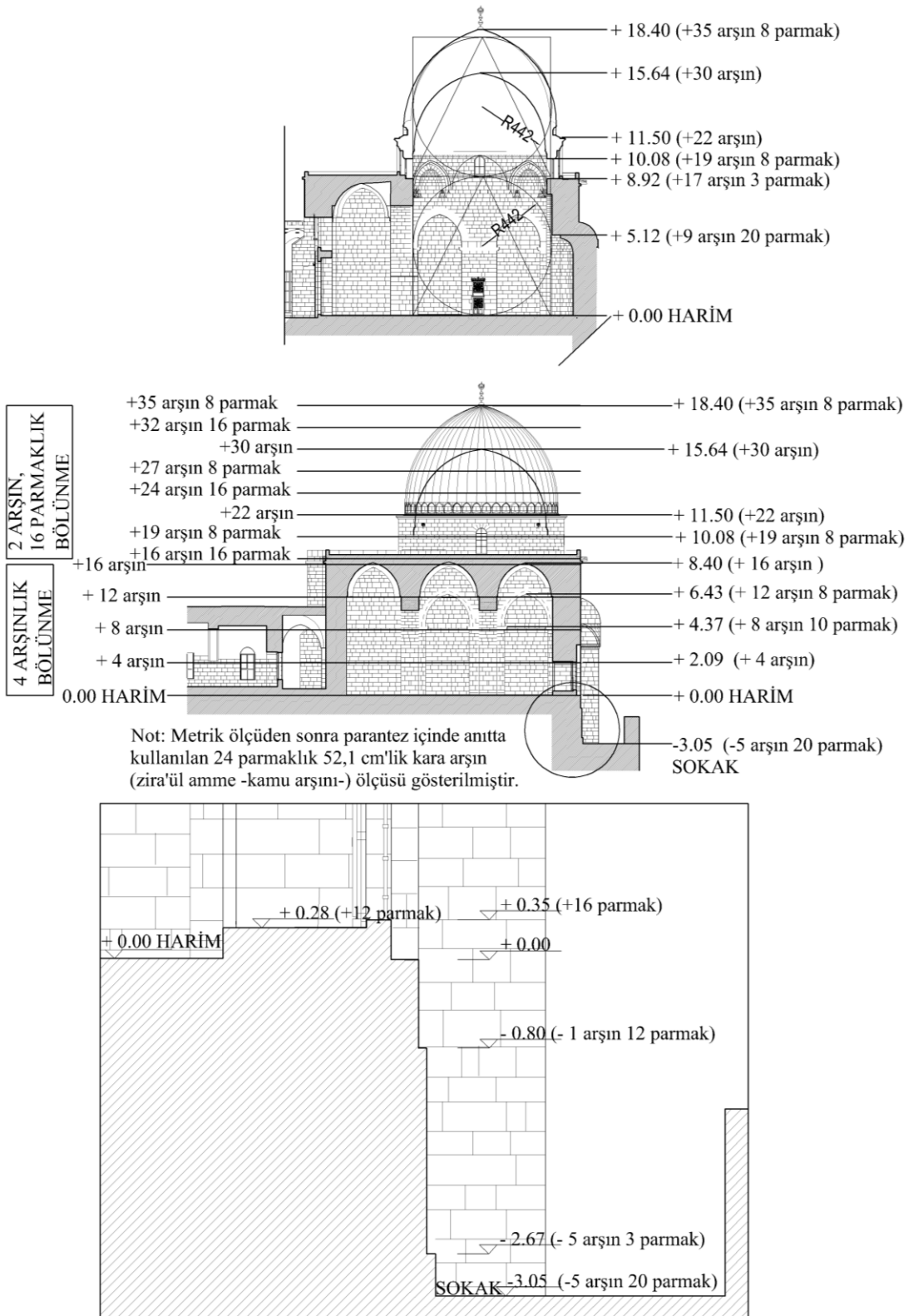
Anıtlarda yapılan incelemeler sonucunda, ampatmanlı kaide sayılabilecek su basmanı yapısına sahip tek yapı Ulu Cami'dir. Burada eğimli arazi, üç kademedeki düzleştirilmiştir. Son kademe 0.00 kotu olarak kabul edilen harim kotuna denk

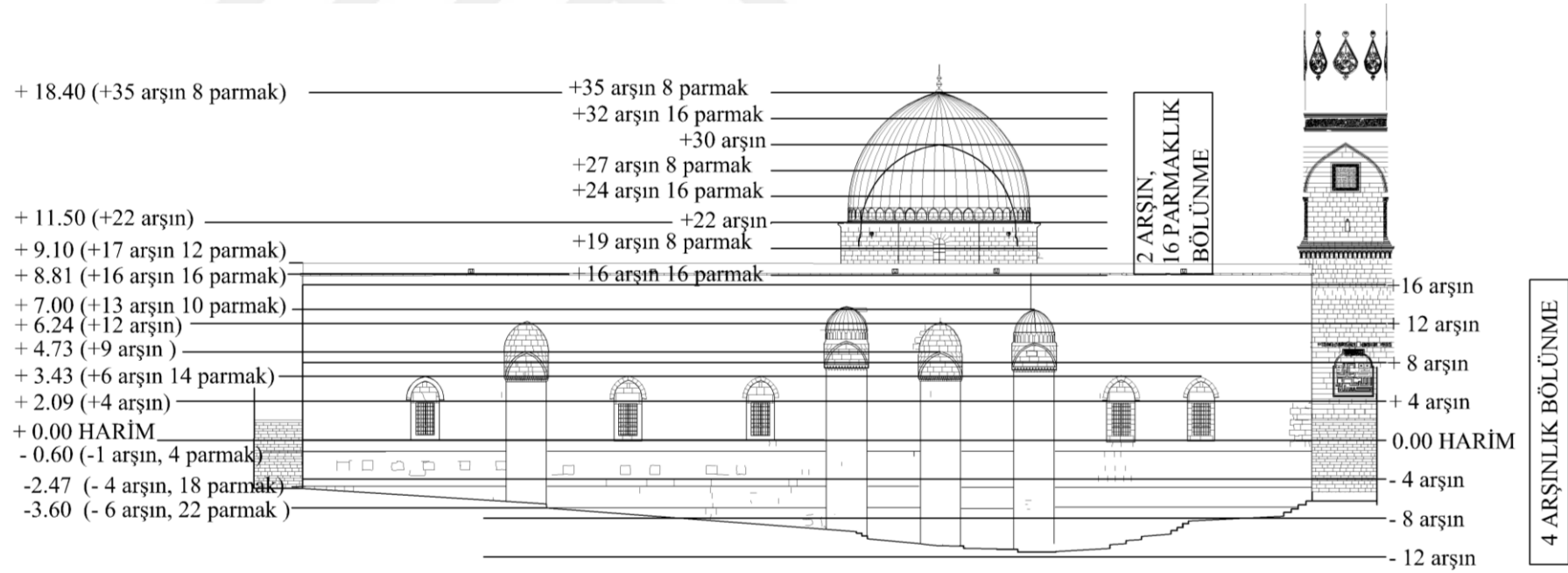
gelmektedir. Her kademe 6-7 cm içeri doğru çekilmektedir. 3,15 cm olarak kabul edilen bir parmaklık ölçüye göre bu mesafe, 2 parmaklık bir çekilmedir.

Camideki yükseklik seviyeleri, anıta kullanıldığı kabul edilirse 52,1 cm'lik kara arşın birimine göre incelenmiştir. Harimde ve kubbede yapım aşamalarını gösterir farklı kot düzenlerine rastlanmıştır. Harimde dörder arşınlık bir düzen, kubbede ise iki arşın on altı parmaklık bir düzen tespit edilmiştir. Harimin zemin kotundan pencere üst seviyesi +4 arşındır. Bu seviyeye 4 arşın daha eklenerek kubbeyi taşıyan ayakların üzengi hattı kotu, +8 arşın olarak belirlenmiştir. Üzengi hattı seviyesine 4 arşın daha eklenerek kubbeyi taşıyan sivri kemerlerin üst kotları, +12 arşın olarak belirlenmiştir. Bu yüksekliğe de 4 arşın daha eklenerek üç sahanlı beşik tonozlu harimin +16 arşın kotu ile tonoz üst seviyesi belirlenmiştir.

Harimden +16 arşın, 16 parmak seviyesi ile başlayan kubbe kasnağı kotuna 2 arşın, 16 parmak eklenerek 19 arşın, 8 parmak kotunda iç kubbenin görsel başlangıç hattı oluşur. Bunun üstüne 2 arşın 16 parmak daha eklenerek 22 arşınla kubbe kasnağının üst kotu belli olur. Bu seviyeye 8 arşın eklenir; böylece iç kubbenin harimden yüksekliği 30 arşın olur. İç kubbenin yüksekliğine 2 arşın, 16 parmaklık değer 2 katı olan 5 arşın, 8 parmaklık değer eklenince; 35 arşın 8 parmaklık yükseklik ile dış kubbenin üst kotu belirlenmiş olur (Şekil 3.21 - 3.22).

Şekil 3.21 : Ulu Cami kesitinde yükseklik seviyeleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Not: Metrik ölçüden sonra parantez içinde anıtta kullanılan 24 parmaklık 52,1 cm'lik kara arşın (zira'ül amme -kamu arşını-) ölçüsü gösterilmiştir.

Şekil 3.22 : Ulu Cami güney cephesindeki yükseklik seviyeleri (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Şehidiye Medresesi'nin temelleri hakkında kesin bilgiye sahip olmak; araziye yerleşiminden ve komşu parselle ilişkisinden ötürü pek mümkün değildir. Arazinin eğimine dik olarak yerleşen medresenin cami bölümünün dolgu zemin üzerine konumlandığı tahmin edilmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda eğimli olan Mardin kentsel sit alanı topografyasında medresenin eyvanı ve hücre bölümleri için yapılmış olan kazıdan artan hafriyatın güney tarafında camiye temel oluşturmak üzere kullanıldığı düşünülmektedir. Çünkü güneye konumlanan caminin, kibleye bakan cephesinde farklı dönem payandalarından, farklı taş boyutlarından ve diziliş şekillerinden birçok kez müdahale gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durum zemin oturmalarından kaynaklı bir problemin var olduğunu güçlendirmektedir.

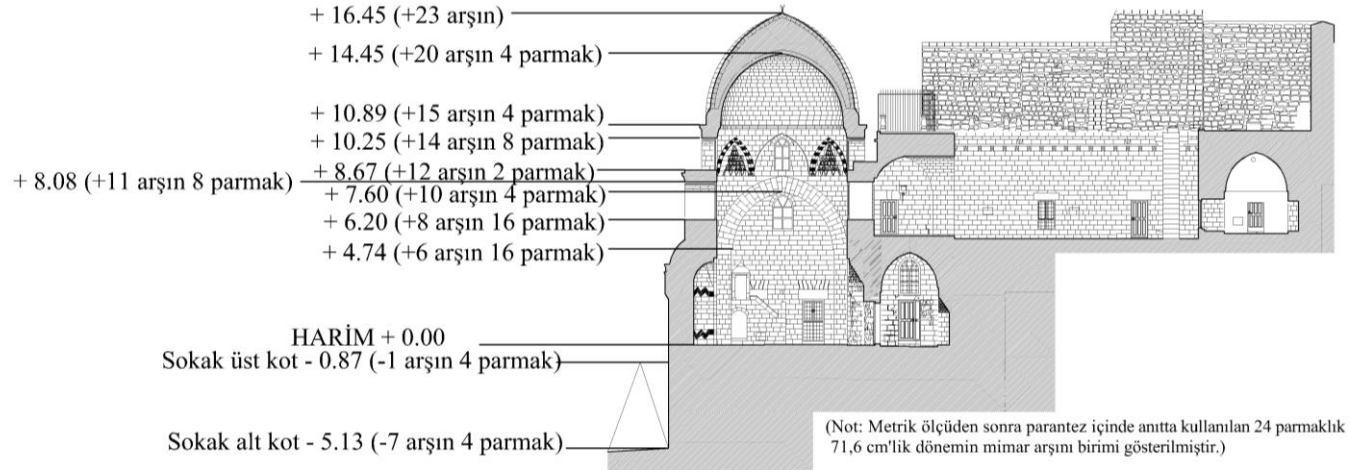
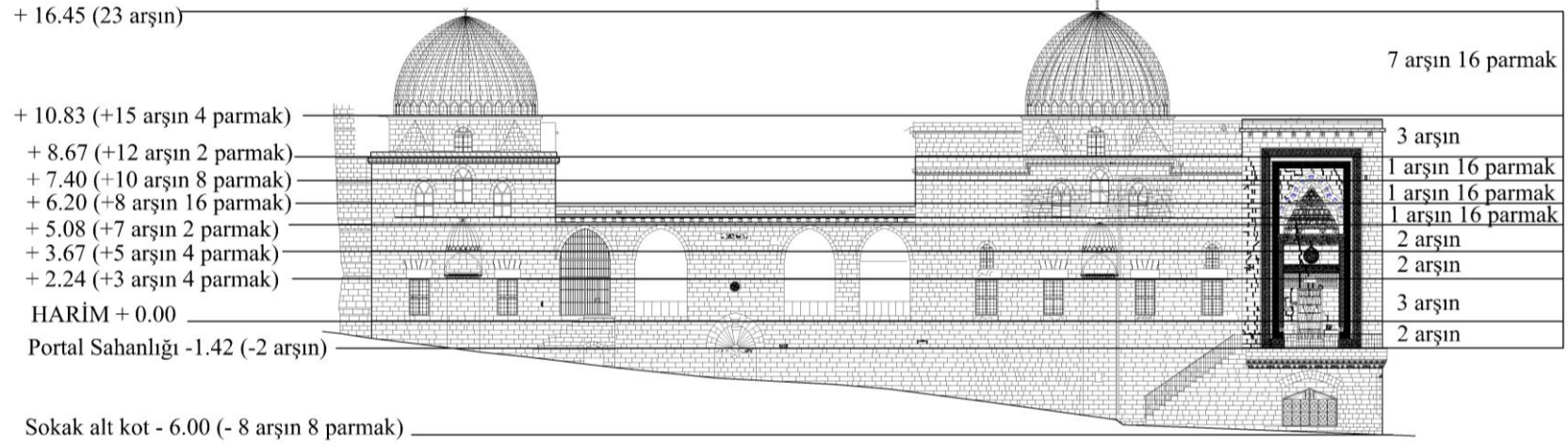
Caminin payandalarının konumlandığı güney cephesi, komşu parseldeki evin de damıdır aynı zamanda. Mülkiyet açısından karmaşık olan bu kullanım görünümü, Alioğlu'nun (2003) bahsettiği Mardin geleneksel kent dokusunda çok sık rastlanan bir durumdur. Medrese camisinin harimi ile güneydeki komşu parsel damı hemen hemen aynı kottadır. Harimdeki bir sahinin tonoz yüksekliği yerden 7,13 metredir. Minarenin ise harimden yüksekliği 63,10 metredir. 2004 onarımında yenilenen eyvanının avludan yüksekliği 6,80 metredir (Şekil 3.23 ve 3.24). Yapılan incelemelerde farklı dönemlerde birçok onarım geçiren medresede yapım aşamalarına referans verebilecek özgün düzeyleme kotlarına rastlanmamıştır.

Şekil 3.23 : Şehidiye Medresesi Camisi güney cephesi (MÇA)

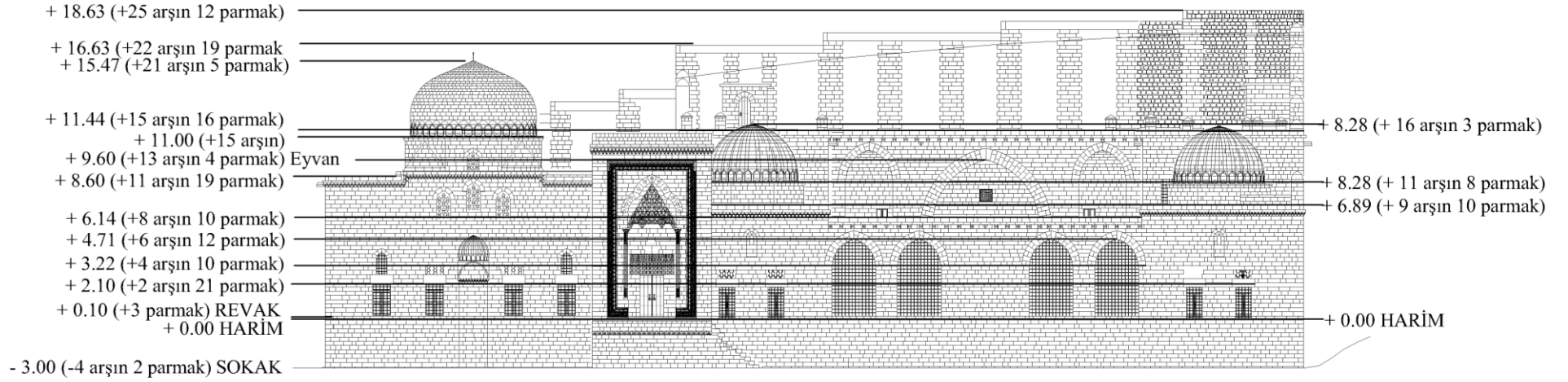

Şekil 3.25 : Zinciriye Medresesi'nde kotlar (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Kasımiye Medresesi, Zinciriye Medresesi'nden farklı olarak kuzey-güney doğrultusunda tamamen düzleştirilmiş eğimli bir araziye yerleşmiştir. Kütle gabarisinde arazi ile uyum kaygısı güdülmediği için herhangi bir kademelenme yapılmamıştır. Sokak kotundan ortalama 3 metre yüksekliğinde temel niteliğinde bir su basmanına sahiptir. Tıpkı Zinciriye'deki gibi temel, yapının beden duvarları ile bir bütündür. Medresede kullanılan taşların yükseklikleri 24-26 cm arasında olup enleri 30-80 cm arasındadır. Medresede 24 parmaklık 73 cm'lik dönemin mimar arşınının kullanıldığı kabul edilirse Zinciriye Medresesi'nde olduğu gibi sıklıkla 24 cm (üçte bir arşın -8 parmak-) yüksekliğinde taşlar kullanılmıştır. Dilimli kubbelerinden her birinin harimden (0.00 kotu) iç kubbenin en üst kotuna olan yüksekliği 10,38 metre (14 arşın, 4 parmak), dış kubbenin sivri ucuna olan kotu ise 11,66 metredir (16 arşın). Dilimli kubbeleri taşıyan kemerlerin mescit hariminden yüksekliği 5,94 metredir (8 arşın, 3 parmak). Perdahlı soğan tipi kubbenin ise harimden iç yüksekliği 14,15 metre (19 arşın, 9 parmak), dış yüksekliği ise 15,47 metredir (21 arşın, 5 parmak). Kubbeyi taşıyan kemerlerin yüksekliği 7,46 metredir (10 arşın, 5 parmak) (Şekil 3.26 - 3.28).

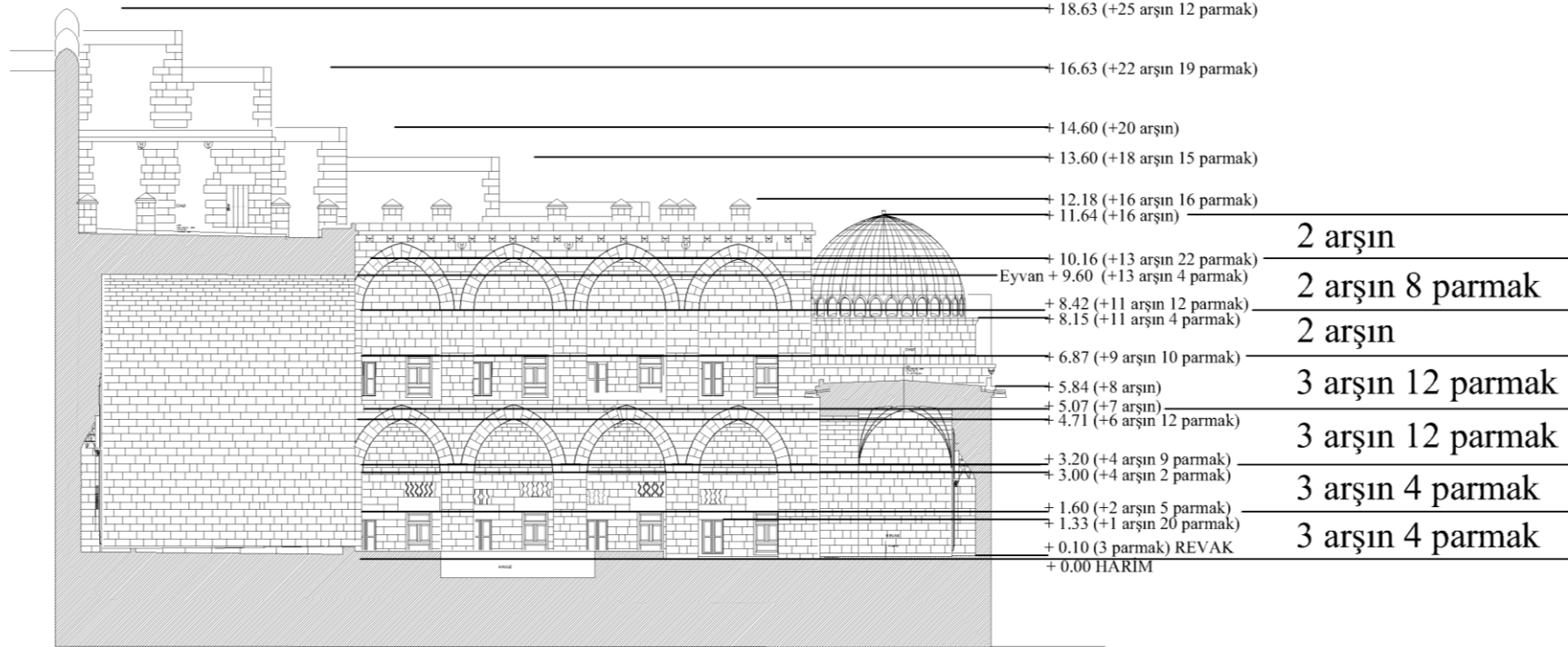
Kasımiye Medresesi'nde kullanılan 24 parmaklık 73 santimetrelik arşın değerine göre harim kotu sıfır kabul edilirse güney revak kemerlerinin üst noktası 6 arşın 12 parmak, revaklardaki yıldız tonozun üst kotu 7 arşın ve revak damının parapet kotu tam 8 arşındır. İkinci kat revaklardaki üzengi kotu 11 arşın 12 parmak, ana eyvan damının parapet kotu 15 arşın 12 parmak, dilimli kubbelerin harimden dış kubbenin üst sivri noktasına olan kotu ise 16 arşındır. Medresede yapılan inceleme ve karşılaştırmalar sonucu, sahip olduğu dönemin mimar arşını ölçü birim değerinin net olarak çeşitli yükseklik ve düzeyleme kotlarında görüldüğü anlaşılmıştır. Kesit ve görünüş üzerinde yapılan incelemelerde medresenin yapım düzeylemelerinde; 2 arşın, 2 arşın 8 parmak, 3 arşın 4 parmak, 3 arşın 8 parmaklık bölümlenmeler görülmüştür.

İncelenen dört anıt içerisinde Şehidiye Medresesi hariç diğer üç eserde kendi dönemlerine ait ölçü birimlerinin kullanılarak yapım düzeylemelerinin ve yapı elemanı yüksekliklerinin ayarlandığı anlaşılmıştır. Birçok onarım sonucu değişikliğe uğramış olan Şehidiye'de cami harimi içindeki tonozları taşıyan kemerlerde kendi döneminin özgün ölçü birimi görünse de medresenin bütünü için genelleme yapmak yanlış olacaktır.

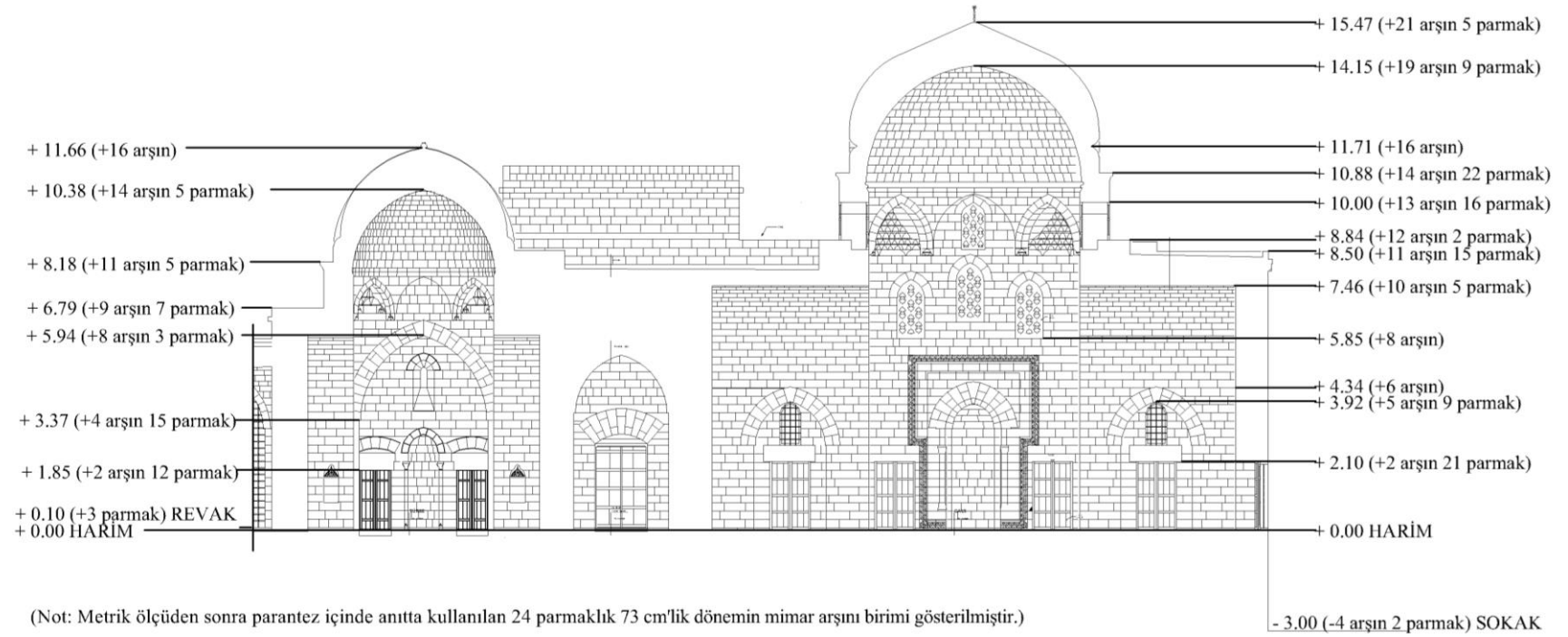

(Not: Metrik ölçüden sonra parantez içinde anıtta kullanılan 24 parmaklık 73 cm'lik dönemin mimar arşını birimi gösterilmiştir.)

Şekil 3.26 : Kasımiye Medresesi planı ve güney cephesi (DVBMA).

Şekil 3.27 : Kasımiye Medresesi'nde kotlar (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

Şekil 3.28 : Kasımiye Medresesi'nde kotlar (DVBMA çizimleri üzerinden düzenlenmiştir)

3.5 Pencere ve Kapılar

3.5.1 Pencere

İncelenen anıtlar arasından en sade pencerelere sahip olan Şehidiye Medresesi'dir. Medresenin cami harimindeki pencerelerin derinliği 120 cm, enleri ise 115-120 cm, boyları 165-170 cm'dir. Medresenin sadece cami hariminde görülen ve yapıda kullanıldığı kabul edilirse 60 cm'lik küçük Haşimi arşımına göre kibleye bakan bu pencereler 2 arşın en, 2 arşın 18 parmak boy ve 2 arşın derinliğe sahiptir. Buradaki derinlik aynı zamanda duvar kalınlığına denk gelmektedir. Bu pencereler içeriden kavsaralı olmaları ile öteki anıt pencerelerinden ayrılırlar. Dışarıdan ise düz taş lentolu görünürler. Güney cephesi farklı dönemlerde müdahale gördüğü için, lento üstünde eski dönemlerden kaldığı tahmin edilen birkaç adet düz atkı kemer taşı görülür (Şekil 3.29).

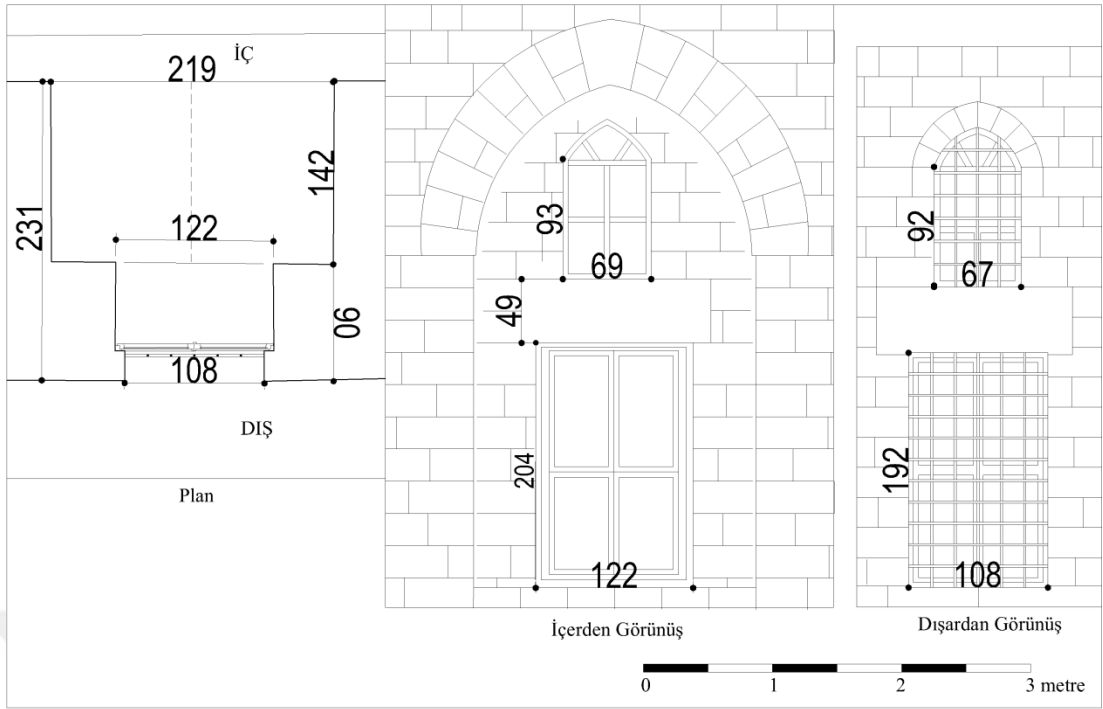
Şekil 3.29 : Şehidiye Medresesi cami harimi penceresi iç ve dış görünümü.

Ulu Cami pencereleri ise 2 metreye yakın derinlikte olup 100-105 cm ene ve 184 cm boya sahiptirler. Camide kullanıldığı kabul edilirse 52,1 cm'lik kara arşına göre pencereler 2 arşın en, 3 arşın 12 parmak boy ve 4 arşın derinliğe sahiptirler. Pencereler içeriden basık kemerli bir nişin içindedirler. Dışarıdan ise tek taş sıralı sivri kemerli bir nişin içinde düz lentolu bir yapıya sahiptirler (Şekil 3.30).

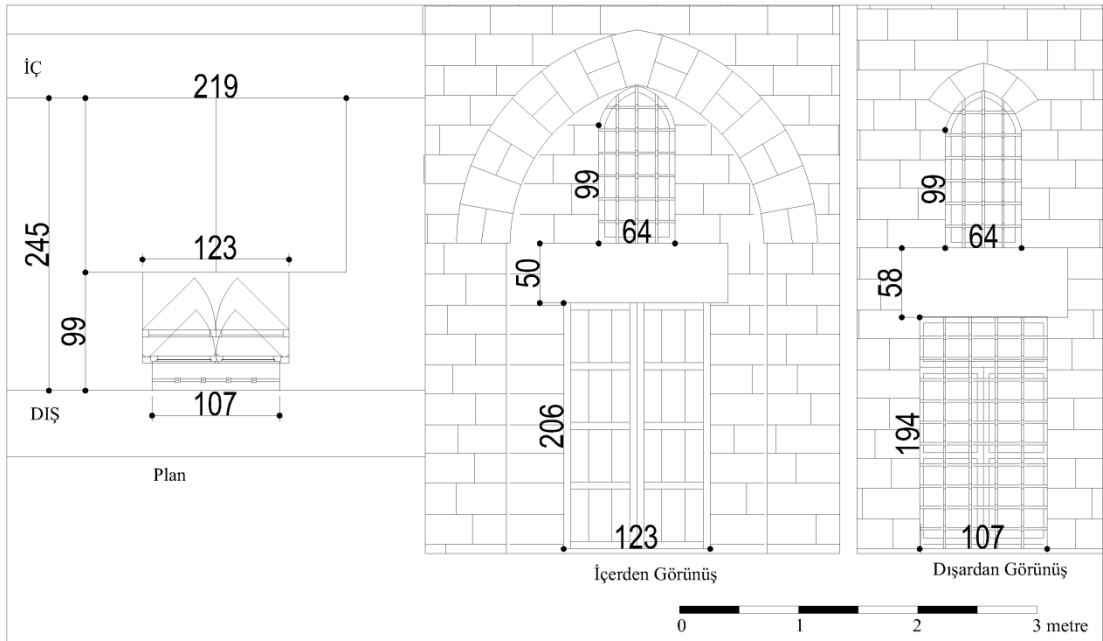

Şekil 3.30 : Ulu Cami harimindeki kible pencerelerinden birinin planı, iç - dış görüşleri ve ölçüleri (cm).

Zinciriye ve Kasımiye medreselerinin mescit pencereleri ise şekil olarak birleri ile aynıdır. Pencere açıklıklarında birkaç santimetre fark vardır fakat pencerelerin derinlik (duvar kalınlıkları) mesafeleri arasındaki fark daha çoktur. Kasımiye Medresesi duvar derinliği 15 cm (5 parmak) kadar daha fazladır. İkisi de içerden sivri kemerli bir nişin içindedirler. 71-72 cm’lik mimar arşınının kullanıldığı Zinciriye’de 1,43 m (2 arşın) derinliğindeki sivri kemerin genişliği 2,19 metre (3 arşın), pencere açıklığı 1,08 metredir (1 arşın, 12 parmak) (Şekil 3.31). 73 cm’lik mimar arşınının kullanıldığı Kasımiye’de ise 1,46 m (2 arşın) derinliğindeki sivri kemerin genişliği 2,19 metre (3 arşın), pencerelerin açıklığı 1,07 metredir (1 arşın, 12 parmak) (Şekil 3.32). İki pencerenin de düz lentolarının üstünde yörede “kamariyye” denen küçük sivri kemerli aydınlatma pencereleri vardır. İki medresenin de pencere genişlikleri aynı olup 1 arşın 12 parmak (107-108 cm) açıklıktadır.

Şekil 3.31 : Zinciriye Medresesi Hanefi Mescidi penceresinin planı, iç - dış görüşleri ve ölçüleri (cm).

Şekil 3.32 : Kasımiye Medresesi Hanefi Mescidi penceresinin planı, iç - dış görüşleri ve ölçüleri (cm).

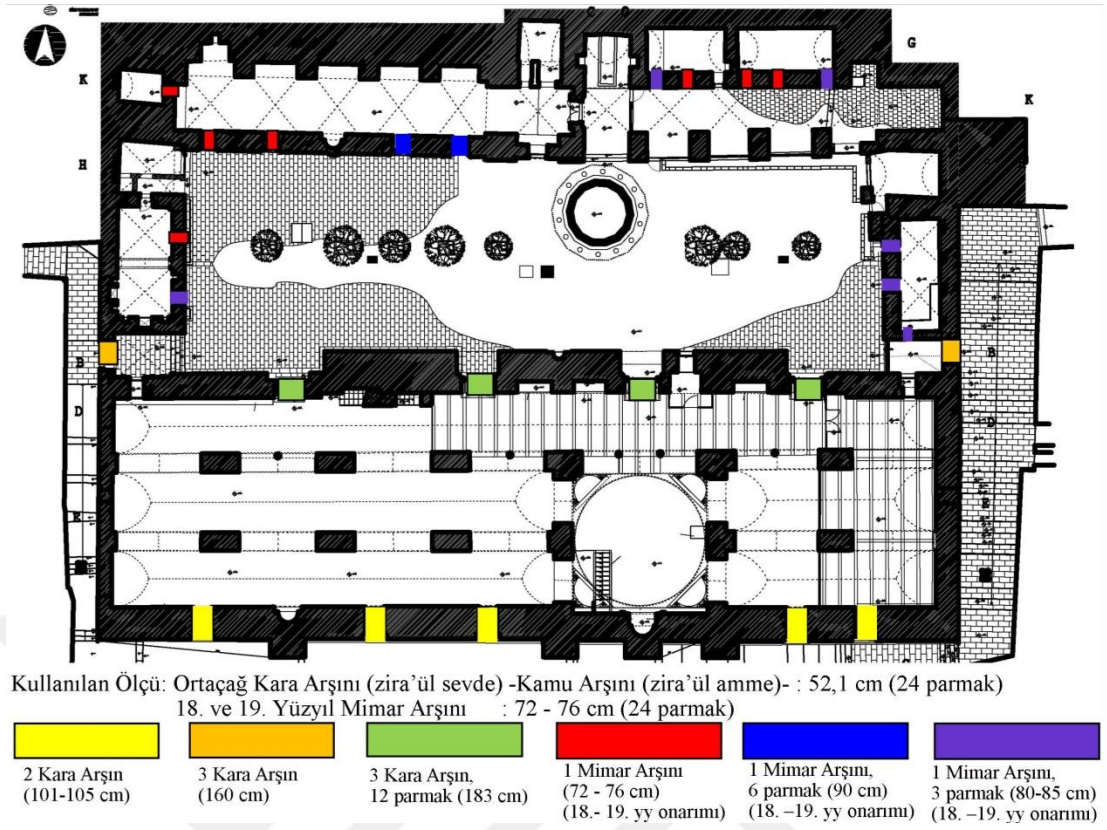
İncelenen anıtlarda günümüze kadar boyutları özgün olarak gelebilmiş pencere açıklıkları karşılaştırması metrik ve kendi dönem yapım tekniğinde kullanılan ölçü birimleri karşılaştırılarak aşağıdaki Çizelge 3.5'te verilmiştir.

Çizelge 3.5 : Anıtlarda pencere boyutlarının santimetre ve arşın olarak karşılaştırması.

ANITLARDA PENCERE BOYUTU KARŞILAŞTIRMASI		
ANITLAR	ÖLÇÜLER	
	DÖNEM ÖLÇÜSÜ	En x Boy x Derinlik -Duvar Kalınlığı-
MARDİN ULU CAMİ (1176) (Harim pencereleri)	Kara Arşın (Zira'ül sevde) 1 Arşın: 52,1 cm (24 parmak)	101-105 x 184 x 200-208 cm 2 arşın x 3 arşın, 12 parmak x 4 arşın
ŞEHİDİYE MEDRESESİ (13.yy ilk çeyreği) (Cami harimi pencereleri)	Küçük Haşimi Arşını Kamu Arşını (Zira'ül amme) 1 Arşın: 60 cm (24 parmak)	125-120 x 165-170 x 120 cm 2 arşın x 2 arşın, 18 parmak x 2 arşın
ZİNCİRİYE MEDRESESİ (1385) (Hanefi Mescidi pencereleri)	14. - 15. yy Mimar Arşını Zira'ül mimariyye 1 Arşın: 71-72 cm (24 parmak)	106 - 108 x 192 x 225-230 cm 1 arşın, 12 parmak x 2 arşın, 16 parmak x 3 arşın, 3 parmak
KASİMİYE MEDRESESİ (15.yy son çeyreği) (Hanefi Mescidi pencereleri)	15. yy Mimar Arşını Zira'ül mimariyye 1 Arşın: 73 cm (24 parmak)	107 x 194 x 245 cm 1 arşın, 12 parmak x 2 arşın, 16 parmak x 3 arşın, 8 parmak

Yapılan karşılaştırmada, anıtların kendi dönemlerinde kullanılan ölçülerin tam, yarım, üçte bir ve bir arşının altıya ve sekize bölünmüş alt birimlerinin eklenmesinden oluştukları görülmüştür. 24 parmağa bölünmüş arşının; 12, 8, 6, 4 ve 3'er alt parmaklık birimleri kullanılmıştır.

Ulu Cami kapı ve pencere açıklıklarında yapının kendi ölçü birimi olan 52,1 cm'lik değer yanında Osmanlı döneminde almış olduğu eklerle beraber arşın değeri de görünmektedir. Bu değerler eskiden revak olan fakat dönem içinde kapatılarak odalara dönüştürülen bu mekânların kapı ve pencerelerinde görülür. Üzerindeki kitabelere göre 1701 ve 1860'ta onarım gören Ulu Cami avlusunun kuzey kanadında, bugün Kadınlar Mescidi olarak kullanılan bölümde ve mevcut revakların arkasındaki iki mekânda bulunan bazı pencere açıklıklarının 71-76 cm; bazılarında 80-85 cm ölçülerinde oldukları tespit edilmiştir. Burada 18. yüzyıldan 19. yüzyıla gelirken 71-76 cm'lik (1 mimar arşını) ve sonlara doğru 80 - 85 cm (1 arşın, 2 - 3 parmak) değerinde bir ölçü kullanılmıştır (Şekil 3.33).

Şekil 3.33 : Mardin Ulu Cami kapı ve pencerelerindeki arşın değerleri.

Farklı dönem onarımlarına en fazla maruz kalan anıt olan Şehidiye Medresesi kapı ve pencerelerinde de değişik ölçü değerleri tespit edilmiştir. Yapının hariminde görülen 24 parmağa bölünmüş 60 cm'lik küçük Haşimi arşınının kullanıldığı kabul edilirse medresenin cami bölümündeki 115-120 cm açıklığındaki pencereler, 2 küçük Haşimi arşını açıklığındadır. Medrese portalinde yarım kubbenin örttüğü portal nişi 295-300 cm eninde olup yaklaşık 5 arşındır. Portal nişindeki kapının eni ise tam 150 cm olup 2 arşın, 12 parmak. Burada da Kasımiye Medresesi portalinde olduğu gibi portal nişinin kapı açıklığına oranı tam ikidir. Üzerindeki kitabeden 1697-98 yıllarında onarıldığı anlaşılan medresenin hücre bölümünde farklı ölçüler görülmektedir. Bazı pencereler 60 cm'lik enleri ile özgün ölçülerinin korunurken bazıları da genişletilmiştir. Bu bölümde kısmı bir yıkılmanın gerçekleştiği muhtemeldir. 1697-1698 onarımında kimi mimari eleman boyutlarının değiştiği söylenebilir. Hücre kapı açıklıklarının çoğu 78 cm'dir. Bu değer 17. yy sonu döneminin arşın değeri olabileceği gibi anıta özgü olan küçük Haşimi arşınının; 1 arşın, 8 parmaklık değeri de olabilir. Bu şekilde olması daha yüksek bir ihtimaldir, çünkü giderek yükselen arşın değeri, 19. yüzyıl Osmanlı topraklarında en fazla 76 cm olarak gözlenmiştir (Şekil 3.34).

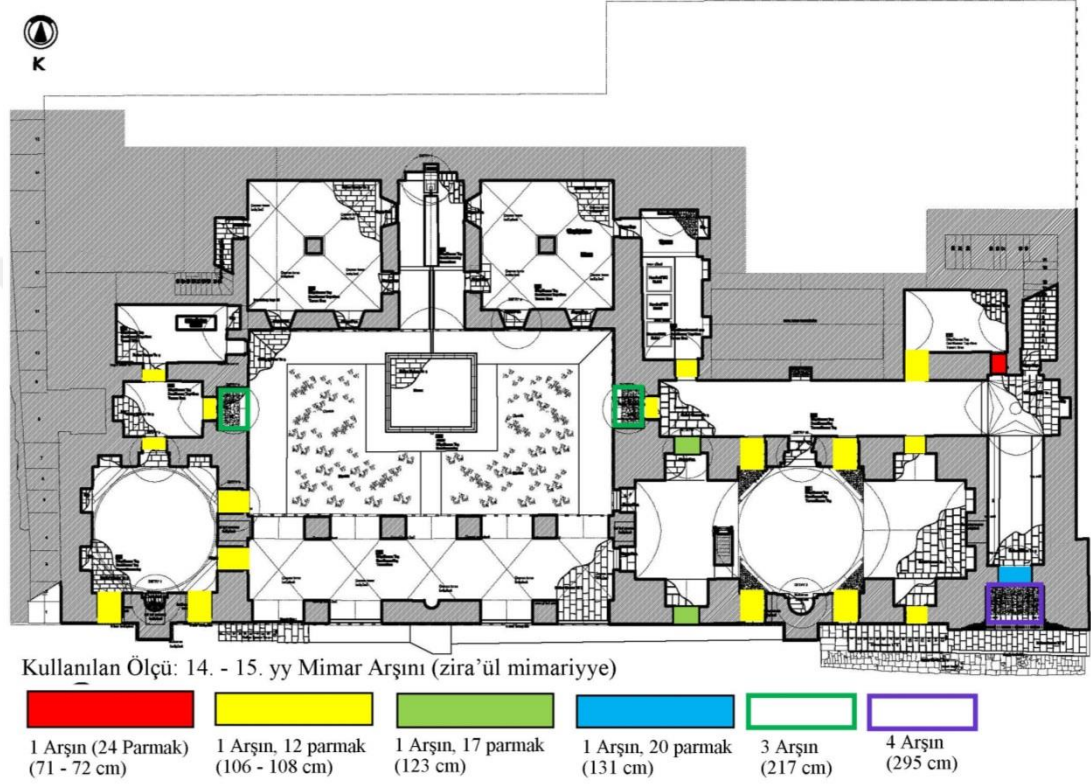

Şekil 3.34 : Şehidiye Medresesi kapı ve pencerelerindeki ölçü değerleri.

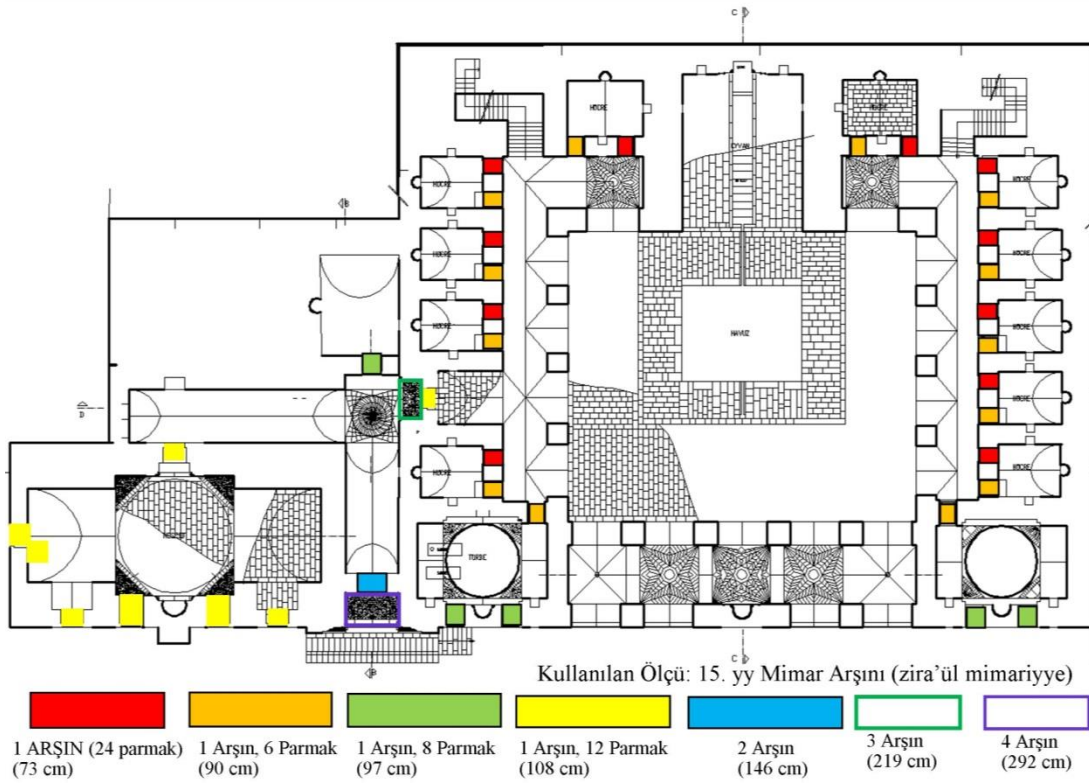
Zinciriye Medresesi'nde özgün olarak günümüze kadar gelen pencerelerinin genişliği 106-108 cm enlerinde olup 1 arşın, 12 parmak açıklıktadır. Sonradan kapatılarak odaya dönüştürülen eyvanın doğu ve batısındaki mekânların pencere enleri 92-102 cm arasındadır ve her pencerenin ölçüsü farklıdır. Buradaki pencere nişleri, dönem eki olduklarını ispatlar biçimde mazgal biçimli yapılmışlardır. Medrese giriş portal mukarnasının örttüğü niş, 295 cm açıklıkta olup 4 arşın genişliğindedir. Buradaki

kapı ise 131 cm eniyle 1 arşın, 20 parmak açıktır. Burada Kasımiye’den farklı olarak portal nişi / kapı açıklığı oranı net 2 değerinde olmayıp 2,25’tir. Fakat 2 oranı, iç avluya bakan mukarnaslı kapılarda görünür. Karşılıklı olarak avluya bakan bu iki kapının da mukarnas niş açıklığı 217 cm ile 3 arşınlık değere denk gelir. Bu mukarnasların altındaki kapı enleri ise 106-108 cm olup 1,5 arşındır (1 arşın, 12 parmak). Bu mukarnaslı kapılarda niş açıklığı kapı eninin tam iki katıdır (Şekil 3.35).

Şekil 3.35 : Zinciriye Medresesi kapı ve pencerelerindeki arşın değerleri.

Kasımiye Medresesi’nin hücre pencerelerinin hepsinin genişliği 70 - 73 cm arasında değişmektedir, daha çok 73 cm (1 arşın) kullanılmıştır. Medresede görülün 73 cm’lik değer Osmanlı klasik dönemi mimar arşını değeridir. Hücre pencerelerinin yüksekliği 110-120 cm ile 1,5 arşın değere; hücre giriş kapılarının yükseklikleri ise 144-150 cm arasında olup 2 arşındırlar. Hücre kapı enleri ise 88-90 cm arası olup 1 arşın, 6 parmağa denk gelmektedir. Medresenin boyutları aynı olan türbe ve Şafii mescidi kapı enleri de 1 arşın, 6 parmaktır. Buradaki pencerelerin enleri 97 cm olup 1 arşın, 8 parmaktır. Medresenin portalinde mukarnasın örttüğü dikdörtgen niş 292 cm eninde olup 4 arşın genişliktedir. Portaldeki kapı ise 146 cm eninde olup 2 arşındır. Burada portal niş genişliğinin portaldeki kapı açıklığına oranı tam ikidir (Şekil 3.36).

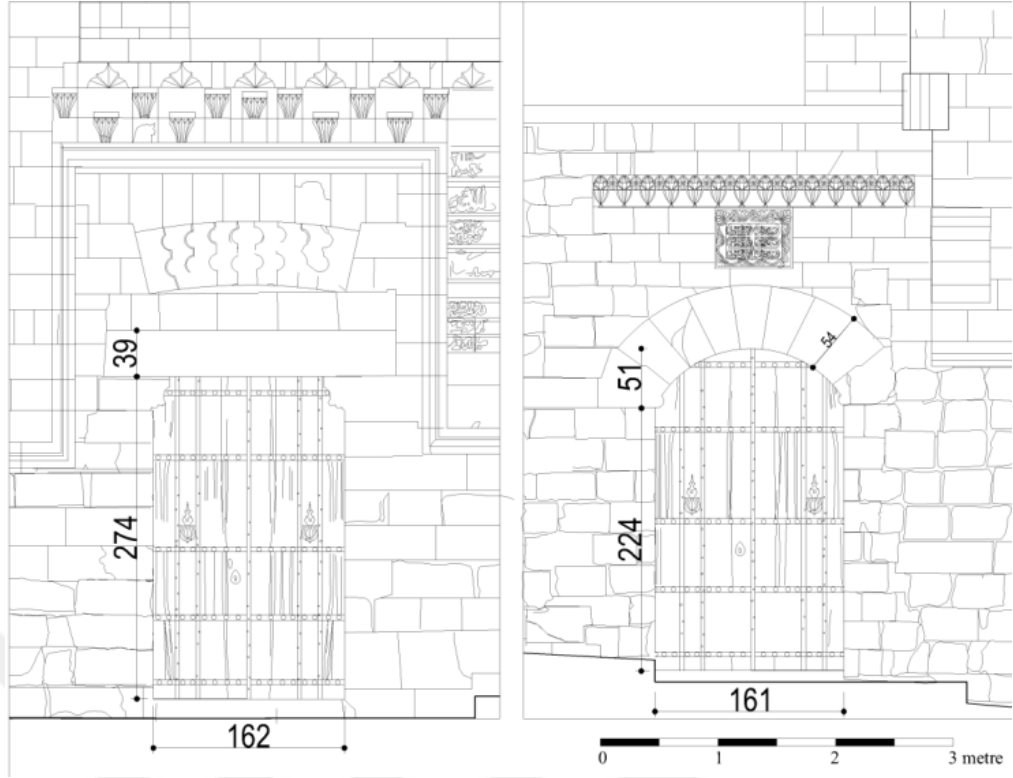

Şekil 3.36 : Kasımiye Medresesi kapı ve pencerelerinde arşın değerleri.

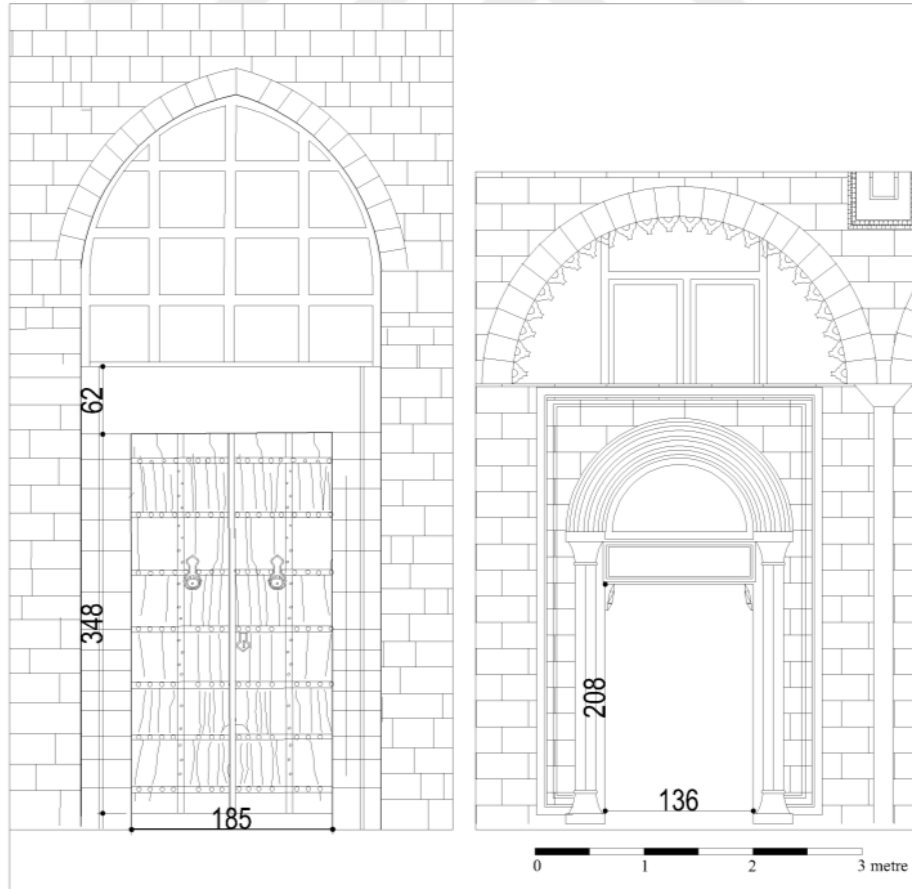
3.5.2 Kapılar

İncelenen anıtlarda kapılar; avlu giriş kapıları, taç kapılar, avludan harime giriş kapıları olarak gruplanabilir. Ulu Cami'nin avlusuna girişi sağlayan doğu ve batısındaki kapılar dönem açısından farklılık göstermektedirler. Doğu kapısı en erken dönem eseridir. Düz taş lentolu, üstü ise basık geçmeli atkı kemerlidir.

Doğu kapısındaki bu atkı lento biçimi, Anadolu'daki 12. - 14. yüzyıl ile tarihlenen anıtların geçmeli düz atkıları ile benzeşmektedir (Şahin, 2001). Avlunun batı giriş kapısı ise 19. yüzyıl onarımı eseridir. Üzerinde kitabesi de mevcuttur (Şekil 3.37). Avludan harime girişi sağlayan kapı ise yüksek sivri kemerli bir nişe sahip tek taş lentolu ve üstü doğramalıdır (Şekil 3.38). Avluya girişi sağlayan iki kapının da eni 160 cm olup, avludan harime geçişi sağlayan kapılar ise daha geniştir. 185 cm enindeki bu kapılar 3,5 m yüksekliğindedirler. Bu kapı, camide kullanılan ölçü biriminin 52,1 cm'lik (24 parmaklık) kara arşın olduğu kabul edilirse 3 arşın, 12 parmak en ve 6 arşın, 16 parmak yüksekliğindedir.

Şekil 3.37 : Solda Ulu Cami avlu girişi doğu kapısı, sağda batı kapısı.

Şekil 3.38 : Solda Ulu Cami avludan harime giriş kapısı; sağda Şehidiye Medresesi avludan cami harimine giriş kapısı.

Osmanlı öncesi Anadolu Türk Mimarlığında kütle biçimlenişinin en belirgin ögesi olan taçkapılar, görkemli dikdörtgen prizma kitleleriyle, Orta Asya yapılarından öteye İslâm Mimarlığında uygulanan kapı düzenlemesi geleneğini sürdürmüşlerdir. Taçkapılarda kapının prizmatik kütesinin simetri aksında derince bir niş bulunmakta ve niş geometrik ya da bitkisel öğelerle oluşan dikdörtgen bezeme bordürleriyle çevrilmiştir. Geniş sivri kemer, istiridye kabuğu ya da mukarnas öğeleriyle biçimlenen niş örtüleri içinde en çok gelişme gösteren mukarnas ögeli türdür. Bu taçkapı motifi Anadolu'da Ortaçağ Türk Mimarlığını tanımlayan ana motiflerden biri olmuş ve geleneğin izleri Osmanlı döneminde de sürmüştür (Ödekan,1988b). İncelenen anıtlar arasında Ulu Cami hariç, hepsi taç kapıya sahiptir. Şehidiye Medresesi portalı tromplu bir yapıya sahipken, Zinciriye ve Kasımiye Medreseleri taç kapıları ise mukarnaslıdır.

Şehidiye Medresesi'ne doğuya bakan taç kapıdan girilir. Taç kapı 2004 onarımı ile aşırı müdahale görmüştür. Restitüsyonuna bağlı kalınarak kapıda rekonstrüksiyon yapılmıştır. Kapının kuzeyindeki bezemeli korniş yeniden inşa edilmiştir. Kapı girişi üstüne de daha önce hiç sahip olmadığı kufi bir kitabe yazılmıştır (Şekil 3.39). Avludan harime girişi sağlayan cephe ise 18. yüzyılın sonuna ait bir onarım kitabesi taşır. Bu cephedeki düz lentolu üstü yarım daire kemerli kapı bu dönemde yapılmıştır (Şekil 3.40).

Zinciriye ve Kasımiye Medreselerinin taç kapıları ise birbirlerine çok yakın benzerliktedir. İkisi de aynı geometrideki mukarnasa sahiptir. Sadece bezeme açısından Zinciriye'nin kapısı Kasımiye'den daha zengindir denilebilir (Şekil 3.41). Bilinmeyen bir sebep ile 1949-1950 onarımında Zinciriye Medresesi'nin bindirmeli ve bezemeli taşlardan müteşekkil olan portal harpuştası kaldırılmış ve günümüzdeki görünüm verilmiştir. Düz silme taşlı bu görünüme, Mardin geleneksel sivil mimarisinde sıklıkla rastlanır. Günümüzde portalin bitiş bölümü özgünlüğünü yitirerek herhangi bir geleneksel Mardin evi teras çatı parapetinin görünümünü almıştır. Portalin özgün bitişinin neden değiştirildiğine dair hiçbir veri yoktur. Özgün taşların bir başka anıt onarımı için değiştirilmiş olmaları ihtimal dâhilindedir.⁵⁴

---

⁵⁴ Konuya ilişkin detaylı bilgi Zinciriye Medresesi'nin onarım dönemleri bölümünde verilmiştir.

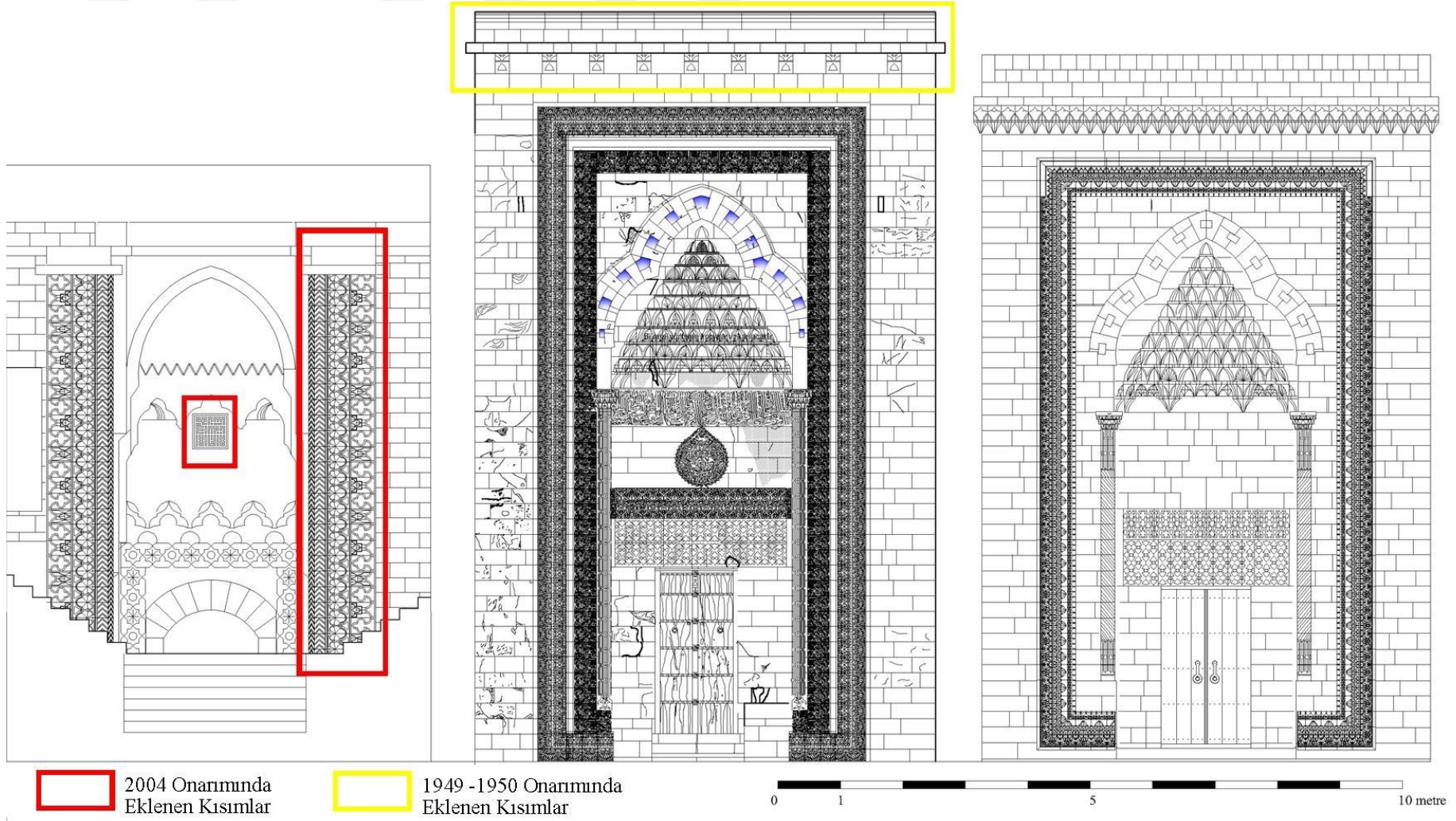

Şekil 3.39 : Şehidiye Medresesi portalinden eski ve yeni görünümüler.

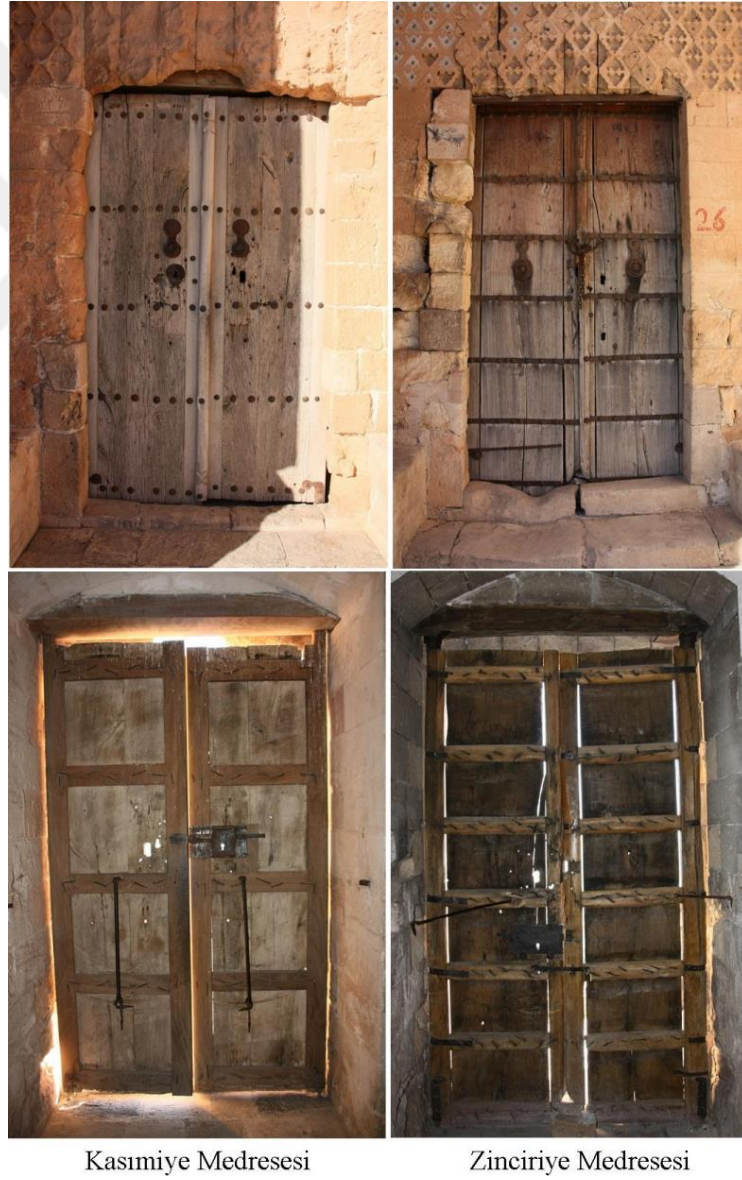
Şekil 3.40 : Şehidiye Medresesi'nde avludan cami harimine girişi sağlayan 18. yüzyıl sonunda onarılan cephe.

Şekil 3.41 : Sırasıyla Şehidiye, Zinciriye ve Kasımiye Medreseleri taç kapıları (DVBM çizimleri üzerinden düzenlenmiştir).

İncelenen anıtlardan sadece Zinciriye ve Kasımiye Medreselerinin taçkapı doğramaları günümüze kadar farklı dönem onarımlarıyla sağlam olarak gelebilmişlerdir. Fakat iki kapı doğramasının dönem eki olma ihtimalleri büyüktür. Zira güneye bakan kapılar değişken mevsim koşulları ile direk temas halinde olduklarından bu kapılarda kullanılan ahşabın çürüme periyodu daha kısa olmaktadır. Kasımiye portalinin kapı kanatlarının kenar tahtaları 2007 onarımında yenilenmiştir. Fakat Zinciriye portalinin doğramaları herhangi bir onarım görmemiştir. Zinciriye’de ahşap doğramalar birbirlerine dik olarak, yatay ve dikey demir kuşakların mihlanması ile tutturulmuştur. Kasımiye’de ise demir kuşaklama kullanılmamış, daha iri başlı mihlarla kapı desteklenmiştir (Şekil 3.42).

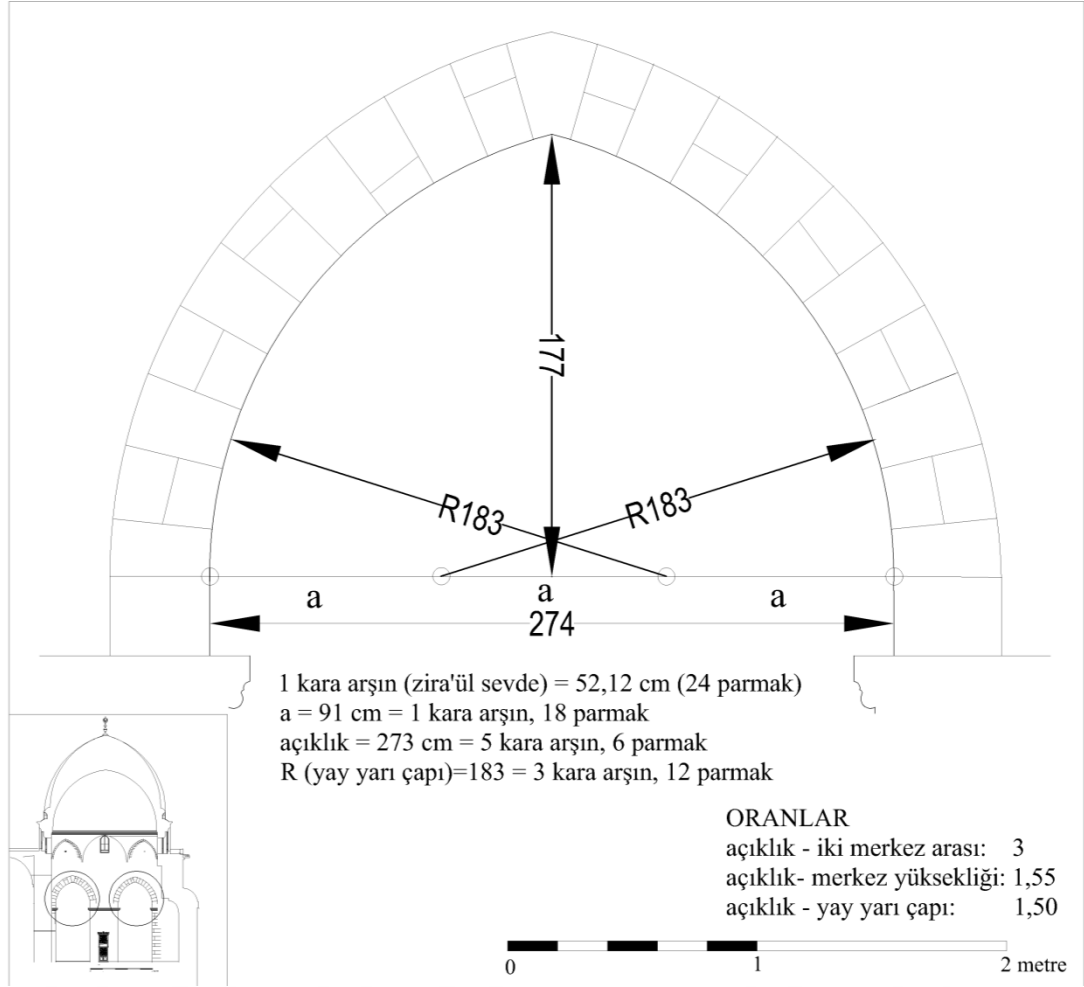
Şekil 3.42 : Kasımiye ve Zinciriye Medreseleri taç kapı doğramalarının ön ve arka yüzleri (MÇA).

3.6 Kemerler

Anıtlarda en çok kullanılan kemer çeşidi iki merkezli sivri kemerdir. Anıtların ayaklarında, tüm kubbeleri taşıyan kemerlerde, avlu revaklarında bu kemer çeşidiyle sık karşılaşılır.

İki merkezli sivri kemerler, Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında en çok kullanılan profildir. Bu nedenle bu dönem mimarlığının en belirgin özelliği haline gelmiştir. Anadolu'da kullanılan iki merkezli sivri kemerler biçim açısından incelenirse gotik terminolojisinde basık olarak tanımlanan üzengi yükseklik açısının az olduğu kemerlerdir. Yükseklikleri açıklıklarından fazla olan kemer örneği hiç yoktur (Tükel Yavuz, 1983, s. 18). Tükel Yavuz'un (1983) Anadolu Selçuklu döneminde Anadolu'daki yapılarda bulunan iki merkezli sivri kemerler hakkında yaptığı tespitler, Mardin'de ele alınan anıtlarda da geçerlidir.

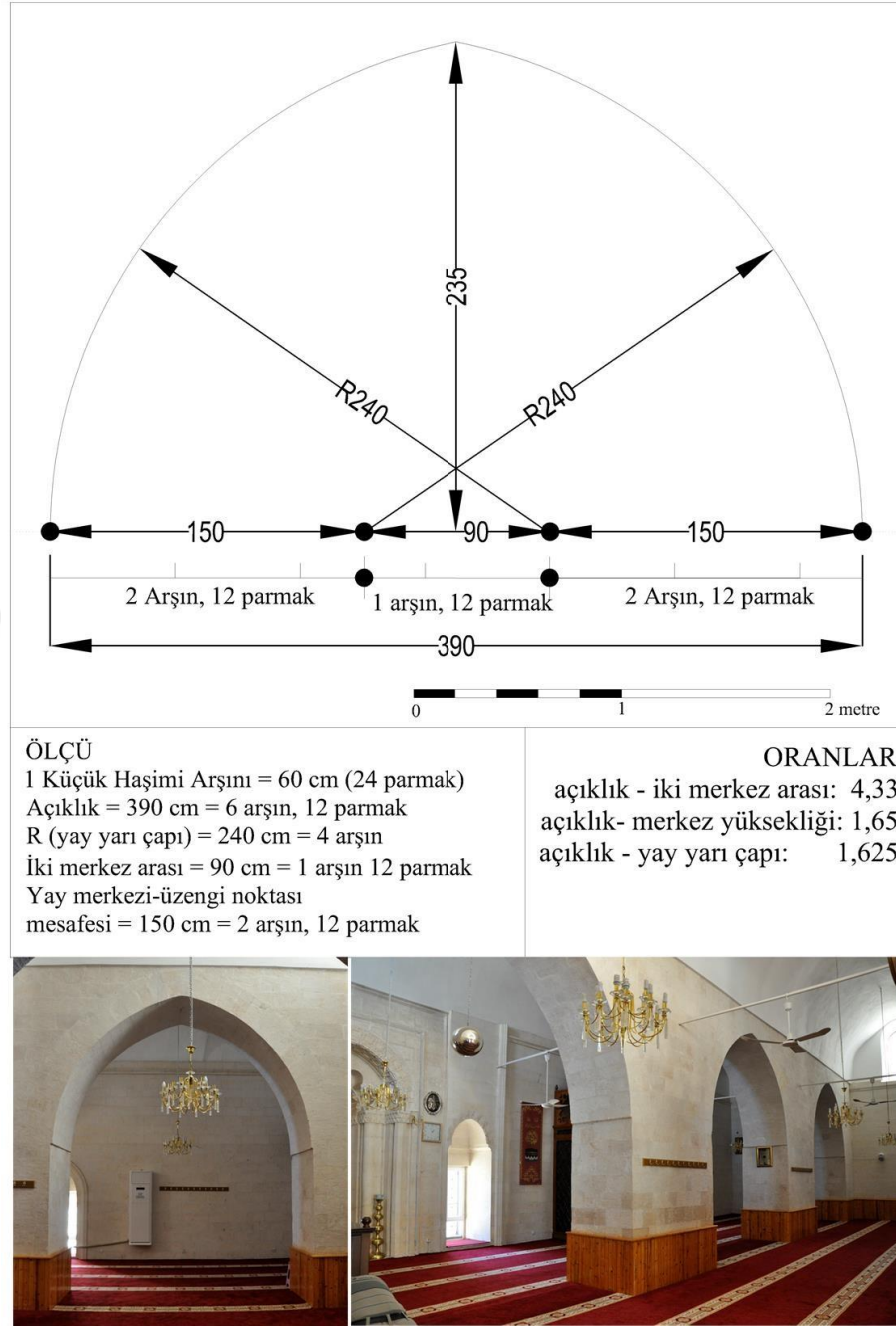
Ulu Cami kubbe ve revak kemerleri bir sıra tek ve bir sıra çift taş ile örülmüştür. Bu örgü biçimi Kasımiye Medresesi kubbelerini taşıyan kemerlerde, revak kemerlerinde; özgün olarak günümüze kadar gelebilen Zinciriye Medresesi üst katta kuzeye bakan revak kemerlerinde ve kubbeleri taşıyan kemerlerde görülür. Ulu Cami'de kubbeyi taşıyan kemerlerde ve avluda ayakta kalan kemerlerde yapılan incelemelerde 24 parmaklık 52,1 cm'lik dönemin kara arşın ölçü birimi ve 6, 8, 12, 16 parmaklık (1/4, 1/3, 1/2 ve 3/4 arşın) alt birimlerine rastlanmıştır. Kubbeyi taşıyan kemerlerin ve avludaki revak kemerlerinin ölçüleri aynıdır. İkisinde de 273 cm'lik kemer açıklığı 5 arşın, 6 parmaktır. İki merkezli sivri kemerlerde açıklık üç eşit parçaya bölünmüş olup, yayların yarıçapları açıklığın üçte ikisi kadardır. Kemerdeki yayların yarıçapı 183 cm olup tam 3 arşın, 12 parmaktır. Açıklık - iki merkez arası mesafe oranı tam 3'tür. Açıklığın yay yarıçapına oranı ise 1,5'tir. Ulu Cami kemerleri ile ilgili detaylı çizim ve ölçümler Şekil 3.43'te verilmiştir.

Şekil 3.43 : Ulu Cami kubbesini taşıyan kemerlerde ölçüler.

Şehidiye Medresesi'nde özgün olarak günümüze kadar gelebilen kemerler medresenin cami harimindeki sahnınları taşıyan ayaklar arasındaki iki merkezli sivri kemerlerdir. Özgün mimari elemanlarında 24 parmaklık 60 cm'lik küçük Haşimi arşını ölçüsünün kullanıldığı kabul edilirse medrese camisinin harimindeki ayak kemer açıklıkları 390 cm ile 6 arşın 12 parmaktır. Yay yarıçapı 240 cm olup tam 4 küçük Haşimi arşınıdır. İki yay merkezi arası mesafe 90 cm ile 1 arşın 12 parmaklık değere denk gelir. Yay merkezlerinin üzengi noktasına mesafe ise 150 cm olup 2 arşın 12 parmaktır (Şekil 3.44).

Şekil 3.44 : Şehidiye Medresesi Cami harimindeki ayak kemerleri ve ölçüleri.

1385 inşa tarihli Zinciriye Medresesi kemerlerinde 2 farklı durum vardır. Medresenin özgün olan iki merkezli sivri kubbe ve üst kattaki özgün revak kemeri incelemelerinde 24 parmaklık 71-72 cm'lik dönemin mimar arşın değeri görülmüştür. Bu kemerler bir sıra tek, bir sıra çift taş ile örülmüştür. Özgün olan bu kemer açıklığı 284 cm olup tam 4 arşındır. Bu kemerdeki yay yarıçapı ise 178 cm ile 2 arşın 12 parmaklık bir ölçüye sahiptir. Medresenin 1797'de onarım gören güney revak kemerleri ise farklı olarak tek sıra taş ile örülmüştür. Onarım kitabesi güney

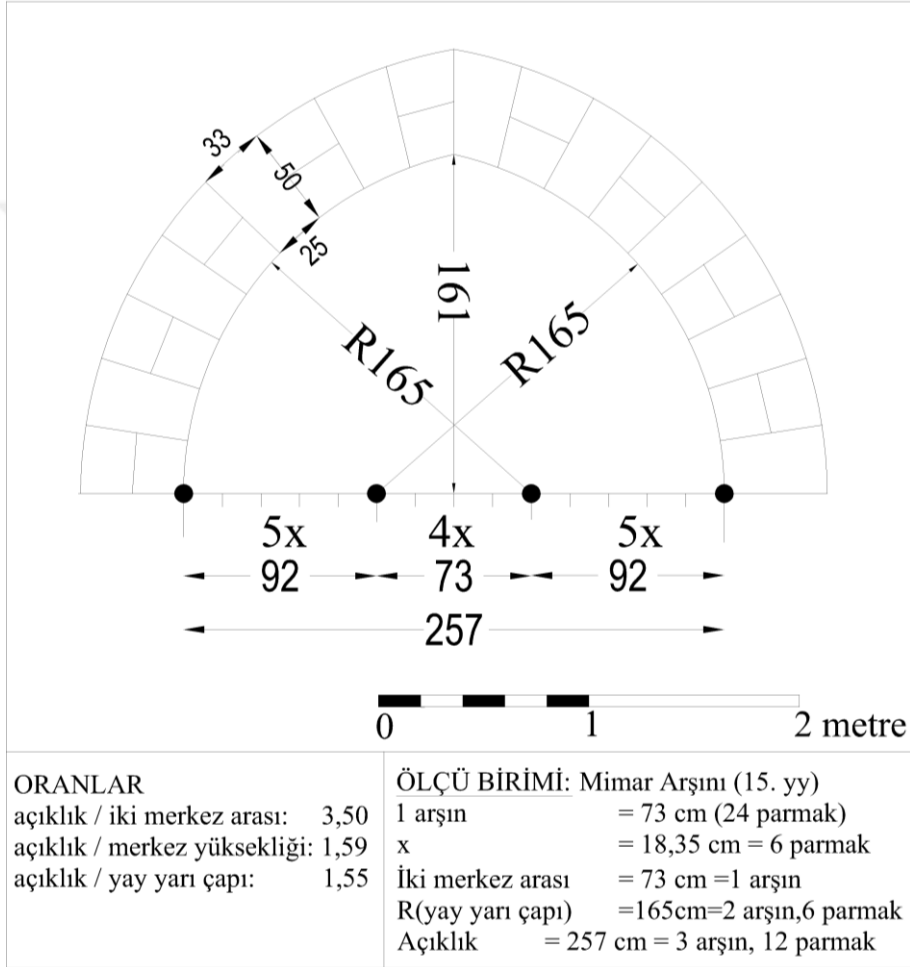
revanın yazlık mihrabı üstündedir. Bu revak bölümünde yapılan ölçümlerde 86-88 cm'lik bir değer tespit edilmiştir. Yapılan analogik değerlendirmelere göre Osmanlı ve Mısır topraklarında 18. ve 19 yüzyıl mimar arşını değerinin 75 cm olduğu kabul edilirse 86-88 cm'lik bu değer 1 arşın, 4 parmaklık bir ölçüdür. 75 cm'lik dönemin mimar arşınına göre 1797'de yenilenen güney revak kemerlerinde açıklık 264 cm olup tam 3 arşın, 12 parmaklık. Yay yarıçapı ise 176 cm olup tam 2 arşın 8 parmaklık. Kemerlerdeki oranlara bakılırsa açıklık- iki merkez arası mesafe oranı 2,86 olup üçe yakın bir değerdir. Açıklığın yay yarıçapına oranı ise tam 1,5'tir. Farklı dönemlere ait olan bu kemerlerin karşılaştırması Şekil 3.45' te verilmiştir.

ZİNCİRİYE MEDRESESİ REVAKLARI KEMER ÖLÇÜLERİ	
ÖZGÜN ÜST KAT KUZEY REVAK KEMERLERİ (1385)	YENİLENEN ALT KAT GÜNEY REVAK KEMERLERİ (1797)
ÖLÇÜ BİRİMİ: Mimar Arşını(14.-15.yy) 1 Mimar Arşını = 70 -72 cm (24 parmak) İki merkez arası = 78 cm = 1 arşın, 2 parmak Açıklık = 284 cm = 4 arşın R(yay yarı çapı) =178 cm = 2 arşın, 12 parmak Yay merkezi-üzengi noktası mesafesi = 103 cm = 1 arşın, 12 parmak	ÖLÇÜ BİRİMİ: Mimar Arşını(18.-19.yy) 1 Mimar Arşını = 75,8 cm (24 parmak) iki merkez arası = 92 cm = 1 arşın, 5 parmak Açıklık = 264 cm = 3 arşın, 12 parmak R (yay yarı çapı) = 176 cm = 2 arşın, 8 parmak Yay merkezi-üzengi noktası mesafesi = 86 cm = 1 arşın, 4 parmak
ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 3,64 açıklık / merkez yüksekliği: 1,71 açıklık / yay yarı çapı: 1,59	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 2,86 açıklık / merkez yüksekliği: 1,59 açıklık / yay yarı çapı: 1,5

Şekil 3.45 : Zinciriye Medresesi özgün ve yenilenen revak kemeri ölçü ve oranları.

Onbeşinci yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen Kasımiye Medresesi revak kemerleri incelendiğinde ise şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

Kemerlerde de yapının öteki mimari elemanlarında olduğu gibi 73 cm'lik 24 parmaklık dönemin mimar arşını değerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Medrese güney revağındaki 257 cm'lik kemer açıklığı tam 3 arşın, 12 parmaktır. İki merkez arası ise 73 cm olup tam 1 arşındır. Yay yarıçapı ise 165 cm'dir; bu değer de 2 arşın, 6 parmağa denk gelmektedir. Kemer oranlarına bakılırsa açıklığın iki merkez arası mesafeye oranı tam 3,5'dir. Açıklığın yay yarıçapına oranı ise 1,55 olup bir buçukluk değere yakındır (Şekil 3.46).

Şekil 3.46 : Kasımiye Medresesi revak kemeri ölçüleri.

Anıtlarda yapılan incelemeye göre erken dönemden geç döneme doğru anıt kemer ölçülerinde açıklık mesafesi ve tipolojisi pek değişmemiştir. Sadece Şehidiye Medresesi avlusunda yirminci yüzyılın başında yapılan batı bölümündeki revak kemerlerinde ve 18. yüzyıl sonunda düzenlenen harim giriş kapısında yarım daire kemerler kullanılmıştır (Şekil 3.47).

Şekil 3.47 : Şehidiye Medresesi batı kanadı yarım daire kemerli revakları (MÇA).

Anıtlardaki kemer ölçüleri karşılaştırması Şekil 3.48’de verilmiştir. Anıtlarda kullanılan arşın birim değerlerinin zaman ilerledikçe arttığı gözlemlenmiştir. Arşın değerleri; tam, yarım, üçte iki, üçte bir, çeyrek ve altıda bir oranlarda kullanılmıştır. 24 parmaklık bu ölçülerin 4, 6, 8, 12, 16 parmak ve bunların katları biçiminde kullanıldıkları söylenebilir. Ulu Cami’nin beş gözü ayakta kalan revak kemerleri ve kubbeyi taşıyan kemerlerinin tüm ölçüleri aynıdır. Bu durum, ayakta kalan revakların anıtın özgün elemanları olduklarını kanıtlar. Zinciriye Medresesi güney revak kemerlerinin ise 1797 onarımı sonucu değiştiği kesindir. Buradaki ölçü birimi değeri, kemer taşları ölçü ve dizimi özgün olan üst kat revaklarından farklıdır. Kasımiye Medresesi’nde ise sadece güney revağındaki kemerler net arşın değeri ve oranlarını vermiştir. Doğu ve batı kanadındaki revak kemerlerindeki oranlar farklılık göstermektedir. Bundaki etken, Cumhuriyet döneminde Vakıflar onarımları ile bu kemerlerin yeniden yapılmış ve oranlarının değişmiş olmasıdır.

3.7 Örtüler

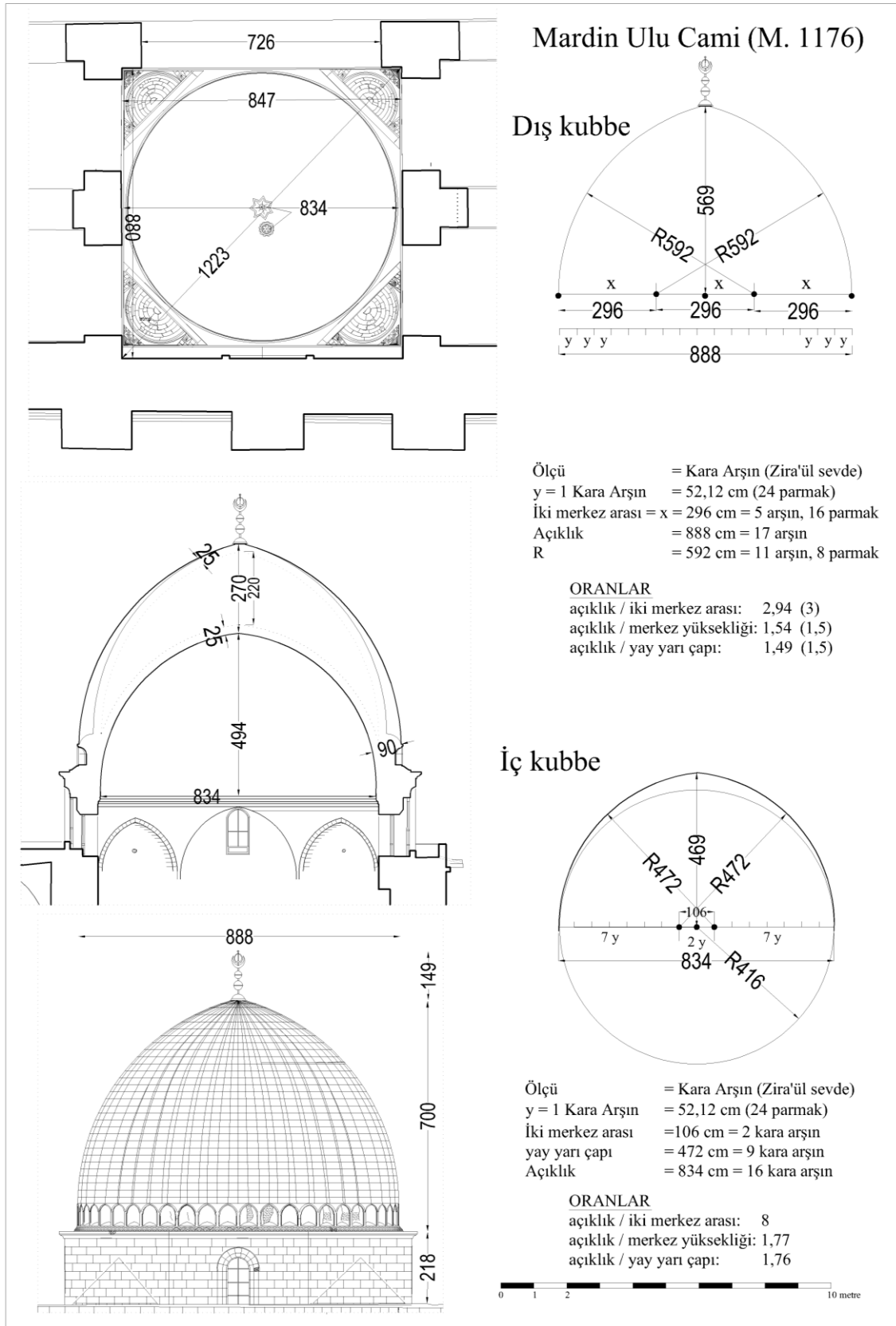
3.7.1 Kubbe

İncelenen anıtların örtü sistemi kubbe ve tonozlardan oluşmaktadır. Şehidiye Medresesi hariç tüm yapılarda kubbe kullanılmıştır. Kasımiye Medresesi Hanefi Mescidi kubbesi soğan tipi perdahlı kubbedir. Bunun haricindekiler iki merkezli dilimli sivri kubbe şeklindedir. Çapı en fazla olan kubbe 8,34 metre ile Ulu Cami kubbesidir. Onu 6,54 metre ile Kasımiye'nin perdahlı kubbesi takip eder. Sonra 6,08 metre ile Zinciriye Medresesi kubbesi gelir; çapı en küçük kubbe ise 4,37 metre ile Kasımiye Medresesi'nin aynı boyutta olan türbe ve Şafii mescidi kubbeleridir.

Anıtlardaki kubbe ölçüleri incelendiğinde ortaya çıkan durum şu şekildedir:

Çift cidarlı oldukları tahmin edilen Ulu Cami ve Zinciriye Medresesi ve tek cidarlı olduğu tespit edilen Kasımiye Medresesi kubbelerinde de öteki yapı elemanlarında tespit edildiği gibi dönemlerine özgü ölçü birimlerinin kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Ulu Cami'de bu ölçü, kemerlerinde de rastlanan 52,1 cm'lik dönemin kara arşınıdır. Caminin iç kubbe ölçüsünde iki yay merkezi arası 106 cm olup 2 kara arşın değerindedir. Kubbe açıklığı 834 cm olup tam 16 kara arşındır. 472 cm'lik yay yarıçapları ise 9 kara arşınlık değere eşittir. Dış kubbedeki açıklık 890 cm olup tam 17 kara arşındır. Dış kubbenin açıklık-iki merkez arası oranı, caminin kemerlerindeki oran değeri olan 3'tür. İç kubbede ise bu oran 8'dir. Bu oranlar, dış kubbenin dışarıdan yarattığı güçlü kütleli etkiyi desteklemektedir. Dış kubbede açıklık-yay yarıçapı, açıklık-merkez yüksekliği oranları gene anıtın revak kemerlerindeki oranlarla aynı olup 1,5'tir. İç kubbede ise bu oranlar ortalama 1,75'tir (Şekil 3.49).

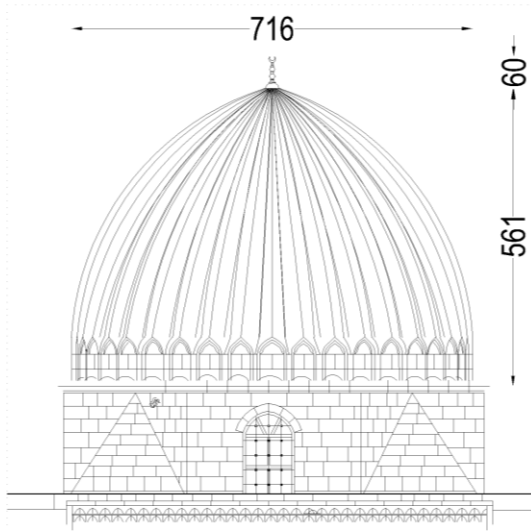
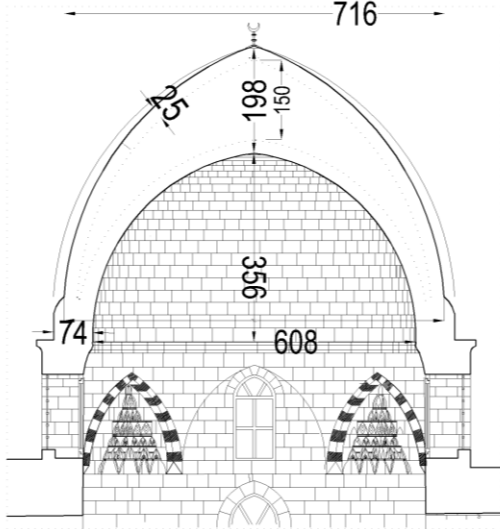
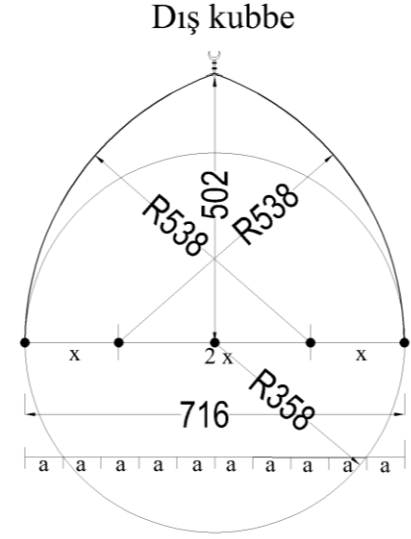
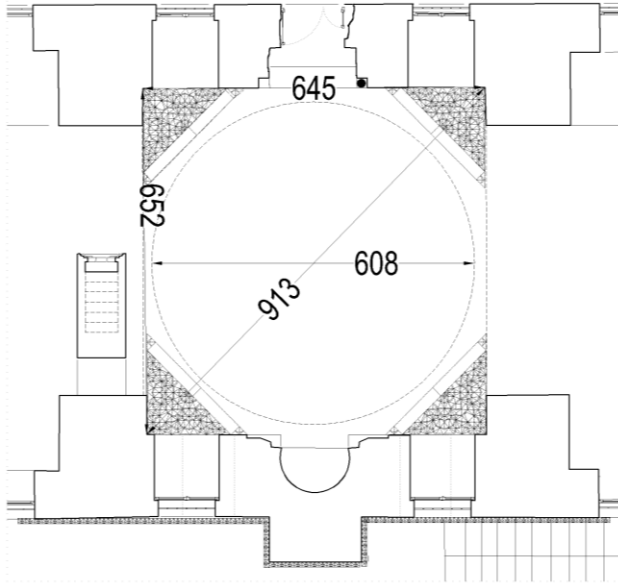
Şekil 3.49 : Mardin Ulu Cami kubbesi ölçü ve oranları.

Zinciriye Medresesi'nde bulunan iki adet dilimli kubbe, şekil ve ölçü olarak eşittir. Kubbelerden biri ele alındığında; ölçülerinde 71- 72 cm, ortalama 71,6 cm'lik 24 parmaklık dönemin mimar arşını değerinin kullanıldığı görülmektedir. Medresenin iç kubbe açıklığı 608 cm olup tam 8 arşın, 12 parmaklıdır. 346 cm'lik yay yarıçapları ise 4 arşın, 20 parmaklık değere eşittir. Burada arşın değeri dörder parmaklık 6 eşit alt birime bölünmüştür. Beş adet dört parmaklık ölçü ($5 \times 4 = 20$ parmak) yarıçapa eklenmiştir. Dış kubbedeki açıklık 716 cm olup tam 10 arşındır. Dış kubbede yay yarıçapı 538 cm olup tam 7 arşın, 12 parmaklıdır. İki merkez arası mesafe 358 cm ile 5 arşınlık değere eşittir. Dış kubbenin açıklık-iki merkez arası oranı 2'dir. İç kubbede ise bu oran 7,25'tir. Bu oranlardaki fark Ulu Cami kubbesinde olduğu gibi dışarıdan algının güçlü olmasını sağlamaktadır. Dış kubbede açıklık-yay yarıçapı 1,33; açıklık-merkez yüksekliği oranı 1,42'tir. İç kubbede ise bu iki oran, Ulu Cami iç kubbesinde olduğu gibi ortalama 1,75'tir (Şekil 3.50).

Kasımiye Medresesi'nde ise iki farklı kubbe tipi bulunur. İlki Hanefi mescidini örten soğan tipi kubbe, öteki ise Şafii mescidi ve türbeyi örten, birbirinin aynı olan dilimli sivri kubbedir. Kubbeler ele alındığında, ikisinde de 73 cm'lik 24 parmaklık dönemin mimar arşını ölçüsü değerinin kullanıldığı belirlenmiştir.

Medresenin soğan tipi kubbesi içerden iki merkezli sivri kubbe görünümündedir. İç kubbe ölçüsünde iki yay merkezi arası 55 cm olup 18 parmak değerindedir. Kubbe açıklığı 654 cm olup tam 9 arşındır. 355 cm'lik yay yarıçapları ise 4 arşın, 20 parmaklık değere eşittir. Burada da Zinciriye kubbelerinde olduğu gibi bir arşın dörder parmaktan altıya bölünmüştür. Beş adet dört parmaklık değer ($5 \times 4 = 20$ parmak), yarıçapa eklenmiştir. Soğan tipi dış kubbedeki açıklık 765 cm olup, 10 arşın 12 parmaklıdır. Dış kubbede yay yarıçapı 255 cm olup 3 arşın, 12 parmaklıdır. Dış kubbenin açıklık-iki merkez arası oranı 3'tür. Soğan tipi dış kubbenin yay yarıçapları ve iki merkez arası uzaklık birbirine eşittir. Böylece kubbenin merkez hattı üç eşit parçaya bölünür. İç kubbede ise bu oran 11,9'dur. İç kubbenin açıklık-yay yarıçapı ve açıklık-merkez yüksekliği oranları eşit olup 1,84'tür (Şekil 3.51).

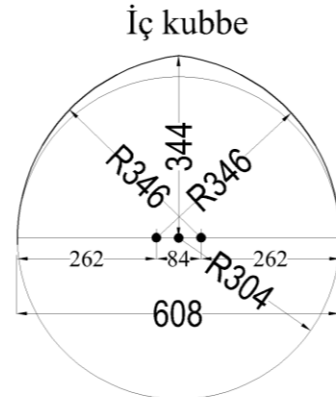
Zinciriye Medresesi (M.1385)

Ölçü = 14.-15. yy Mimar Arşını (zira'ül mimariyye)
 a = 1 mimar arşını = 71,6 cm (24 parmak)
 x = 179 cm = 2 arşın, 12 parmak
 İki merkez arası = $2x = 5$ arşın
 Açıklık = 710 cm = 10 arşın
 R = 538 cm = 7 arşın, 12 parmak

ORANLAR

açıklık / iki merkez arası: 2
 açıklık / merkez yüksekliği: 1,42
 açıklık / yay yarı çapı: 1,33

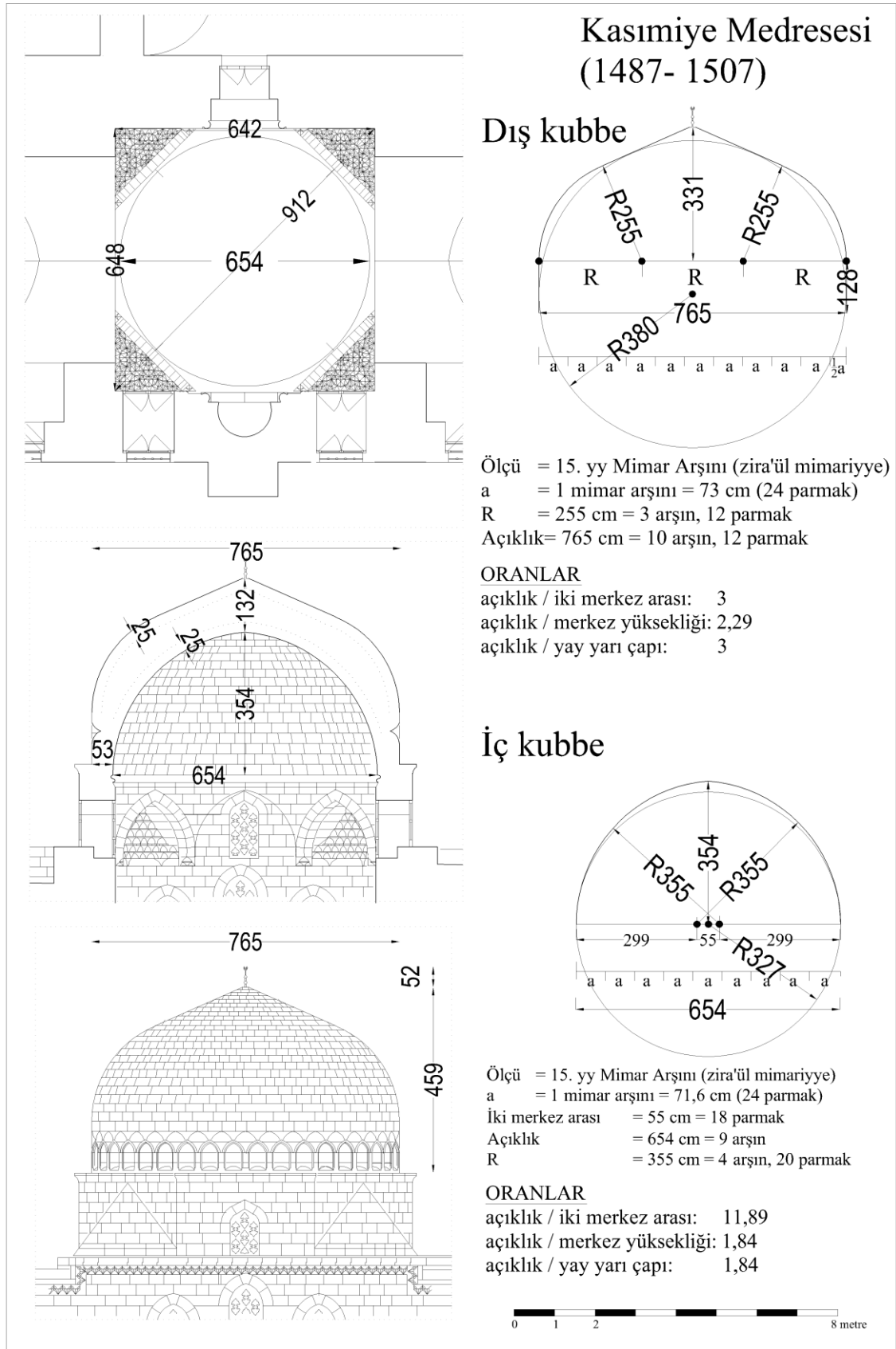
Ölçü = 14.-15. yy Mimar Arşını (zira'ül mimariyye)
 a = 1 mimar arşını = 71,6 cm (24 parmak)
 R = 346 cm = 4 arşın, 20 parmak
 Açıklık = 608 cm = 8 arşın, 12 parmak

ORANLAR

açıklık / iki merkez arası: 7,23
 açıklık / merkez yüksekliği: 1,76
 açıklık / yay yarı çapı: 1,75

0 1 2 8 metre

Şekil 3.50 : Zinciriye Medresesi kubbesi ölçü ve oranları.

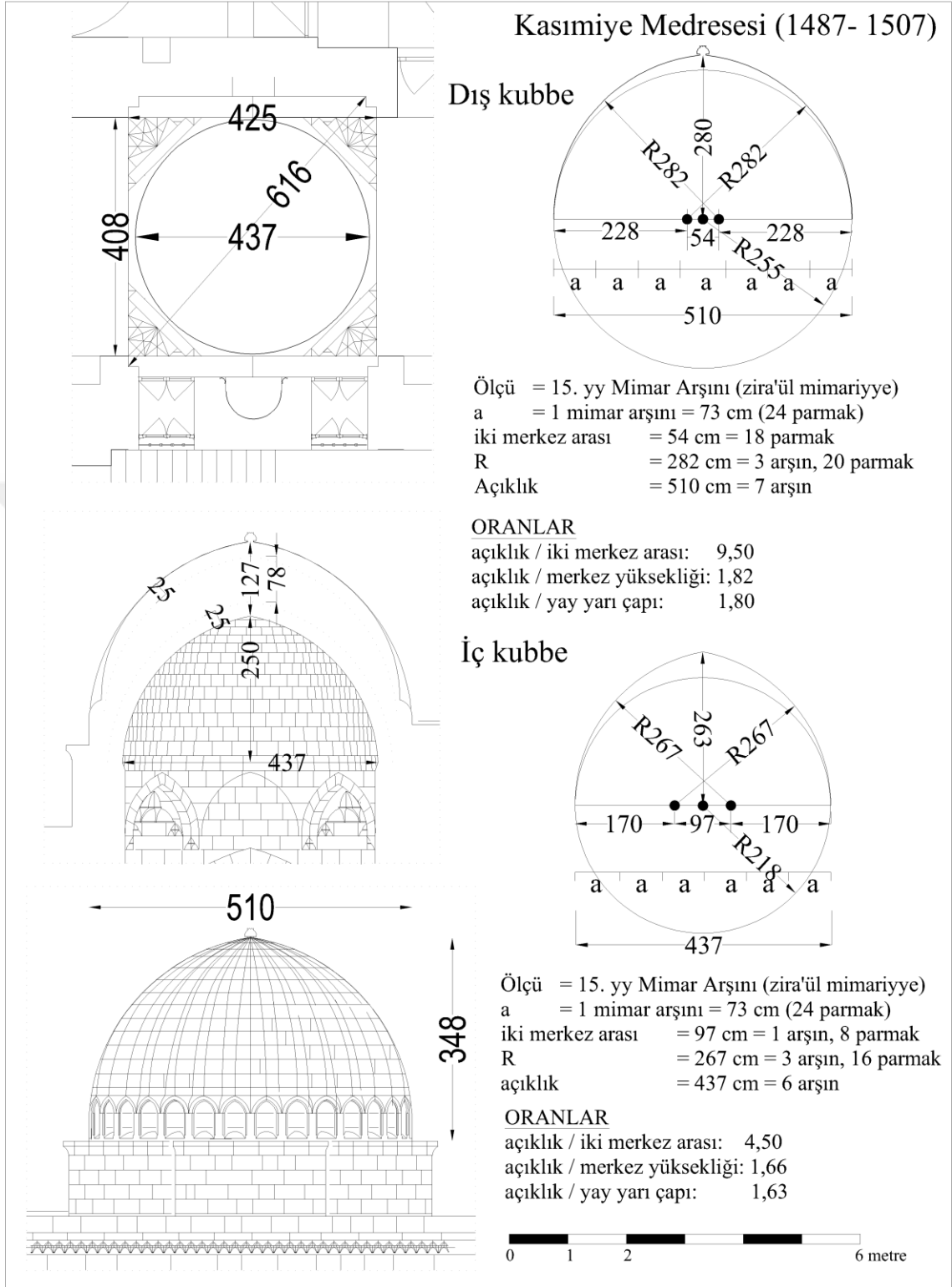
Şekil 3.51 : Kasımiye Medresesi perdahlı soğan tipi kubbesi ölçü ve oranları.

Kasımiye Medresesi'nin dilimli sivri kubbeleri incelendiğinde; iç kubbe ölçüsünde iki yay merkezi arası 97 cm'dir. 73 cm'lik (24 parmaklık) dönemin mimar arşınının kullanıldığı kabul edilirse bu değer 1 arşın, 8 parmaklıktır. İç kubbe açıklığı 437 cm olup tam 6 arşındır. 267 cm'lik yay yarıçapları ise 3 arşın, 16 parmaklık değere eşittir. Dış kubbedeki açıklık 510 cm olup tam 7 arşındır. Dış kubbede yay yarıçapı 282 cm olup 3 arşın, 20 parmaklıktır. Burada tekrar, arşın değerinin dörder parmaktan oluşan altıya bölünmüş alt biriminin kullanıldığı görülür. İki merkez arası mesafe 54 cm ile dörtte üçlük arşın değeri olan 18 parmağa denk gelir. Dış kubbenin açıklık-iki merkez arası oranı 9,5'tir. Dış kubbenin açıklık-yay yarıçapı ve açıklık-merkez yüksekliği oranları birbirlerine çok yakın olup ortalama 1,80'dir (Şekil 3.52).

Ele alınan anıtların kubbe ölçüleri üzerinde analitik bir inceleme yapıldığında kubbe biçimlerinin aynı olmasına rağmen kullanılan ölçü değerleri ve oranlarının ayrı olduğu tespit edilmiştir. Anıtların kemerlerinde olduğu gibi Ulu Cami kubbesi mimari ölçülerinde Ortaçağ'da Abbasi topraklarında sık kullanılan 52,12 cm'lik kara arşın (zira'ül sevde), Zinciriye'de 71,6 cm'lik mimar arşını ve Kasımiye'de 73 cm'lik mimar arşını ölçüsünün kullanılmış olabileceği tespit edilmiştir. Anıtların dış kubbelerine bakılırsa Ulu Cami dilimli kubbesinde açıklık-iki merkez arası oranı 3, Zinciriye dilimli kubbesinde 2, Kasımiye dilimli kubbesinde ise 9,5'dir. Kasımiye'nin soğan tipi perdahlı kubbesinde ise bu oran 3'tür. İç kubbelerdeki oranlar da tüm örneklerde farklıdır. Şekil 3.53'te anıtların kubbeleri karşılaştırılmıştır.

İncelenen kubbelerin hepsinde kubbe kasnağı sekizgendir. Kasımiye Medresesi'nin dilimli kubbeleri hariç tüm kubbe kasnakları dört köşeden üçgen payandalar tarafından desteklenmiştir. Kasnağın üzerindeki pencerenin içine bakıldığında Osmanlı yapım tekniğinde karşılaşılan herhangi bir gergi ya da kuşaklamaya rastlanmamıştır. İncelenen yapıların kemer ve tonozlarında gergilere de rastlanmamıştır. Kasnakların dam kotundan yükseklikleri 2,03 - 2,18 metre (yaklaşık 2 arşın 21 parmak) arasındadır. Üçgen payanda desteği olmayan Kasımiye Medresesi dilimli kubbelerinin kasnaklarının damdan yükseklikleri ortalama 1,28 metredir (1 arşın 18 parmak). Kubbeler içerden yarım küre şeklinde görülse de, gerekli ölçümler yapıldığında tüm kubbelerin içeriden de iki merkezli sivri kubbe oldukları anlaşılmıştır.

Şekil 3.52 : Kasımiye Medresesi dilimli kubbesi ölçü ve oranları.

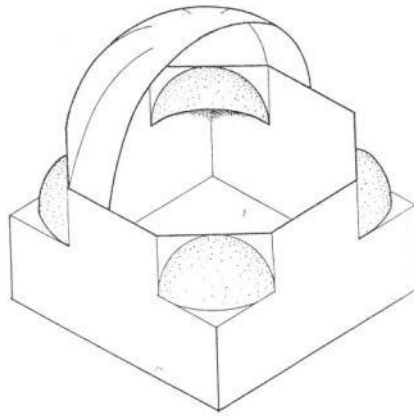
İNCELENEN ANITLARDA KUBBELER				
ANIT	MARDİN ULU CAMİ (1176)	ZİNCİRİYE MEDRESESİ (1385)	KASIMİYE MEDRESESİ (15.Yy son Çeyreği) HANEFİ MESCİDİ	KASIMİYE MEDRESESİ (15.Yy son Çeyreği) HANEFİ MESCİDİ
PLAN				
KESİT				
GÖRÜNÜŞ				
DIŞ KUBBE	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 2,94 (3) açıklık / merkez yüksekliği: 1,54 (1,5) açıklık / yay yarı çapı: 1,49 (1,5) Ölçü y = 1 Kara Arşın = 52,12 cm (24 parmak) iki merkez arası = x = 206 cm = 5 arşın, 16 parmak Açıklık = 888 cm = 17 arşın R = 592 cm = 11 arşın, 8 parmak	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 2 açıklık / merkez yüksekliği: 1,42 açıklık / yay yarı çapı: 1,33 Ölçü = 14.-15. yy Mimar Arşını (zin'ül mimariyye) a = 1 mimar arşını = 71,6 cm (24 parmak) x = 179 cm = 2 arşın, 12 parmak iki merkez arası = 2x = 5 arşın Açıklık = 710 cm = 10 arşın R = 538 cm = 7 arşın, 12 parmak	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 3 açıklık / merkez yüksekliği: 2,29 açıklık / yay yarı çapı: 3 Ölçü = 15. yy Mimar Arşını (zin'ül mimariyye) a = 1 mimar arşını = 73 cm (24 parmak) R = 255 cm = 3 arşın, 12 parmak Açıklık = 765 cm = 10 arşın, 12 parmak	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 9,50 açıklık / merkez yüksekliği: 1,82 açıklık / yay yarı çapı: 1,80 Ölçü = 15. yy Mimar Arşını (zin'ül mimariyye) a = 1 mimar arşını = 73 cm (24 parmak) iki merkez arası = 54 cm = 18 parmak R = 282 cm = 3 arşın, 20 parmak Açıklık = 510 cm = 7 arşın
İÇ KUBBE	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 8 açıklık / merkez yüksekliği: 1,77 açıklık / yay yarı çapı: 1,76 Ölçü y = 1 Kara Arşın = 52,12 cm (24 parmak) iki merkez arası = 106 cm = 2 kara arşın Açıklık = 472 cm = 9 kara arşın Açıklık = 834 cm = 16 kara arşın	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 7,23 açıklık / merkez yüksekliği: 1,76 açıklık / yay yarı çapı: 1,75 Ölçü = 14.-15. yy Mimar Arşını (zin'ül mimariyye) a = 1 mimar arşını = 71,6 cm (24 parmak) R = 346 cm = 4 arşın, 20 parmak Açıklık = 608 cm = 8 arşın, 12 parmak	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 11,89 açıklık / merkez yüksekliği: 1,84 açıklık / yay yarı çapı: 1,84 Ölçü = 15. yy Mimar Arşını (zin'ül mimariyye) a = 1 mimar arşını = 71,6 cm (24 parmak) iki merkez arası = 55 cm = 18 parmak Açıklık = 654 cm = 9 arşın R = 355 cm = 4 arşın, 20 parmak	ORANLAR açıklık / iki merkez arası: 4,50 açıklık / merkez yüksekliği: 1,66 açıklık / yay yarı çapı: 1,63 Ölçü = 15. yy Mimar Arşını (zin'ül mimariyye) a = 1 mimar arşını = 73 cm (24 parmak) iki merkez arası = 97 cm = 1 arşın, 8 parmak R = 267 cm = 3 arşın, 16 parmak Açıklık = 437 cm = 6 arşın
0 1 5 10 15 metre				

Şekil 3.53 : İncelenen anıtlarda kubbe karşılaştırması.

3.7.1.1 Kubbe geçiş elemanları

Anıtlarda geçiş elemanı olarak ana askı kemerlerinden kubbeye geçişte tromp ve mukarnas kullanılmıştır.

Tromp; tonoz-bingi olarak da bilinir. Kubbe mimarisinin en önemli öğelerinden biri olan tromp, oldukça gelişmiş olarak Güneybatı İran’da milattan sonra ilk yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Tromp, kare planlı bir hacim üzerine oturan kubbenin köşelerindeki dayanaklarını meydana getirmek için hacmin köşelerine diyagonal olarak atılmış bir baş kemer ve bununla köşe arasını dolduran konik bir tonoz parçasından oluşur (Şekil 3.54). Kubbe çapının çok büyük olmadığı durumlarda trompun taşıyıcı olmaktan çok biçimsel bir işlevi vardır. Özellikle İslam mimarisinde dekoratif tromplar önemli bir yer tutar (Kuban, 2010, s. 47).

Şekil 3.54 : Tromplu kubbe geçişi (Mark, 1995, s. 150).

Mukarnas; yan yana üst üste gelen prizmatik öğelerin derece derece taşmalar yapacak biçimde, kullanıldıkları yere ve amaca uygun bir düzen geliştirerek dizilmeleriyle oluşan, üç boyutlu İslam bezeme tekniğidir. Bu teknik, mimaride duvar yüzeyinde üç boyutlu bezemeli şeritler oluşturma, bir duvar yüzeyinden ileri ya da geri planda bir öteki duvar yüzeyine ve bir geometrik biçimden bir öteki geometrik biçime mimariye özgü bir bezeme ile geçme olanağı sağlar. Bu amaçla İslam mimarisinde kornişlerde, sütun başlarında, nişlerde, portallerde, şerefelerde, tonoz ve kubbelerin bezemesinde, duvarla örtü arasında geçit görevi gören yüzeylerde kullanılmıştır (Ödekan, 1977).

“Mukarnas” sözcüğü dilimize Arapça’dan gelmiştir. Celal Esat Arseven’e (1947, c.3, s. 965) göre mukarnasın kökenini Orta Asya’dır. Arseven; Sanat Ansiklopedisi’ndeki

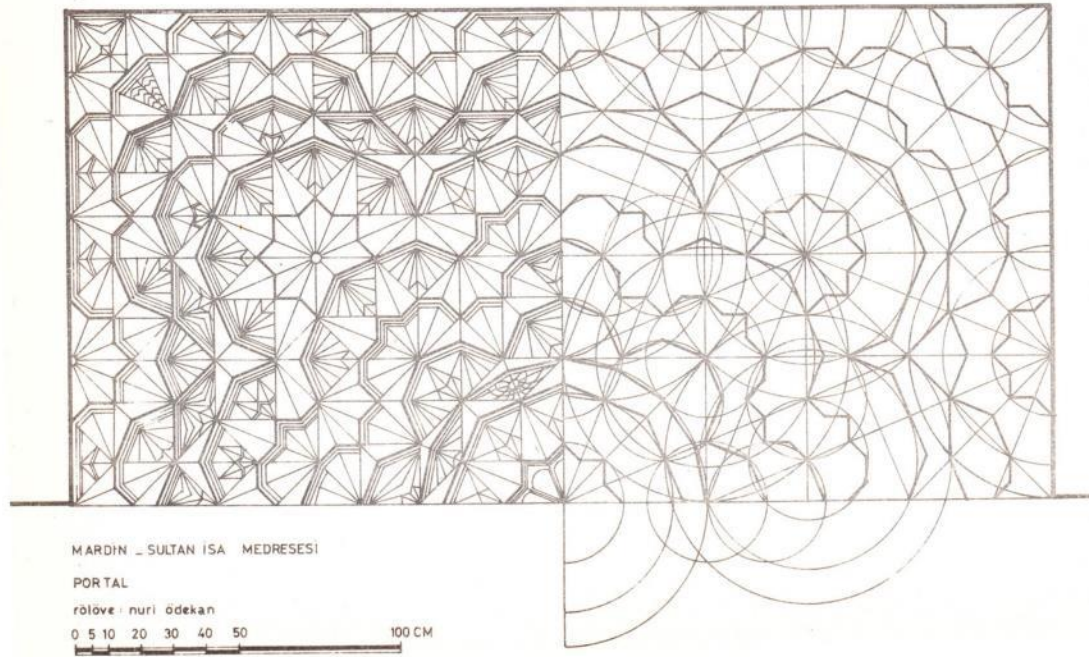
mukarnas maddesinde Yakut Türkçesi'nde “çıkıntı” anlamına gelen “karnas” kelimesinin Araplar tarafından mukarnas olarak kullanıldığını aktarır.

Mukarnas, Ortaçağ Anadolu Türk mimarlığında yaygın bir biçimde kullanılmış ve Osmanlı mimarlığına değin belirli bir gelişme çizgisi oluşturmuştur. Bu süre içinde özellikle biçimsel olarak zenginleşmiş ve olgunlaşmıştır (Ödekan, 1988a).

İncelen anıtlarda mukarnasın kubbe geçişinin yanında Kasımiye ve Zinciriye Medreseleri'nin taç kapılarında da kullanıldıkları görülmüştür. Ödekan (1977, s. 54), Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarisinde mukarnaslı portal örtüleri üzerine yaptığı çalışmasında Zinciriye ve Kasımiye medreselerinin de mukarnaslı portallerini incelemiştir. Yapmış olduğu tipolojide Zinciriye ve Kasımiye mukarnaslarını ikinci tipin birinci alt tipi diye sınıflandırmıştır. Bu tipin örneklerinde sekiz köşeli yıldız ve sekizgenlerden oluşan yatay profil kullanılmıştır. Geometrik şemada tepe açısı $22^0 30$ dakikalık dilimlerle sekize bölünmüştür. Asal kompozisyonları oluşturan geometrik birimler köşegenler üzerinde dizilmiştir.

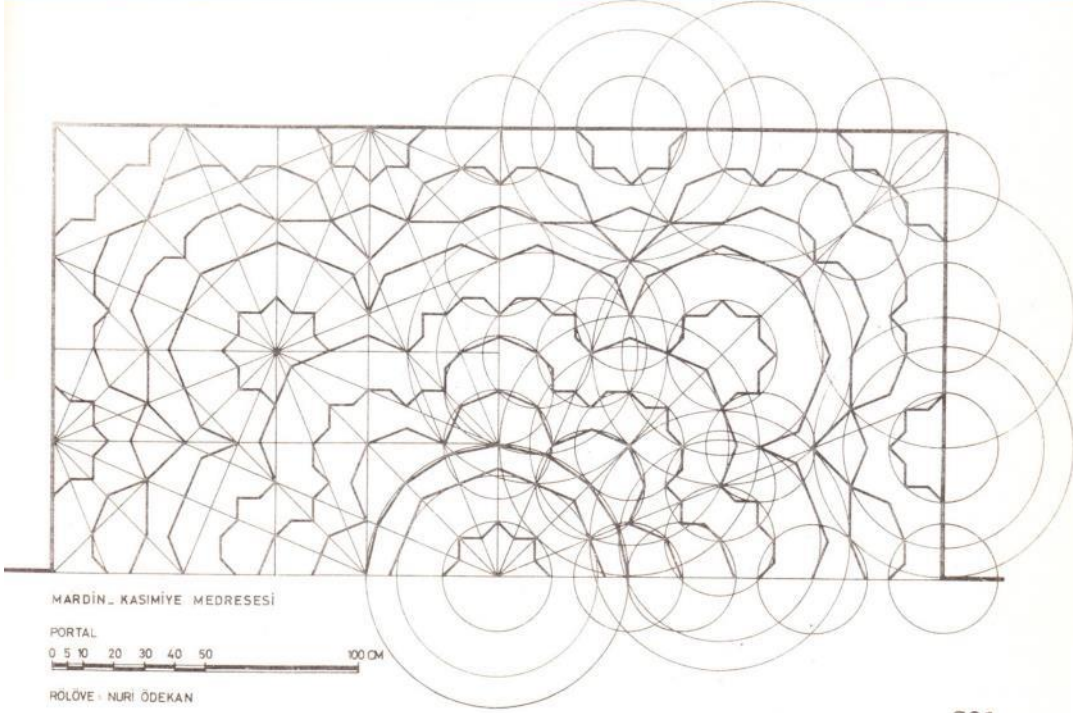
İki medresenin de portal mukarnasları aynı geometriye sahiptir fakat Zinciriye Medresesi'nin mukarnası daha iyi korunmuştur. Kasımiye Medresesi portalinde kullanılan kızılımsı kireç taşının sertliğinin az olması sonucu fiziksel bozulmaya daha fazla maruz kalmıştır. Mukarnası oluşturan taşların ince bezeme detaylarının çoğu kaybolmuştur (Şekil 3.55 ve 3.56).

Şekil 3.55 : Zinciriye Medresesi portal mukarnası (fotoğraf: MÇA), (çizim: Ödekan, 1977, s. 172).

Şekil 3.56 : Kasımiye Medresesi portal mukarnası (fotoğraf: MÇA), (çizim: Ödekan, 1977, s. 173).

Ulu Cami kubbesinin geçişi ise trompludur (Şekil 3.57). Zinciriye Medresesi'nin Hanefi mescidi kubbe geçişi mukarnaslı; Şafii mescidinki ise trompludur (Şekil 3.58). Kasımiye Medresesi'nde ise kubbeli mekânlarda geçişler farklılık arz eder. Hanefi mescidinin kubbesi mukarnaslıdır; boyutları eş olan dilimli kubbeli türbe

mekânının geçişi mukarnaslı iken Şafii mescidinin kubbe geçişi ise trompludur. Şafii mescidinde karşılıklı iki tromp istiridye kabuğu şeklinde işlenmiştir (Şekil 3.59).

Şekil 3.57 : Ulu Cami kubbesi ve tromplu geçişi.

Şekil 3.58 : Zinciriye Medresesi; solda Hanefi Mescidi mukarnaslı kubbesi, sağda Şafii Mescidi tromplu kubbesi.

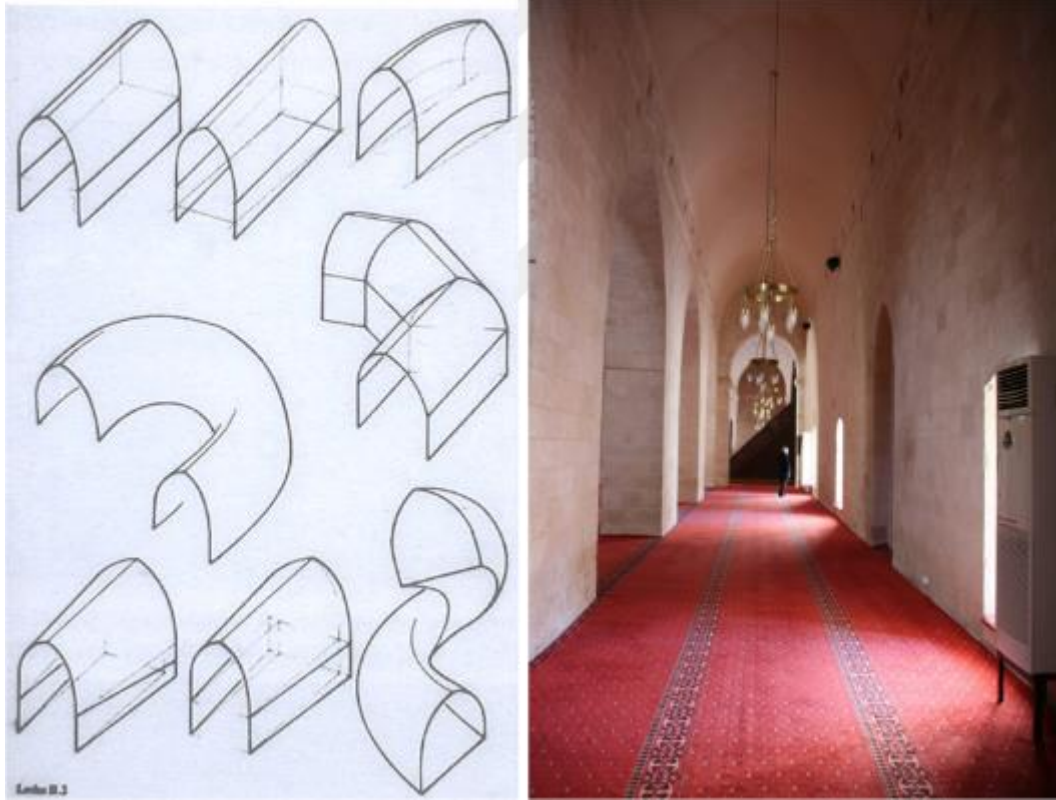
Şekil 3.59 : Kasımiye Medresesi; üstte Hanefi Mescidi mukarnaslı kubbesi, sol altta Şafii Mescidi tromplu kubbesi, sağ altta türbenin mukarnaslı kubbesi.

3.7.2 Tonoz

İncelenen anıtlarda en yaygın kullanılan örtü tonozdur. Anıtlarda kullanılan tonoz çeşitleri beşik, haç, yıldız ve çapraz tonozdur. Tonozlu mekânların yaklaşık % 70'i beşik tonozdur. % 20 haç tonoz ve kalan % 10'luk kısım ise yıldız tonozlardan oluşur.

3.7.2.1 Beşik tonoz

Beşik tonoz Ulu Cami ve Şehidiye Medresesi Camisi hariminde, medresenin hücrelerinde, tüm anıtların eyvanlarda, türbe bölümlerinde kullanılmıştır. Beşik tonozlardan en çok iki merkezli sivri, düz ve basık yarım daire tonoz kullanılmıştır (Şekil 3.60).

Şekil 3.60 : Beşik tonoz çeşitleri (Tükel Yavuz, 2006) ve Ulu Cami ön sahnin beşik tonozu.

3.7.2.2 Haç ve yıldız tonoz

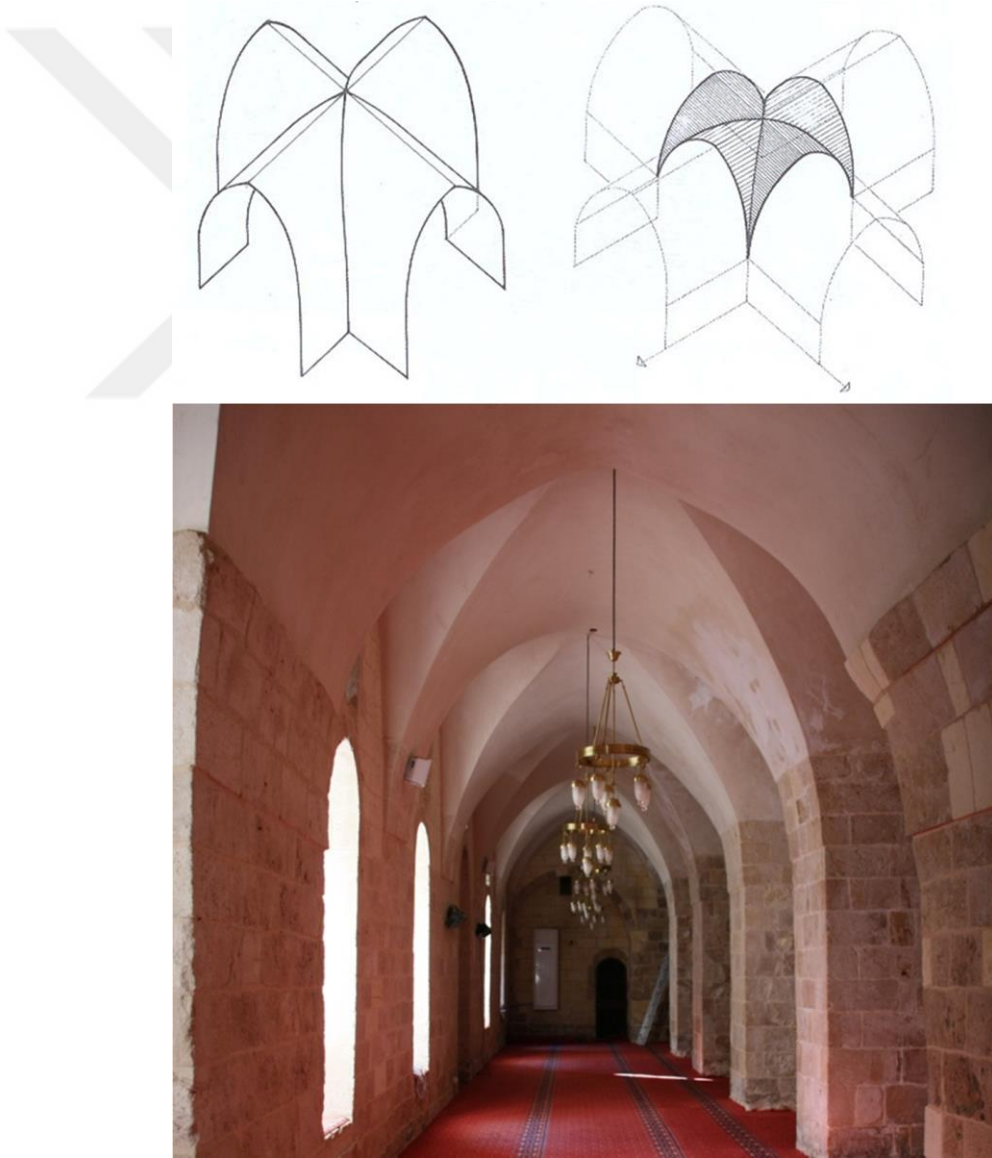
Haç tonoz ve çeşitleri iki merkezli sivri beşik tonozdan sonra incelenen anıtlarda en çok kullanılan tonozlardır.

Haç tonozun dört köşede ayaklar ve onların arasında yer alan kemerler ile taşınabilmesi, çapraz tonozla göre haç tonozu birbirine bağlı mekânlar için uygun bir

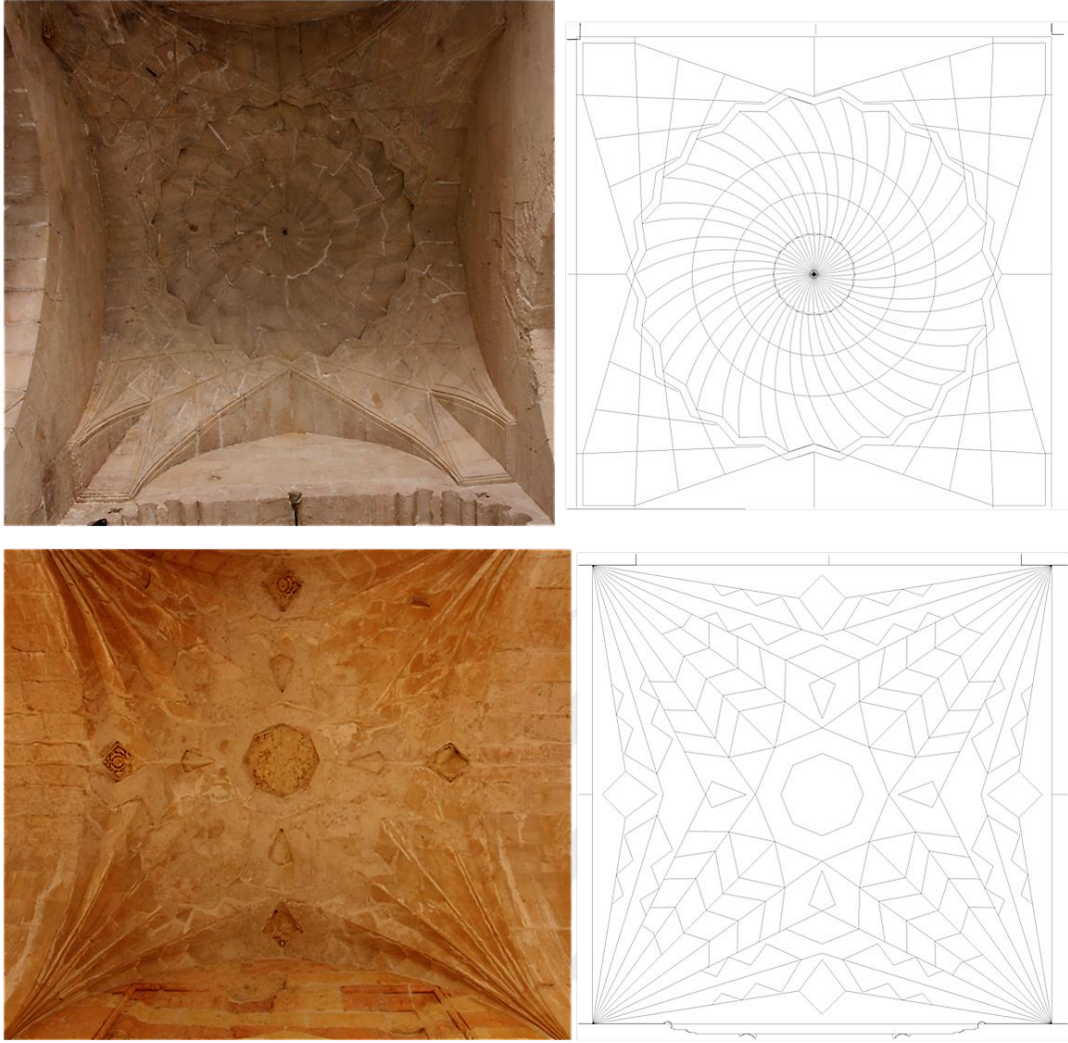
örtü sistemi haline getirmiştir. Bazı haç tonozlar yıldızlı bezemeleri nedeniyle ayrı bir grup oluşturmaktadır. Haç tonozun içine yıldız tonoz silmeleri çizilerek yıldız tonoz ifadesi verilir. Yıldız tonoz, bezemesi daha organik olana haç tonozun bir ifade biçimidir (Tükel Yavuz, 2006, ss. 113-116).

İncelenen anıtlardaki yıldız tonozların sekizgen bezemeli göbeğe sahiptirler. Sadece Kasımiye Medresesi giriş koridoru ile Hanefi mescidine giden koridorun kesişim yerinde çark göbekli yıldız tonoz bulunmaktadır. Şehidiye Medresesi avlusu batı kanadındaki revaklı bölümde haç tonoz kullanılmıştır. Ulu Cami avlu revaklarında, Kasımiye ve Zinciriye avlu revaklarında haç, yıldız tonoz birlikte kullanılmıştır (Şekil 3.6 ve 3.62).

Şekil 3.61 : Haç tonozun kuruluşu (Tükel Yavuz, 2006) ve haç tonozlu Ulu Cami Kadınlar Mescidi.

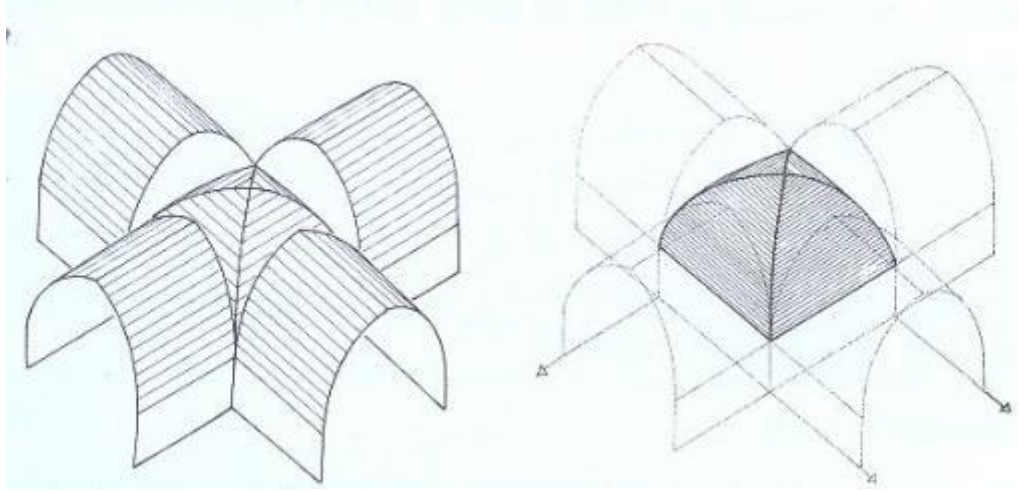

Şekil 3.62 : Kasımiye Medresesi çark ve sekizgen göbekli yıldız tonozları.

3.7.2.3 Çapraz Tonoz

İki beşik tonozun kesişmesi ile oluşan çapraz tonuz, haç tonozdan farklıdır. Birleşmeye uygun olan haç tonozu karşı, çapraz tonoz dört yönde duvarlarla taşınması daha uygundur ve biçimi mekânı toplayan daha merkezi bir özellik taşır (Tükel Yavuz, 2006, s. 117) (Şekil 3.63). İncelenen anıtlarda bu tonoz türüne rastlanmamıştır.

Şekil 3.63 : Çapraz tonoz oluşumu.

3.8 Malzeme

İncelenen anıtlarda, çok değişik ve çeşitli malzemelerin kullanıldığı gözlenmemiştir. Bu konuda anıtların inşa edildikleri dönemlerin ve bölgenin etkisi vardır. Yapıların ana inşa malzemesini oluşturan kireç taşıdır (sarı kalker). Taştan sonra yörede “ınkara” denilen harç, yapılarda en fazla kullanılan malzemelerdir. Tuğla kullanımı ise sadece geç dönem onarımlarında görülmüştür. Anıtlarda metal kullanımı da kısıtlıdır. Yapılarda kullanılan malzemeler incelendiğinde ortaya şu tablo çıkmaktadır (Çizelge 3.6):

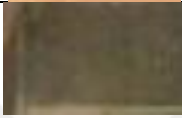
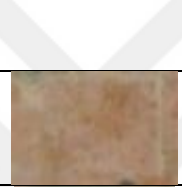
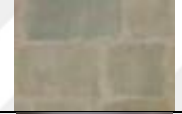
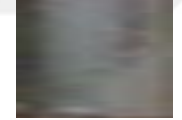
Çizelge 3.6 : Anıtlarda malzeme kullanımı.

İncelenen Anıtlarda Kullanılan Malzemeler	
Taş	Anıtlarda kireç taşının çeşitleri dışında birkaç taş türü tespit edilmiştir. Bunlar, ayrı bir tablo halinde Çizelge 3.3’te yer almaktadır.
Tuğla	Kasımiye'nin üst kat batı revak tonozunda ve hücrelerinin ocak iç yüzeylerinde
Ahşap	Pencere kapakları, kapılar, Ulu Cami'nin bugün var olmayan mahfil katında, minberlerde
Demir	Parmaklıklarda, kenetlerde
Kurşun	Demir kenetlerin bağlantısında
Bakır	Alemlerde
Inkara Harcı	Yapının gerekli olan her yerinde (tonoz-kubbe sıvası, derzler, vb.)

Taş malzeme kullanımı açısından da anıtlar fazla çeşitlilik arz etmez. Ana yapım malzemesi olan kireç taşı dışında, süsleme amaçlı olarak bazalt taşı ve mermer

kullanılmıştır. Bazalt, Diyarbakır'dan temin edilmiştir. Aynı şekilde Diyarbakır'da da Mardin kireç taşı, ana yapım malzemesi olan bazaltın yanında süsleme olarak kullanılmıştır. Burada kullanılan taş malzemenin çeşitleri ve kullanıldıkları yerler şöyle gösterilebilir (Çizelge 3.7):

Çizelge 3.7 : Anıtlardaki taş malzeme kullanımı.

İncelenen Anıtlardaki Taş Malzemeler		
<i>Sarı Kireç taşı (Sert)</i>		Yapıların her yerinde ana malzeme olarak
<i>Kızılımsı kireç taşı (Az sert)</i>		Taç kapılarda, mihraplarda, mukarnaslı kapılarda, kitabelerde
<i>Diyarbakır Bazaltı</i>		Zinciriye ve Kasımiye medreselerinin mihraplarında, kubbelerinin mukarnas kemerinde, Zinciriye'nin selsebilli eyvanının ayna kemerinde, kapı korniş ve bezemelerinde kakma ve süsleme olarak
<i>Diyarbakır Bej Mermeri</i>		Zinciriye Medresesi Hanefi Mescidi mihrabında süsleme olarak
<i>Mermer 1</i>		Zinciriye Medresesi Hanefi Mescidi mihrabında süsleme olarak
<i>Mermer 2</i>		Zinciriye Medresesi Hanefi Mescidi giriş kapısı kenarlarında sütunçe olarak

Taş; Mardin kentsel sit alanının güney eteklerinde bulunan bugün kullanılmayan taş ocaklarından elde edilmiştir. Yörede bu taş “nahit” denilmektedir. Cresswell (1998); Mardin Ulu Cami, minaresi ve Mardin'deki öteki anıtların inşa malzemesi olan bu yöreden çıkan kireç taşının sıcak amber renginde ve bölgedeki en güzel kireç taşı olduğunu söylemektedir.

Mardin yöresinde taşın ocaktan kesilip işlenmesine kadar geçen süreç; taşın kesilmesi anlamına gelen “kat'ıl hacar”dır. Taşın ocaktan kabataslak kesilmesi işlemine ve kesene “makta”; kesilen kabataslak taşları tıraşlayıp düzeltene “nahhat”; düz kesilen taşları “mınkar” denen çelik kalem ile bezeyene “nakkaş”; taşları dizip duvarı örene “benne” ya da kalfa; inşaatı planlayana ise “mimar” denir. Birçok eseri olan ve mimar yetiştiren ise “mimarbaşı”dır. Mardin'in bilenen son mimarbaşı;

1915'te Şehidiye Medresesi cami minaresini de inşa eden Ermeni Sarkis Elyas Lole'dir. 1930'lu yıllarda vefat etmiştir (Çerme, 2008, ss. 14-29).

Fatih Semerci (2008), Mardin kireç taşı üzerine araştırmalarda bulunmuştur. Bu kapsamda Kasımiye Medresesi ve Kızıltepe Babol Mevkii'nde bulunan bir taş ocağından numuneler alıp laboratuvar ortamında incelemiştir. Sonuca göre, Mardin ocak taşı ve Kasımiye Medresesi taşı için analiz sonuçları genel olarak aynıdır ve özellikle kimyasal yapıları birbirine çok benzemektedir.⁵⁵

Taşıyıcı olarak kullanılan sert sarı kireç taşının yanında bezemelerde ve portalde kullanılan daha yumuşak kıvımsız kireç taşının da gene Mardin civarındaki farklı ocaklardan getirildiği düşünülmektedir. Günümüzde Midyat bölgesinde bu kıvımsız taşın çıkarıldığı ocaklar hala mevcuttur.

Kasımiye Medresesi'nin üst kat batı revağındaki tuğlaların ise 20. yüzyıl başı onarımında kullanıldıkları ve hazır olarak getirildikleri düşünülmektedir. Bu dönem eki dışında, anıtların görünen kısımlarında tuğla kullanımına rastlanmamıştır. Harç olarak; kireç taşı tozu (ince elek kumu) ve söndürülmüş kireçten oluşan yörede “ımkara” denilen harç kullanılmıştır. Bugün hala bu geleneksel harç; içine farklı güçlendiriciler katılarak kullanılmaktadır.

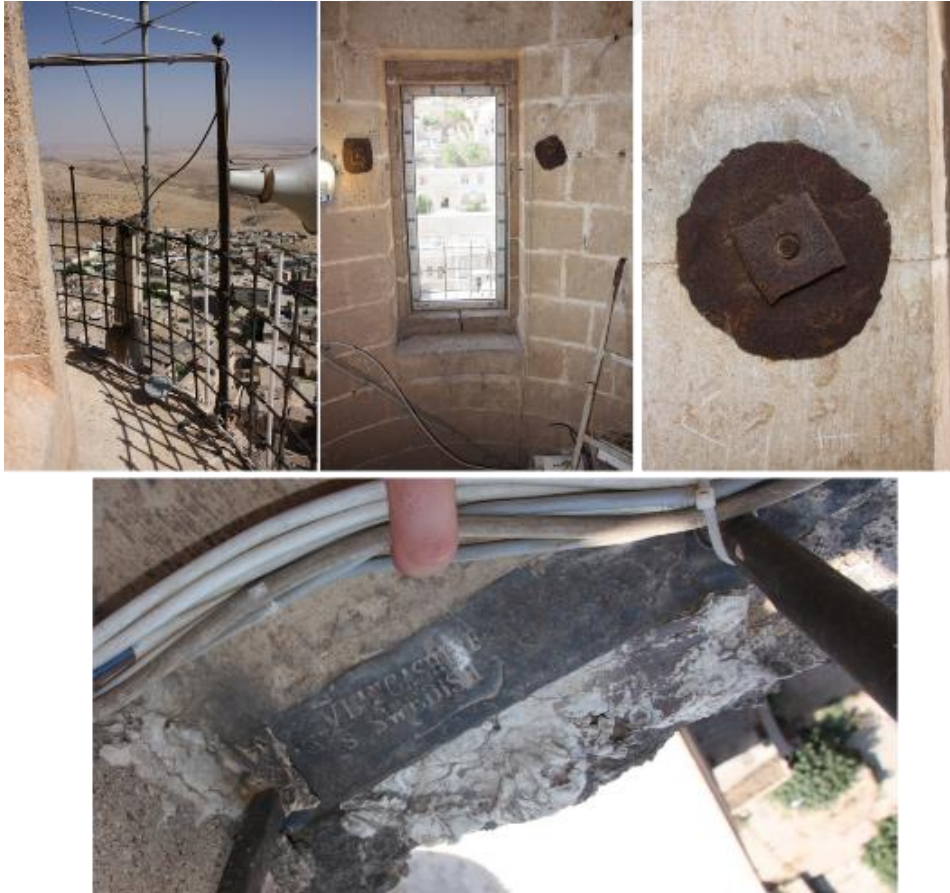
İBB KUDEB'in Zinciriye Medresesi Malzeme Analizi Raporuna (DVBMA, Zinciriye Klasörü) göre düzgün kesme taş duvar harcında bağlayıcı olarak % 15–20 oranında söndürülmüş kaymak kireç ve anhidrik doğal alçı karışımı vardır. Kalan

---

⁵⁵ Mardin ocak taşına bakıldığı zaman, taşın heterojen bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Taşın yapısındaki sert bölümler ve boşluklar bu taş için önemli bir parametredir. Özellikle fiziksel ve mekanik özelliklerde sert bölümlerin etkisi sonuçlara yansımıştır. Yine mekanik deneylerde numunelerin sahip olduğu boşluklar sonuca etki etmiştir. Ocak taşı yapı olarak kalsit kristallerinden oluşmakta, yapısında demir ve magnezyum bileşiklerini de içermektedir. Bu şekilde sert bölümlerin karbonlaşmasının ve bağlayıcılığının farklı olduğu fakat yine aynı bileşim olduğu söylenebilmektedir. Kasımiye Medresesi numunelerine bakıldığı zaman, çok fazla sert bölümler içermeyen bir heterojenliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu durum fiziksel özelliklerde görülmektedir. Özellikle su emme değerlerinin yüksek olması bu sebeptir. Sert bölümlerin etkisi mekanik özelliklere, ocak taşında olduğu gibi yansımaktadır. Bu durumun açıklanmasına en iyi örnek, mekanik deneylerde eğilme ve basınç dayanımlarının bazı değerlerindeki farklılıklar gösterilmektedir. Numunelerin bileşim olarak kalsit kristallerinden oluşması ve yapısında magnezyum ve demir içermesi ile Mardin ocak taşına benzerliği dikkat çekmektedir (Semerci, 2008, ss. 95-96).

kısım agrega olup, agreganın ise % 20-25'i kireç topaklarıdır. Duvar dolgu harcı örneğinde ise bağlayıcısı % 30-35 civarında söndürülmüş kaymak kireç ve anhidrik alçıdır. Örneğin agregalarının % 15'i kireç taşı kırığı, % 35-40'ı kireç topağı olup kalanı gri renkli kil nitelikli malzemedir. İki örnekte de az miktarda protein bulunmuştur. Bu; harcın içerisine katılmış olan protein esaslı katkı maddelerinden kaynaklanmaktadır (Ek B).

Anıtlarda metal kullanımında, Ulu Cami minaresi şerefesinde bulunan demir korkuluklar önemlidir. Şerefede; geçme demir olarak kullanılan korkuluklar, minare duvarına içeriden dairesel rondela üstüne kare şeklindeki pul ile sabitlenmiştir. Dik korkuluk demirlerinin oturduğu taban demir profilinin üzerinde “VLANCASHIRE SWEDISH” mührü dikkat çekicidir. Üzerindeki kitabeye göre minare, 1888 tarihinde II. Abdülhamid döneminde yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde Hicaz-Bağdat demiryolu inşası devam etmektedir. Mardin de bu güzergâhtaki istasyonlardan biridir. Bu profillerin demiryolunu yapan şirketten temin edilmiş olması muhtemeldir (Şekil 3.64).

Şekil 3.64 : Mardin Ulu Cami şerefesindeki demir korkuluklar.

Caminin kubbesi üzerindeki bakır alem işçilik açısından önem taşımaktadır. Özgün olduğu düşünülen yaklaşık bir buçuk metre yüksekliğindeki alemin hilalinin içine “Allah ve Muhammed” isimleri Arapça olarak işlenmiştir (Şekil 3.65). Alemin bu detayı kurul onaylı koruma projesinde belirtilmemiştir.

Şekil 3.65 : Ulu Cami kubbesi alemi.

4. MARDİN ANITLARI (12.- 15. YÜZYIL) İÇİN YAPIM TEKNİĞİ DEĞERLENDİRMESİ

Mardin Ulu Cami (1176), Şehidiye Medresesi (13.yy ilk çeyreği), Zinciriye Medresesi (1385) ve Kasımiye Medresesi (15.yy son çeyreği); üzerlerinde yapılan inceleme ve ölçüm çalışmaları neticesinde döneminin yapım teknikleri hakkında bilgiler elde edildi. Bu bilgiler ışığında, mimari elamanların hangi dönemlerde eklendikleri, özgünlük, değişmişlik durumları hakkında önemli verilere ulaşılmıştır. Onarımlar ile değişikliğe uğramış mimari bölüm ve elamanların yapım tekniği ve malzeme farklılıkları; özgün bölümlerin anlaşılmasında yardımcı olmuştur. Bazı noktalarda (örneğin kubbe içi strüktüründe) gözlem imkânı olmasa da yapıların kendilerini dışarı açan kısımları bir noktaya kadar fikir vermiştir. İncelemelere göre;

Ampatmanlı istinat duvarı üzerine oturan tek yapı, Ulu Cami'dir ve caminin temelini oluşturan bu taşlar daha iridir. Bazı taşların birbirlerine geçmeli oldukları tespit edilmiştir. Öteki anıtlarda böyle bir durum gözlenmemiştir. En erken tarihli anıt olan Ulu Cami'den en geç dönemli olan Kasımiye'ye kadar kullanılan düzgün kesme taş boyutlarının küçüldüğü gözlemlenmiştir. Ulu Cami'de sıklıkla 29 cm'lik yükseklikte taşlar kullanılmışken Zinciriye ve Kasımiye'de taş yüksekliği 24 cm'ye düşmüştür. 24 cm'lik yükseklik; bu iki anıtta görülen 24 parmağa bölünmüş dönemin 71-73 cm'lik mimar arşını değerinin üçte biri; aynı zamanda sekiz parmak yüksekliktir. Bu iki anıtta sıklıkla kullanılan taş boyu ise 48-50 cm arası ile 71-73 cm'lik dönem arşınının üçte ikilik değeri olan 16 parmaktır. Kasımiye ve Zinciriye Medreseleri'nde taş yüksekliğinin taş boyuna oranının $\frac{1}{2}$ olduğu söylenebilir. Yirminci yüzyıla kadar blok taş yüksekliğindeki küçülme devam etmiştir. Yirminci yüzyıl başında yapılan Şehidiye Medresesi revaklı bölümü ve minaresi, 22 cm ile en az taş yüksekliğine sahiptir.

Düzgün kesme taş duvarlar; çift cidarlı, içi harç ve taş dolguludur. Açık bir yer olmadığı için duvar içinden ahşap hatıl geçtiğine dair herhangi bir şey söylemek zordur. Duvarlarında kenet kullanımının görüldüğü tek anıt 15. yüzyılın son çeyreği

ile tarihlenen Kasımiye Medresesi'dir. On dokuzuncu yüzyıl sonunda inşa edilen Ulu Cami minaresi ve 20. yüzyıl başında inşa edilen Şehidiye Medresesi cami minaresinde de kenet kullanıldığı bilinmektedir. Fakat kesit alınamadığından duvar içleri için kesin bir hüküm söylenememektedir.

İslam dönemi uzunluk ölçü birimi olan arşın ya da zira üzerine yapılan araştırmalar sonucu, arşının farklı dönem ve coğrafyalarda değişik ölçülerde olduğu görülmüştür. Arşın -zira- ölçüsünün insan kol uzunluğundan ve alt birimlerinin de insan parmağı ölçüsünden türeyen bir uzunluk olması onun standart değere sahip olmamasında etkilidir. Her insanın kol uzunluğu ve parmak kalınlığı farklı olabilmektedir. Çoğunlukla ahşabın kullanıldığı arşın cetvellerinde özellikle kumaş ölçümlerinde ahşap ölçü çubuğunun tüccarlarca değiştirilmesi sonucu birçok farklı zira ölçüsü türemiştir. Bu sebeple devlet yönetimi, kadı ya da sultan kararları ile birçok kez arşın ya da zira ölçüsünde standart belirlemek ve ölçünün değişimini engellemek için farklı dönemlerde değişik arşın tescili ya da yeni arşın kullanımı kararları almıştır. Osmanlı topraklarında da bu ölçü karmaşası devam etmiştir.⁵⁶

Anıtların mimari elemanları üzerinde yapılan ölçümlerde, Ulu Cami ve Şehidiye Medresesi'nde Ortaçağ'da Abbasi topraklarında kullanılan ölçü değerlerine yakın değerler tespit edilmiştir. Ulu Cami'de 24 parmağa bölünmüş 52,1 cm'lik "kara arşın" (zira'ül sevde) ya da kamu arşını (zira'ül amme) denilen ölçü, Şehidiye Medresesi'nde ise gene 24 parmağa bölünmüş 60 cm'lik bilal arşını da (zira'ül bilalliyye) denilen dönemin "küçük Haşimi arşını" (zira'ül haşimiyyet'ül sağır) değerinde ya da bu değerlere yakın ölçüler belirlendiği söylenebilir. 1385 yapım tarihli Zinciriye Medresesi mimari elemanlarında ise 71-73 cm arasında bir arşın değeri tespit edilmiştir. Ayrıca Zinciriye'nin 1797'de onarılan güney revaklarında 75 cm'lik arşın bulunmuştur. Bu iki değer de Osmanlı topraklarında kendi dönemlerinin "mimar arşını" (zira'ül mimariyye -zira'ül benne-) değerleridir. On beşinci yüzyılın son çeyreği ile tarihlenen Kasımiye'de ise 73 cm'lik dönemin mimar arşını değeri görülmektedir. Burada açıkça fark edilen husus; erken dönemden geç döneme doğru anıtların ölçü birimlerinde olan artıştır. Anıtlardaki yapı elemanları ölçülerinde net

---

⁵⁶ Sönmez'in (1999) aktardığına göre 3. Selim zamanında abanoz ağacından yapılmış olan arşın cetvelinin bir yüzü; her parmağı 12 hattan oluşan 24 parmaklık, öteki yüzü; her parmağı 10 hattan oluşan 20 parmaklık bir cetveldir. Cetvel, alt birimler için standart sağlamak yerine değişik bölünmelerin geçerliliğini devam ettirmiştir. Bu bakımdan cetvel, Osmanlı'nın geç dönemindeki ölçü karışıklığını ve çeşitliliğini yansıtmaktadır.

arşın değerinin yanında, arşının 24 parmağa ayrılmış alt birimleri kullanılmıştır. Ölçülerde arşının dörtte üç (18 parmak), üçte iki (16 parmak), yarım (12 parmak), üçte bir (8 parmak), çeyrek (6 parmak), altıda bir (4 parmak) ,sekizde bir (3 parmak), on ikide bir (2 parmak) değerlerinin ve bunların katlarının kullanıldığı tespit edilmiştir.⁵⁷

Çalışmada yapılarda tespit edildiği kabul edilen farklı isimdeki zira ölçülerinin net olarak kullanıldığını söylemek hatalı olabilir. Çünkü bu değerler, araştırmacıların günümüz metrik ölçüsü değerine göre tespit edilmiştir. Bunları belirlerken de geçmiş araştırmacıların tasvirlerindeki parmak ölçüsünü ve bir ölçünün öteki ölçüye göre olan parmak farkını temel almışlardır. Yukarıda belirtildiği gibi parmak ölçüsü kişiye göre değişebilir. Araştırmacılar da eski ölçülerin metrik değerlerinin net olmasının mümkün olmadığını fakat bu sonuçların doğruya en yakın değerler olabileceği konusuna değinmektedirler.

Yapıda kullanılan ölçülerin belirlenmesinde rölöve çok etkili olsa da yapının kullanım sürecinde oluşan değişiklikler, onarımlar ve restorasyonlar özgün ölçünün değişimine yol açmıştır. Kasımiye Medresesi'nin doğu ve batı revak kemerlerinde yapının diğer mimari elemanlarında görülen 73 cm'lik arşın değerinin net olarak görülememesi 1963-1966 Vakıflar onarımı ile bu bölümlerin müdahale görmüş olmalarındandır. Düzeyleme kotlarında da tespit edilen net arşın değerinden sonraki birkaç parmaklık ölçü değerinin, onarımlarla mimari elemanlardaki müdahaleler sonucu oluşmuş olması muhtemeldir. Taş boyutunun yanında, kullanılan harcın ya da sıvanın kalınlığı bile ölçü değişimine sebep olabilir. Her taş sırasında meydana gelen değişimin bütüne yansması; mimari elemanlardaki ölçü sisteminin özgünlüğünü yitirmesinde etkilidir.

İncelenen anıtlarda bulunun Artuklu döneminin karakteristik mimari elamanı haline gelmiş dilimli sivri kubbeler hakkında günümüze kadar detaylı bir araştırma yapılmış değildir. Koruma projeleri ve raporlarında bile kubbe içi sisteminin nasıl olduğu sorgulanmamıştır. Çalışmada anıtların kubbeleri konusunda şaşırtıcı verilere ulaşılmıştır. Kubbelerin yapım tekniği incelenmeye çalışıldığında iç mekân üst

---

⁵⁷ Mardinli marangoz İbrahim Acun Usta'nın dedesinden kalan 19. yy eseri 75 cm'lik zira cetveli dörder parmaklık altı bölümden müteşekkil, toplam 24 parmaktan oluşmaktadır. Birinci, üçüncü ve altıncı bölümlerde dört parmaklık çizgiler çizilmiştir. Elde edilen verileri destekler biçimde altıya bölünen bu cetvelin 4, 8, 12, 16, 20 parmaklık bölüm çizgileri bulunmaktadır.

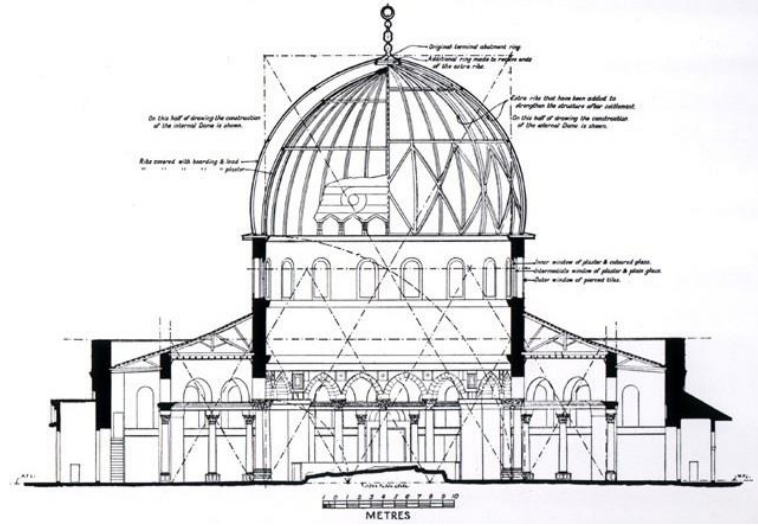

noktasından âlemin oturduğu noktaya kadar Ulu Cami kubbe kesitinde iç mesafenin 2,70 metre olduğu anlaşılmıştır. Zinciriye Medresesi kubbelerinde ise bu mesafe 2 metredir. Kubbeyi ören taşların et kalınlığı olarak anıtların inşa edildikleri ortalama taş yüksekliği 24-25 cm kabul edilirse Ulu Cami’de iki cidar arası net boşluk yüksekliği 2,2 metre; Zinciriye de ise 1,5 metreye denk gelmektedir. Bu yükseklikteki boşlukların dolgu olması düşük bir olasılıktır.

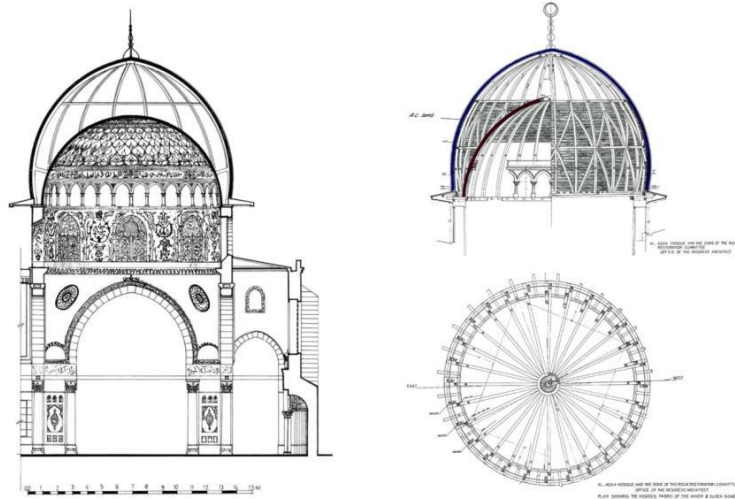
Taş kubbe cidarları arasındaki mesafe bu kadar fazla ise arada bir boşluğun olması gerekmektedir. Bu mesafede çift cidar arası toprak dolgulu bir örneğe bugüne kadar rastlanmamıştır. Bu boşluk, bir malzeme ile dolu olsa bile kubbelerin mevcut ayakları statik açıdan daha büyük yükleri taşıyabilecek durumdadır (U. Almaç, kişisel görüşme, 28 Aralık 2015). Mardin’deki geleneksel sivil mimari yapım tekniğinde tonozların dolgu olan kenar kısımları içi boş pişmiş toprak küpler - testiler- ile hafifletilmişlerdir. Kubbe cidarları arasında bir boşluk yok ise sistem; benzeri bir teknik ile hafifletilmiş olabilir.

İslam coğrafyasında çift cidarlı mimariye erken Emevi döneminde rastlanır. Günümüze kadar bir çok onarım görerek gelebilen 691- 692 tarihinde tamamlanan Kudüs’teki Kubbet’ül Sahra, ahşap strüktürlü çift cidarlı kubbeye sahiptir. Kubbe, günümüze kadar onarımlarla özgünlüğünü korumuştur (Rosen Ayalon, 1988).

Arap coğrafyacı Makdasi, 985’te Kubbet’ül Sahra’nın bu özelliğinden bahsetmiştir (Şekil 4.1). Aynı avludaki Aksa Camisi’nin de kubbesi gene çift cidarlı olup ahşap strüktürlüdür (Cuneo, 1988). Aksa Cami; Fatimi Halifesi Al Zahir döneminde bir deprem sonrası 1037’de onarılmış olup şimdiki çift cidarlı ahşap kubbeli şeklini bu dönemde almıştır. İç kubbenin çapı 11,5 metre, dış kubbenin çapı ise 12,5 metredir (AKAA, 1983) (Şekil 4.2).

Şekil 4.1 : Kubbet'ül Sahra kesiti (Creswell Arşivi).

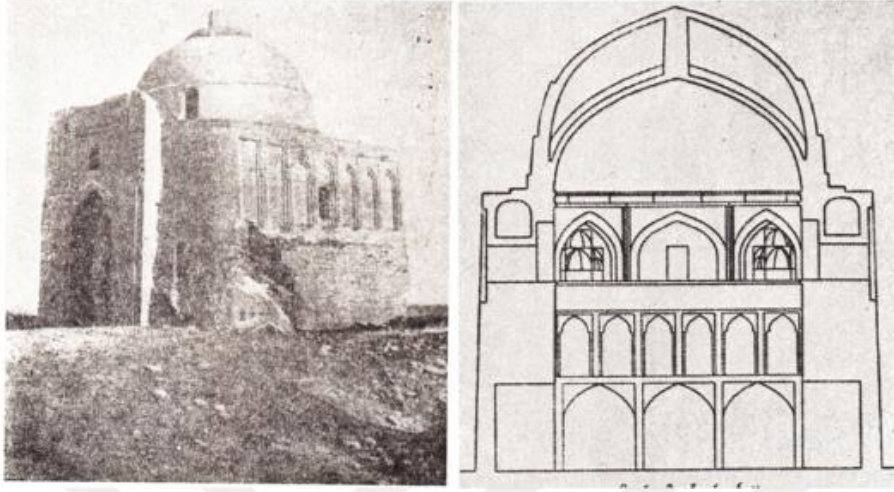

Şekil 4.2 : Mescid'ül Aksa kubbesi (AKAA, 1983).

Şam'daki Emevi Cami'nin de kubbesi 1082 onarımında ahşap strüktür ile çift cidarlı olarak inşa edilmiştir. İbn-i Cübeyr, on ikinci yüzyılda caminin kubbesinin çift cidarlı ahşap iskeletli ve üstünün kurşunla kaplı olduğundan bahsetmektedir. Kubbe, 1479 yangınından sonra tek cidarlı olarak yenilenmiştir (Behrens Abouseif, 2004).

Orta Asya'da yapılan incelemelerde IX. ve X. yüzyılda inşa edilmiş türbelerde çift örtü sistemi görülmemekle beraber; içteki kubbenin üzerine gelen konik veya piramidal örtü ile oluşturulan çift örtü sistemi günümüze kadar ulaşan türbelerden anlaşıldığına göre XI. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır (Çeşmeli, 2005).

On birinci yüzyıl sonunda Selçuklular devrinde çift kubbeler ilk olarak Türkmenistan'da ortaya çıkmıştır. Serahs'taki Ebul Fazl Türbesi ve Minhe'deki Ebu Sait türbesi ilk örneklerdendir (Aslanapa, 1972) (Şekil 4.3).

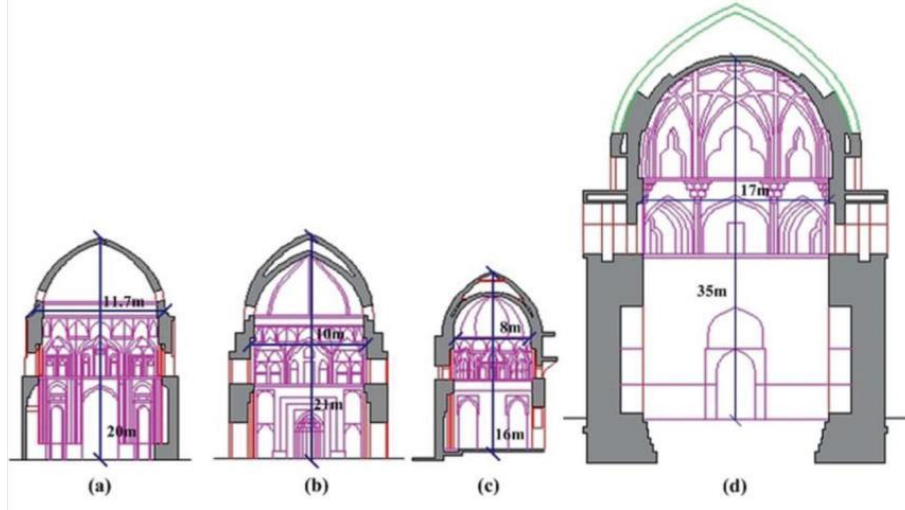
Şekil 4.3 : Türkmenistan Minhe'deki Ebu Sait türbesi (Aslanapa, 1972).

On birinci yüzyılın ikinci yarısı ile tarihlenen İran Kharakan'daki İkiz Türbeler (1067-1093) en erken tarihli çift cidarlı ve iki cidar arasında herhangi bir ahşap ya da yığma taşıyıcı sistem içermeyen konstrüksiyonlardır (Ashkan ve diğerleri, 2012) (Şekil 4.4).

Şekil 4.4 : İran Kharakan'daki türbeler (Ashkan ve diğerleri, 2012).

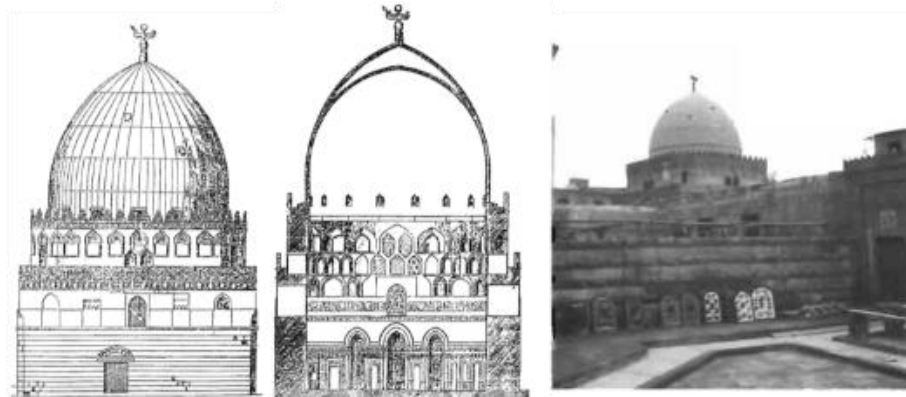
On ikinci yüzyılda İran ve Türkmenistan'da görülen çift cidarlı kubbeler ise daha görkemlidirler. Bu dönemde kubbe açıklığı artmıştır ve iki cidar arasındaki mesafe daha fazladır. Miladi 1157 tarihli İran Horasan Merv şehrinde bulunan Sultan Sencer Türbesi 17 metre iç kubbe çapı ile en önemli örneklerdendir (Ashkan ve diğerleri, 2012) (Şekil 4.5 ve 4.6). Bunlara yakın dönemde Kahire'de Eyyubiler tarafından (1211-1212) inşa edilen İmam Şafii kubbesi de çift cidarlıdır (Bayhan, 2000) (Şekil 4.7).

Şekil 4.5 : On ikinci yüzyılda Orta Asya’da inşa edilmiş çift cidarlı kubbeye sahip yapılar: a) İran Tac-al-Mulk Cuma Camisi, b) İran Bersian Camisi, c) İran Zavare Cuma Camisi, d) Türkmenistan Sultan Sencer Türbesi (Ashkan ve diğerleri, 2012).

Şekil 4.6 : Horasan Merv'deki Sultan Sencer Türbesi (Url-9 ve Aslanapa, 1972).

Şekil 4.7 : Kahire, İmam Şafî Türbesi (Bayhan, 2004).

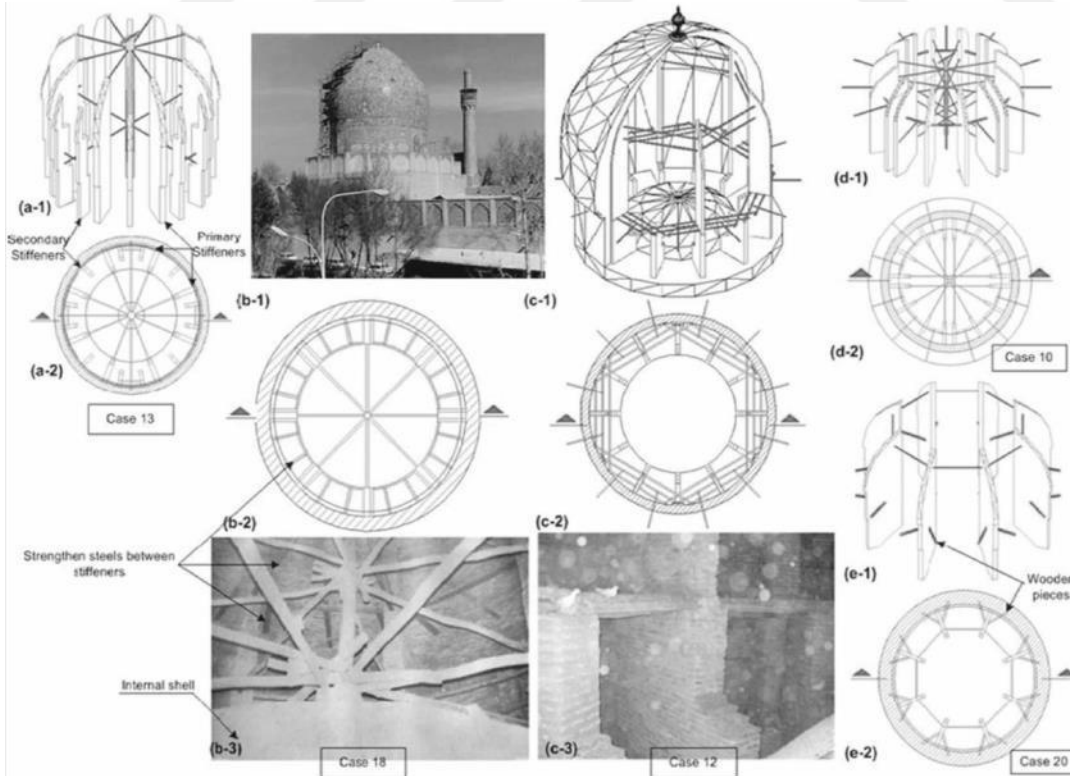
İran’da Kazvin yakınlarında, İlhanlıların başkenti Sultaniye’de 14. yüzyılın ilk çeyreğinde Olcaytu için yaptırılan türbenin kubbesi de aynı şekilde olup iç kubbe çapı 24,5 metre, yüksekliği 52 metredir. Bu türbe 2005 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne girmiştir (Giyasi, 2012) (Şekil 4.8).

Şekil 4.8 : İran Sultaniye Olcayto Türbesi (Url-10).

Orta Asya’da çift cidarlı sisteme sahip kubbelerin çoğunda iki cidar arasında ahşap strüktür bulunmaktadır. İki cidar arasındaki mesafenin fazla olması ve kubbe çapının genişliği bunda etkili olmuştur. Özbekistan’daki Timur Devleti döneminden Gure Amir Timur Türbesi (1404), Safeviler döneminde İran’daki Şah Cami -İmam Mescidi- (1611-1638) ve Çarbag Medresesi (1706-1714) çift cidar arası ahşap konstrüksiyonlu örneklerdendir (Ashkan ve Ahmad, 2010) (Şekil 4.9).

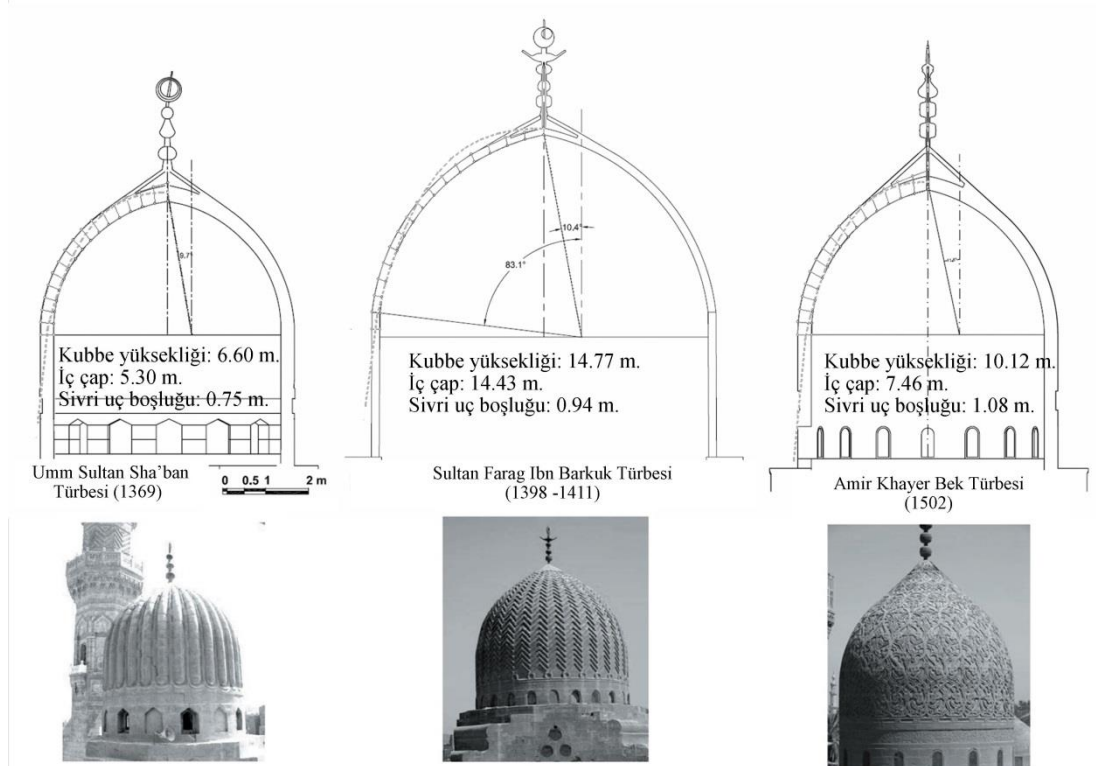

Şekil 4.9 : İran’daki Çarbag Medresesi (1706 - 1714) kubbesi konstrüksiyonu (Ashkan ve Ahmad, 2010).

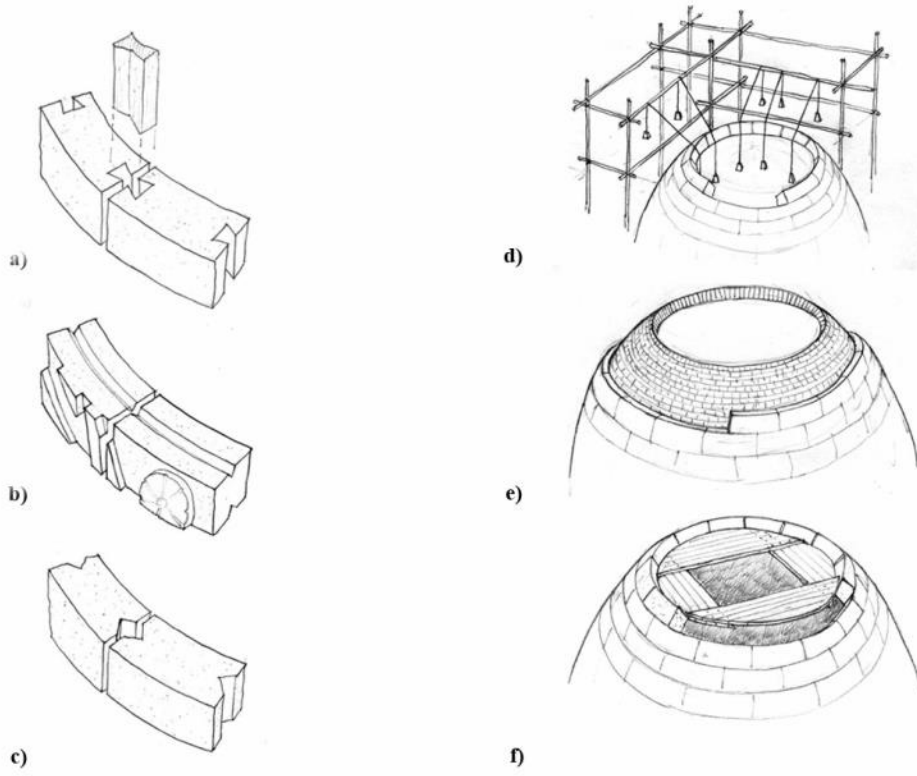

On dördüncü ve on altıncı yüzyıllar arasında Memlûkler döneminde Kahire’de de benzer sivri kubbelere rastlanmaktadır. Blok taştan inşa edilen bu kubbelere çift cidarlı değildir. Fakat kubbe, sivrilmeye başlayınca yükün hafifletilmesi için üst noktada bir boşluk oluşturulmuştur. Umm Sultan Sha’ban (1369), Sultan Farag Ibn Barkuk (1398-1411), ve Amir Khayer Bek (1502) türbelerinin kubbeleri bu teknik ile yapılan yığma sivri kubbelere dendir (Cipriani ve Lau, 2006).

Memlûk kubbelerinde erken dönemden geç döneme doğru kubbe ucundaki boşluk mesafesinin arttığı gözlemlenmiştir. Amir Khayer Bek (1502) Türbesi kubbesinde bu mesafe 1,08 metredir (Şekil 4.10). Kahire’de Memlûk kubbelerinde yapılan incelemelerde kubbe taşlarının birleşiminde ahşap zıvana kullanıldığı tespit edilmiştir. Kubbenin inşasına yönelik olası teknikler Şekil 4.11’de görülmektedir (Cipriani ve Lau, 2006).

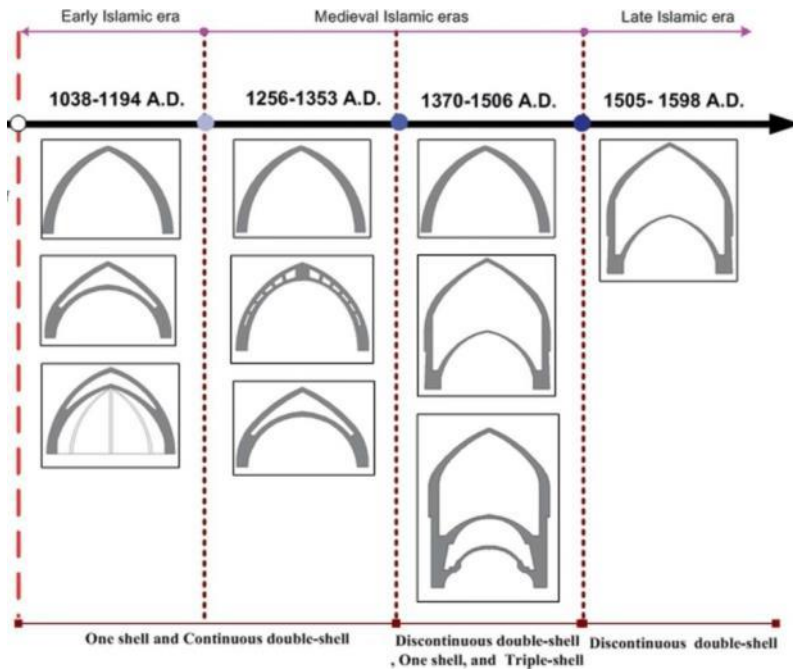

Şekil 4.10 : Kahire’deki Memlûk kubbeleri (Cipriani ve Lau, 2006).

Şekil 4.11 : Kubbe kesme taşları arasındaki birleşim ilişkisi ve kubbe olası inşa teknikleri (Cipriani ve Lau, 2006).

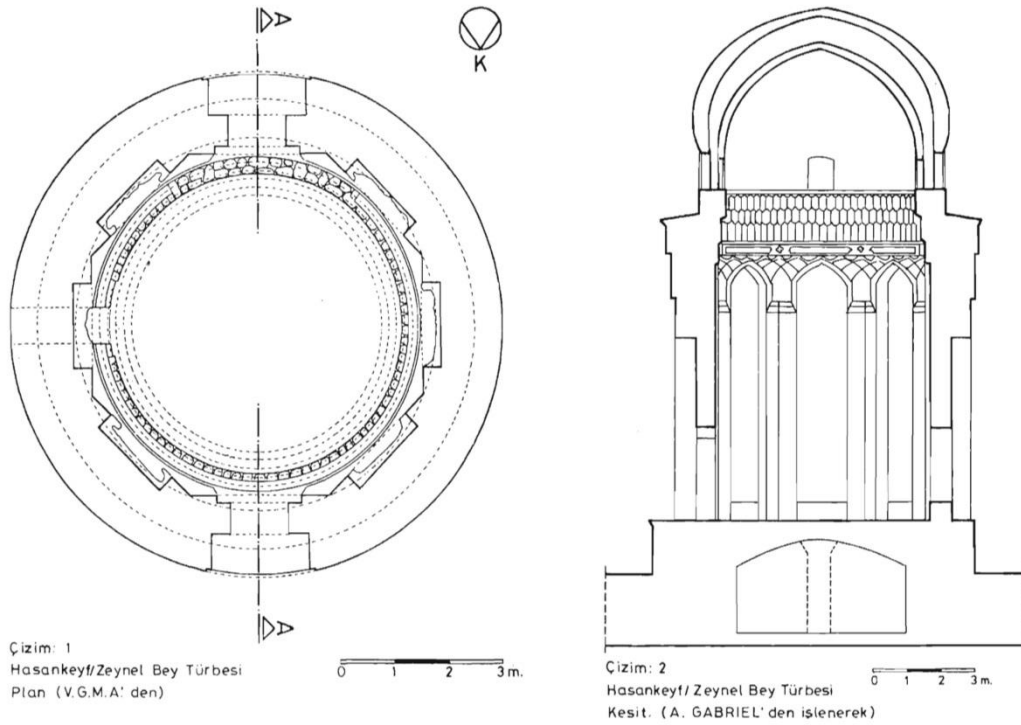
On birinci yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar erken, orta ve geç İslam dönemlerinde çift cidarlı kubbeler üzerinde yapılan incelemeler sonucu sivri kubbeler aşağıda Şekil 4.12’deki gibi sınıflandırılmıştır (Ashkan ve diğerleri, 2012):

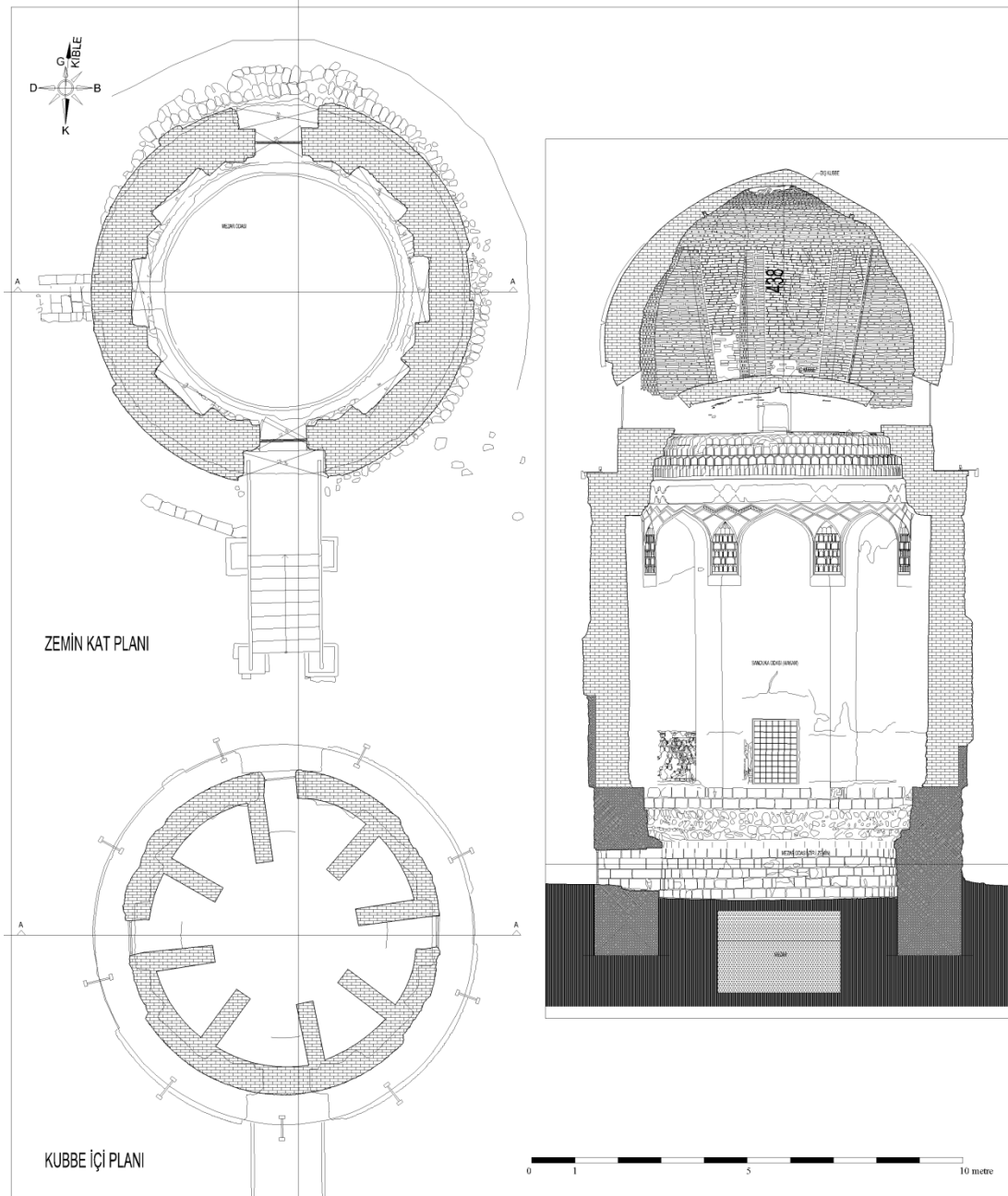
Şekil 4.12 : İslam dönemi sivri kubbe tipolojisi (Ashkan ve diğerleri, 2012).

Kasımiye Medresesi'nin çağdaşı olan aynı dönemde (15. yüzyılın son çeyreğinde) inşa edilen Hasankeyf'teki Zeynel Bey Türbesi'nin kubbesi de çift cidarlıdır. Zeynel Bey; Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğludur; aynı zamanda Kasımiye Medresesi'nin banisi Sultan Kasım'ın amcasının oğludur. Savaşta şehit olması üzerine bu türbe inşa edilmiştir (Yurttaş, 1996).

Türbe kubbesinin içeriden çapı 5,50 metredir. Bugüne kadar türbeye yönelik yapılan incelemelerinde çift cidarlı sistemle ilgili yorum ve çizimlerin farazi olduğu anlaşılmıştır. Gabriel (1940) ve Yurttaş'ın (1996) özellikle iki cidar arasındaki boşluk yorumları gerçekte örtüşmemektedir. Diyarbakır Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu'nun 2015 yılı Kasım ayında onaylamış olduğu türbeye ait son koruma projesinde iki cidar arasının detaylı biçimde ölçülmüş olduğu görülmektedir. Orta Asya'da görülen çift cidarlı yığma kubbe yapım tekniğine benzer olarak, bu boşlukta da tuğladan örülmüş payanda kirişlerinin bulunması dikkat çekicidir. İki cidar arasındaki mesafe, iç kubbenin üst noktasından dış kubbenin alt noktasına kadar 4,40 metreye yakındır (Şekil 4.13 ve 4.14).

Şekil 4.13 : Hasankeyf Zeynel Türbesi plan ve kesiti (Yurttaş, 1996).

Şekil 4.14 : Zeynel Bey Türbesi'nin 2015 yılı rölövesi (DKVKBKA).

Günümüzde türbenin kubbe altındaki pencere boşluklardan çift cidarlı sistem rahatlıkla görülmektedir (Şekil 4.15). Türbenin kubbesi soğan tipi olup Kasımiye Medresesi Hanefi Mescidi kubbesi ile aynı şekildedir.

Şekil 4.15 : Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi ve iç mekândan çift cidarlı kubbenin görünümleri (MÇA).

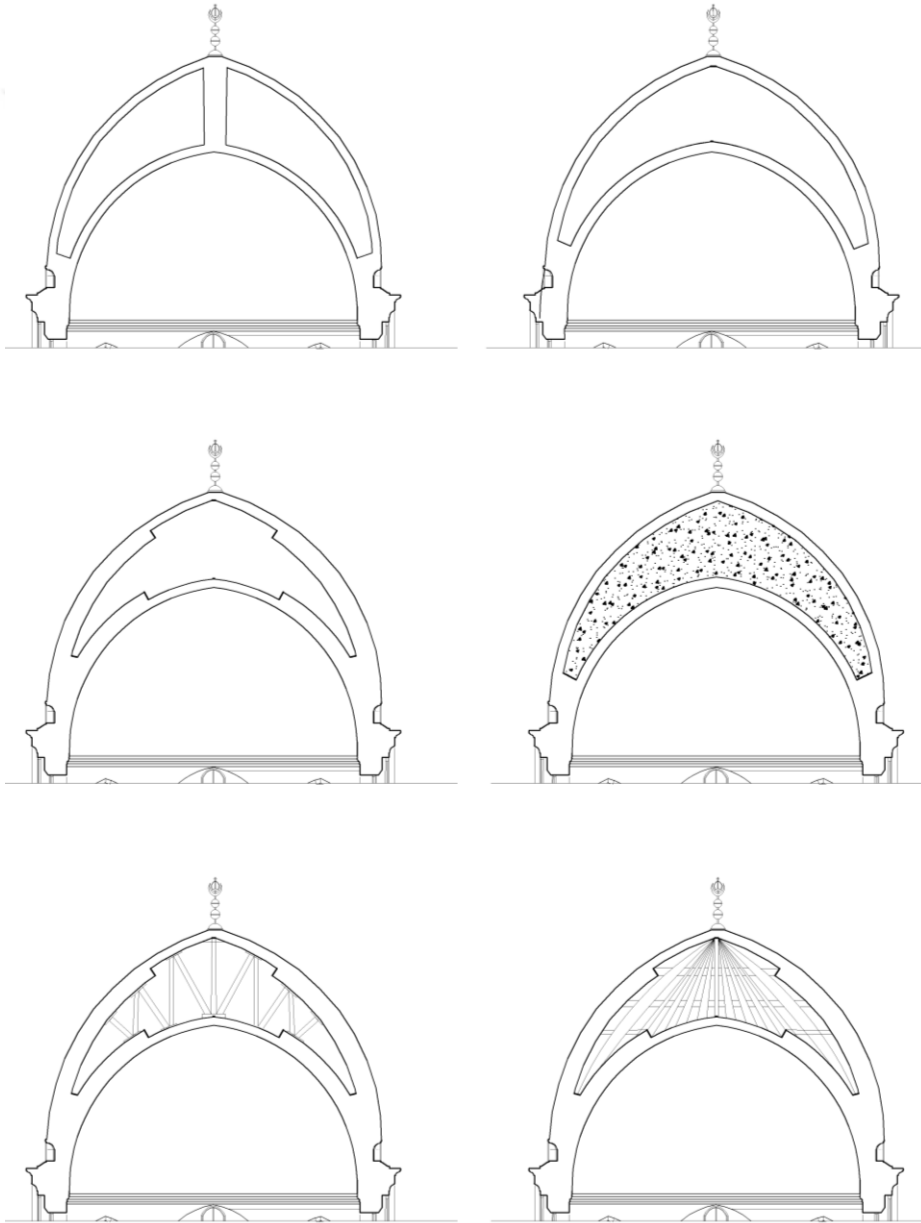
Soğan kubbe; Hindistan, yakın batı Asya ve Rusya orjinli olup ilk görüldüğü çağ olan yedinci yüzyıl ile on birinci yüzyıllar arasında ahşap strüktürlüdür. On birinci yüzyıldan sonra ise bölgesel olarak farklılık gösteren taş ya da tuğladan büyük ölçekli yığma soğan kubbe örnekleri, anıtsal yapıları süslemektedir (Born, 1943).

Akkoyunlu eserleri olan Zeynel Bey Türbesi ve Kasımiye Medresesi Hanefi Mescidi kubbelerinin şekli, soğan tipinde olsa da kubbeler kullanılan malzeme ve teknik farklılık göstermektedir. Zeynel Bey Türbesi'nde pişmiş tuğla, Kasımiye'de ise blok kireç taşı kullanılmıştır. Türbenin iki cidar arasının boş olduğu ve mesafenin 4 metreden fazla olduğu net olarak bilinirken, Kasımiye'nin soğan tipi kubbesinde içerden ve dışarıdan yapılan ölçümlerde iki cidar arasının 80 santimetreye yakın olduğu anlaşılmıştır.

Yapılan araştırmalar sonucu, incelenen anıtların yapıldıkları dönemin İslam coğrafyasında çift cidarlı kubbeler sıklıkla rastlanıldığı gözlemlenmiştir. Kubbelerde yapılan ölçümler sonucu 1176'da inşa edilen Ulu Cami ve 1385 yılında tamamlanan Zinciriye Medresesi'nin kubbelerinin çift cidarlı olarak inşa edilmiş olmaları muhtemeldir. Çift cidarlı kâgir kubbe yapım tekniği, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Orta Asya'dan Anadolu'ya olan göçler ile bu bölgeye aktarılmış olmalıdır. Günümüzde, Ulu Cami ve Zinciriye Medresesi kubbeleri gayet sağlam

olduklarından dışarıdan incelendiğinde iç strüktür hakkında net bilgiye sahip olma fırsatı vermemektedirler. İki cidar arasındaki sistem hakkındaki düşünceler analogik değerlendirmelerin sonucudur. Dilimli kubbelerin cidar aralarında dönemin örneklerinde olduğu gibi ahşap strüktür kullanıldığı olasılıklardan biridir. İç kubbe yapıldıktan sonra hem iskele görevi gören hem de dış kubbe yay yarıçapı ve açısının ayarlanmasına yardımcı olan, böylelikle içerde kalan bir strüktür kullanılmış olabilir. Aynı iskelet sistemi; iki merkezli dış kubbenin yaylarının dengelenmesi amaçlı taş ya da tuğladan kaburga olarak iç kubbe üstüne inşa edilmiş de olabilir. Dış kubbe, belki de bu yığma kaburganın yardımı ile şekillenmiştir (Şekil 4.16).

Şekil 4.16 : Ulu Cami ve Zinciriye Medresesi'nin olası çift cidarlı kubbe sistemi önerileri.

15. yüzyılın son çeyreğinde Akkoyunlular döneminde inşa edilen Kasımiye Medresesi'nin taş kubbelerinin iki cidar arasının dolu olduğu anlaşılmıştır. Hanefi mescidi perdahlı soğan tipi kubbesinin iç mekân üst noktasından alemin oturduğu noktaya kadar mesafe 1,32 metre; türbe ya da Şafii Mescidi kubbe içi mesafesi ise 1,27 metredir. Kubbenin örüldüğü taşların et kalınlığı anıtın inşa edildiği blok taşlar ebadında ise taş yüksekliği 25 cm olup, böylece iki cidar arası 80 cm'ye kadar düşmektedir. Bu açıklık, Ulu Cami ve Zinciriye Medresesi dilimli kubbeleri cidar aralıklarına göre azdır ve iki cidar arasındaki hacmin dolgu olma durumunu güçlendirir. Zira medresenin 2007 yılında yapılan onarımında kubbelerinin içinin taş kırıkları ve harçtan oluşturulan bir karışım ile dolu oldukları görülmüştür (M. Alper, kişisel görüşme, 23.01.2015). Kasımiye Medresesi dilimli kubbelerin kubbenin orta üst seviyesinden tepesine doğru çıkıldıkça taşların taşıyıcı değil, kaplama amaçlı kullanıldığı anlaşılmıştır (Şekil 4.17 ve 4.18).

Şekil 4.17 : 1967 Onarımı öncesi Kasımiye Medresesi dilimli kubbelerinde biri (BVGMA).

Şekil 4.18 : Kasımiye Medresesi 2007 onarımı sırasında dilimli ve perdahlı kubbenin taşları çürütülürken (Mehmet Alper Arşivi).

Analojik değerlendirmeler sonucu Ulu Cami ve Zinciriye Medresesi dilimli kubbelerinin çift cidarlı bir sisteme olma ihtimalleri yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu kubbe sisteminin kendisini bugüne kadar korumuş olması özgünlük bakımından bir emsaldir. Kasımiye Medresesi kubbe ilerinin dolgu olduğu ise kesindir. Dışarıdan bakınca hiçbir kubbe ya da kemerde ahşap ya da demir gergi ve kuşaklamaya rastlanmamıştır. Kubbelerin inşa edildikleri dönemlerde, Ortadoğu ve Asya'da benzer biçimde çift cidarlı sistemler görülmektedir. Fakat bunların çoğu pişmiş tuğla ile yapılmış olup daha geniş çaplı sistemlerdir. Ulu Cami'nin i kubbesi içeriden sıvalıdır ve bu sıvanın 2010 onarımında kireç esaslı bir sıvası olduğu anlaşılmıştır. Eski fotoğraflarda da kubbe hep sıvalı görülmektedir. Herhangi bir raspa yapılmadığı için sıva altının tuğla ya da taş olduğu hakkında kesin bir veri yoktur. Gene bu onarımda sağlam olduğu için kubbenin dışına da herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır.

Mescid-i Aksa ve Kubbet'l Sahra örneklerindeki gibi tümü ahşap konstrüksiyonlu kubbe örneğine bölgede rastlanmamıştır. Fakat bu ahşap strüktür kubbe içinde iki cidar arasında iskele olarak kullanılmış olabilir. Yine de elimizde bunu ispatlayacak kesin bir veri yoktur. Ulu Cami ve Zinciriye dilimli sivri kubbeleri, görünüş ve çapları bakımından Memlk kubbelerine benziyor olsalar da iki cidar arasındaki mesafe Memlk kubbelerinden fazladır. Ayrıca Memlk kubbeleri tek cidarlıdır; sadece sivri uçta bir boşluk bırakılıp kubbenin st noktasının üçüncü boyuttaki etkisi arttırılmıştır.

En çok kullanılan tonoz tekniği; beşik ve ha tonozlardır. Yıldız tonozlar düzgün kesme taş ile rlmşken, öteki tonozların çoğu moloz taş ile örülüp üstü sıvanmıştır. Sıvada kullanılan harç; sndrlmş kireç, doğal alçı ve agrega olarak taş tozundan (kumundan) oluşur.⁵⁸

Anıtlardaki kemerler ve kemer örgü tekniği, dönemlerine göre biçimsel olarak farklılık göstermektedir. şehidiye Medresesi batı kanadı revakları 20. yüzyıl başında yarım daire kemerli bir görünüm kazanmıştır. Burası haricinde, incelenen tüm anıtlardaki kemerler çift merkezli ve sivridir. Günümüze zgn olarak gelen Ulu Cami kubbesini taşıyan ayak kemerleri, Ulu Cami avlusundaki beş göz olarak kalmış revak kemerleri, Kasımiye Medresesi revak kemerleri ve Zinciriye Medresesi st kat

---

⁵⁸ Bu harcın içinde az miktarda proteine de rastlanmıştır.

revak kemerlerinde bir sıra tek, bir sıra çift taş kullanılması dikkat çekicidir. Kitabesine göre 1797’de yeniden inşa edilen Zinciriye Medresesi güney revak kemerleri ise gene sivri ve iki merkezli olup, kemer örgüsünde tek sıra taş kullanılmıştır.

Zinciriye Medresesi’nde 71-73 cm ve Kasımiye Medresesi’ndeki 73 cm’lik mimar arşını; on altıncı yüzyıl Osmanlı mimari yapılarında kullanılan 73,3 santimetrelik mimar arşını ölçüsüne yakın değerlerdir. 1385’te inşa edilen Zinciriye ve 15. yy son çeyreğinde inşa edilen Kasımiye’de kullanılan bu arşın değerini; Osmanlıların beylikler ve Akkoyunlu topraklarını ele geçirmeleri ile buradaki sanatçı ve ustaların Osmanlı topraklarına taşıma ihtimalleri yok değildir.

Kasımiye Medresesi’nin hemen her mimari elemanında görülen 73 cm’lik arşın değeri, medresenin Artuklu eserlerinden farklı olarak 15. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilip pek değişmeden günümüze kadar geldiğini ispatlar niteliktedir. Gene burada görülen kapı pencere açıklıklarında arşın değerinin mekânlar arasındaki hiyerarşi ile ilgili olduğu net olarak görülmektedir. Hücre kapı ve penceresinden, portal kapısına doğru net bir artış vardır. Öğrenci hücre penceresi 1 arşın, hücre kapısı 1 arşın 6 parmak; boyutları aynı olan Şafii mescidi ve türbenin kapıları 1 arşın 6 parmak, pencereleri ise 1 arşın 8 parmak; Hanefi mescidi kapı ve pencereleri 1 arşın 12 parmak ve medrese portalı ise 2 arşınlık genişliktedir.

Bunun yanından Ulu Cami’de ve Şehidiye Medresesi’nde 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı dönemi onarımlarının olduğu bölümlerdeki pencere ve kapı ölçülerinde 72-76 cm’lik dönemin mimar arşını değeri, yapıda kendi dönemlerinde kullanıldıkları kabul edilen Ortaçağ ölçü birimleri ile beraber bulunmaktadır. Bunda aynı mekânda, birden fazla farklı dönem müdahalesinin bulunması etkilidir.

Eski fotoğraflarda tüm anıtların toprak damlı oldukları görülürken bugün hepsi taş ya da beton kaplıdır. Özgün toprak dam örtüsü hiç kalmamıştır.

5. SONUÇ

Mardin; Artuklu egemenliğinden sonra, Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi ele geçirdiği tarihe kadar (1516-1517), farklı dönemlerde Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Devletleri'nin yönetiminde kalmıştır. Ele alınan dört anıta yapılan en fazla müdahalenin Osmanlı dönemine ait olduğu söylenebilir. Mardin Ulu Cami (1176), Şehidiye Medresesi (12. yy ilk çeyreği), Zinciriye Medresesi (1385) ve Kasımiye Medresesi'nin (XV. yy son çeyreği) birer mimari eser olarak kendi üzerlerinde yapılan incelemelerin yanında birçok arşivde araştırma yapılmıştır. Anıtlara yapılan müdahalelerin ele alınmasında başlıca; Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Devlet Arşivleri, Mardin Şer'iyeye Sicilleri, Diyarbakır Salnameleri, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi, 19 ve 20. yüzyıllara ait farklı fotoğraf arşivlerinden faydalanılmıştır.

Onarım dönemleri bağlamında incelenen en erken dönemli anıt olan Ulu Cami ele alınacak olursa; avlunun kuzeyi ve batı tarafı 18. ve 19. yy dönem onarımları sonucu günümüz şeklini almıştır. Avlunun doğu kanadı, cami hariminin kuzeyindeki istinat duvarı, harimdeki ahşap mahfil kat ve minare 15. - 16. yy dönem ekleridir. Minare 19. yy onarımı ile tekrar yenilenmiştir. Avludaki şadırvan ve harimin raspalanan sıvaları, damın beton şapı, erken Cumhuriyet dönemi müdahalelerindendir. Damın taş kaplanması, ahşap mahfil katının sökülmesi, şadırvanın betonarme saçağının kırılması ise 2010 onarımı müdahalelerindendir.⁵⁹

Süryani kroniklerine göre Timur yıkımından sonra caminin doğudaki minaresi XVI. yüzyıl sonunda Osmanlılar döneminde yapılmıştır. Bu dönemde, bir mimar ataması ile ilgili 1599 tarihli Mardin Şer'iyeye Sicili'ndeki kayıt da bunu ispatlar niteliktedir. 1887'de yıkılan bu minare tekrar inşa edilmiştir. Minare, kitabeli kaidesinden itibaren tamamen yenilenmiştir. Minarenin Osmanlılar tarafından iki defa yenilendiği yeni

---

⁵⁹ Şekil 2.41'de Mardin Ulu Cami planı ve kesiti üzerinde geçmiş dönem müdahaleleri işlenmiştir.

tespit edilen verilerdendir. Böylece, Timur'un sadece doğudaki minareyi ayakta bırakmış olduğu söylencesi doğruluğunu yitirmiştir. On dokuzuncu yüzyıl sonunda Mardin'deki usta taşçı geleneğinin yapıcı karakterini kaybetmediği anlaşılmaktadır. İlgili Koruma Kurulu, caminin Artuklu dönemi restitüsyonunu gövdesi kare kesitli minareye sahip şekli ile onaylamıştır. Buna rağmen bugünkü özgün kare kaidesinden yola çıkarak caminin Artuklu dönemi minaresinin bu şekilde olduğunu söylemek hata olabilir. Birçok minarenin kaidesi kare planlıdır.

Ulu Cami'nin ampatmanlı istinat duvarının güney cephede kesintiye uğramadan benzer taş ebadı ve dokusu ile devam etmesi, bu anıtın tek defaya özgü yapıldığına işaret etmektedir. Böylece koruma kurulu raporunda caminin Osmanlı döneminde genişletildiği restitüsyon yorumu zayıflamıştır.

Yapı üzerinde tespit edilen kitabelerin farklı yerlerde ve farklı yazı karakterlerine sahip olması bir anlamda eserin tarihsel gelişimini üzerinde taşıdığını göstermektedir. Eserin erken dönem restitüsyonuna dair avluyu çevreleyen tek kat revaklı bir düzene sahip olabileceği; Osmanlı döneminde ise alt kat revakların bir kısmının kapatılıp farklı işlevlere hizmet ettiği, üst kata ek revaklar yapıldığı, minarenin iki kez yenilendiği ve harimin her zaman bütünlüğünü koruduğu söylenebilir.

Caminin XII. yüzyıldan günümüze kadar bazı bölümleri özgünlüğünü koruyarak ulaşmışken kimi bölümlerinin büyük değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. Caminin harim bölümü bütünlüğünü hep koruyabilmiştir. Fakat 2010 restorasyonunda Osmanlı dönemi eki olan ve sürdürülebilecek bir katman değeri olduğu düşünülen ahşap mahfil kat tamamen kaldırılmıştır. Zaman içinde çoğu kapalı mekânlara dönüştürülen ve bugün sadece beş gözü açık kalan revakların XV. yüzyıl başında Timur yıkımları ile beraber değişikliğe uğramaya başladığı söylenebilir.

Çalışmada Ulu Cami'de daha önce dile getirilmemiş 1957 tarihli Cumhuriyet dönemi onarımı kitabesi belgelenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapılan araştırmaya göre bu dönem onarımında camideki doğu ve batı iç cephe duvarları üzerindeki kalem işi hatların kazılarak tamamen temizlenmiş olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı katmanı olan bu hatlar, Ulu Cami için bir kayıp olmuştur. Yine bu dönemde bilinçsiz onarımlar yüzünden, mihrap nişinin üstündeki istiridye kabuğu şeklindeki yarım kubbeli şekil; perdahlı düz yarım kubbeye dönüşmüştür. Mihrabın büyük bir

kısmı özgünlüğünü yitirmiştir. Minber ise 2004 yılındaki onarımında, bazı eski parçaları yeniden kullanılmışsa da biçim ve ölçek olarak değişikliğe uğramış, özgünlüğünü yitirmiştir.

Bu çalışma için örnek olarak seçilen eserler arasında en fazla müdahale gören anıt ise Şehidiye Medresesi'dir. Bunu bugünkü planının üslup bütünlüğüne sahip olmaması da destekler. Yapılan incelemelere göre; medresenin cami bölümünün güneyindeki payandalar, eskiden hücre odalarının olduğu tahmin edilen bugün revakların bulunduğu batı kanadı ve eyvan; erken dönem (17. yy öncesi) müdahalesi sonucudur. Medresenin öğrenci hücreleri bölümü ve caminin kuzey cephesi; üzerlerindeki kitabelerden de anlaşılabildiğine göre 17. ve 18. yüzyıllarda müdahale görmüştür. Camiye minaresinin eklenmesi ve medrese batı kanadının revaklı görünüm kazanması 20. yüzyılın başında olmuştur. 2004 onarımında ise eyvan yenilenmiş, medreseye havuz eklenmiş ve portal bütünlenmiştir.⁶⁰

Seksen hücreli olarak anılan medresenin, bugün doğu bölümünde iki katlı olan 20 hücrelik bölümü ayaktaadır. Bu bölümde güneye bakan kapı üzerindeki bir kitabe bu çalışma ile ilk defa keşfedilmiş ve bu bölümün 17. yüzyıl sonunda onarım gördüğü anlaşılmıştır. Kitabe, avluda görünür bir yerde olmadığı için tüm araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır. Şehidiye Medresesi'nin Vakıf gelirleri açısından dört yapı arasında Kasımiye'den sonra en fazla gelire sahip ikinci anıt olması, talebe sayısı ve hücre sayısının geçmişte çok olduğuna işaret eder. Bu bağlamda batı kanadında da bir dönem hücrelerin bulunduğu kabul edilebilir. Çünkü bugünkü revaklı kanat 20. yy başında eklenmiştir. Medrese, 2004 restorasyonunda ortaya çıkan özgün eyvan taşlarına göre elde belge olmamasına rağmen rekonstrüksiyonla yeni kemerli bir eyvana ve avluda bir havuza sahip olmuştur. Portalinin kuzey kanadı da bu onarımda tamamlanmış ve üzerine yeni bir kufi kitabe konmuştur.

Şehidiye Medresesi'ne 2004 yılı onarımında yeni olarak eklenen havuz ve rekonstrüksiyon örneği olan selsebilli eyvanı; günümüzde bilmeyenler tarafından anıtın özgün elemanı olarak kabul görmeye başlamıştır. Bu durumun oluşmasında ocaktan çıkan Mardin kireç taşının güneşi gören cephelerde 4-5 yıl gibi bir zamanda patina kazanması etkilidir. Bu yüzden, koruma kuralları çerçevesinde hazırlanan onarım kitabelerinin yerleştirilmesi önemli ve gereklidir.

---

⁶⁰ Şekil 2.65'te, Şehidiye Medresesi planı ve kesiti üzerinde geçmiş dönem müdahaleleri işlenmiştir.

Bu çalışmada Şehidiye Medresesi'nin Türkçe'ye tercüme edilen vakfiyesinden medresenin ilk yapıldığında şehitliği, türbesi ve minaresinin olduğu anlaşılmıştır. Eski minarenin konumunun şimdiki ile aynı yerde olabileceği kesin değildir. Bugün otopark ve lokanta olan medresenin doğusundaki alanın vaktiyle medresenin haziresi olduğu bilinmektedir. Yakın zamanda lokantanın doğusundaki yıkılan istinat duvarının içinden çıkan mezar boşlukları ve mezar taşları bunu kanıtlar. Şehitliğin burada bulunuyor olması muhtemeldir. İlgili alandaki mülkiyet probleminin acilen çözülmesi ve 2004 yılı restorasyon projesindeki vaziyet planı düzenlemesinin uygulanması gerekmektedir. Alanın mezarlık olduğu belirtilmeli ve medrese portal girişinin önü, koruma projesine göre açılmalıdır.

Şehidiye Medresesi özellikle 2004 onarımında yapılan rekonstrüksiyonlar ve aşırı tamamlamalar ile yeni bir medrese -cami- halini almıştır. Ulu Cami'nin minberinde olduğu gibi medresenin cami bölümündeki minber de eski parçaları kullanılarak özgün minberin şekline sadık kalınmadan yenilenmiştir.

İncelenen anıtlar arasında Kasımiye'den sonra en az müdahale ile günümüze kadar gelebilen eser, Zinciriye Medresesi'dir. Yapılan araştırmalarda Cumhuriyet dönemine kadar işlevini sürdüren Kasımiye Medresesi'ne ait bulunan belgelerde birden fazla Hanefi ya da Şafii müderris ataması içerikli belgeler bulunmuştur. Şimdiye kadar Zinciriye Medresesi'ne ait herhangi bir müderrislik belgesi bulunamamasından ötürü Zinciriye'nin medrese işlevini 19. yüzyıldan önce yitirip şehir merkezinde yer alması sebebi ile mahalle içinde bir cami veya çocuklara eğitim veren bir mektep haline dönüşmüş olması muhtemeldir. Bulunan belgeler vakıf mütevellisi, imam, hatip ataması ve bu görevlilerin maaşları konusudur. Şehrin dışındaki Kasımiye Medresesi'nin ise 20. yüzyıl başına kadar yatılı olduğu bilinmektedir.

Zinciriye Medresesi üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına göre; medresenin bugünkü güney revağı görünümü ve eyvanın yanındaki revakların kapatılarak odaya dönüştürülmesi, 1797 onarımı sonucudur. Portalin özgün harpuştası ve portal sahanlığının sokağa bakan bindirmeli profilli taşları 1949-1950 onarımında değiştirilerek günümüz görünümünü almıştır. 1963-1967 Vakıflar onarımı ile üst katta güneye bakan revaklar yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde sokaktan medresenin batısına girişi sağlayan ve üst kat avlusundan dama çıkışı sağlayan birer

merdiven eklenmiştir. Avluya havuzun eklenmesi ve damın bazalt taşı ile kaplanması 2006 yılı onarımı sonucudur.⁶¹

Zinciriye Medresesi gibi günümüze kadar büyük ölçüde özgün olarak geldiği sanılan bir eserin güney cephesi revağının; yazlık mihrap üstünde bulunan kitabeden 1797’de yeniden yapıldığı yeni öğrenilmiştir. Bunun yanında Zinciriye Medresesi’nde daha önce dile getirilmemiş olan portalin üstündeki 1949 tarihli Cumhuriyet dönemi kitabesi belgelenmiş ve kitabeden yola çıkılarak o dönem yapılmış olan müdahaleler tespit edilmiştir. Anıtların ilgili koruma projelerinde, bu kitabeler ve yakın dönem olmasına rağmen Cumhuriyet dönemi onarımlarında neler yapıldığına dair veriler yetersizdir. Aynı medresenin günümüzde avluya bakan üst kat revaklarının kesin olarak 1963-1966 onarımlarında yeniden inşa edildiği Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün arşivindeki belgelerin incelenmesi sonucu bu çalışma ile anlaşılmıştır. Medresenin ilk esaslı onarımı 1963-1966 dönemdedir. Rölöve ve restitüsyon projeleri hazırlanmıştır. Toprak dam, betona dönüştürülmüştür. Bu dönem onarımında özellikle Mardinli Süryani ve Ermeni ustaların çalışmış olması önemlidir. Mardin’deki günümüz taş ustaları, bu onarımda görev alan ustaların kalfa ve çıraklarıdır. Mardin’de geleneksel yapım tekniği bu şekilde nesilden nesille günümüze kadar aktarılmış oluşu, somut olmayan kültürel miras olarak değerlendirilebilir.

2006’da bir basit onarım olmasına rağmen Zinciriye Medresesi’ne esaslı onarım kapsamına girecek müdahalelerde bulunulmuştur. 2004 yılında Şehidiye Medresesi’nin eskiden ağaçlık olan avlusuna daha önce hiç izi olmayan yeni bir havuz eklenmesinden iki yıl sonra, Vakıflar tarafından koruma projeleri olmadan bu medresenin de avlusuna bir havuz eklenmiştir. Bu uygulamaların nedeni, bilinçaltında Mardin’de havuzun, medresenin karakteristik bir elemanı olarak görülmesidir. “Eyvanlı bir medresede, eyvanın önünde havuz olmalıdır” düşüncesi dayanağı olmasa bile restitüsyona ve uygulamaya yansımıştır. Burada, Mardin medrese tipolojisinde havuzu ve anıtsal eyvanı ile Kasımiye Medresesi’nin zihinlerde yaratmış olduğu güçlü imge etkisinin yanı sıra, erken dönem yapıları için analojinin referans kabul edilmesi vardır.

---

⁶¹ Şekil 2.106 ve Şekil 2.107’de Zinciriye Medresesi planı ve kesiti üzerinde geçmiş dönem müdahaleleri işlenmiştir.

Mardin’de havuzu özgün olan tek medrese Kasımiye’dir. Bu havuzun da işlevi avluyu serinletmekten çok, alt kotta bulunan bahçe ve bostan alanını sulamaktır. Şehidiye ve Zinciriye Medreseleri avlularında havuzun özgün olarak bulunmamasında; medreseler kentsel dokunun içinde oldukları için sulanacak herhangi bir bahçe alanına sahip olmamaları etkilidir.

Zinciriye Medresesi’nin avlusuna havuz yapmak yerine; alt yapısının onarılıp anıtın sokağa bakan cephesindeki özgün çeşmesine su akıtılması doğru bir karar olacaktır. 2008 yılında onaylanıp uygulanmayan son koruma projesi; yapının özgün halinde olduğu gibi havuzun kaldırıp sokak cephesindeki çeşmenin aktifleştirilmesini içermektedir. Bunun yanında, medrese portalinin 1949 onarımı ile kaybolan özgün harpuşta ve özgün sahanlık çıkma profilleri, medresenin restitüsyonuna işlenmelidir.

Venedik Tüzüğü’nün 6. maddesine göre anıtın korunması çevresinin de bakımını gerektirir. Farklı zamanlarda toprak kayması ve kaya düşmesi gibi afetlere maruz kalmış medresede geçmiş yıllardaki hiçbir bakım ve onarımda, yamacın ıslahına ve peyzajına yönelik bir çalışma yapılmamıştır. Burada, zirvesinde kalesi bulunan bir dağın eteğinde konumlanan medresenin içinde bulunduğu kültürel peyzaja zarar verilmeden gerekli koruma tedbirleri alınmalıdır. 2008’de hazırlanan koruma projesi, medresenin kuzeyindeki istinat duvarının arkasına eğimli araziye gömülmüş silueti bozmayacak biçimde drenajlı betonarme istinat duvarı yapılmasını içermektedir. Fakat Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü, ilgili Koruma Kurulu tarafından da onaylanan bu projeyi uygulamamıştır. Vaktiyle ağaçlık olan ve yerli halkın piknik yaptığı bu yamaçta bugün birkaç adet ağaç kalmıştır. Yamacın hızlı biçimde ağaçlandırılması buradan taş ve toprak kaymasını azaltabilir. Medresenin onaylanmış olan koruma projesinin acil olarak uygulanması gerekmektedir. Öte yandan 2015 ve 2016 yılında kalenin sadece güney cephesinde belli noktalarda yapılmış kaya sağlamlaştırması uygulaması, kalenin kuzey ve güney cephelerini de içine alarak tüm cephelerde gerekli yüzeylerde uygulanmalıdır.

Günümüze kadar büyük kısmı özgün olarak gelebilen Kasımiye Medresesi ise Mardin’de işlevini en uzun süre sürdürebilmiş tek medresedir. Devlet arşivlerinde kendisi ve vakfı hakkında en fazla belgeye ulaşılabilen ve incelenen eserler arasında Cumhuriyet dönemindeki sağlamlaştırmalar dışında bugüne kadar en özgün olarak gelebilen tek eserdir. Bu çalışmada, medrese tek defada yapıldığı ve muhdeslere sahip olmadığı için anıttaki mekânların dönem tartışması ve incelemesi yerine; farklı

dönem onarımlarında yapılan müdahalelerin tartışması ve incelenmesi yapılmıştır. Elde edilen inceleme sonuçlarına göre; erken dönem onarımı olarak belirlenen 19. yy sonu müdahalesinde, üst kat batı revak tonozu tuğladan tekrar yapılmıştır. Zemin katta bazı ve üst katta tüm revak kemerleri 1967 onarımları ile yenilenmiştir. Taş ile örülü olan güney revak kemerleri gene bu dönemde açılarak buraya lokma demir korkuluklar yerleştirilmiştir. 2007 onarımında ise alt katın taş olan tonozları sıvanmış, beton şaplı dam ise taş ile kaplanmıştır.⁶²

Cumhuriyet döneminde 1960'lara kadar asker konağı olarak kullanılan medrese; 1967 yılında Vakıflar tarafından esaslı onarım görmüştür. Bu dönem onarımında, iç avluya bakan revak ayaklarının ve kemerlerinin çoğunun yenilendiği bu çalışma ile öğrenilmiştir. Medresede son esaslı onarım 2007 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu medresenin de ilgili koruma projesi ve raporlarında Cumhuriyet dönemi onarımlarının bahsi gündeme hiç getirilmemiştir. Medreseye 2008'de tartışmalı bir çevre düzenlemesi yapılmıştır. Bu düzenleme ile medresenin kültürel peyzajı zedelenmiştir. ICOMOS heyetinin Kasımiye Medresesi için dosya hazırlanırsa tek başına Dünya Kültür Mirası Listesi'ne girebileceği ihtimalinin olduğu yönündeki görüşlerine rağmen anıt, kendi doğal ve özgün çevresi ile korunamamıştır. Bu hususta turizmin mekânları tüketici etkisi çok kuvvetlidir.

Kasımiye, kendisinden yaklaşık 100 yıl daha yaşlı olan Zinciriye Medresesi ile karşılaştırılmış; mimari üslup ve bezeme programları çok benzemelerine rağmen farklı dönem yapıları oldukları delillerle ispat edilmiştir. Mescit planları ve dilimli kubbeleri benzer olsa da Kasımiye, soğan tipi kubbesi, iki kat boyunca yükselen anıtsal eyvanı ve simetrik medrese oda düzenleri ile farklıdır. Bu büyüklükte havuza ve eyvana sahip Mardin'deki ilk ve tek medresedir. Hücre odalarının tümünde ocak bulunması, tüm yapı elemanı ölçülerinde net olarak dönemin arşın değerine rastlanması, taş bağlantılarında demir kenetler görülmesi; onun on beşinci yüzyılın son çeyreği ile tarihlenmesini destekler.

Mardin için önemleri tartışılmaz olan ve bu çalışmada irdelenen anıtları konu edinen önceki çalışmalarda, yapıların tüm ayrıntıları ile gerektiği gibi ele alınmadıkları görülmektedir. Dilimli sivri kubbeleri ile zihinlere kazınan bu anıtların, bugüne kadar

---

⁶² Şekil 2.145 ve Şekil 2.146'da Kasımiye Medresesi'nin farklı dönem onarımları plan ve kesit üzerinde gösterilmiştir.

kubbelerine yönelik hiçbir araştırma yapılmamış, yapım tekniği sorgulanmamıştır. Kubbelerin cidarları ile ilgili çeşitli ölçümler yapılmış ve İslam dönemi eserleri ile analogi yapılarak değerlendirmelerde bulunulmuştur. Değerlendirmeler neticesinde; Mardin Ulu Cami ve Zinciriye Medresesi'nin inşa edildikleri dönemlerde Orta Asya ve Ortadoğu'da çift cidarlı sistemlerin var olduğu tespit edilmiştir. 1176 yapım tarihli Ulu Cami'den 100-150 yıl sonra inşa edilen Mardin'deki medreselerin Ulu Cami'deki gibi aynı dilimli kubbeye ve kible önü üçlü payanda düzenine sahip oldukları görülmüştür. Ulu Cami'deki bu düzen özgünlüğünü korumuştur.

Anıtların kendi yapıldıkları dönemlere ait ölçü ve yapım teknikleri tespit edilmiştir. Zinciriye Medresesi ve Ulu Cami'nin dilimli sivri kubbelerinin çift cidarlı olduklarını güçlendirecek verilere ulaşılmıştır. İki cidar arasındaki mesafe 1 ile 2 metre arasında değişmektedir. İçeriden bakınca tam yarım küre oldukları sanılan anıtların tümünün iç kubbeleri iki merkezli sivri kubbelerdir. Ulu Cami ve Zinciriye Medresesi'nin tartışılan kubbelerinin ilk inşa döneminde karakteristik bir özellik olarak yapıldıkları muhtemeldir. Hem iç hem dış kubbede yapılan ölçümler sonucu, Ulu Cami'nin kubbe ve öteki mimari elamanlarında kendi döneminde kullanılan 52,1 cm'lik Abbasi dönemi Ortaçağ İslam topraklarında kullanılan kara arşın ölçüsüne yakın bir değer görülmüştür. Bu durum Ulu Cami kubbesinin daha sonra inşa edildiği görüşünü zayıflatmıştır. Şehidiye Medresesi'nin özgün olarak günümüze kadar gelebilen harimindeki ayak kemer ölçülerinde Ortaçağ Abbasi topraklarında kullanılan 60 cm'lik küçük Haşimi arşını tespit edilmiştir. Zinciriye Medresesi kubbeleri ve diğer mimari elemanlarında ise 71-73 cm'lik 14.-15. yüzyıl mimar arşını değeri görülmüştür. Kasımiye Medresesi'nin yapı elemanlarının hepsinde 73 cm'lik dönemin mimar arşını ölçüsü tespit edilmiştir. Kasımiye'de görülen bu arşın değeri medresenin yapım tarihine yönelik güçlü bir veri oluşturmıştır. Anıtlarda kullanılan taş boyutlarının zamanla küçüldüğü tespit edilmiştir. On ikinci yüzyılın son çeyreği ile tarihlenen Ulu Cami ve 13. yy ilk çeyreği ile tarihlenen Şehidiye Medresesi'nde sıklıkla 29 cm, 14. ve 15. yüzyılla tarihlenen Zinciriye ve Kasımiye Medreselerinde 24 cm, tüm anıtların 19. ve 20. yüzyıl dönem eklerinde ise 22 cm yüksekliğindeki taşlar kullanılmıştır.

Araştırma yapılan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Türkiye'nin taşra kenti Mardin'deki anıtlar ile ilgili çok önemli verilerin bulunması mutluluk vericidir. Erken Cumhuriyet döneminde ülkemizde birçok anıtın mülkiyeti Vakıflar Genel

Müdürlüğü'ndedir. Zaman içinde bu mülkiyetler, resmi ya da tüzel kişiliklere devir edilmiş ya da satılmıştır. Bu sebeple anıtsal yapıların korunması konusunda inceleme yapacakların Ankara Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde detaylı bir araştırma yapmalarında büyük yarar vardır. Ele alınan tüm anıtların kuruldaki koruma raporlarında Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne dair hiçbir referans yoktur. 1950-2000 yılları arasındaki Cumhuriyet dönemindeki onarımlar ile ilgili hiçbir veriye, Mardin'in bağlı olduğu Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden ulaşılamamıştır. Araştırmacıların kolay erişebilmeleri için Ankara'daki Genel Müdürlüğün yanında, ülkemizin farklı illerindeki bölge müdürlüklerine de sorumlu oldukları anıtların arşiv belgeleri ulaştırılmalıdır.

Ulu Cami, Şehidiye ve Zinciriye Medresesi'ndeki Artuklu döneminden kalma kitabeler, fiziksel aşınmaya uğradıklarından bazı bölümleri bugün hiç okunamamaktadır. 1932'de yapıları incelen A.Gabriel'in o dönem okuyabildiği kitabeler, bugün tahribattan ötürü çok zor okunmaktadır. Bu kitabelerle birlikte anıtların mimari elemanları ile bütünüünün korunması için bilinçli olarak gerekli çaba sarf edilmelidir. Kitabelerin yerinde korunmaları için fiziksel çevre koşullarının yarattığı tahribatı geciktirecek modern koruma tekniklerinden faydalanılmalıdır.

Cumhuriyet dönemi müdahalelerinde özellikle iç mekânda özgün sıvaların kazınarak düzgün kesme taş dokusunun ortaya çıkarma arzusu en büyük problemlerden olmuştur. Bu durum 1956-1957 onarımında Ulu Cami hariminin doğu ve batısındaki sıra üstü kalem hatların kaybolmasına sebep olmuştur. 1949 onarımında Zinciriye Medresesi batı cephesi duvarı da kaba yonu taştan blok taşa dönüştürülmüştür. 2004 onarımında Şehidiye Medresesi cami hariminde kible duvarı önüne bir sıra düzgün kesme blok taştan duvar örülmüştür. Aynı durum, medresenin kaba yonu taş üstü sıvalı olan özgün hücre odalarının gene blok taşlı bir görünüme sahip olmasına sebep olmuştur. Şehidiye Medresesi hariç 2000 yılından sonraki müdahalelerde Zinciriye, Kasımiye Medreseleri ve Ulu Cami'nin özgün taş dokuları değiştirilmemiştir. Bu durumda, Koruma Kurulu'ndan onaylı projelerin daha bilimsel olmaları ve ilgili kurumların uygulama sırasındaki denetimleri etkilidir.

Yapıldıkları dönemden günümüze kadar geçirdikleri değişimlerine rağmen, bu anıtlar korunabilmiş birer kültür mirasıdır. Anıtların kendi yapıldığı işleve ya da koruma kuralları çerçevesinde zarar vermeyecek yeni işlevlere hizmet etmek üzere; özgünlüğünün korunarak gelecek nesillere aktarılması için bilimsel müdahalelere

ihtiyacı olmaktadır. Yapım tekniklerinde incelenen anıtların mimari elemanları hakkında elde edilen veriler gelecekteki koruma ve yenileme müdahalelerine yardımcı olacaktır. İleride yapılacak onarım çalışmalarında, anıtlarda keşfedilen farklı dönem eklerinin sahip oldukları kendi ölçü ve oranları bu olası müdahalelerde korunmalıdır. Günümüze gelene kadar birçok dönem eki almış veya müdahale görmüş olan bu anıtların artık oldukları gibi herhangi bir değişikliğe mahal vermeden geleceğe aktarılmaları için periyodik bakım ve onarımlarının yapılması gerekmektedir. Bakım ve onarım çalışmalarında yapıların kendilerine özgü verileri olan ölçü birimleri dikkate alınarak yapı elemanlarına müdahale edilmelidir. Kemer, kubbe gibi dönemlerinin özel ölçü, oran ve tekniklere sahip mimari elemanları; gelecekteki zaruri müdahalelerde kendi özgünlüklerini korumalıdır. Zinciriye Medresesi örneği üzerinden gidilirse medresenin 1797 yılında yenilenen güney revaklarının yapım tekniği, onarım döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu revak kemerleri sahip oldukları yapım tekniği, ölçü ve oranları ile medresenin üst kat avlusundaki revaklardan farklıdır. Bu revaklar; yapı ile bütünleşmiş bir dönem eki olduğu için sonraki müdahalelerde kendi oran ve ölçülerine göre hareket edilmelidir. Üslup bütünlüğünden kaçınılmalıdır.

Çalışmada deliller ile ortaya konulan ve yeni elde edilen bilgiler yardımı ile ilgili Koruma Kurulları tarafından onaylanmış rölöve ve restitüsyon proje ve raporlarında bulunmayan veya hatalı olarak bulunan verilerin; gelecekte hazırlanacak koruma projelerinde revize edilmesi önerilmektedir.

Geleneksel yapım tekniğinin hala devam ettiği Mardin’de incelenen anıtlarda, hatta sivil mimarlık örneklerinde bile özgün kısımların algılanmasının çok zor olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun meydana gelmesinde, anıtlarda yüzyıllardan beri kullanılan yapım malzemesinin hiç değişmemesinin etkisi olduğu söylenebilir. Mardin’de taşçı geleneği hala devam etmektedir. Geçmişte olduğu gibi bugün de Mardin’den yetişen ustalar yoğunluklu olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi kentlerinde yığma yapıların taş işçiliklerinde çalışmaktadırlar. Bu bağlamda Mardin ve yöresindeki taş işçiliğinin, anıtsal yapıların korunmaları ve restore edilmeleri konusunda somut olmayan kültürel miras olarak kabul edilmesi önerilebilir. Taş ustaları, çırak ve kalfa yetiştirerek geçmişten günümüze taşçılığın sürdürülebilir olmasında etkili olmuşlardır.

Anıt katmanlarının okunmasında, arşiv araştırması ve yapılan işin belgelenmesinin ne kadar önemli olduğu bir kez daha fark edilmiştir. İncelenen eserlerde 50 yıl önce yapılmış kısmi sağlamlaştırma ve tamamlamaları bile elde belge olmadan anlamak mümkün değildir. Araştırmada Kasımiye gibi günümüze kadar özgün olarak geldiği sanılan bir eserin avlu revaklarının ve Zinciriye Medresesi'nin üst kat revaklarının 1963-1967 dönemi onarımları ile yeniden yapıldığı anlaşılmıştır. Anıtların onarımlarında yapılacak müdahalelerde, gelecek nesillere okunabilir tarihsel katmanlar bırakılmalıdır. Özellikle esaslı onarımlar sonrası kitabeler yerleştirilmelidir. Onarım öncesi analitik bir araştırma yaparak koruma projelerinin hazırlanması; uygulama öncesi, uygulama anı ve sonrası fotoğraf, çizim, vb. ile belgeleme ve yayın yapılmasının önemi; eserin gelecek nesillere özgün hali ile aktarılabilmesi açısından çok daha iyi anlaşılmıştır.

KAYNAKLAR

- Abdülğani Efendi.** (1999). *Mardin Tarihi* (Burhan Zengin, Çev.), Ankara: GAP Yayınları.
- Abdulselam Efendi.** (2007). *Mardin Tarihi*, H. H. Güneş (Hazırlayan), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın no:17, İstanbul: İmak Ofset.
- Acun, İ.** (2016). Kişisel görüşme. 20 Aralık, Mardin: Marangozlar Çarşısı.
- Ahunbay, Z.** (2007). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, İstanbul: Yem.
- Ainsworth, W.F.** (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*. (Vol 2, s.114). London: John W. Parker, West Strand.
- AKAA.** (1983). The Aga Khan Award for Architecture, *Restoration of al-Aqsa Mosque Al-Haram al-Sharif, Jerusalem*.
<http://www.akdn.org/architecture/pdf/0501_Jer.pdf> (erişim tarihi: 28.02.2016).
- Akyüz, G.** (2015). Kişisel görüşme. 7 Mart, Mardin: Kırklar Kilisesi.
- Ali Emiri.** (2006). *Mardin Artukluları Tarihi (Kâtip Ferdi, Mardin Mülûk-i Artukiye Tarihi)*, İ. Özcoşar ve H. H. Güneş (Editörler), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın no:2, İstanbul: Prestij Reklam
- Alioğlu, F. E.** (2003). *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Almaç, U.** (2015). Kişisel görüşme. 28 Aralık, İstanbul.
- Alman Arkeoloji Enstitüsü.** Fotoğraf Arşivi, 3440 nolu Mardin Klasörü.
- Alper, M.** (2015). Kişisel görüşme. 23 Ocak, İstanbul.
- Altun, A.** (1971a). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul: Dizgi Baskı.
- Altun, A.** (1971b). Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not, *Vakıflar Dergisi*, sayı IX, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Altun, A.** (1972). Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar, *Vakıflar Dergisi*, Sayı X, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Altun, A.** (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Armale, İ.** (1919). *Al-Qusara fi Nakabat al-Nasara*, Beirut-Libanon.
- Arseven, C. E.** (1947). “karnas”, *Sanat Ansiklopesi* (c.2, s.965), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Arseven, C. E.** (1950). “ölçü”, *Sanat Ansiklopesi* (c.3, s.1562), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

- Artuk, İ.** (1944). *Mardin Artukluları Tarihi*. İstanbul: Gençler Kitapevi.
- Artuk, İ.** (1971a). Mardin Zinciriye Medresesi ve Banisi. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. (ss.191-200), Ankara: Güven Matbaası.
- Artuk, İ.** (1971b). Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (ss.65-74), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Artuk, İ.** (1988). *Artuk Beğ*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Artuk, İ. ve Artuk, C.** (1993). *Artukoğulları Sikkeleri*. İstanbul: Sümer Kitabevi.
- Ashkan, M. ve Ahmad, Y.** (2010). Discontinuous double-shell domes through Islamic eras in the Middle East and Central Asia: History, morphology, typologies, geometry, and construction, *Nexus Network Journal* Vol 12 No 2 (ss. 287–319). Turin: Kim Williams Books.
- Ashkan, M., Ahmad, Y. ve Arbi, E.** (2012). Pointed Dome Architecture in the Middle East and Central Asia: Evolution, Definitions of Morphology and Typologies, *International Journal of Architectural Heritage*, vol 6 issiu 1 (ss.46-61)
<<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/15583058.2010.501400>> (erişim tarihi: 29.02.2016).
- Aslanapa, O.** (1972). *Türk Sanatı I Başlangıcından Büyük Selçuklu Sonuna Kadar*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aslanapa, O.** (1973). *Türk Sanatı II Anadolu Selçuklulardan Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aslanapa, O.** (2007). *Anadolu'da ilk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Atalan, Ö.** (2008). Artuklu Anıtsal Mimarisinin Korunması Üzerine Model Yaklaşımı: Kasımiye Medresesi Örneği. *Artuklular* (c.2, ss.305-314), Mardin: Mardin Valiliği Yayınları.
- Atçeken, Z. ve Bedirhan, Y.** (2012). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyetleri Tarihi*, Konya: Eğitim Kitabevi.
- Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O. ve Ünsal, S.** (2001). *Mardin Aşiret- Cemaat-Devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Ayverdi, E. H.** (1973). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 1451-1481* (cilt 3, ss.371-372). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Barbaro, J.** (2009). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Tufan Gündüz (Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Barışta, H. Ö.** (2008). Mardin Zinciriye ve Kasımiye Medreselerinin Taş Süslemelerinde Gözlenen Benzerlikler, *1.Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II (ss.231-252), Mardin: Mardin Valiliği Yayınları.
- Bayar, S.** (1951). *Mardin Artık Devletinin Son Günleri ve Aksak Timurun Mardin Seferleri*, Mardin: Ulus Sesi Basımevi.

- Bayhan, A. A.** (2004). Mısır'daki Eyyübi Devri Mimari Eserleri: Türbeler, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sayı: 13 (ss.21-41), Erzurum.
- Bayram, S.** (2007). Arşivlerde Kayıtlı Mardin'de Yapılmış En Eski vakıflar: İmam Zeynel Abidin'in 1158 m. Tarihli ve Artukoğulları'ndan Kutbuddini İlgazi İbni Meliknecmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 m. Tarihli Vakfiyeleri, *Makalelerle Mardin 1 Tarih-Coğrafya*, (ss.294-298), İstanbul: İmak Ofset.
- Bekin, D.** (2010). *Tarihin Işığında Mardin*, Ankara: Korza Yayıncılık.
- BDA. 07/S/1120** (Hicrî), Dosya No:25, Gömlek no: 1238, Fon Kodu: C..MF..
- BDA. 26/C/1120** (Hicrî), Dosya No: 9, Gömlek no: 424, Fon Kodu: C..EV..
- BDA. 16/Ş /1123** (Hicrî), Dosya No:70, Gömlek no: 3463, Fon Kodu: C..EV..
- BDA. 29/L/1123** (Hicrî), Dosya No: 97, Gömlek no: 4837, Fon Kodu: C..MF..
- BDA. 06/C/1124** (Hicrî), Dosya No: 64, Gömlek no: 6965, Fon Kodu: İE.EV..
- BDA. 27/Ca/1132** (Hicrî), Dosya No: 56, Gömlek no: 6163, Fon Kodu: İE.EV..
- BDA. 29/Z/1135** (Hicrî), Dosya No: 219, Gömlek no: 21130, Fon Kodu: AE.SAMD.III .
- BDA. 19/S/1138** (Hicrî), Dosya No: 12, Gömlek no: 1361, Fon Kodu: İE.TCT.
- BDA. 26/M/1138** (Hicrî), Dosya No:35, Gömlek no: 1730, Fon Kodu: C..MF..
- BDA. 13/B/1138** (Hicrî), Dosya No:59, Gömlek no: 6461, Fon Kodu: İE.EV..
- BDA. 29/Ca/1141** (Hicrî), Dosya No:640, Gömlek no: 32295, Fon Kodu: C..EV..
- BDA. 27/S/1144** (Hicrî), Dosya No:51, Gömlek no: 3114, Fon Kodu: AE.SMHD.I.
- BDA. 22/Ra/1145** (Hicrî), Dosya No:515, Gömlek no: 26042, Fon Kodu: C..EV..
- BDA. 10/Za/1158** (Hicrî), Dosya No:590, Gömlek no: 29751, Fon Kodu: C..EV..
- BDA. 22/S/1166** (Hicrî), Dosya No:52, Gömlek no: 2566, Fon Kodu: C..MF..
- BDA. 27/S /1168** (Hicrî), Dosya No:96, Gömlek no: 6724, Fon Kodu: AE.SMHD.I..
- BDA, 29/Z/1172** (Hicrî), Dosya No: 417, Gömlek No: 21148, Fon Kodu: C..EV..
- BDA. 08/L/1175** (Hicrî), Dosya No: 7, Gömlek no: 315, Fon Kodu: C..EV..
- BDA. 22/N/1176** (Hicrî), Dosya No:26, Gömlek no: 1278, Fon Kodu: C..BLD.
- BDA. 12/S/1177** (Hicrî), Dosya No: 142, Gömlek no: 7063, Fon Kodu: C..MF..
- BDA. 06/N/1207** (Hicrî), Dosya No: 87, Gömlek No: 4328, Fon Kodu: C..MF..
- BDA. 13/S /1212** (Hicrî), Dosya No: 1467, Gömlek No: 28, Fon Kodu: HAT.
- BDA. 16/B /1245** (Hicrî), Dosya No: 1579, Gömlek No: 57, Fon Kodu: HAT.
- BDA. 20/Z /1252** (Hicrî), Dosya No: 5, Gömlek No: 204, Fon Kodu: C..MF..
- BDA. 05/B/1256** (Hicrî), Dosya No:81, Gömlek no: 4041, Fon Kodu: C..MF..
- BDA. 10/L /1305** (Hicrî), Dosya No: 1514, Gömlek No: 45, Fon Kodu: DH.MKT.
- BDA. 21/Za/1319** (Hicrî), Dosya No: 1801, Gömlek No: 135001, Fon Kodu: BEO.

- BDA.** 3/10/1969, Dosya No: 68-1011428, Yer No:240.67..9, Fon Kodu:30..18.1.2
- BDA.** 22/5/1973 Sayı :6420, Dosya No: 68-153910, Yer No: 299.40..13, Fon Kodu:30..18.1.2.
- Behrens Abouseif, D.** (2004). The Fire of 884/1479 at the Umayyad Mosque in Damascus and an Account of Its Restoration, *Mamluk Studies Review VIII (1)* (ss. 279-297). Middle East Documentation Center (Medoc) The University Of Chicago.
- Bilge, Y.** (2006). *Geçmişten Günümüze Deyrulzafaran Manastırı*, İstanbul: Gerçeğe Doğru Kitapları.
- Binan, D., Gören, B.H. ve Polat, A.S. (2009).** Mardin Zinciriye Medresesi Restorasyon Projesi, *Uluslararası Katılımlı Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu-2*, TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası, (ss.581-598), 16-17 Ekim Diyarbakır.
- Bizbirlik, A.** (2002). *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Born, W.** (1943). The Origin and the Distribution of the Bulbous Dome, *Journal of the American Society of Architectural Historians* Vol. 3, No. 4 (pp. 32-48), <<http://www.jstor.org/stable/901122>> (erişim tarihi: 22.02.2016).
- Bozkurt, A.** (2015). Kişisel görüşme. 20 Mayıs, Mardin.
- Buckingham, J.S.** (1827). *Travels in Mesopotamia* (ss.338-339). London: Henry Colburn, New Burlington Street.
- Büngül, N. R.** (1977). “arşun”, *Eski Eserler Ansiklopesi* (1001 Temel Eser, no:94, c.1, s.26), İstanbul: Tercüman.
- BVGMA.** Mardin ili, Merkez ilçesi, 001 No'lu Kasımiye (Sultan Kasım) Medresesi klasörü.
- BVGMA.** Mardin ili, Merkez ilçesi, 002 No'lu Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi ve Mescidi klasörü.
- BVGMA.** Mardin ili, Merkez ilçesi, 003 No'lu Şehidiye Cami klasörü.
- BVGMA.** Mardin ili, Merkez ilçesi, 008 No'lu Ulu Camii klasörü.
- BVGMKTD.** Kutbeddin Bin Necmeddin El Artuki (Ulu Cami) Vakfı, Tanzim Tarihi 27.09.573 Hicri, Kayıt No: 773, Defter: 605/0, Sayfa: 0050, Sıra: 0070.
- BVGMKTD.** Şehidiye Camii Şerifi ve Medresesi Vakfı, Tanzim tarihi: 03.08.1217 Hicri, Kayıt No: 8800/1, Defter: 532/0, Sayfa: 0030, Sıra:0.
- BVGMKTD.** Sultan İsa Camii Şerifi Vakfı, Kayıt No: 000580, Defter: 159/0, Sayfa: 0154, Sıra:1267
- BVGMKTD.** Kasım Padişah Medresesi ve Camii Vakfı, Tanzim tarihi: 25.07.1217 Hicri, Kayıt No: 8800/1, Defter: 532/0, Sayfa: 0030, Sıra:0.
- Cantay, T.** (1986). 16. Yüzyıl Türk Mimarisinde Bazı Tasarım ve Çizim Esasları. *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongesi*

- Bildirileri (28 Nisan -2 Mayıs)* (cilt 2, ss.53-61). İstanbul: İTÜ Bilim ve Teknoloji Araştırma Merkezi.
- Cezar, M.** (1985). *Tipik yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi* (ss.38-40). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- CHP Mardin Halkevi.** (1938). *15 Cumhuriyet Yılında Mardin*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Cipriani, B., Lau, W. W.** (2006), Construction Techniques in Medieval Cairo: the Domes of Mamluk Mausolea (1250 A.D.-1517 A.D.), *Proceedings of the Second International Congress on Construction History* (ss. 695–716), Cambridge. UK.
- Crane, H.** (1987). *Risale-i Mimariyye An Early -Seventeenth- Century Ottoman Treatise on Architecture*. Leiden: E.J. Brill.
- Creswell, K.A.C.** (1940). *Early Muslim Architecture* (cilt 2, s.290). Oxford University Press.
- Creswell, K.A.C.** (1998). Mardin and Diyarbekr, *Muqarnas XV: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*. Gülru Necipoglu (ed.), (ss. 2-8). Leiden: E.J. Brill
- Creswell, K.A.C. Arşivi.** <<http://archnet.org/collections/12/details>> (erişim tarihi: 28.02.2016).
- Cuneo, P.** (1988). About Double Domes in Timurid Architecture, *Domes From Antiquity to Present Proccedings of IASS-MSU Symposium* (ss.191-196), İstanbul.
- Çaça, S.** (2013). *Mardin’de Artuklu Dönemine Aitbir Medrese: Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi*, (Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Çal, H.** (1990). *Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Eski Eser Politikası* (Doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çağlayan, M.** (2010). *Geleneksel Mardin Kasırlarının Mimari Özellikleri ve Korunması Üzerine Bir Yöntem Araştırması*, (Yüksek lisans tezi). Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.
- Çağlayan, S.** (2014). Kişisel görüşme. 10 Mayıs, Mardin.
- Çerme, T.** (2008). Zengin Eski Kent Dokuları Birikimine Sahip Mardin, *Arkitekt*, sayı: 517 (ss.14-29), İstanbul.
- Çeşmeli, İ.** (2005). Orta Asya Mimarisi 7.-13. Yüzyıllar, *Mimarlık&Dekorasyon*, Sayı: 141-2005/5 (ss.38-46), İstanbul.
- Çetin, A.** (2009), *Memluk Devleti’nin Kuzey Sınırı* (ss.90-104). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- DKVKBKA.** 15.07.2004 tarih ve 3496 Karar Nolu belge.
- DKVKBKA.** 04.05.2005 tarih ve 267 Karar Nolu belge.
- DKVKBKA.** 21.02.2008 tarih ve 1421 Karar Nolu belge.
- DKVKBKA.** 22.05.2008 tarih ve 1551 Karar Nolu belge.

- DVBMA.** Mardin Zinciriye Medresesi Klasörü, 21.01.2009 tarihli İstanbul Kudeb Malzeme Analizi Raporu.
- Dolebeni, H.** (1972). *Tarihte Mardin* (s.75). İstanbul: Resim Ofset.
- Droste, B.** (2013). *Dünya Mirası Adaylığı Süreci Üzerine Notlar Sunumu* (25 Ekim), Mardin.
- Durdu, A.** (2015). Kişisel görüşme. 18 Aralık, Mardin.
- Eken, G.** (2006). 19. yy Mardin Vakıfları Üzerine, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 20, (ss.233-250), Konya.
- Erkal, M.** (2002). Arşın: Metrik sistemegeçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsü. *İslam Ansiklopedisi* (c.3, ss.411-413). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ersan, M. ve Alican, M.** (2014). *Türklerin Kayıp Yüzyılı Beylikler Devri Türkiye Tarihi* (ss.113-127). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gabriel, A.** (1940). *Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, Paris: E. De. Boccard.
- Gabriel, A.** (2014). *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, İdil Çetin (Çev.), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Gertrude Bell Archive.** Newcastle University, <http://www.gerty.ncl.ac.uk/>, erişim tarihi: 10.01.2014.
- Giyasi, C.** (2012). Ortaçağ Azerbaycan Mimarisi, *İrsmiras Dergisi*, sayı 2 (ss.50-57). Bakü.
- Gökyay, O. Ş.** (1975). Risale-i Mimariyye -Mimar Mehmet Ağa- Eserleri, *İsmail Hakkı Uzun Çarşılı Armağanı* (ss.113-215). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Göyünç, N.** (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gül, M.** (2008). Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları. *Artuklular* (c.2, ss.431-451), Mardin: Mardin Valiliği Yayınları.
- Güler, M.** (2005). *12. Yy Anadolu Türk Camileri* (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Günay, R.** (2002). *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) tarihli Mardin Şeriye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Gündüz, E.** (2011). *Tarihi Kentin Çevresel Kapasite Yöntemi İle Korunması - Mardin Örneği* (Doktora tezi). Konya Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Hasol, D.** (2002). Tromp: kubbe geçiş elemanı. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü* (s. 466), İstanbul: Yem Yayın.
- Hillez, S.** (2015). Kişisel görüşme. 5 Haziran, Diyarbakır.
- Hinz, W.** (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri* (çeviren: Sevim Acar). Marmara Üniversitesi Yayınları No:487. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İANKVKK. İAAMEEKEA.** (1964). Dosya No:1641.

- İzgöer, A. Z.** (2002). *Diyarbakır Salnameleri*, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Kale, G.** (2009). Osmanlı Mimarlık Tarihi Yazımında Risale-i Mimariyye, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (cilt 7, sayı:13, ss. 405-423), İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı.
- Kankal, A., Özcoşar, İ., Güneş, H. H., Günay, R.** (2006). *252 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili Belge Özetleri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 5, İstanbul.
- Kankal, A., Özcoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V.** (2007) *248 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili Belge Özetleri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 16, İstanbul: İmak Ofset
- Karaçam, H.** (2012). *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kuban, D.** (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı* (ss.271-289), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuban, D.** (2010). *Mimarlık Kavramları*. İstanbul: Yem Yayın.
- Kuran, A.** (1969). *Anadolu Medreseleri*, Ankara: Odtü Yayınları,
- Mardin Valiliği.** (1999). *Yaşayan Tarih Mardin*, İstanbul: Resim Matbaası.
- Mardin Valiliği.** (2012). *81 İlde Kültür ve Şehir Mardin*, İstanbul: Acar Basım.
- Mardin Valiliği ve Çekül.** (2013). *Mardin Kültür Envanteri*, İstanbul: Özgül Matbaacılık.
- Mark, R.** (1995). *Architectural Technology up to the Scientific Revolution*, Cambridge Massachussetts: The MIT Press.
- Maverdi, E. H. H.** (2014) *El Ahkamü's Sultaniyye İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku* (çeviren: Prof. Dr. Ali Şafak), İstanbul: Bedir Yayınları.
- Merçil, E.** (2009). Sipehsalar: Ortaçağ İslâm devletlerinde başkumandan olarak kullanılan bir terim. *İslam Ansiklopedisi* (c.37, ss.259-260). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mülayim, S.** (2006). Mukarnas: İslâm mimarisinde uygulanan bir geçiş unsuru. *İslam Ansiklopedisi* (c.31, ss.126-128). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Oppenheim, M.** (1930). *Expedition in der Asiatischen Türkei 1899* (Waranschahar-Tell Halaf-Diarbakir- Kazan Ali), Bd. 7. Berlin.
- Ödekan, A.** (1977). *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi
- Ödekan, A.** (1988a). Mukarnas Bezeme, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1* (ss. 475-478), İstanbul: Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Ödekan, A.** (1988b). Taçkapılar, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1* (ss. 521-529), İstanbul: Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Öney, G.** (2007). *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Özcoşar, İ., Güneş, H. H., Dinç, F.** (2007). *235 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili Belge Özetleri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 12, İstanbul: İmak Ofset
- Özdural, A.** (1990). Giyaseddin Jemshid El-Kashi and Stalavtites, *Metu Journal of The Faculty of Architecture* (Vol 10:1-2, ss. 31-49), Ankara: Metu Faculty of Architecture Printing Workshop.
- Özdural, A.** (1998). Sinan's arşin: A survey of Ottoman Architectural Metrology, *Muqarnas* (Vol.15, ss. 101-115), Massachusetts: Brill.
- Öztürkatalay, L.** (1995). *Mardin ve Mardinliler*, İstanbul: Seçil Ofset.
- Precheurs, F. S.** (2008). *1915 Bir Papazın Günlüğü*, Mehmet Baytimur (Çev.), İstanbul: Peri Yayınları.
- Pulhan, G.** (2009). *Dünya Mirasında Türkiye* (Editör), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Rosen Ayalon, M.** (1988). The Dome Of Rock -Qubbat Al Sakhra- A Landmark in the History of Architecture, *Domes From Antiquity to Present Proceedings of IASS-MSU Symposium* (ss.183-190), İstanbul.
- Rumpler, M.** (1956). *La Coupole Dans L'Architecture Byzantine et Musulmane*, Strasbourg: Editions Le Tilleul.
- Schneider, P. I.** (2008). *Die Rizk-Moschee in Hasankeyf Bauforschung und Baugeschichte*, İstanbul: BYZAS Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul
- Semerçi, F.** (2008). *Mardin Kireçtaşının Yapı Taşı Olarak Araştırılması* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Sönmez, N.** (1997). *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Yem Yayın.
- Sönmez, N.** (1999). Osmanlı Mimarlığında Kullanılan Uzunluk ve Ölçü Birimleri, *Osmanlı Kültür ve Sanat* (cilt 10, ss. 125-133). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sözen, M.** (1970). *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri* (ss. 188-193), İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Sözen, M.** (1981). *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü.
- Şahin, S.** (2001). *Anadolu Türk Mimarisi'nde Geçmeli Düz atkı 12. Yy- 14. Yy'ın İlk Yarısı* (Yüksek lisans tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Şami, N.** (1987). *Zafername*, Necati Lugal (Çev.) (ss. 285-286). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tanyeli, G. ve Tanyeli U.** (1993). 16. Yüzyıl Osmanlı Mimarlık Teknolojisi, *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari* (ss. 125-156). İstanbul: 21. Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Tanyeli, U.** (2000). Geç Orta Çağ'da Türkiye'ye Batı'dan Bir Mimari Eleman Transferi Bacalı Ocak. *Sanatta Etkileşim* (ss. 242-248). Ankara.

- Tanyeli, U.** (2014). Kişisel görüşme. 20 Mayıs, Mardin.
- Taş, K. Z., Özcoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V.** (2006). *195 Nolu Mardin Şer'iyе Sicili Belge Özetleri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 4, İstanbul: İmak Ofset.
- Tavernier, J. B.** (2010). *Tavernier Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (Editör), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tekdal, D.** (2009). *208 Numaralı Mardin Şer'iyе Sicili (Metin Transkripsiyonu Ve Değerlendirme)* (Yüksek lisans tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Tekin, B.** (2007). *Kartal Yuvası Mardin Tarihçedir*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Tükel Yavuz, A.** (1983). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemerler*, İstanbul: Kelaynak Yayınevi.
- Tükel Yavuz, A.** (2006). Selçuklu Döneminde Malzeme ve Mimarlık İlişkisi. *Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık* (ss. 79-142), İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi.
- Uluçam, A.** (2005). İslam Dönemi Mardin'i. *Taşın Belleği Mardin* (ss.99-116), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Url-1** < <http://www.pbase.com/dosseman/image/51849423>>, erişim tarihi 20.12.2015.
- Url-2** < https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=4048253&silo_library=GEN01>, erişim tarihi 20.12.2015.
- Url-3** < https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=3378290&silo_library=GEN01>, erişim tarihi 20.12.2015.
- Url-4** <<http://www.operaturkiye.com/wp1/index.php/haberler/ulkemizden/idso-kasmiye-medresesinde-konser-verdi.html>>, erişim tarihi 05.01.2015.
- Url-5** <<http://www.sondakika.com/haber/haber-100-yildir-ibadete-kapali-kasimiye-medresesi-nde-4905900/>>, erişim tarihi 05.01.2015.
- Url-6** <<http://www.mardinnethaber.com/index.php?istek=hd&hid=3318>>, erişim tarihi 05.01.2015.
- Url-7** <<http://www.haberler.com/mardin-de-inanc-turizmi-sezonu-basladi-haberi>>, erişim tarihi 05.01.2015.
- Url-8** <<http://www.mardinbienali.org/2011/bienal/images/basin-foto.jpg>>, erişim tarihi 05.01.2015.
- Url-9** <<http://www.gentes.com.tr/proje-detay.aspx?id=1024&t=1>>, erişim tarihi 02.07.2015.
- Url-10** <<http://unesco-dunya-miraslari.blogspot.com.tr/2012/11/unesco-dunya-miras-sultaniye-sehri-iran.html>>, erişim tarihi 18.02.2015.
- Uzunçarşılı, İ. H.** (2011). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Ünal, R. H.** (1982). *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar* (no:14, s. 94), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ürkmez, M.** (2016). Kişisel görüşme, 20 Kasım, Mardin.
- Yıldız, İ.** (2008). *Mardindeki Su Mimarisi* (Doktora tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Yinanç, M. H.** (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul.
- Yurttaş, H.** (1996). Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (Sayı 3, ss. 121-151), Erzurum.

EKLER

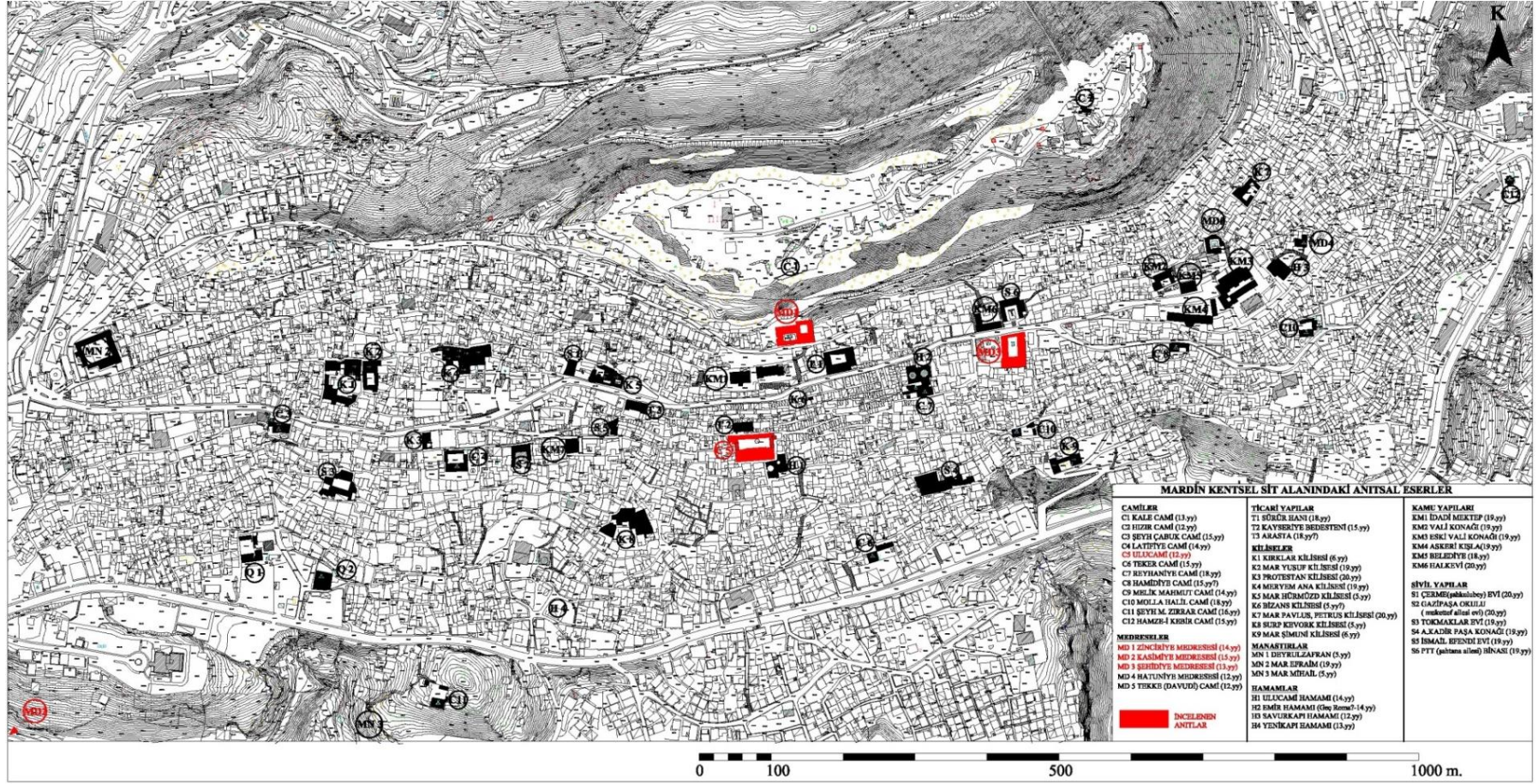
EK A: Mardin Kentsel Sit Alanındaki Anıtsal Yapı Haritası

EK B: İstanbul Büyükşehir Belediyesi KUDEB Zinciriye Medresesi Harç Analizi Raporu (DVBMA)

EK A: Mardin Kentsel Sit Alanındaki Anıtsal Yapı Haritası

Şekil A.1 : Mardin Kentsel Sit Alanındaki Anıtsal Yapı Haritası.

EK B: İstanbul Büyükşehir Belediyesi KUDEB Zinciriye Medresesi Harç Analizi Raporu (DVBMA)

21.01.2009

MÜDÜRLÜK MAKAMINA

Mardin Zinciriye Medresesi ile ilgili İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Koruma Uygulama ve Denetim Müdürlüğü'ne (KUDEB) malzeme analiz raporu için 962267 sayı ve 25.12.2008 tarihinde başvuruda bulunulmuştur. KUDEB Konservasyon ve Restorasyon laboratuvarına getirilmiş olan 2 adet harç ve 1 adet imitasyon (taş) örneğinin tanımları yapılmış, protein, yağ ve suda çözünebilir tuzları basit spot testlerle araştırılmış, örneklerin nitelikleri bağlayıcı / agrega / katkı maddesi içerikleri ve oranları kızdırma kaybı, petrografik, asit kaybı ve asitle reaksiyona girmeyen agregaların stereo mikroskop altında görsel analizleri ile tamamlanmış olup sonuçları aşağıda verilmiştir.

ÖRNEKLERİN TANIMLARI

Tarafımızca gönderilmiş olan örneklerin tanımları aşağıda verilmiştir.

Örnek 1: Taş duvar arasından alınmış olan beyaz renkli, 4–5 mm boyuta kadar agregaları ve beyaz kütleleri görülebilen, sert yapılı, dolgu harcı örneğidir.

Örnek 2: Krem renkli ve sık dokulu imitasyon (taş) örneğidir.

Örnek 4: Beyaz renkli, 5–6 mm boyuta kadar agregaları ve beyaz kütleleri görülebilen, sert yapılı dolgu harcı örneğidir.

Suda Çözünebilir Tuzlar ile Protein ve Yağ Analizleri

Yukarıda tanımları yapılmış olan örneklerin içeriğinde bulunan suda çözünebilir tuzların niteliklerini ve miktarlarını (klor, sülfat, karbonat, nitrat ve fosfat tuzları) belirleyebilmek, sabunlaşabilir yağ, protein gibi katkı maddelerinin katılıp katılmadığını anlayabilmek üzere basit spot testlerle ilgili analizler yapılmış ve sonuçları aşağıda verilmiştir.

Örnek No	TUZ								
	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	CO ₃ ²⁻	NO ₃ ⁻	PO ₄ ³⁻	İLETKENLİK (µS)	% Tuz Miktarı	PROTEİN	YAĞ
1	+	-	-	±	-	400	2,00	+	-
2	++	++++	-	++	++++	2600	16,38	+	-
4	++	-	-	++	++++	500	3,08	+	-

-: Yok; ±: Var-Yok; +: Az var; ++: Var; +++: Fazla var; ++++: Çok Fazla var

Kızdırma Kaybı, Asitle Muamele ve Elek Analizleri

Örneklerin 105 ± 5 °C, 550 ± 5 °C ve 1050 ± 5 °C’de yapılan kalsinasyon (kızdırma kaybı) analiz sonuçları ile asitle muamele sonucunda reaksiyona girmeyerek parçalanmadan kalmış olan silikatlı agregalarının oranı ve bu agregaların boyut dağılımları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Örnek No	Kızdırma Kaybı (%)			Asitle (%)		Elekte Kalan (%)						
	Nem	550°C	CaCO ₃	Kayıp	Kalan	5000 µ	2500 µ	1000 µ	500 µ	250 µ	125 µ	<125 µ
1	1,55	8,09	72,05	99,36	0,64	0,00	0,00	0,00	7,14	35,71	25,00	32,14
2	20,63	3,45	7,84	76,37	23,63	0,00	0,00	0,00	28,61	27,12	28,76	15,50
4	1,91	7,62	74,51	91,35	8,65	0,00	1,74	1,16	3,78	43,90	19,19	30,23

Asitle Kalan Agregaların Stereo Mikroskopla Görsel Analizleri

Asitle muamele edilerek parçalanmış örneklerin, asitle reaksiyona girmeyen silikatlı agregaları, elek analizi ile boyutlarına ayırdıktan sonra, stereo mikroskop altında incelenmiş ve görünür özellikleri aşağıda verilmiştir. Tanımlarda % 1’den az miktarlar için “çok az”, % 1–2 miktarları için “az” terimleri kullanılmıştır.

Örnek 1: Örneğin 125 µ’den küçük boyutlu agregalarının tek tükü tuğla tozu, çok az miktarı siyah cüruf parçacığı ve kuvars olup kalanı koyu gri renkli kil nitelikli malzemedir. 125–500 µ arası boyutlu agregalarının tek tükü kuvars, çok az miktarı siyah cüruf parçacığı ve tuğla tozu olup kalanı koyu gri renkli dağılmamış kütlelerdir. 500 µ’den büyük agregalarının tek tükü siyah cüruf parçacığı, tuğla parçası ve kuvars olup kalanı koyu gri renkli dağılmamış kütlelerdir.

Örnek 2: Örneğin 125 µ’den küçük boyutlu agregalarının tek tükü siyah cüruf parçacığı olup kalanı beyaz renkli kil nitelikli malzemedir. 125–500 µ arası boyutlu agregalarının tamamı beyaz renkli dağılmamış kütlelerdir. 500 µ’den büyük agregalarının tek tükü tuğla kırığı olup kalanı beyaz renkli dağılmamış kütlelerdir.

Örnek 4: Örneğin 125 µ’den küçük boyutlu agregalarının tek tükü tuğla tozu ve kuvars, az miktarı feldspat, % 2-3’ü siyah cüruf parçacığı olup kalanı gri renkli kil nitelikli malzemedir. 125–500 µ arası boyutlu agregalarının tek tükü tuğla tozu ve kuvars, az miktarı siyah cüruf parçacığı olup kalanı gri renkli dağılmamış kütlelerdir. 500 µ’den büyük agregalarının tek tükü kuvars, çok az miktarı siyah cüruf parçacığı olup kalanı gri renkli dağılmamış kütlelerdir. İri agregalar 1 mm elek altıdır.

Örnek Kesitlerinin Petrografik Analizi

Epoksiye gömülen örneklerin hazırlanan ince kesitlerinden mineral içerikleri ve kabaca oranları polarizan mikroskop (çift nikol) ve stereo mikroskop (tek nikol) altında incelenerek tespit edilmiş ve sonuçları aşağıda verilmiştir.

Örnek 1: Bağlayıcı alanı % 15–20 oranında olup bağlayıcı – agrega ve bağlayıcının kendi içerisindeki fazı zayıftır. % 20–25 oranında kireç topağı şeklinde karbonatlı agregası bulunan örneğin kalan agregaları kalsitlerdir.

Örnek 2: Tek tük kalsit mineralleri, % 5–10 oranında kireç topakları şeklinde karbonatlı agregası bulunan örneğin gözenekli ve homojen dokusu vardır. Gözenekler 0,6 mm boyuta kadar ulaşmaktadır.

Örnek 4: Bağlayıcı alanı % 30–35 oranında olup bağlayıcı – agrega ve bağlayıcının kendi içerisindeki fazı zayıftır. Örnekte % 35–40 oranında kireç topağı, % 15 kadar da kireç taşı kırığı şeklinde karbonatlı agrega bulunmakta olup kalan agregalar ufak boyutlu kuvarslardır.

Sonuçların Değerlendirilmesi

Yukarıda verilmiş olan analiz sonuçlarına göre Mardin Zinciriye Medresesi'nden alınan 2 adet harç ve 1 adet imitasyon (taş) örneğinin nitelikleri, bağlayıcı, dolgu ve katkı tipleri ile ağırlıkça oranları aşağıda verilmiştir. Örneklerin hiç birinde karbonat (CO_3^{2-}) tuzu ve sabunlaşabilir yağ tespit edilmemiştir.

Örnek 1: Taş duvar arasından alınmış olan dolgu harcı örneğinin bağlayıcısı % 15–20 oranında söndürülmüş kaymak kireç ve anhidrik doğal alçıdır. Örneğin agregalarının % 20-25'i kireç topaklarıdır. Örnekte tespit edilen fazla miktardaki klor (Cl^-) tuzunun yapı malzemesinden, proteinin ise harcın içerisine katılmış olan protein esaslı katkı maddelerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Örnek 2: Harç örneği içeriğinde tek tük siyah cüruf parçacığı, % 5–10 kireç topakları ve kalanı beyaz renkli kil nitelikli malzeme bulunduran alçıdır. Örnekte tespit edilen klor (Cl^-) tuzunun yapı malzemesinden, çok fazla miktardaki sülfat (SO_4^{2-}) tuzunun hava kirliliğinden, nitrat (NO_3^-) ve çok fazla miktardaki fosfat (PO_4^{3-}) tuzlarının canlı organizma atıklarından, proteinin ise harcın içerisine katılmış olan protein esaslı katkı maddelerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Örnek 4: Dolgu harcı örneğinin bağlayıcısı % 30–35 civarında söndürülmüş kaymak kireç ve anhidrik alçıdır. Örneğin agregalarının % 15'i kireç taşı kırığı, % 35-40'ı kireç topağı olup kalanı gri renkli kil nitelikli malzemedir. Örnekte tespit edilen klor (Cl^-) tuzunun yapı malzemesinden, nitrat (NO_3^-) ve çok fazla miktardaki fosfat (PO_4^{3-}) tuzlarının canlı organizma atıklarından, proteinin ise harcın içerisine katılmış olan protein esaslı katkı maddelerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Tüm bu sonuçlar bir araya getirildiğinde,

1 ve 4 numaralı örnekler;

Örneklerin bağlayıcısı yaklaşık olarak eşit oranda hava kireci ile doğal olduğu düşünülen alçı (anhidrit alçı) karışımı olup harçtaki alansal oranı % 30-35'tir. Bu harçta agrega olarak 2 mm elek altı kireçtaşı kırığı kullanılmıştır.

Tespit edilen bu sonuçlara göre, yapılacak onarımlarda aşağıda verilen harç terkininin kullanılması uygun olacaktır.

- 1 Kısım söndürölmüş kaymak kireç
- 1 Kısım anhidrit doğal alçı
- 5 Kısım 2 mm elek altı kireçtaşı kırığı

2 numaralı örnek;

Bu karışımın taşlarda imitasyon olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapıda kullanılmış olan taşlarda herhangi bir form kaybı olmaması durumunda 2 cm'ye kadar olan boşluklarda kesinlikle herhangi bir onarım yapılmaması, 5 cm'ye kadar olan boşluklarda kovuklanma şeklinde derz erozyonu ve buna bağlı oluşmuş su tuzakları olması durumunda kovuklanmayı engelleyecek biçimde onarım yapılması gerekmektedir. 5'cm den daha büyük boşluklar 10 cm kadar çürütölerek yerine aynı sertlik ve özellikteki taşlar ile kaplanmalıdır. Yapının özellikli olan taşları da (kilit taşı gibi) taş değişimine gidilmeden bu alanlarda paslanmaz çelik donatı ve teli beraber kullanılmalı daha sonra üzerine imitasyon amacına uygun olmayan bu karışımın yerine aşağıda verilen terkinin kullanılması uygun olacaktır.

- 1 Kısım hidrolik kireç (NHL 3,5 MPa / Orta)
  - 1 Kısım 1 mm elek altı kireçtaşı kırığı
- Harç suyu olarak % 3'lük Primal AC 33 akrilik emülsiyonu kullanılmalıdır.

NOT: KUDEB Laboratuvar uzmanları tarafından yapılan analizler sonucunda; 3 adet tuz analizi, 2 adet petrografi analizi, 2 adet asit kaybı analizi, 2 adet kızdırma kaybı analizi ve 3 adet organik analiz (basit) sonucuna göre faturalandırılmıştır.

NOT: Analiz raporuyla çalışmaya ilişkin olarak, bildirilmiş olan malzeme terkihi ve yöntemlerinin uygulama sorumluluğu proje sahibine ve yüklenici firmaya aittir.

- Koruma onarım proje uygulamalarının uygunluğunu ve uygunsuzluğunu denetleme, ilgili kurumlara bildirme sorumluluk ve yetkisi KUDEB yönetmeliği madde 7 (f) bendinde tanımlanan esaslara uygun olarak KUDEB ilgili birimleri tarafından yapılmaktadır.

- Yukarıda verilen terkipler söndürülmüş kaymak kirecin % 35 – 50 oranları arasında su içerdiği düşünülerek hazırlanmıştır.

- Yukarıda verilen terkiplerdeki hidrolik kirecin su/katı oranı % 35 olarak hesap edilmiştir.

Nimet ALKAN
Kimya Mühendisi-Danışman

Çiğdem KÖROĞLU
Restoratör

Fatih KOCAIŞIK
Konservatör-Restoratör

Burcu BAŞARAN
Konservatör-Restoratör

Gökçen TOKGÖNÜL
Konservatör-Restoratör

M. Okay ŞAHİN
Jeoloji Mühendisi

Ergün ÇAĞIRAN
Konservatör-Restoratör
Arkeolog

Mustafa ERUŞ
Konservatör-Restoratör

Fatih ÖZBAŞ
Y. Kimyager

Savaş ÖZDEMİR
Y. Kimya Mühendisi

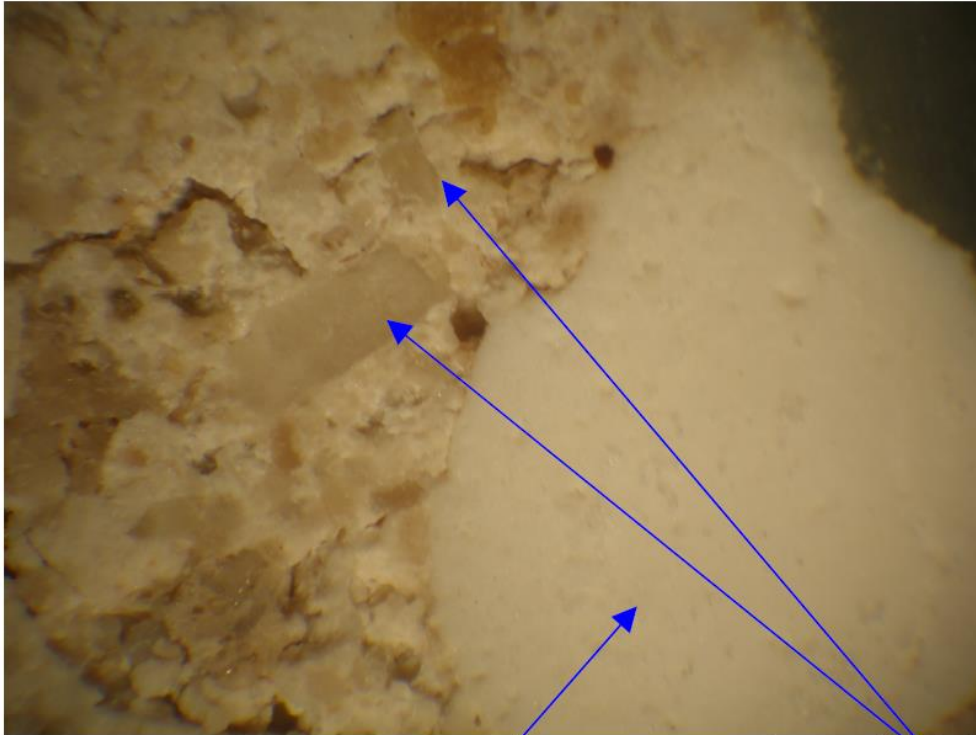
ÖRNEKLERİN MİKROSKOP GÖRÜNTÜLERİ

-----10 mm-----

(Stereo Mikroskop)

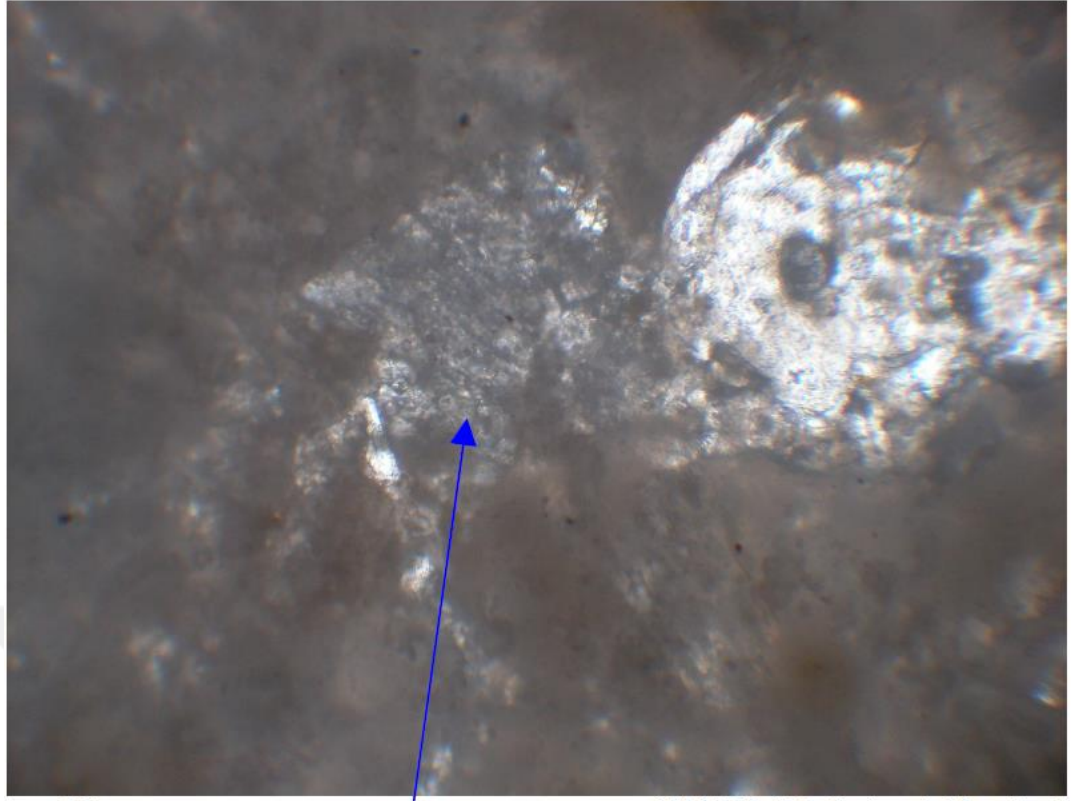
Şekil B.1 : Örnek 1'in genel dokusu.

-----2 mm-----

(Stereo Mikroskop)

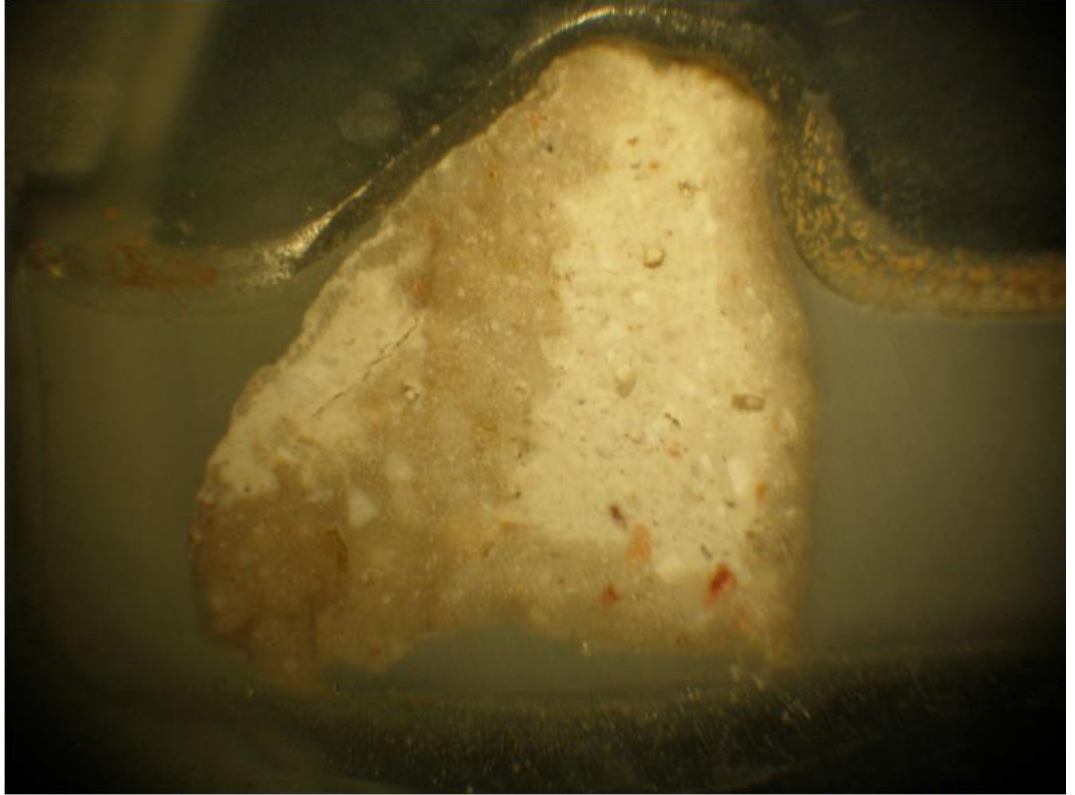
Şekil B.2 : Örnek 1'den detay. Kireç topağı şeklinde karbonatlı agrega ve kalsit minerali.

-----500 μ -----

(Çift Nikol, Polarizan Mikroskop)

Şekil B.3 : Örnek 1'den detay; kalsit minerali.

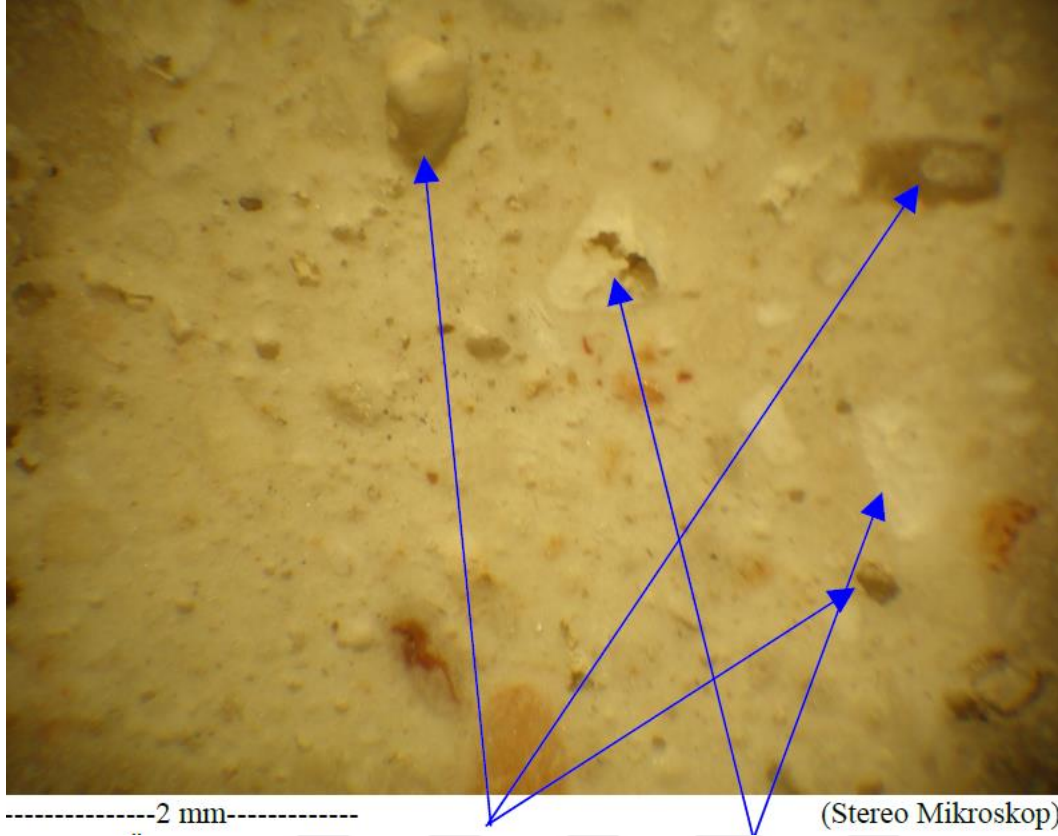

-----10 mm-----

(Stereo Mikroskop)

Şekil B.4 : Örnek 2'nin genel dokusu.

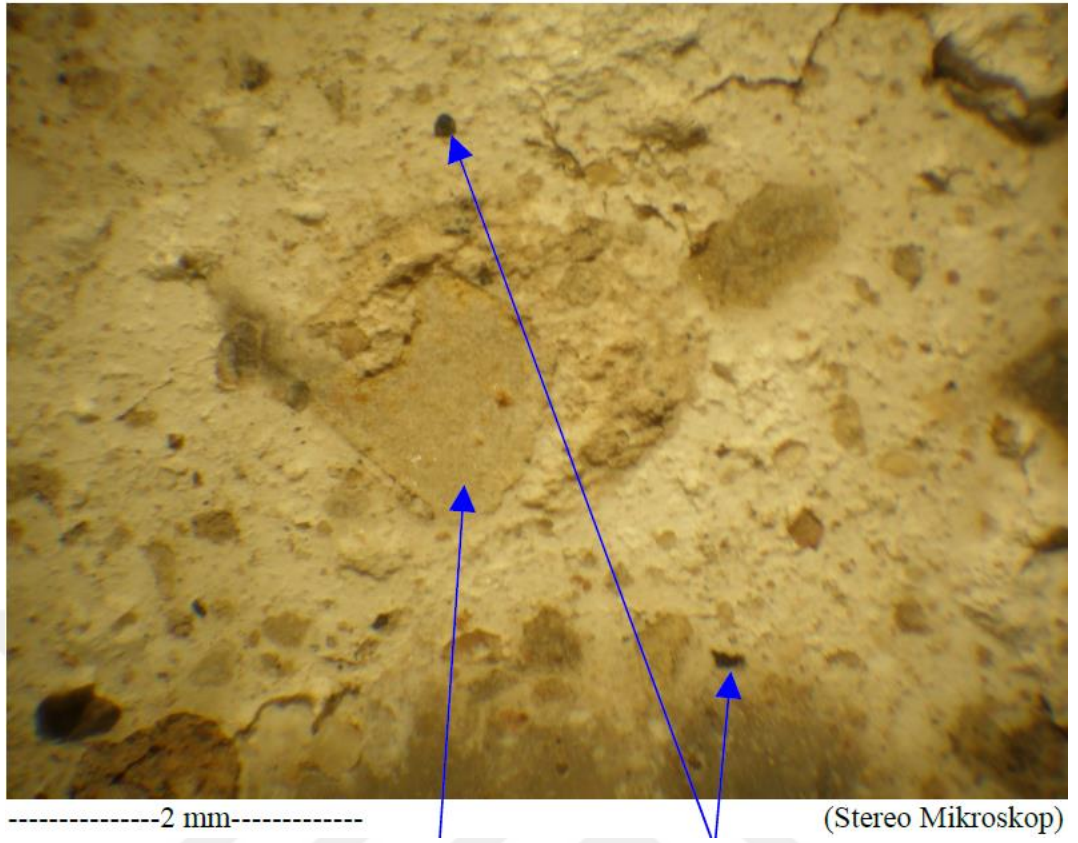

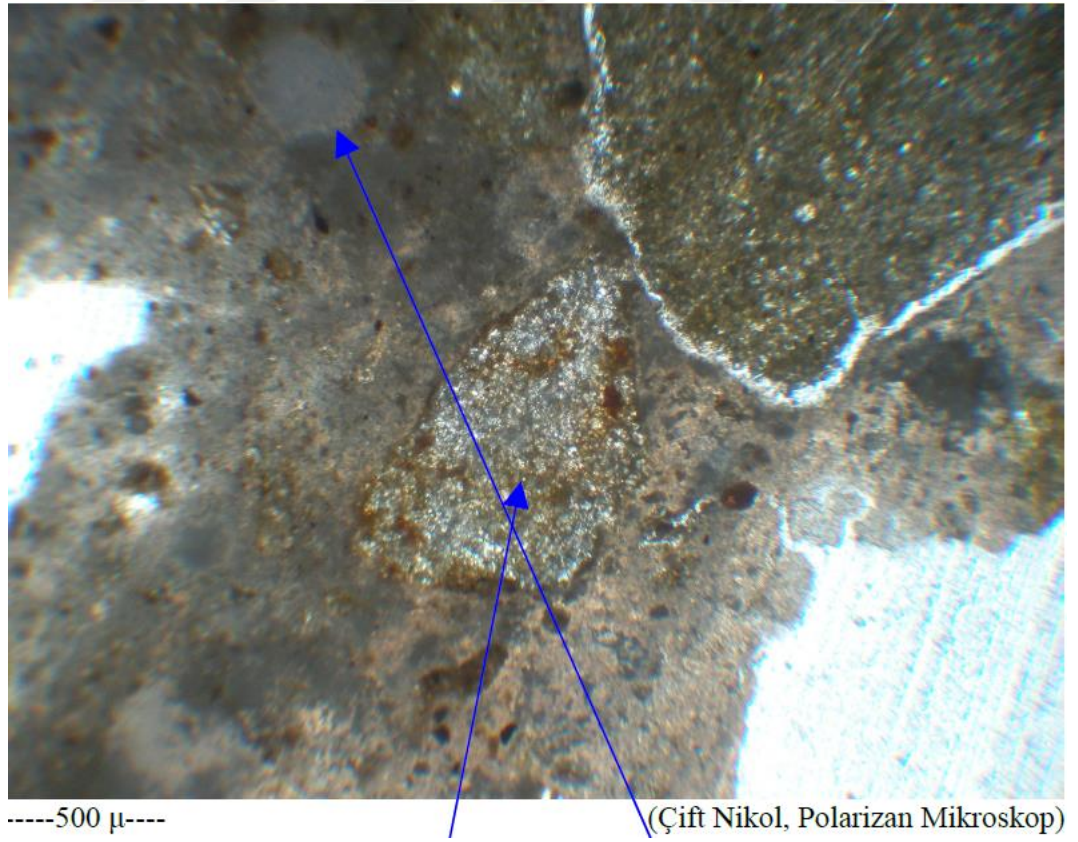
Şekil B.5 : Örnek 2'den detay; gözenekli doku ve kireç topakları şeklinde karbonatlı agrega.

Şekil B.6 : Örnek 4'ün genel dokusu.

Şekil B.7 : Örnek 4'ten detay; kireçtaşı parçası ve siyah curuf parçacıkları.

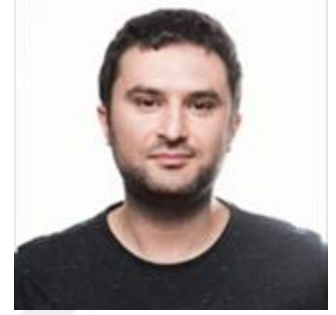

Şekil B.8 : Örnek 4'ten detay; kireçtaşı parçası ve kireç topağı.

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad : Murat ÇAĞLAYAN
Doğum Tarihi ve Yeri : 21. 05. 1984
E-posta : murat.caglayan@hotmail.com

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** : 2006, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
- **Yükseklisans** : 2010, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİNDEN TÜRETİLEN YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Çağlayan, M.**, Tanyeli, G. (2016). Mardin Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi ve Osmanlıdan Günümüze Medresedeki Restorasyon Müdahaleleri. *Mimar.ist* (sayı: 55, ss 88-93). İstanbul: İstanbul Mimarlar Odası.
- **Çağlayan, M.** (2016). A Cultural Heritage from Aqqyunlu Period in Anatolia: Mardin Kasımiye Madrasah (Anadolu'da Bir Akkoyunlu Kültür Mirası: Mardin Kasımiye Medresesi). *International Conference on Natural Science and Engineering (ICNASE'16, March 19-20, Kilis)* (ss.1113-1146). Antalya: Mavi Kitap Yayıncılık.

